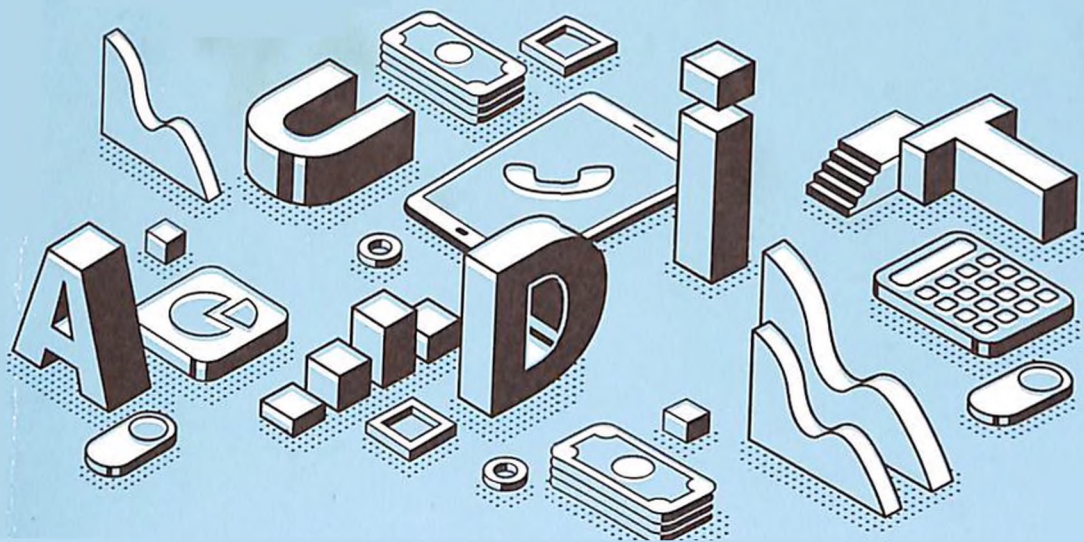

HAMDAMOV B.K.
ILXOMOV SH.I.
KARIMOV N.F.
MASHARIPOV O.A.
HOJIEV M.S.

AMALIY AUDIT

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

HAMDAMOV BAXROM KASIMOVICH
ILXOMOV SHAVKAT ISLOMOVICH
KARIMOV NE'MATULLA FATXULLEVICH
MASHARIPOV OZOD ALIMOVICH
HOJIEV MEXRIDDIN SULAYMONOVICH

AMALIY AUDIT

DARSLIK

**Ta'lim
mutaxassisliklari:**

5A230901 – Buxgalteriya hisobi (tarmoqlar va
sohalar bo'yicha)
5A230902 – Audit (tarmoqlar va sohalar bo'yicha)

TOSHKENT 2021 y.

УДК: 658.1
ББК: 65.053
А 58

Amaliy audit/Darslik/ B.K.Hamdamov, Sh.I. Ilxomov, N.F. Karimov, O.A.Masharipov, M.S.Hojjiyev. XK «NUR DURDONALARI». Toshkent 2021. 257b.

Darslik davlat ta'lim standartlarining talablariga muvofiq tayyorlangan bo'lib, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, moliyaviy xo'jalik faoliyatini auditorlik tekshiruv uslubiyoti, maxsus usullari va amaliy masalalariga bag'ishlangan. Shunindek, darslik AM-FZ-20190813110 "O'zbekistonda auditning xalqaro standartlari asosida innovatsion audit xizmatlarini yaratish" mavzusidagi amaliy granti doirasida yaratilgan.

Amaliy audit fanidan darslik magistratura talabalari uchun oliy ta'limning 5A230902-Audit (tarmoqlar va sohalar bo'yicha), 5A230901-Buxgalteriya hisobi (tarmoqlar va sohalar bo'yicha) mutaxassisliklari uchun mo'ljallangan.

Taqrizchilar: A. A.Karimov iqtisodiyot fanlari doktori, professor,
Toshkent moliya instiuti "Buxgalteriya
hisobi" kafedrası mudiri
Z.A. iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent,
Muqumov Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
"Iqtisodiy tahlil va audit" kafedrası mudiri

X/R 374/197
TMI kutubxonasi

Darslik kafedra yig'ilishining 2019 yil 25 iyundagi 20-sonli bayonnomasi bilan muhokamadan o'tgan va Toshkent moliya institut ilmiy-uslubiy Kengashi muhokamasiga tavsiya etilgan.

ISBN: 978-9943-7371-2-9

© XK «NUR DURDONALARI», 2021

МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

ТАШКЕНТСКИЙ ФИНАНСОВЫЙ ИНСТИТУТ

ХАМДАМОВ БАХРОМ КАСИМОВИЧ
ИЛХОМОВ ШАВКАТ ИСЛОМОВИЧ
КАРИМОВ НЕЪМАТУЛЛА ФАТХУЛЛЕВИЧ
МАШАРИПОВ ОЗОД АЛИМОВИЧ
ХОЖИЕВ МЕХРИДДИН СУЛАЙМАНОВИЧ

ПРАКТИЧЕСКИЙ АУДИТ

УЧЕБНИК

Специальность:

5A230901 - Бухгалтерский учет (по отраслям и сферам)

5A230902 - Аудит (по отраслям и сферам)

ТАШКЕНТ 2021г.

УДК: 658.1
ББК: 65.053
А 58

Практический аудит/Учебник Б.К.Хамдамов, Ш.И. Илхомов, Н.Ф. Каримов, О.А.Машарипов, М.С.Хожиев ХК «NUR DURDONALARI». Ташкент, 2021. 257 с.

Учебник разработан в соответствии с требованиями Государственного образовательного стандарта высшего профессионального образования. В данной книге раскрыты теоретических и практических вопросов по проведению аудита финансового хозяйственного деятельности. Учебник также разработан в рамках практического гранта АМ-FZ-20190813110 «Создание инновационных аудиторских услуг в Узбекистане на основе международных стандартов аудита»

Учебное пособие по Практическому аудиту предназначена для магистров обучающихся по специальности 5А230902- Аудит (по отраслям и сферам), 5А230901-Бухгалтерский учет (по отраслям и сферам).

Рецензенты: А.Каримов доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой «Бухгалтерский учёт» ТФИ
З.Мукумов к.э.н., доцент, заведующая кафедрой «Экономической анализ и аудит» ТГУЭ.

Учебник обсуждено на заседание кафедры «Аудит и экономической анализ» от 25.06.2019 г., Протокол №20 и рекомендовано к рассмотрению Научно-методическом совете ТФИ.

ISBN: 978-9943-7371-2-9

© ХК «NUR DURDONALARI», 2021

KIRISH

Bugungi kunda amalga oshirilayotgan islohotlar auditni zamonaviy talablar asosida tashkil etish, bu sohada auditning xalqaro standartlarini tadbqiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Darslikda, hozirgi ilmiy jabxalarda nazoratning audit va taftish turlari o'rtasidagi farqlarni izzoxlashdagi turli fikirlar mavjudligini inobatga olgan amaliy auditni tashkil qilish masalalariga e'tibor qaratildi.

Bozor iqtisodiyoti talablaridagi nazorat tizimi hamda infratuzilmalar faoliyati yo'lga qo'yilganligi xorijiy mamlakatlar sarmoyalarining kirib kelishiga zamin bo'lib, ko'plab yangi mahsulotlar ishlab chiqarishga va ish joylari tashkil etilishiga asos bo'lmoqda. Shu bilan birga, bu kapitalini O'zbekiston iqtisodiyotiga joylashtirmoqchi bo'layotgan xorijiy investorlar oldida ishonchli sherik tanlash va ularning moliyaviy holatini aniq baholash kabi jihatlar muammoli bo'lib turibdi.

Iqtisodiyoti yuqori darajada rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki moliyaviy nazorat tizimida auditning o'rni, auditor va mijoz o'rtasidagi o'zaro munosabatlar kengayib bormoqda. Xo'jalik yurituvchi sub'ektning ishlab chiqarish-moliyaviy faoliyati doirasida amalga oshiriladigan turli muomalalarning auditorlik tekshiruvini o'tkazish uslubiyoti ma'lum jixatlari bo'yicha xaoqaro amaliyot bilan aksariyat bir hil hisoblanadi. Shu sababli tashkilotlarida mablag'larning hisobi, saqlanishi va majburiyatldarning qoplanishi audit o'tkazish usullari asosida amlga oshirilishi maqsadga muvofiqdir. Audit o'tkazish jarayonida bunday mablag'larning shakillantirilishi manbalari o'rganilishi muhimdir.

Tashkilotlarda ichki nazorat tizimini tekshirish va unga baho berish bu tashkilotlarda mustaqil auditorlik riskini paysaytirishini inobatga olinib nazorat savolnomalari, auditning namunaviy rejalari va dasturlarini yaratish zaruriyati alohida axamiyat kasb etadi.

Iqtisodiyotni boshqarishdagi o'zgarishlar auditorlardan o'z malakalarini muntazam oshirib borishni talab qilmoqda, aks holda, auditor tavakkalchilik darajasining yuqori bo'lishiga olib kelishi mumkin. Bu, o'z navbatida, auditorlik firmalari zimmasiga noto'g'ri ma'lumot berganligi sababli moddiy javobgarlikni qo'yadi. Rivojlangan davlatlarda auditning hozirgi bosqichi yuzaga kelishi mumkin bo'lgan tavakkalchilikka asoslangan bo'lib, iloji boricha kamchiliklarga yo'l qo'ymaslik va ularning oldini olishni o'z ichiga oldi.

Yuqorida keltirilgan masalalarning yechimi avvalo xalqaro hisob va auditorlik standartlarini O'zbekistonda qo'llash, xalqaro auditorlik standartlari asosida amaliy auditni tashkil qilishga qaratilgan. Navbatdagi vazifa - auditorlik mezon va standartlarini amaliyotga keng tatbiq etish orqali ularni takomillashtirish borasida izlanishlar olib borishdan iborat.

O'zbekiston iqtisodiyoti tuzilmalarida moliyaviy nazorat munosabatlarini rivojlantirish, auditorlik tekshirishlarini kengaytirish va ularni bozor iqtisodiyoti qoidalariga muvofiq tashkil etish iqtisodiy islohotlarning samaradorligini

oshirishda muhim omillardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Darslikning kontseptual asoslari bo'limida «Amaliy audit» o'quv fanini o'qitishning dolzarbligi asoslangan, mazkur fanning tuzilmasi keltirilgan hamda fan bo'yicha o'qitishning mazmuni ochib berilgan. Fanning o'quv dasturi ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarning mazmunlari va rejasi hamda foydalaniladigan adabiyotlarning ro'yxati ham keltirilgan. Bu bo'limda nazariy va amaliy mashg'ulotlar, mustaqil ishlarni bajarish bo'yicha o'zlashtirishni nazorat qilish hamda baholashning ko'rsatkich va mezonlari berilgan.

Shuningdek darslikda har bir mavzu bo'yicha reja topshiriqlar va o'quv-uslubiy hujjatlar keltirilgan. Talabalarda mustaqil fikrlash, o'z fikrlarini asosli ravishda himoya qilish, bahslashish ko'nikmalarini hosil qilish uchun bahs-munozara darslariga alohida e'tibor qaratilgan.

Shuningdek, darslik AM-FZ-20190813110 "O'zbekistonda auditning xalqaro standartlari asosida innovatsion audit xizmatlarini yaratish" mavzusidagi amaliy granti doirasida yaratilgan bo'lib, xo'jalik yurituvchi sube'ktla moliya – xo'jalik faoliyatidagi ba'zi masalalarni amaliy darslarda muhokama qilishga mo'ljallangan. Bunday darslarni olib borishda hozirgi paytda katta ahamiyat kasb etib borayotgan ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanish, jumladan kichik guruhlarda ishlash, guruhlarning ma'lum pozitsiyani egallashi, barchaning bir-birini o'qitishi, «aqliy hujum» kabi usullarni keng qo'llash darslarni samarali bo'lishi, ularning qiziqarli kechishini ta'minlagan.

Darslik asosan oliy ta'limning magistratura mutaxassisliklarida talabalarga dars berish jarayonini samarali tashkil etish maqsadida yaratilgan. Shu bilan birga albatta ba'zi bir kamchiliklardan holi emas, shuning uchun matnda uchragan kamchiliklar, fikr mulohaza va takliflarni lutfan qabul qilamiz hamda sizlarga oldindan minnatdorchilik bildiramiz.

I-MAVZU. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING MOLIVAVIY NAZORAT TIZIMI VA UNDA AUDITNING TUTGAN O'RNİ

1.1. O'zbekiston Respublikasida moliyaviy nazoratning tashkiliy asoslari. Moliyaviy nazorat tizimi va taftish

Hozirgi kunda bizning mamlakatda moliyaviy nazorat, mustaqil audit, buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil maxsus iqtisodiy fanning alohida segmentlari hisoblanadi. Bularning xar biri o'z predmeti, izlanish usullari va amaliy qo'llanish jabxalariga ega. Shu bilan birga ularning bog'liqlik jixatlari va oldidagi maqsadning umumiy jabxalari mavjud, ya'ni to'g'ri boshqaruv qarorlari qabul qilish uchun aniq ma'lumotlar berish va iqtisodiy samaradorlikni oshirish yo'llarini aniqlash shular jumlasidandir.

Nazorat - bu keng tushincha bo'lib maxsus kuzatish tizimidan iborat boshqaruv funksiyalarining biridir. Uning asosiy maqsadi malumotni taqqoslash, o'zgarishlarni aniqlash va baholashdan iborat.

Nazorat sub'ektlari – nazorat funksiyalarini bajaruvchi maxsus tashkilotlardir.

Nazorat ob'ektlari – moliyaviy-xo'jalik-tijorat tashkilotlari, birlashmalaridir.

Nazoratning uch turi mavjud: dastlabki nazorat, joriy nazorat va keyingi nazorat.

Dastlabki nazorat – bunda reja, dastur va smetalarning tuzilishi nazoratdan o'tkaziladi.

Joriy nazorat – maxsus organlar tomonidan tezkor amalga oshirib turiladi. Masalan buxgalteriya hisobining asosiy funksiyalaridan biri nazorat bo'lib, ko'p jixatdan buxgalteriya hisobi tuzilmasini to'g'ri tashkil qilinishiga bog'liq.

Keyingi nazorat – bu o'tgan davirdagi faoliyatni tekshirishdir, masalan xo'jalik faoliyatini kompleks taftish yoki moliyaviy audit.

Moliyaning qiymat xarakteriga ega bo'lishi moliyaviy nazoratni taqazo etadi. Bu moliyaning nazorat funksiyasidan kelib chiqadi va doimiy davlat boshqaruvini talab qiladi. Moliyaviy nazorat davlat boshqaruvining maxsus tizimidir. Uning usullari, ko'rinishlari va o'tkazish tartibi doimo takomillashib boradi.

Moliyaviy nazorat – bu davlat tomonidan tashkil etilgan kuzatish tizimi bo'lib unga davlat, mustaqil va jamoa tuzilmalari kiradi. Ular davlat xokimiyati organlari, korxonalar va tashkilotlar faoliyati samaradorligini, salohiyati xaxiralarini, davlat byudjeti xarajatlarini, qonun va me'yoriy xujjatlarga rioya etilishini nazorat qilishadi.

Moliyaviy nazorat tizimiga: Davlat nazorati, idoarviy nazorat va mustaqil audit kiradi.

Davlat nazorati - tuzilmasi bir muncha murakkab bo'lib, yuqori organi bu O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Nazorat Inspeksiyasi hisoblanadi. Davlat nazoratining sub'ektlari moliyaviy nazorat o'tkazish

xuquqiga ega Vazirlar maxkamasi hamda nazorat organlari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Respublika Kengashi tarkibiga kiruvchi vazirlik va maxkamalar hisoblanadi, jumladan Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi, Markaziy bank va boshqalar kiradi. Nazorat ob'ektlari bo'lib mulk shaklidan qat'i nazar barcha korxonalar va tashkilotlar hisoblanadi.

Idoraviy nazorat – barcha vazirlik va maxkamalar boshqaruv tuzilmasiga kiruvchi nazorat va taftish bo'limlari yoki ichki audit boshqarmalari hisoblanadi. Bu nazorat bo'g'inining ob'ektlariga barcha davlat korxonalar va tashkilotlari yoki 50%dan oshiq aksiyalari davlatga qarashli aksiyadorlik jamiyatlari kiradi.

Mustaqil audit – mustaqil auditorlik firmalari va ob'ekti bo'lib nodavlat sektori korxonalari hisoblanadi.

Moliyaviy nazoratni turlari, ko'rinishlari, shakllari va o'tkazish usullariga ko'ra quyidagicha siniflashtirish mumkin.

Moliyaviy nazorat tizimi bloklari – uch turga bo'linadi ya'ni, moliyaviy-byudjet nazorati, ichki moliyaviy – xo'jalik nazorati va mustaqil audit.

1. Moliyaviy-byudjet nazorati – davlat byudjeti smetalarining daromad va xarajatlarni tekshiradi. Buni Moliya vazirligining nazorat va taftish bosh boshqarmasi amalga oshiradi.

2. Moliyaviy-xo'jalik nazorati, ichki nazorat – korxonalar, tashkilotlar va birlashmalarning xo'jalik yuritish faoliyati va moliyaviy hisobotlarining xaqqoniyligini tekshirish. Buni yuqori tashkilotlarning nazorat va taftish boshqarmalari yoki bo'limlari yoxud ichki audit tizimi amalga oshiradi.

3. Mustaqil audit – Moliyaviy hisobotlarining xaqqoniyligini aniqlash. Buni maxsus litsenziyaga ega mustaqil auditorlik firmalari bajaradi.

Moliyaviy nazorat iqtisodiy sub'ektlari bo'yicha ko'rinishlari-

1. Davlat nazorati.
2. Idoraviy nazorat.
3. Ichki xo'jalik nazorat.
4. Jamoaviy nazorat.
5. Mustaqil nazorat

Manbalariga binoan –

1. Xujjatli.
2. Xaqiqiy.
3. Avtomatlashgan.

Xajmiga binoan –

1. To'la yoki qisman
2. Kompleks yoki aniq mavzu bo'yicha.
3. Tanlov asosida yoki barcha jabxalar bo'yicha.

O'tkazish usullariga binoan –

Umumslubiy:

1. Taftish.
2. Audit.
3. Tahlil.

Xujatli tekshirish usullari.

1. Dasturiy baholash.
2. Arefinetik tekshirish.
3. Xuquqiy baholash.
4. Mantiqiy nazorat.
6. Qarshi tekshirish.
7. Taqqoslash.
8. Balans bog'liqliklarini tekshirish.

Xaqiqiy tekshirish usullari:

1. Inventarizatsiya.
2. Ekspertiza.
3. Kuzatish.
4. O'lchash.
5. Xranometraj.
6. Laboratoriya taxlili.
7. Sud buxgalteriya ekspertizasi.

Zamonaviy axborot tizimi yangi turdagi nazorat usularini yaratishni majbur etmoqda. Bular avtomatlashgan dasturiy taminotga ega nazorat usullari bo'lib hozirgi kunda shiddat bilan rivojlanmoqda. Umuman olganda moliyaviy xo'jalik faoliyatini tekshirish usullari aksariyat audit yoki taftishda bir hil ko'rinishni kasb etadi.

Davlatni boshqarish funksiyasining muhim funksiyalaridan biri bo'lgan moliyaviy nazorat davlattuzilmasining ajralmas qismi hisoblanadi. Bir tomondan, moliyaviy nazorat moliyani boshqarishning yakuniy bosqichi hisoblanadi, boshqa tomondan esa, uni samarali boshqarishning zarur sharti bo'lib xizmat qiladi. Moliyaviy nazorat moliyaviy resurslar harakatining xamma jarayonlarini o'z ichiga oladi ya'ni mablag'larni tashkil topish jarayonidan boshlab, har qanday faoliyatni boshlashdan to uning moliyaviy natijalarini aniqlashgacha bo'lgan davrni qamraydi.

Iqtisodiyotning markazlashmagan tizimga o'tishi, O'zbekiston Respublikasi mulklarini xususiyashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish natijasida moliyaviy nazoratning roli yanada oshadi. Ushbu sharoitda moliyaning o'zi kabi moliyaviy nazoratning xam maqsad va vazifalari, shakllari tubdan o'zgardi. Endi u faqatgina jazolovchi organ sifatida emas, balki davlatning o'z vazifalarini bajarish uchun zarur bo'lgan mablag'larning to'liq to'planishi, byudjet mablag'laridan maqsadli va samarali xarajat qilishni nazorat qilish, maslahat va ko'rsatmalar berish kabi vazifalarni bajarmokda. O'zbekiston Respublikasi rahbariyati tomonidan davlat nazoratini tashkil etish muammosiga qayta qurish jarayonida juda katta e'tibor berilmoqda va quyidagi me'yoriy xuquqiy xujjatlar qabul qilindi: O'zbekiston Respublikasining 1992 yil 9 dekabr "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi Qonuni, mazkur Qonunning yangi tahriri 2000 yil 26 mayda tasdiqlangan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994 yil

16 fevral "O'zbekiston Respublikasida davlat nazorati tizimini takomillashtirishning ayrim choralari to'g'risida"gi Farmoni, 1996 yil 8 avgustdagi "Tekshirishlarni tartibga solish va nazorat qiluvchi organlarning faoliyatini muvofiqlashtirishni takomillashtirish to'g'risida" kabi hujjatlar qabul qilinib, amaliyotga joriy etildi. Ushbu ishlar yana davom ettirilib, 2000 yildan hozirgi davrgacha O'zbekiston Respublikasi moliyaviy nazoratni amalga oshirish bo'yicha ko'plab qonunchilik aktlari qabul qilindi. (O'zbekiston Respublikasi "Byudjet tizimi to'g'risidagi", "Davlat byudjetining g'aznachilik ijrosi to'g'risida"gi Qonunlar, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002 yil 13 dekabrdaqi №PQ-3161 Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 15 noyabrdaqi Qarori va boshqalar).

O'zbekistonda moliyaviy nazoratni tashkil etishga alohida e'tibor qaratilganligi bilan umumiy qabul qilingan jahon amaliyotiga to'liq mos keltirish bo'yicha tegishli ishlarni amalga oshirish lozim.

Moliyaviy nazorat tizimi o'z tarkibida - sub'ektlar (nazorat qiluvchilar), ob'ektlar (nazorat qilinuvchilar), nazoratning usul va vositalarini birgalikda jamlaydi.

Moliyaviy nazoratning maxsus uslublari: doimiy monitoring-kuzatuv, markazlashgan topshiriqlar bo'yicha tekshirish, xarajatlar smetasining ijrosi yuzasidan hujjatli taftish, xo'jalik faoliyati tahlili singari birmuncha xususiy uslublarga bo'linadi. Oraliq vazifalarni bajarish uchun hujjatlarni muqobil tekshirish, pul mablag'lari va moddiy boyliklarni ro'yxatga olish, miqdor hisobni tiklash va boshqalardan foydalaniladi.

Moliyaviy nazorat, shuningdek, majburiy va o'z tashabbusiga ko'ra amalga oshirilishi mumkin.

Nazorat samaradorligiga rasmiy va mantiqiy, hujjatlar va faktlar asosidagi tekshirishlar kabi xilma-xil usullarni qo'shib foydalanish orqali erishiladi.

O'zbekiston Respublikasi ham moliyaviy nazorat sohasida jahondagi rivojlangan davlatlar tajribasidan kelib chiqqan holda, ularda mavjud bo'lgan moliyaviy nazorat tizimiga o'tish borasida muhim bo'lgan ishlar amalga oshirilmokda. Jumladan, har tomonlama xolis bo'lgan, ijroiya hukumatiga emas, balki qonun chiqaruvchi davlat organiga bo'ysunuvchi O'zbekiston Respublikasi **hisob palatasi** O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002 yil 21 iyundagi PF-3093 sonli «O'zbekiston Respublikasi hisob palatasini tashkil etish to'g'risida»gi farmoniga asosan tashkil etildi.

Moliyaviy nazoratni tashkil etishda uning turlarini to'g'ri belgilash muhim hisoblanadi. Shu jihatdan moliyaviy nazoratni 3 turga bo'lish maqsadga muvofiq hisoblanadi: byudjet-moliyaviy nazorati, moliyaviy - xo'jalik (tadbirkorlik, tijorat) nazorati, mustaqil audit. (1.1-jadval).

Moliyaviy nazoratni har bir tur funktsiyasi bo'yicha bo'limi

Moliyaviy nazorat funktsiyasi bo'limi		Moliyaviy nazoratga kiruvchi mustaqil auditning maxsus funktsiyasi bo'limi
Byudjet-moliyaviy nazorati	Moliyaviy-xo'jalik (tadbirkorlik, tijorat) nazorati	Mustaqil audit
Byudjet daromad va xarajat moddalarini tekshirish	Moliyaviy xo'jalik faoliyatini va moliyaviy hisobotlarning to'g'riligini tekshirish	Moliyaviy hisobotlarning to'g'riligini tasdiqlash
Mavzu bo'yicha tekshirish yoki operatsion audit		
Baholash dasturi, aniq natijalar olishga mo'ljallash, «sanset» metodi		
Taftish va tekshirish natijalarini kamomad hamda o'g'irliklar sodir bo'lganda yuqori tashkilotga taqdim etish		Auditorlik firmasining maslahat xizmatlari

Moliyaviy – byudjet nazoratining sub'ektlari bo'lib, birinchi navbatda, nazorat huquqiga ega bo'lgan davlat organlari, qonunchilik va ijro organlari va boshqaruv hisoblanadi. O'zbekistonda bunga Oliy Majlisning Senat va qonunchilik palatasi, Prezident Devoni, Vazirlar Mahkamasi, moliya vazirligi, Markaziy bank va boshqalar kiradi.

1.2. Davlat moliyaviy nazoratining turlari va uning umumiy asosiy faoliyati

Byudjet ijrosi jarayoni xaqida axborotlar byudjet hisobini tashkil qilish va yuritish orqali shakllantiriladi. Bunda, belgilangan byudjet tasnifi bo'yicha byudjet daromadlari shakllantiriladi va xarajatlarni amalga oshiriladi. Byudjet hisobini alohida xususiyatlaridan biri – byudjet ijrosini to'g'ri tashkil etish, moliya byudjet intizomiga rioya qilish va nazorat funktsiyasini amalga oshirilishidir.

Nazorat funktsiyasi orqali byudjet mablag'laridan maqsadli foydalanish, mulklarni saqlanishi va tayinlanishi bo'yicha sarflanishi tizimi yo'lga qo'yiladi.

Byudjet hisobida ham yuqorida qayd etilganidek, nazoratning uch turi qo'llaniladi:

- dastlabki nazorat;
- joriy nazorat;
- keyingi nazorat.

Dastlabki nazorat – smetalarni tuzish va tasdiqlash jarayonida amalga

oshiriladi. Unda byudjet intizomiga rioya qilinishi, shuningdek, qonunchilik talablari buzilishi oldi olinadi.

Joriy nazorat – byudjet ijrosi jarayonida amalga oshirilib, sodir bo'lgan muomalalarni qonuniyligi, pul mablag'larini oqilona sarflanishi, mulkiy qiymatliklar bo'yicha hisob ma'lumotlarini xaqiqiy holatga mosligi, hisoblashuvlar holati va boshqalar nazorati amalga oshiriladi.

Keyingi nazorat – umumlashtirish bosqichi uchun zarur bo'lib, hisob va hisobot axborotlarini qonuniyligini aniqlash uchun amalga oshiriladi.

Byudjet ijrosi jarayonida nazorat va taftishning ob'ektlari moliya organi, davlat maqsadli jamg'armalari va byudjet tashkilotlari hisoblanib, nazorat borasida ular quyidagilarga bo'linadi:

1. byudjet daromadlari va xarajatlari;
2. byudjet pul mablag'lari, byudjet ssudalari;
3. hisoblashuvlar bo'yicha mablag'lar, aylanma kassa mablag'lari;
4. byudjet tashkilotlarining daromadlari va xarajatlari;
5. moliyaviy va nomoliyaviy aktivlar;
6. majburiyatlar va moliyaviy natijalar.

Yuqorida keltirilgan ob'ektlarning 1-3 moliya organlari va davlat maqsadli jamg'armalariga taalluqli bo'lib, 4-6 byudjet tashkilotlriga taalluqlidir.

Byudjet ijrosi jarayonida nazorat va taftishning sub'ektlari bo'lib:

1. Hisob palatasi;
2. Moliya vazirligi;
3. Davlat Soliq qo'mitasi;
4. Mustaqil auditorlik firmalari (shartnoma asosida).

Davlat byudjeti ijrosini nazorat qilish vakolati O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga yuklatilgan bo'lib, nazoratning asosiy sub'ekti hisoblanadi.

Byudjet ijrosi jarayonida nazoratning maqsadi – byudjet ijrosini amalga oshirish va natijalarini shakllantirishni xaqqoniyligini aniqlash va tahliliy axborotlarni shakllantirishdan iborat bo'lib quyidagi vazifalarni o'z ichiga oladi:

1. Byudjet daromadlari va xarajatlarining rejalashtirish hamda uning ma'lumotlari xaqqoniyligini aniqlash;
2. Byudjet ijrosi jarayonida muomalalarni to'liq va to'g'ri xujjatlashtirilishini aniqlash;
3. Davlat maqsadli jamg'armalari byudjeti daromadlari va xarajatlari rejalashtirish hamda uning ma'lumotlarini xaqqoniyligini aniqlash;
4. Byudjet ijrosi jarayonida buxgalteriya hisob hisobvaraqlarini yuritilish holati va haraktini to'g'riligini aniqlash;
5. Byudjet tashkilotlarida daromadlar va xarajatlar smetalari ijrosini amalga oshirilishi va natijalarni shakllantirilishi to'g'riligini tekshirish;
6. Mulkiy qiymatliklar va majburiyatlarning holati hamda moliyaviy natijalar to'g'risidagi to'liq hamda aniq ma'lumotlarni shakllantirilishini tekshirish;

7. Byudjet ijrosiga oid buxgalteriya hisobi ma'lumotlarini to'g'ri

umumlashtirilishi va hisoblarni xaqqoniyligini tekshirish;

8. Tekshiruv natijalarini umumlashtirish.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va xududiy moliya organlari yuqoridagi vazifalarni amalga oshirish chog'ida davlat byudjetining ijrosini nazorat qiladi va quyidagilarga e'tibor qaratadi:

1. Byudjetlar ijrosi yakunlarini ko'rib chiqadi;

2. Byudjetlarga mablag'lar tushumi to'g'risida soliq va bojxona organlaridan, davlat maqsadli jamg'armalari organlaridan axborotlar oladi;

3. Byudjet tashkilotlaridan byudjet va byudjetdan tashqari mablag'larning tushumi va sarflanishi to'g'risida ma'lumotlar talab qilib oladi;

4. Qonun xujjatlariga muvofiq banklardan byudjet mablag'lari harakati to'g'risida ma'lumotlar oladi;

5. Byudjet mablag'larini oluvchilarning moliyaviy xo'jalik faoliyatini auditdan o'tkazadi.

Keltirilgan vazifalarni bajarilishi umumiy maqsad, ya'ni byudjet ijrosi jarayoni ustidan nazoratni ta'minlab beradi.

Tekshirish tasdiqlangan dasturga muvofiq amalga oshiriladi.

Tekshirishlarni o'tkazishda quyidagilarga e'tibor qaratish zarur:

- smeta-moliya hujjatlarini, bunda byudjet mablag'laridan qonunchilikka va byudjet mablag'larining tejamliligi yo'naltirilishiga qat'iy rioya etilishiga erishgan holda, chuqur tahlil qilishni va har tomonlama o'rganishni amalga oshirish;

- O'zbekiston Respublikasi va Qoraqalpog'iston Respublikasi vazirliklari, idoralari, hokimiyatlarning tegishli boshqarmalari va bo'limlarida xarajatlar smetasini ko'rib chiqish, tasdiqlash va o'z vaqtida tashkilotlarga etkazish bo'yicha ishlarni to'g'ri tashkillashtirishga erishish;

- daromadlarning to'liq hisobi, pul mablag'larining o'tuvchi qoldiqlari, bu mablag'lardan tejamliligi va samarali foydalanishni inobatga olgan holda, byudjetdan tashqari mablag'lar bo'yicha daromadlar va xarajatlar smetasining tuzilishining qonuniyligi va rejalashtirishning asoslanganligini e'tiborga olish;

- smetani rejalashtirishda aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etishda tezkor holda chora-tadbirlarni qo'llash, smeta xarajatlari bo'yicha aniqlangan ortiqcha ajratilgan mablag'lar summasini bu haqda tashkilot rahbariga xabar bergan holda o'z vaqtida byudjetdan moliyalashtirish miqdorini qisqartirish.

O'zbekiston Respublikasi va Qoraqalpog'iston Respublikasi vazirliklari va idoralari, hokimiyatning boshqarmalari va bo'limlarida smetani rejalashtirish holatini tekshirish natijalari bo'yicha zarur hollarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashiga, tegishli hokimiyatlarga axborot berilishi, qoida buzilishlarni yo'qotish bo'yicha takliflar berilishi va aniqlangan ortiqcha ajratilgan mablag'lar summasini xarajatlar smetasi bo'yicha tayinlash kamaytirilishi mumkin.

Tashkilotlarning smeta xarajatlarning to'g'ri tuzilishi, tasdiqlanishi va o'z

vaqtida etkazilishi bo'yicha tekshirish natijalari O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va hududiy moliya organlarida muntazam umumlashtiradi va ko'rib chiqiladi hamda ushbu ishlarni yanada takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar qabul qilinadi.

Davlat moliyaviy nazorati quyidagicha guruhlashtiriladi:

Nazoratni amalga oshiruvchi organning bog'liqligiga qarab, ichki va tashqi davlat moliyaviy nazoratiga bo'linadi:

byudjetning tegishli darajasiga bog'liq holda, davlat boshqaruvi darajasiga ko'ra Respublika va mahalliy darajada amalga oshiriladi.

Davlat moliyaviy nazorati organlari tizimiga quyidagilar kiradi: O'zbekiston Respublikasi hisob palatasi;

O'zbekiston Respublikasi moliya vazirligi nazorat-taftish boshqarmasi va uning hududiy bo'linmalari;

Davlat boshqaruvi respublika va mahalliy organlarining ichki nazorat xizmati.

Rejadan tashqari nazorat O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Hukumati, shunga vakil davlat organlari va deputatlik so'rovlari asosida amalga oshiriladi.

Davlat moliyaviy nazoratining sub'ektlari:

Davlat moliyaviy nazoratining sub'ektlari bo'lib, nazorat qilishga vakolati bo'lgan Davlat hokimiyati organlari, birinchi navbatda, qonunchilik, hukumat ijro va boshqaruv organlari hisoblanadi. O'zbekistonda ularga O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Senati va Qonunchilik palatasi, O'zbekiston Respublikasi Prezident Devoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Moliya vazirligi va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va boshqa davlat boshqaruv organlari kiradi.

a) O'zbekiston Respublikasi hisob palatasi

Davlat moliyaviy nazoratining yuqori organi O'zbekiston Respublikasi hisob palatasi hisoblanib, uning tomonidan Davlat byudjeti ijrosi, Davlat maqsadli va boshqa byudjetdan tashqari fondlar byudjetining tashqi nazoratini amalga oshiradi hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatiga bevosita bo'ysunadi va hisobdor hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi hisob palatasi davlat byudjeti bajarilishi nazoratini amalga oshiradi:

- Davlat byudjeti, davlatning maqsadli va boshqa byudjetdan tashqari fondlari loyahasini ko'rib chiqadi, ma'qullanganda u bo'yicha tegishli xulosa beradi;

- Davlat byudjeti, davlatning maqsadli va boshqa byudjetdan tashqari fondlarining ijrosi natijalari bo'yicha hisobotni ko'rib chiqadi, ma'qullanganda u bo'yicha tegishli xulosa beradi;

- Davlat byudjeti, davlatning maqsadli va boshqa byudjetdan tashqari fondlarining bajarilishini, shu bilan birga, soliq va bojxona organlarini, davlat

maqsadli fondlarini taqsimlovchi organlar faoliyatining monitoringini amalga oshiradi;

- Byudjet mablag'larining harakati to'g'risida qonunchilik doirasida bankdan ma'lumot oladi;

- Moliya organlari, g'aznachilik bo'limlari, byudjetdan mablag' oluvchilar va xo'jalik sub'ektlari moliya-xo'jalik faoliyatini tekshiradi hamda taftish o'tkazadi;

- Qonunchilikda ko'zda tutilgan boshqa vakolati doirasida faoliyat ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi hisob palatasi yilning har choragida Davlat byudjeti, davlatning maqsadli va boshqa byudjetdan tashqari fondlarining bajarilishi natijalarini ko'rib chiqadi va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga taqdim qiladi.

b) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini O'zbekiston Respublikasi moliya vazirligi taqdim qilgan Davlat byudjeti ijrosini yilning har choragida ko'rib chiqadi.

v) O'zbekiston Respublikasi moliya vazirligi

O'zbekiston Respublikasi moliya vazirligi va boshqa moliya organlari Davlat byudjetining ijrosi nazoratini amalga oshiradi:

- turli darajadagi byudjet ijrosi natijalarini ko'rib chiqadi;

- soliq va bojxona organlari, davlat maqsadli fondlari taqsimlovchi organlardan turli darajadagi byudjetlar mablag'larining kelib tushishi to'g'risida axborotlar oladi;

- davlat byudjeti mablag'lari va byudjetdan tashqari mablag'lar hisobidan byudjet mablag'lari oluvchilari yuridik majburiyatlarini ro'yxatdan o'tkazish orqali (G'aznachilik) dastlabki nazoratni amalga oshiradi;

- byudjetdan mablag' oluvchilar moliyaviy majburiyatlarining hisobini yuritish orqali (G'aznachilik) va ularning nomidan mol etkazib beruvchilar tovar (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmatlar) uchun ularning schyotiga bevosita pul o'tkazish orqali yoki boshqa ko'zda tutilgan maqsadlar uchun (ish haqi, majburiy to'lovlarni to'lash va boshqalar) to'lovni amalga oshirish orqali joriy nazoratni amalga oshiradi;

- qonunchilikka ko'ra bankdan byudjet mablag'larining harakati to'g'risida ma'lumot oladi;

- o'zining vakolati doirasida taftish o'tkazadi va byudjetdan mablag' oluvchilar moliya-xo'jalik faoliyatini tekshiradi;

- keyingi davlat moliyaviy nazoratini (O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi nazorat-taftish boshqarmasi va uning hududiy bo'linmalari) respublika va mahalliy darajada amalga oshiradi.

g) ichki nazorat xizmati

Respublika va mahalliy davlat boshqaruvining ichki nazorat xizmati

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida belgilangan tartibda nazorat funksiyasini amalga oshiradi.

Ichki nazorat xizmati:

- davlat organlarining faoliyati yo'nalishi bo'yicha uning ishining unumdorligi va sifatini oshirish maqsadida amalga oshiradi;

- davlat organlari, uning hududiy bo'linmalari va bo'ysinuvchi tashkilotlar faoliyatining yo'nalishi bo'yicha baholashni amalga oshiradi hamda davlat organlarining birinchi rahbariga uning faoliyatini yaxshilash bo'yicha tavsiyalar taqdim etadi;

- O'zbekiston Respublikasi byudjet va boshqa qonunchiliklarini davlat organlari rioya qilishini tekshirishni amalga oshiradi;

- Davlat organlarining strategik va operatsion rejalarini amalga oshirishni va natijalarini baholashni tekshirishni amalga oshiradi;

- Davlat organlari tomonidan hisob va hisobotni to'g'ri va ishonchli yuritilishi nazoratini amalga oshiradi;

- O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq respublika va mahalliy byudjet mablag'laridan foydalanishda buzilishlarni aniqlaydi, oldini oladi va yo'l qo'ymaslik bo'yicha tadbirlarni amalga oshiradi;

- Nazorat natijalarining jami bo'yicha qaror qabul qilish, nazorat ob'ektlarining yo'nalishi va ijrosining nazoratini amalga oshiradi;

- Nazorat ob'ektlaridan belgilangan muddatlarda nazorat o'tkazish bilan bog'liq zarur hujjatlar, spravka, og'zaki va yozma tushuntirish xatlari so'rashi va olishi mumkin;

- nazorat tadbirlarining savollari bilan bog'liq, tegishli sir saqlash rejimiga rioya qilishi, xizmat, tijorat yoki qonun bilan qo'riqlanadigan sirni saqlagan holda nazorat ob'ekti hujjatlari bilan hech qanday to'siqsiz tanishishi;

- davlat organi rahbari belgilagan vakolat doirasida boshqa ishlarni amalga oshirishi mumkin.

Ichki nazorat xizmati davlat organi rahbariga nazorat natijalari to'g'risida hisobotlar va davlat organi ishining samaradorligini oshirish maqsadida, uning faoliyati bo'yicha to'g'ri va yakuniy natijalarga erishish uchun ichki jarayonlar, qoidalar, protsesslarni yaxshilash bo'yicha tavsiyalar beradi.

Ichki nazorat xizmati tashkiliy jihatdan boshqa tarkibiy bo'linmalarga bog'liq emas, faqat davlat organining birinchi rahbariga bo'ysinadi va unga hisobot beradi.

Ichki nazorat xizmati ijro organi bo'lib, viloyat byudjeti hisobidan moliyalashtiriladi, ijro organlarida ichki davlat moliyaviy nazoratini amalga oshiradi, viloyat byudjeti hisobidan moliyalashtiriladi va tegishli ijro organlari tuman (viloyat ahamiyatga ega shahar) byudjeti hisobidan moliyalashtiradi.

Davlat moliyaviy nazorati printsiplari

Davlat moliyaviy nazorati printsiplariga quyidagilar kiradi:

-mustaqillik printsiipi – davlat moliyaviy nazorati organlari bog'liq bo'lmaydi, aralashishga yo'l qo'yilmaydi;

-ob'ektivlik printsiipi – O'zbekiston Respublikasi mos kelishini qat'iy nazoratini amalga oshiradi, davlat moliyaviy nazorati standartlari asosida, tomonlarning o'zaro nizolaridan tashqari;

-ishonchlilik printsiipi-nazorat ob'ektini buxgalteriya hisobi, bank va boshqa hujjatlar asosida nazorat natijalarini tasdiqlash;

-shaffoflik printsiipi – davlat moliyaviy nazorat organlari O'zbekiston Respublikasi Prezideni, O'zbekiston Respublikasi Hukumati, joylardagi mahalliy hokimiyat organlari, davlat organlarining rahbarlari, jamoatchilikka hisobdor, nazorat natijalarini ifoda etishning aniqligi;

-kompetentlik printsiipi – davlat moliyaviy nazorat organlarining xodimlari nazorat qilishni amalga oshirish bo'yicha zaruriy kasbiy bilim va mahorati yig'indisi;

-oshkoralik printsiipi – davlat moliyaviy nazorati natijalarini maxfiyligi, xizmat, tijorat yoki boshqa shu kabi qonun bilan sir saqlanadigan axborotlarni hisobga olgan holda chop etish.

Davlat moliyaviy nazoratiga yagona talablar davlat moliyaviy nazorati standartlari tomonidan belgilanadi.

Davlat moliyaviy nazorati quyidagi turlarga bo'linadi:

- mos kelishining nazorati-O'zbekiston Respublikasi byudjet va shu kabi qonunchiligini nazorat ob'ektlari faoliyatiga mos keluvchanligini baholash;

-moliyaviy hisobotlar nazorati – nazorat ob'ektlarining moliyaviy hisobotini o'z vaqtida tuzilishi va taqdim etilishini hamda asoslanganligini, ishonchliligini baholash;

- samaradorlik nazorati – baholash. shu jumladan, moliyaviy hisobotlar va unga mos kelishning nazorati, davlat aktivlarini hamda kafilligini, davlat va davlat tomonidan kafolatlangan qarzlarni, grantlardan foydalanish bilan bog'liq davlat xizmatlarining ko'rsatilishi, davlat va byudjet dasturi realizatsiyasi, ularning strategik rejasida ko'zda tutilgan, davlat organlari erishgan to'g'ri va yakuniy natijalar hamda davlat organlari va sub'ektlar faoliyatiga ta'sir ko'rsatuvchi kompleks va ob'ektiv tahlil va davlat boshqaruvi ayrim olingan tarmoq(soha) yoki ijtimoiy soha, iqtisodiyotning rivojlanishi davlat sektori sub'ektlariga ta'siri ko'rib chiqiladi.

Davlat moliyaviy nazorati turlari

Davlat moliyaviy nazorati organlari o'zining vakolati doirasida quyidagi nazorat turlarini amalga oshiradi:

- kompleks nazorat – aniq davr bo'yicha hamma masalalar bo'yicha nazorat ob'ektlarini tekshirish va faoliyatini baholash;

- tematik nazorat – aniq davr bo'yicha ayrim masalalar bo'yicha nazorat ob'ektlarini tekshirish va faoliyatini baholash;

- muqobil nazorat – uchinchi shaxs nazorati, tekshirilayotgan savol doirasida asosiy nazorat ob'ekti bilan bog'liq faqat o'zaro munosabatlar savollari qarab chiqiladi;

- qo'shma nazorat – davlat moliyaviy nazorati organlari boshqa davlat organlari bilan hamkorlikda o'tkazadigan nazorat.

1.3. Taftish va auditorlik nazorati

Hozirgi kunda MDH da taftish va audit mohiyati to'g'risida uch fikr mavjud:

- audit - bu taftish faoliyati;
- audit - bu ekspert-konsultatsiya faoliyati;
- audit - bu taftish va ekspert-konsultatsiya faoliyatining birligi.

Audit bu taftish faoliyati degan nuqtai nazarda A.F.Aksyonenko, Yu.A.Danilevskiy, V.M.Rodionov, A.Ya.Ruf, A.K.Solodov, K.L.Ugolnikov turishibdi.

Professor A.F.Aksyonenkoning fikricha, audit buxgalteriya hisobini yuritish jarayonini va turli mulkchilik sharoitida xo'jaliklar moliyaviy hisobotini belgilangan qonunlarga mosligini tekshirish ekanligi bildirilgan.

Bizning fikrimizcha, bu holda asos sifatida auditni belgilash olingan va uning maqsadi - turli mulkka asoslangan korxonalar moliyaviy hisobotlarini va hisobotni yuritishni tekshirish tushuniladi. Shu bilan birga audit faqat hisobot va hisobotni yuritilishini tekshirish bilan chegaralanmaydi. Auditorlik nazorati korxonalar faoliyatining alohida taraflarini o'rganishga, hisobotni yuritishda ko'maklashishga, xo'jalik faoliyatining tahlili, qabul qilinmayotgan boshqaruv qarorlarining asoslanganligiga qaratiladi.

Yu.A.Danilevskiy auditni yillik moliyaviy hisobotni tekshiruvchi mustaqil nazorat sifatida va uni qay darajada belgilangan qonunlarda mosligini aniqlab, aktivlar, majburiyatlar va xususiy mablag'larni aks ettirilishining to'laligi, aniqligini belgilab beruvchi vosita sifatida talqin qiladi.

V.I.Podolskiy «audit korxonalar erishgan moliyaviy natijasi, buxgalteriya hisobotini tasdiqlab beruvchi, taftish va nazoratga nisbatan kengroq tushuncha»¹, deb biladi.

Ko'rinib turibdiki, keltirilgan ta'riflar, birinchidan, moliyaviy hisobot auditori va amalga oshirilgan muomalalar haqqoniylikning taftishi bir xil tushuncha sifatida ko'rsatilgan, ikkinchidan, audit davlat moliyaviy nazoratining ko'rinishi sifatida berilgan. Bizning fikrimizcha, bunday yondoshishni konstruktiv deb hisoblab bo'lmaydi, chunki bu MDH davlatlarida audit amaliyotini juda soddalashtirib ko'rsatadi va shu bilan birga O'zbekiston iqtisodidagi amalga oshirilayotgan yirik tashqi iqtisodiy aloqalar talabiga javob

¹ V.I.Podolskiy. Audit –M., YuNITI, 2006

bermaydi. Shu bilan birga tahlil qilinayotgan audit to'g'risidagi fikrlar - qonuniy jarayondir, chunki hozirgi kunda O'zbekistonda audit chet davlatlardagi audit taraqqiyoti evolyutsiyasining birinchi bosqichidagi nazariy fikrlar ta'siri ostida va sobiq Ittifoqning nazorat va taftish tajribasida rivojlanmoqda.

Auditni ekspertiza-konsultatsiya faoliyati sifatida talqin qiluvchi olimlar qatoriga E.A.Stoyanov, E.S.Stoyanova, P.I.Kamishanoviarni kiritish mumkin. Masalan, E.A.Stoyanov va E.S.Stoyanova chet el tajribasini o'rgangan holda auditni kompleks iqtisodiy tahlil bilan taqqoslashmoqda.

Professor P.I.Kamishanov «auditni biznesni ekspertiza qiluvchi vosita»¹ sifatida talqin qiladi

Albatta, bu fikrlar auditing to'la mohiyatini ochib bera oladi deb hisoblab bo'lmaydi. Bu talqindan kelib chiqib qaralsa, audit yangi ma'lumotni olib o'rganib, uni baholashi ko'rinadi, lekin ma'lumki, audit jarayonida asosan o'tgan davr tekshirilishi kerak. Shuning uchun ekspertiza auditing tarkibiy qismiga kirishi mumkin, ammo unga ekvivalent emas.

Bir qator mualliflar fikricha, audit bu taftish va ekspert-konsultatsiya faoliyatining birligi deb ko'rsatiladi (V.D.Golishev, Yu.M.Itkin, V.A.Lugovoy, V.N.Nitetskiy, S.A.Stukov, M.M.To'laxo'jaeva va boshqalar).

S.A.Stukov va V.D.Golishev auditga korxonada faoliyatiga amaliy yordam beruvchi, konsultatsiya o'tkazuvchi, huquqiy yordam beruvchi va boshqa xizmatlarni amalga oshiruvchi yangi nazorat shakli sifatida qarashadi.

Professor Yu.M.Itkin auditda taftish, konsalting va xo'jalik faoliyati tahlilining birligini ko'radi va audit uning klassik tushinishda tashqi mustaqil nazorat, deb biladi. Bu talqinda faqat auditing mustaqilligi va tashqi yo'nalishiga urg'u berilgan.

Professor V.M.Rodionov auditga mustaqil moliyaviy nazorat sifatida qaraydi. Moliyaviy nazorat moliya va u bilan bog'liq muomalalar majmuasini spetsifik usul va shakllar yordamida tekshirish ekanligini uqtiradi.

Bu borada M.M.To'laxo'jaeva o'zining izlanishlarida auditga to'la ta'rif berishga harakat qilgan va buni xorijiy adabiyotlarga asoslanib izohlaydi. Uning fikricha «audit - bu mustaqil izlanish bo'lib, moliyaviy hisobot va u bilan bog'liq moliyaviy ma'lumotni shunga ma'sul kvalifikatsiyalangan mutaxassislar tomonidan o'tkazilib, asosiy maqsadi auditorlik xulosasida moliyaviy va xo'jalik muomalalarining belgilangan qonun va me'yoriy hujjatlarga mosligi haqida fikr berishdan iborat»², deb keltiriladi.

Keltirilgan fikrlar auditlik nazorati mohiyatini ochib berishga yordam berib, bu nazorat turining iqtisodini o'rganishda asos bo'lib xizmat qiladi. Hozirgi kunda auditni rivojlantirish uning iqtisodini tashkil qiluvchi omillar haqida fikr yuritishni maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz. Auditlik nazorati iqtisodining asoslarini o'rganish auditing zarurligi va ayrim auditorlik muammolarni tushunishiga yordam beradi. Misol tariqasida bank tomonidan

¹ P.I.Kamishanov. Znakoites. Audit (Organizatsiya i metodika proverok) - M.: I.V.T's «Marketing», 1994.

² To'laxo'jaeva M.M. Korxonada moliyaviy ahvolini audit. F. Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 1996.

korxonaga ssuda berish masalasini hal qilish ustida to'xtalamiz. Buning uchun bank shu korxonaga bilan avvalgi aloqalarga e'tibor beradi va moliyaviy hisobotda aks ettirilgan korxonalarning iqtisodiy ahvoli to'g'risidagi ma'lumotlardan foydalanadi. Ssuda uchun foizlarni belgilashda bank asosan quyidagi 3 ta omilga asoslanadi:

1. Tavakkalchiliksiz foiz miqdori, ya'ni hech qanday xatarsiz kredit, foizlari bilan qaytib keladigan darajadagi miqdor. Bu miqdor uncha katta bo'lmay, sinalgan mijozlarga beriladi.

2. Iste'molchining xo'jalik tavakkalchiligi. Turli iqtisodiy va xo'jalik sharoitlari tufayli mijozning olgan qarzini uza olishi tavakkalchiligi. Bu sharoitlarga ishlab chiqarish darajasining turli sabablarga ko'ra tushib ketishi va hokazolar kiradi.

3. Ma'lumot tavakkalchiligi. Bu tavakkalchilik xo'jalik tavakkalchiligini hisobga olishda foydalanilgan ma'lumotni aniq emasligi yoki noto'g'ri ekanligidan kelib chiqadi. Ma'lumot tavakkalchiligining sababi bu mijozning moliyaviy hisobotini xatodan xolis emasligidir.

Auditlik nazorati birinchi va ikkinchi omillarga ta'sir qilmaydi, lekin ma'lumot tavakkalchiligiga kuchli ta'sir o'tkazishi mumkin. Agar bank boshqaruvchisi ma'lumot tavakkalchiligi yo'qligiga ishonch hosil qilsa, u foiz miqdorini kamaytirishi mumkin.

Ma'lumot tavakkalchiligining sabablari. Jamiyat tizimi va vazifalarining murakkablashib borishi qarorlar qabul qiluvchi shaxslar tomonidan ishonchsiz ma'lumotlar berishligi ehtimolini kuchaytiradi. Bu bir necha sabablar oqibatida vujudga keladi: ma'lumot manbalarining olishligi, mol etkazib beruvchining istagini yuqoriligi, ma'lumot miqdorining ko'pligi va murakkabligi.

Ma'lumot manbalarining olishligi - iqtisodiy aloqalar murakkab tizimli bo'lgan sharoitda qarorlar qabul qiluvchi shaxs birlamchi manbalardangina etarli ma'lumot olishi mumkin, deb o'ylashi xato bo'ladi. Ma'lumot boshqa turli manbalardan ham olinishi mumkin, lekin bu ma'lumotlar ishonchli bo'lishi kerak. Albatta, bunday sharoitda ma'lumotning buzib ko'rsatilishi ehtimoli yuqori bo'ladi.

Mol etkazib beruvchi xohish-istagining yuqorligi - Agarda ma'lumot beruvchi bilan qaror qabul qiluvchining maqsadlari mos bo'lmasa, unda ma'lumot noaniq yoki mol etkazib beruvchining maqsadlarini ko'zlagan holda tayyorlanishi mumkin. Masalan, ssuda berish bo'yicha ijobiy qaror qabul qilinishini ko'zlab, qarz oluvchining moliyaviy hisoboti o'z foydasiga moslashtirib keltirilishi natijasida bir qator xato xulosalarga olib keladi.

Ma'lumot miqdorining ko'pligi va murakkabligi - tashkilotning kengayib borishi uning aloqalarini kengaytiradi, bu o'z navbatida hisob hujjatlariga noto'g'ri ma'lumot qayd etishiga olib kelishi mumkin. Kichik miqdordagi xatoni aniqlash, albatta qiyin, lekin shuni nazarda tutish kerakki, kichik xatolar yig'ilib borgach, uning miqdori oshib boradi, ya'ni faoliyatga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

So'nggi yillar davomida tashkilotlar o'rtasidagi aloqalarning murakkablashib borishi ularni to'g'ri hisobga olishni ham qiyinlashtirmoqda. Masalan, kapital diversifikatsiyasi turli tarmoqlarni o'zlashtirishga va qaram korxonalarining tashkil qilinishiga olib kelmoqda. Bunday sharoitda umumlashgan hisobotlarning haqqoniyligini tekshirish har bir qaram korxonada alohida audit o'tkazish zaruriyatini tug'dirib, bir qator muammolarni hal qilishni taqozo etadi. Ijara munosabatlari ham kengayib bormoqda, bu ham o'z navbatida to'g'ri va aniq hisob olib borishni murakkablashtiradiki, audit oldidagi vazifalarni yanada oshiradi.

Ma'lumot tavakkalchiligini pasaytirish - ma'muriyat va moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilar doimo ma'lumot tavakkalchiligini yuqori deb hisoblab, ish yuritishlari mumkin, lekin bu tavakkalchilikni pasaytirish borasida qilingan xarajatlar ko'proq samara berishi hozirgi kunda o'z isbotini topmoqda. Ma'lumot tavakkalchiligini pasaytirishning asosan uch usuli farqlanadi:

Foydalanuvchi ma'lumotni tekshiradi, ya'ni foydalanuvchi hisobotlarning haqqoniyligiga shaxsan hisob yozuvlari va birlamchi hujjatlarni tekshirish orqali ishonch hosil qiladi. Ammo bu usul katta xarajatlar talab qilganligi uchun amalda kam qo'llaniladi. Aksariyat soliq organlari tuzilgan deklaratsiyalarning haqqoniyligini tekshirish uchun bu usuldan foydalanadi.

Foydalanuvchi ma'lumot tavakkalchiligini ma'muriyat bilan birga taqsimlaydi, ya'ni ma'muriyat xato ma'lumot bersa, foydalanuvchi ko'rgan moliyaviy zararini qoplashi kerak bo'ladi.

Auditlik nazoratidan o'tgan moliyaviy hisobot taqdim etish - ishonchli ma'lumot olishning odatiy usuli bu - xolis audit o'tkazishdir. Albatta, foydalanuvchilar ko'pchilikni tashkil qilgan sharoitda audit o'tkazish qulay va arzon tushadi.

Qoida bo'yicha auditorlarni ma'muriyat moliyaviy hisobotlarini to'g'riligiga xulosa berib, foydalanuvchilarga kafolat berish uchun yollaydi. Agarda moliyaviy hisobot noto'g'ri tuzilgan bo'lib chiqsa, auditorlar foydalanuvchilar tomonidan ham, ma'muriyat tomonidan ham javobgarlikka tortilishi mumkin.

Xo'jalik yuritish amaliyotida yuqorida keltirilgan uch usul ham ma'lumot tavakkalchiligini pasaytirish uchun qo'llaniladi. Jamiyat taraqqiyoti murakkablashib borishi ma'lumot tavakkalchiligini pasaytirishda auditning o'rnini oshirmoqda.

Auditorlik firmalari o'z hajmi jihatidan turlicha bo'ladi. Xodimlarning soni 25 kishidan kam firmalar ham mavjud. Yirik auditorlik firmalari bir qator davlatlarda o'z mahkamalarni ochib, ish olib borishadi. Xodimlarning soni 1000 kishidan yuqori bo'ladi va yillik daromadi 500 mln.dollardan oshib ketadi. Auditorlik firmalarning o'rtasida doimo raqobat mavjud bo'lib, amalga oshiriladigan xizmatlar sifatining yuqori bo'lishini ta'minlaydi.

Amerika qo'shma Shtatlarining eng yirik to'rta firmasi «Katta to'rtlik» deb ataladi. Bu auditorlik firmalari AQShning eng yirik kompaniyalariga xizmat

ko'rsatadi. Dunyoning boshqa mamlakatlarida ham o'z bo'g'inlariga ega bo'lgan firmalar katta transnatsional korporatsiyalarning yig'ma moliyaviy hisobotlarni auditini o'tkazish imkoniyatiga ega.

Auditorlik firmalari to'rtta katta toifadagi xizmatlarni amalga oshiradi: tasdiqlash xizmatlari, soliq xizmatlari, ma'muriyat uchun maslahatlar berish va buxgalteriya xizmatlari.

Tasdiqlash xizmatlari. Har qanday yozma bayonotni yozma xulosa berish orqali tasdiqlash xizmatlari auditorlik firmalari tomonidan amalga oshiriladigan asosiy xizmatlar toifasiga kiradi. Bunday xizmat ko'rsatishda auditorlik firmasi o'z fikrini bildirish bilan chegaralanib, yozma bayonotning haqqoniyligiga shu bayonotni tuzuvchi tomon javobgar bo'ladi.

Tasdiqlash xizmatlarining uch turi farqlanadi: tugallangan moliyaviy hisobot auditi, tugallangan moliyaviy hisobotni umumiy kuzatish va boshqa tasdiqlash xizmatlari.

Tugallangan moliyaviy hisobot auditi auditorlik firmalari ko'rsatadigan asosiy xizmat turidir. Yirik auditorlik firmalari ko'rsatadigan xizmat turlarining 50%dan oshig'ini tugallangan moliyaviy hisobot auditi tashkil qiladi.

Tugallangan moliyaviy hisobotni umumiy kuzatish. Ko'pchilik kompaniyalar foydalanuvchilarga moliyaviy hisobot taqdim etishni xohlashadi, ammo auditorlik xulosasi uchun xarajat qilishni xohlashmaydi. Bunday sharoitda umumiy kuzatish usulidan foydalangan ma'qul. Bu usulda audit o'tkazgandagidan farqli uncha yuqori bo'lmagan o'rtacha ishonch mezoniga erishiladi, xolos. Bu xizmatlarni auditorlik firmalari past narxga amalga oshirishadi.

Boshqa tasdiqlash xizmatlari. Mijozlarning xohish istagidan kelib chiqib, ayrim xo'jalik muammolarining haqqoniyligini tasdiqlab berish, kompyuterlar uchun dasturlarni baholash va boshqalar.

Soliq xizmatlari. Auditorlik firmalari soliq deklaratsiyalarini tayyorlab berish, aholiga soliqlar bo'yicha maslahat berish, kichik firmalarga soliqlarni hisoblab berish borasida va boshqa soliqlar bilan bog'liq masalalarni hal qilish bo'yicha xizmatlarni amalga oshirishadi.

Ma'muriyat uchun maslahatlar berish. Auditorlik firmalarining aksariyat o'z mijozlariga samarali ish yuritish borasida maslahatlar berish bilan shug'ullanishadi. Bu toifadagi xizmatlar turlicha bo'lishi mumkin - oddiy buxgalteriya tizimini mukammallashtirishdan tortib, marketing strategiyasini yaxshilash masalalarigacha. Ko'pchilik auditorlik firmalarida hozirgi kunda auditorlik va soliq bo'limlaridan tashqari konsalting bo'limi ham tashkil qilinmoqda. Ish yuritish, biznes borasida to'g'ri maslahatlar yuqori foyda olishning garovi ekanligini, albatta, rad etib bo'lmaydi.

Buxgalteriya xizmatlari. Auditorlik firmalari tomonidan buxgalteriya hisobini tiklash, olib borish va moliyaviy hisobot tayyorlab berish borasida ham xizmatlar amalga oshiriladi. Ayrim kichik korxonalarda buxgalteriya hisobi auditorlik firmalari yordamida olib boriladi, chunki bu to'la buxgalteriya

apparatini saqlashdan ko'ra bir muncha arzon tushadi. Auditorlik firmalari tomonidan buxgalteriya xizmatlari amalga oshirilganda bu hech qanday auditorlik xulosalari berish to'g'risida yoki tayyorlangan hisobotlarga kafolat to'g'risida, ishonchli xatolardan xoli bo'lgan moliyaviy hisobot ekanligidan dalolat bermaydi.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi auditorlik firmalari tomonidan buxgalteriya xizmatlarini amalga oshirishga keng e'tibor qaratilmoqda, lekin buxgalteriya hisobini olib borish va moliyaviy hisobot tayyorlash ishlarini amalga oshirish uchun bir qator masalalarni hal qilishi zarur. Masalan, buxgalteriya hisobi auditorlik firmasi tomonidan olib borilganda bosh buxgalter vazifasi kimning zimmasiga yuklanadi yoki umuman bunday lavozim shart bo'lmas, u holda ikkinchi imzo qo'yish huquqiga kim ega bo'ladi va hokazo.

Auditorlik firmalarining tashkiliy shakllari, xususan, korxonalar, o'rtoqlik-jamoa tashkiloti yoki mutaxassislar korporatsiyasi ko'rinishida bo'lishi mumkin. Amaliyotda xususiy korxonalar shaklidagi auditorlik firmalari uncha ko'p bo'lmay, asosan, o'rtoqlik-jamoa tashkiloti shaklida tuziladi. Boshqacha qilib aytiladigan bo'lsa, bir necha xolis buxgalterlar uyushib, sherikchilik asosida o'z xizmatlarini taqdim etishadi. Sheriklar ishda yordam berish uchun boshqa mutaxassislarni jalb qilishlari mumkin. Bu yordamchilar, yoki xolis buxgalter, yoki bu nomni olishni xohlovchilar bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, oddiy auditorlik firmasining tashkiliy tizimiga sheriklar, menejerlar, nazoratchilar, katta auditorlar va yordamchilar kiradi. Yangi xizmatchi ko'pincha yordamchi vazifasida ish boshlaydi va ikki-uch yil davomida har bir bosqichda ishlaganidan so'ng sherik maqomini olishi mumkin. Lavozimlarning nomlanishi turli firmalarda turlicha bo'lishi mumkin, lekin uning tashkiliy tizimi asosan o'zgarishsiz qoladi.

Auditorlik firmalarining menejerlari mijozning ish faoliyatini o'rganib chiqib, audit qadamlarini belgilab beradi. Umumiy ish rejalarini tuzadi va ish hajmini aniqlaydi. Bu vazifalar ko'pchilik auditorlik firmalarida ham yuqori baholanadi va menejerlar auditorlardan bir pog'ona yuqori o'rinda turadi.

Yuqorida aytganimizdek, auditorlik firmasida ishlash uchun xolis buxgalter bo'lishi shart emas, lekin sherik mavqeiga erishish uchun bunday nomni olish talab qilinadi. Aksariyat auditorlik firmalari o'z xodimlarining tezroq xolis buxgalter nomiga sazovor bo'lishni xohlaydi va rag'batlantiradi.

Amerika Qo'shma Shtatlarida «Amerika xolis buxgalterlari instituti» (AICPA) tomonidan bir yilda ikki marta - may va noyabr oylarida imtihonlar tashkil qilinib o'tkaziladi va baholanadi. yozma imtihonlar ikki yarim kun davom etadi. Sinov 4 katta yo'nalish bo'yicha o'tkazildi, ya'ni: audit, buxgalteriya amaliyoti, buxgalteriya hisobi nazariyasi va xo'jalik huquqi. Bu yo'nalishlarning tarkibiy qismlari sifatida quyidagi predmetlardan bilimlar tekshiriladi: kasbiy etika, auditorlarning yuridik javobgarligi, federal soliqlar va buxgalteriya hisobining miqdoriy schyotlar yurgazish metodlari. Imtihon topshiruvchilarning 10 foizi bir martada imtihondan o'tishadi.

Imtihon topshirish uchun kvalifikatsion talablar turli shtatlarda turlichadir. Asosiy talablarga kollejning oxirgi kursida beriladigan ilmiy unvon hisoblanadi. Ayrim shtatlarda qisqa buxgalteriya kurslarini o'qib chiqish talab qilinadi va ish tajribasi bo'lishi talab qilinmaydi. Amerika xolis buxgalterlari instituti milliy kasbiy tashkilot bo'lib, xolis buxgalterlar uchun kasbiy talablarni ishlab chiqadi, ilmiy izlanishlar olib boradi va buxgalteriya hisobi, audit, konsalting, soliqlar bo'yicha materiallar chop etadi.

AICRA a'zolarining hammasi ham xolis auditor sifatida faoliyat ko'rsatmaydi. Xolis buxgalter bo'lish uchun AICRAga a'zolik shart emas. AICRAning uchta asosiy funksiyasi mavjuddir: standart va qoidalarni belgilash, ilmiy izlanishlar va ularning natijasini chop etish, uzluksiz o'qishlarni tashkil etish.

AICRA to'rtta asosiy bo'g'in bo'yicha qoida va standartlar belgilash huquqiga ega: audit standartlari, hisobot tuzish standartlari, tasdiqlash bo'yicha boshqa xizmatlarni tartibga solish, kasbiy etika kodeksi.

O'zbekiston Respublikasida hozirgi kunda bir nechta milliy buxgalteriya va audit standartlari qabul qilindi. Bu standartlar xalqaro talablarga asoslangan bo'lib, buxgalteriya hisobini isloh qilishdagi yirik qadamlardan hisoblanadi.

1.4. Auditning shakillanishi va turlari.

Bozor iqtisodi turli mulkchilik asosida vujudga keladi. Bunday sharoitda ish yuritish uchun sifatli, aniq va hisoblashga moyil ma'lumot o'ta muliindir. Umuman olganda XXI asr bu ma'lumotlar asri bo'lishi muqarrar. Ya'ni bu omilga iqtisodiy barqarorlik, samaradorlik va sifatli ish yuritish ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi. Iqtisodiy ma'lumotga baho berish, uni kelib chiqish manbalarini tekshirish uchun auditorlik nazoratining o'rni ajralib turadi.

Auditlik nazorati mohiyati, maqsadi va vazifalarini chuqurroq anglab etish uchun audit taraqqiyoti tarixiga nazar tashlash zarur. Agarda auditga moliyaviy nazorat sifatida qaralsa, birinchi bo'lib auditorlik tizimini Xitoy yaratgan. Eski Xitoy yozuvlarining ma'lumot berishicha, eramizdan avvalgi 700 yilda davlat puli va mulkidan foydalanish huquqiga ega bo'lgan hokimiyat amaldorlarini nazorat qilish uchun Bosh auditor lavozimi mavjud bo'lgan. Hokimiyat auditorlarining majburiyati, huquqi va shakllari suloladan-sulolaga qarab o'zgarib turgan. 1983 yil Xitoy yangi Konstitutsiyasining 91-moddasiga asosan Davlat auditorlik ma'muriyati tashkil qilindi.

O'rta asrlardan boshlab Evropada hokimiyat shartnomalarini turli javobgarlar tomonidan tasdiqlab, qayd etish odat tusiga kirdi va shu yo'sinda asta-sekin buxgalteriya hisobi va nazorat shakllana boshladi, XIV asrda ikki yoqlama yozish usuli paydo bo'ldi va mulk yo'nalishi ustidan nazorat kuchaydi.

Ko'plab mamlakatlar iqtisodida aksionerlik jamiyatlari paydo bo'la boshladi. Albatta, bunday sharoit moliyaviy inqirozlarni ham chetlab o'tmadi va investorlar manfaatlarini himoya qila oladigan buxgalteriya-eksperimentlariga talab oshdi. Angliya parlamenti variantni nazorat qilib turish uchun zarur

qonunlar to'plamini qabul qildi. Bularning hammasi auditorlar buxgalteriya hisobi va hisobotlarning haqqoniyligini nazorat qilishga qaratdi.

Qo'shma korxonalarining vujudga kelishi audit taraqqiyotida muhim rol o'ynadi. Auditor muhkord oldida javobgar bo'lib qoldi va balans bog'liqligi qonun va qoidalarga mosligini tasdiqlab, haqqoniy baho berish kerak edi. Shu davrlarda konsolidatsiyalashgan balanslar ham vujudga keldi va ichki audit lavozimlari paydo bo'ldi. Ularning asosiy faoliyati buxgalteriya xizmatini nazorat qilish bo'lib, asosiy e'tibor pul mablag'lariga qaratildi. Shu sababli XIX asr oxiri va XX asr boshlarida tashqi auditorlarda tanlab olib, tekshirish usullarini qo'llash rivoj topdi.

Auditing gurlkirab rivojlanishi 1930 yildagi chuqur iqtisodiy tanglikdan so'nggi davrlarga to'g'ri keladi. Masalan, AQShda 1932 yilda «Qimmatli qog'ozlar haqiqiyliigi to'g'risida Dalolatnoma (AKT)» qabul qilindi. Bu aktsiya va obligatsiyalar chiqarib, turli shtatlarda faoliyat ko'rsatadigan xususiy korporatsiyalarni mustaqil auditdan o'tkazishni tartibga soluvchi birinchi federal qonun edi. 1939 yildan boshlab buxgalterlarning Amerika instituti izlanishlar byulleteni va audit muolajalariga taalluqli hisobotlarni chop eta boshladi - bu auditni standartlashtirishga tegishli birinchi rasmiy hujjat edi.

Ikkinchi Jahon urushidan so'ng butun jahonda iqtisodiy faoliyatni auditsiz tasavvur qilib bo'lmay qoldi. Albatta, umumiy qabul qilingan buxgalteriya hisobi va audit tamoyillari to'ldirildi. Buxgalterlarning Amerika Instituti «Umumiy qabul qilingan audit standartlari» ni tasdiqladi va Ichki taftishchilar instituti «Ichki taftishchi majburiyatlarini»ni chop etdi.

AQShda 1973 yildan boshlab moliyaviy hisob standartlari bo'yicha kengash tashkil qilindi. Amerika diplomlangan auditorlar instituti a'zolari soni 70 ming kishidan oshdi va auditorlarning javobgarligi ham kengaydi. Standartlarga rioya qilmagan auditorlarni diplomlangan auditorlar safidan chiqarish chorolari ko'rildi. Masalan, Amerika xolis buxgalterlar instituti auditorlik xulosalarining haqiqiyliigini tekshirib, alohida a'zolari institut tarkibidan chiqarish bo'yicha qarorlar qabul qilish huquqiga ega edi. Auditorlarning kasbiy etik me'yorlari ishlab chiqildi. Hozirgi kunda AQSh da 100 mingdan ortiq diplomlangan auditorlar faoliyat ko'rsatmoqda.

1960 yillardan boshlab hisob vazifalarini bajarish uchun hisoblash texnikasidan foydalanila boshlandi. 1976 yildan auditor kasbida «Ma'lumot tizimi auditori» ixtisosligi paydo bo'ldi. Bu sohada birinchi standart 1987 yilda chop etildi.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng auditorlik firmalarining baynalminallashuvi boshlandi va bunga asosiy sabab AQSh sanoatining kengayishi bo'ldi. Bu jarayon davomida milliy va baynalminal korxonalar birgalikda shartnomalar asosida ish ko'ra boshladi. Birinchi navbatda Amerika va Britaniya korxonalari birlashdi. «Katta sakkizlik» deb nomlangan bu auditorlik kompaniyalari audit xizmati bozorida asosiy o'rinni egallaydi.

Keyinchalik birlashuvlar oqibatida, ya'ni 1980 yillarning oxiri va 1990

yillarning boshlarida, «Ernest va Vinni» ning «Artur Yang va Ko» bilan, «Delayt Xasnins va Sellz» ning «Tach Ross va Ko» kompaniyalari bilan qo'shilishi «Katta oltilik»ni vujudga keltirdi. Bu integratsiyalashuv katta iqtisodiy samara keltirish bilan birga transnatsional kompaniyalarni tekshirish imkoniyatini yaratdi.

Shu sababli 1987 yil sentyabr oyida «Kupers va Laybrend» va «Prays Vaterxaus» kompaniyalari bazasida yangi auditorlik xoldingi tashkil bo'ldi. «KPMG» va «Ernst end Yang» kompaniyalari ham qo'shildi va natijada 1996 yilda ularning umumiy daromadi (15.9 mlrd. dol.) «Kupers va Laybrand» va «Prays Vaterxaus» xoldingi daromadlaridan (11.8 mlrd. dol.) oshib ketdi.

Sobiq oltilik tarkibiga kirgan firmalar ichida o'zgarishlardan «Artur Andersen» va «DTT» firmalari chetda qoldi. Shuni alohida qayd etish kerakki, auditorlik xizmatlari bilan birga maslahatlar berish bozori ham uzviy bog'liq. 90-yillarda bu sohada daromadlar 10 dan 125 mlrd. dollar o'rtasida tebrangan. Katta auditorlik firmalari yirik ishbilarmon maslahatchilar hamdir. Sof auditorlik daromadi 50-55% tashkil qildi, qolgan qismi asosan soliq va tadbirkorlik sohasidagi maslahatchilarga to'g'ri keladi.

Hozirgi kunda konsalting faoliyati ko'proq ma'lumot texnologiyalari va ma'lumot menejmentiga qaratilgan. Umuman turli mamlakatlarda, shu jumladan O'zbekistonda ham audit amaliyoti va tashkil qilinishi o'z xususiyatlariga ega. 1.2.-jadvalda turli davlatlarda auditning tashkil qilinishini taqqoslashga harakat qildik.

Miqdoriy o'lchash mumkin bo'lgan ma'lumot turli shaklda bo'lishi mumkin. Masalan, moliyaviy hisobot, xo'jalik mablag'lari va ularning ish jarayonidagi harakatlarni natijada ifodalash, ma'lum bir mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflangan vaqt birligi, alohida shaxsning soliq deklaratsiyasi, kontraktlarning summalari va hokazo. Bu ma'lumotlarni baholash mezonlari ham turlicha bo'ladi. Masalan, qayta ro'yxat qilish usuli bilan moddiy boyliklarning saqlanishini aniqlash yoki g'azna hisobotlar

auditi yordamida pul mablag'larining o'z vaqtida kirim qilinishi, samarali va maqsadga muvofiq ishlatilishini tekshirish mumkin. Foydalaniladigan mezonlar auditning maqsadidan kelib chiqadi.

Xo'jalik tizimi - xo'jalik tizimiga ko'p hollarda yuridik shaxslar, ya'ni korporatsiya, davlat muassasasi, jamiyat-birlashma, xususiy korxonalar kiradi. Ayrim hollarda xo'jalik tizimini bo'linma, sektor, tsex va ayrim olingan shaxslar ham ifodalashi mumkin.

Auditorlar javobgarligi chegaralarini belgilashda xo'jalik tizimini aniqlash bilan birga audit davrini ham aniqlab olish zarur bo'ladi. Ko'p hollarda bu davr 1 yilga teng bo'lishi yoki undan ham oshishi mumkin. Tekshirish davrini belgilashda oxirgi o'tkazilgan xolis audit xulosasi berilgan hisobot davridan tekshirilishi kerak bo'lgan hisobot davrigacha oraliq olinadi.

Dalillarni yig'ish va baholash - dalillar bu son ko'rsatkichlari bilan ifodalangan ma'lumotni belgilangan mezonlarga mosligini aniqlash uchun

auditor foydalanadigan manbalardir. Dalillar turli shaklda bo'lishi mumkin, jumladan mijozlarning og'zaki javoblari, kontraktlar, auditorning shaxsiy kuzatishlari. Muhimi audit oldidagi maqsadga erishish uchun dalillar sifatli va etarli darajada to'planishi shart bo'lib, bu auditning asosiy qismlardan hisoblanadi.

1.2.-jadval

Turli mamlakatlarda auditning tashkiliy tavsiflari¹

Mamlakat	Ko'rsatkich		
	Auditning asosiy maqsadi	Auditorlik faoliyatini tartibga soluvchi organlar	Auditor kadrlar tayyorlash tizimi
Angliya	Buxgalteriya hisobining haqqoniy ligini nazorat qilish, hisobot tizimi va korxonalar moliyaviy hisoboti to'g'risida fikr bildirish	Diplomlangan buxgalter va auditorlar qo'mitasi	Diplomlangan buxgalter va auditorlar qo'mitasi
Fransiya	Iqtisodning nodavlat sektorida moliyaviy hisobotlar haqqoniy ligining tashqi moliyaviy nazorati	1. Buxgalter- ekspeditor organi 2. Taftishchilar milliy palatasi	1. Buxgalter- ekspeditor organi 2. Taftishchilar milliy palatasi
AQSh	Xolis auditorlar tomonidan moliyaviy hisobotni tekshirish va ekspert-konsultativ faoliyat	1. Auditorlar uyush-masi federatsiyasi 2. Ichki taftish-chilar instituti 3. Buxgalterlar instituti	1. Diplomlangan auditorlar instituti 2. Ichki auditorlar instituti
Shvetsiya	Kompaniyalar, korxonalar, banklar, tashkilotlar moliyaviy hisobotini va xo'jalik muomalalarini buxgalteriya schyotlarida aks ettirishini tekshirish	1. Auditorlik faoliyati komissiyasi 2. Auditorlarning Shvetsiya jamiyati (SRS)	1. Auditorlik faoliyati bo'yicha komissiya 2. Auditorlar malakasini oshirish instituti (UPEB) 3. Auditorlarning Shved jamoasi
Rossiya	Buxgalteriya hisobotlarini RF qonunchiligiga mosligini mustaqil buxgalteriya ekspertizasi orqali aniqlash	RF prezidenti huzuridagi auditorlik faoliyati bo'yicha komissiya, TsALA MF va RF MB, Rossiya auditorlar palatasi	TsALAK MF va RF MB o'quv-metodik markazi

¹ Manba: Auditorlik faoliyatining xalqaro va milliy standartlari asosida mualliflar tomonidan tuzilgan, 2020 y.

O'zbekiston	Moliyaviy hisobot va boshqa moliyaviy axborot to'g'riligi hamda qonun hujjatlariga mosligini aniqlash maqsadida xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy hisobotini va u bilan bog'liq moliyaviy axborotni tekshirish	1. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi 2. Buxgalterlar va auditorlar assotsiatsiyasi 3. O'zbekiston Respublikasi auditorlar palatasi	1. Buxgalterlar va auditorlar assotsiatsiyasi 2. O'zbekiston Respublikasi auditorlar palatasi
-------------	--	--	--

Yetarli bilimga ega vakolatli shaxs - auditor belgilangan mezonlarni to'g'ri tushinishi uchun etarli bilimga ega, dalillarning shakli va miqdorini bilish uchun vakolatli ma'sul shaxs bo'lishi kerak. Shu bilan birga auditor mustaqil bo'lmog'i dardor.

Mutloq mustaqillikka erishish qiyin, albatta, lekin unga harakat qilinadi. Hatto auditorning xizmatlari tekshirilayotgan kompaniya tomonidan to'lanayotganiga qaramay, u to'la mustaqilligini saqlab qoladi va tekshirish natijalariga ishonch hosil qilishi mumkin. Lekin auditor shu kompaniyaning boshqaruv tizimiga kirsam yoki shu kompaniyaning xizmatchisi bo'lsa - bu ichki audit bo'lib, mustaqillik chegaralangan bo'ladi.

Fikrlar berish - tekshirish natijalari auditorlik xulosalarida o'z aksini topadi. Xulosalar turlicha bo'lishi mumkin, lekin doimo ular foydalanuvchiga miqdoriy ma'lumot belgilangan mezonlarga qay darajada mos kelishini yoritib berishi kerak. Xulosalar shakli jihatidan ham farq qiladi, ya'ni moliyaviy hisobot bilan bog'liq bo'lgan texnik xulosalardan tortib, ma'lum shaxslar uchun tayyorlangan oddiy og'zaki xulosalargacha. Auditorlik xulosalarini tayyorlash bu tekshirish jarayonining so'nggi bosqichidir.

1.3-javdal

Auditning asosiy tushunchalari¹

Tushuncha	Mohiyati
Miqdoriy baholashga moyil ma'lumot	Auditning maqsadidan kelib chiqib tekshirish uchun olinadigan ma'lumot
Xo'jalik tizimi	Audit o'tkazish chegaralari
Dalillar yig'ish va baholash	Audit o'tkazish usullarini qo'llash va etarli isbot olish
Etarli bilimga ega, vakolatli mustaqil shaxs	Tekshirish o'tkazayotgan shaxsning bilimi va o'z kasbi ustasi ekanligi
Fikrlar berish	Olingan natijalar haqida ma'lumot berish

Yuqorida keltirilgan tushunchalar audit nima degan savolga to'la javob beradi. Buni aniqroq ochib berish uchun quyidagi 2-javdalda umumlashtirib ko'rsatish mumkin.

Keltirilgan ta'rif auditga berilgan umumiy ta'rif bo'lib, mulkning turli ko'rinishlari mavjud sharoitda auditning turlarini aniqroq o'rganib chiqish zarurligini uqtiradi.

¹ Mualliflarning ilmiy-tadqiqotlari asosida tuzilgan

Auditlik nazoratining quyidagi turlari farqlanadi: operatsion audit, moslik auditi va moliyaviy hisobot auditi.

Operatsion audit - iqtisodiy samaradorlik va uning mezonini bo'lgan to'la mehnat unumdorligiga baho berish maqsadida xo'jalik tizimini bo'g'inlari faoliyatini tekshirishni o'z ichiga oladi. Audit tugatilgandan so'ng boshqaruvchiga aksariyat hollarda xo'jalik muomalalarini takomillashtirish borasida yo'l-yo'riqlar ko'rsatiladi.

Boshqaruv samaradorligi xo'jalik tizimining turlicha bo'lishiga bog'liqligi sababli aniq operatsion auditni ifodalash mushkul. Masalan, biron-bir tashkilotda qimmatli qog'ozlarni sotib olgandan ko'ra ko'chmas mulk xarid qilish samaraliroqligi aniqlanib, tegishli maslahatlar berilsa, boshqa korxonada umumiy mehnat unumdorligiga ta'sir qiluvchi omillar o'rganilib, ishlatilmayotgan zahiralardan foydalanish yo'llari ko'rsatiladi.

Operatsion auditda tekshirish faqatgina buxgalteriya hisobi bilan chegaralanmaydi, balki boshqaruv tizimi, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilish, kompyuter muomalalari algoritmini takomillashtirish, marketing va umuman auditorning mutaxassisligidan kelib chiqib, turlicha sohalarni qamrab olishi mumkin.

Operatsion auditning mushkulligi shundaki, uning ma'lumotlarini ob'ektiv baholash qiyin. Masalan, moliyaviy hisobot auditida hisobotni belgilangan buxgalteriya standartlariga mos ravishda tuzilganligini aniqlab baho berishda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni ko'rsatish bir muncha engildir. Shuning uchun operatsion audit mohiyati jihatidan ko'proq ma'muriyat uchun maslahatlar berish, ya'ni konsaltingdan iborat, desa ham bo'ladi. Oxirgi yillar ichida bu audit turi rivojlangan mamlakatlarda ko'payib bormoqda. Bu audit turi haqida to'laroq keyingi boblarda to'xtalamiz.

Moslik auditi - yuqori boshqaruv (ma'muriyati) tomonidan belgilangan ko'rsatma va qoidalarni xo'jalik tizimida bajarilishi darajasi ustidan o'tkaziladigan nazorat moslik auditining maqsadini tashkil qiladi. Masalan, boshqaruvchilar tomonidan o'rnatilgan, bajarilishi shart bo'lgan muolajalarga buxgalteriya xodimlari tomonidan amal qilinishi, moddiy boyliklarning saqlanishining ta'minlanishi va ularning sarflanishini belgilangan chegaralardan chiqmasligiga rioya qilish darajasi yoki kreditorlar va banklar bilan tuzilgan bitimlarga korxonalar tomonidan amal qilinishini nazorat qilish va boshqalar.

Byudjet tomonidan moliyalashtiriladigan tashkilotlar nazorat qilinganda ham asosan moslik auditi o'tkaziladi, chunki bunday tashkilotlarda bajarilishi lozim bo'lgan qoidalar aniq ko'rsatiladi.

Moslik auditining natijalari auditni belgilagan bo'g'in uchun ma'lum qilinadi, negaki bu audit natijalari hisobotdan keng foydalanuvchilarga taalluqli bo'lmaydi. Ayrim hollarda bir tashkilot o'ziga bo'ysunishi kerak bo'lgan tashkilotni nazorat qilish uchun ham moslik auditini belgilashi mumkin. Masalan, hukumat tomonidan soliq to'lovchilarning deklaratsiyasini tekshirish uchun auditorlarni jalb qilish mumkin.

Moliyaviy hisobot auditi - bu auditning asosiy turi bo'lib, moliyaviy hisobot belgilangan mezonlar asosida tayyorlanganligini aniqlaydi. Belgilangan mezonlar bu asosan umumiy qabul qilingan buxgalteriya shartlaridir. Moliyaviy hisobotga buxgalteriya balans, moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobot, pul oqimlari to'g'risidagi hisobot, xususiy kapital to'g'risidagi hisobot va shu hisobotlarga taalluqli bo'lgan tushuntirishlar kiradi.

Moliyaviy hisobot auditi natijalaridan turli guruhlar, turli maqsadlar uchun foydalanadi. Albatta, har bir foydalanuvchi o'zi audit o'tkazgandan ko'ra iqtisodiy samaradorlik nuqtai nazaridan bitta auditor hamma uchun xulosa tayyorlab berganligi ma'qul. Agar foydalanuvchini umumiy audit natijalari qoniqtirmasa, u qo'shimcha ma'lumotlar olishi mumkin. Masalan, korxonaga ssuda berish yoki bermaslik masalasini hal qilish uchun bankka umumiy audit natijalari etarli bo'lsa, ikkita korxonaning qo'shilishi masalasini hal qilish uchun kengroq ma'lumotlar zarur bo'ladi. Bunday hollarda korporatsiyalar qo'shimcha audit o'tkazish uchun shaxsiy auditorlardan foydalanishi mumkin. Rivojlangan mamlakatlarda auditorlar asosan to'rtta guruhga ajratiladi. Masalan, Amerika qo'shma Shtatlarida bularga besh hisob xizmati auditorlari, soliq inspektorlari, ichki xo'jalik auditorlari va xolis buxgalterlar kiradi.

Bosh hisob xizmati auditorlari - federal hukumat xizmatlari tarmog'iga kiradi va faqat kongress oldida hisobot berib, kongressning auditorlik vazifalarini bajaradi, mohiyati jihatidan to'la moslik auditi funksiyalari asosida ish yuritadi. Bundan tashqari federal hukumat tomonidan amalga oshirilayotgan turli rejalarning unumdorligi va samaradorligini baholaydi.

Soliq inspektorlari - federal soliq qonunlarining bajarilishini nazorat qilishadi. Audit qilinadigan soliq tushumlari oddiy, ya'ni jismoniy shaxslar tomonidan to'lanadigan soliqlardan tortib, murakkab, ya'ni yuridik shaxslarning, jumladan yirik kompaniyalarning foydalarini aniqlash bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bunday auditorlarga soliq qonunchiligini mukammal bilish talab qilinadi.

1.4.-jadval

Auditorlik nazoratining turlari va auditorlarning toifalari¹

Audit	Auditor	Misol
Boshqaruv auditi	Bosh hisob xizmati auditorlari ichki xo'jalik auditorlari	Umumiy mehnat unumdorligiga tashkil qilingan hisoblash markazi faoliyatining ta'siri
Moslik auditi	Davlat byudjeti tizimi auditorlari, soliq inspektorlari, ichki xo'jalik auditorlari, mustaqil auditorlik firmalari	Kreditorlar va banklar bilan tuzilgan bitumlarga amal qilinishi
Moliyaviy audit	Mustaqil auditorlik firmalari, xolis auditorlar	Moliyaviy hisobotning yillik auditi

¹ Manba: Auditorlik faoliyatining xalqaro va milliy standartlari asosida mualliflar tomonidan tuzilgan

Ichki xo'jalik auditorlari - ichki audit korxonasi, birlashma yoki tashkilotning boshqaruv tizimiga kirib, menejerlar uchun nazorat funksiyalarini bajarishda yordam beradi. Ichki xo'jalik auditorlarining malaka darajasi shu korxonaning boshqaruv tizimi talablariga binoan belgilanib, mustaqilligi chegaralangan. Bu toifadagi audit korxonasi ma'muriyatini zarur ma'lumotlar bilan ta'minlab, buxgalteriya xizmati va boshqa funksional tizimlar bilan hamkorlikda ish yuritadi. So'nggi davrlarda ichki xo'jalik auditorlari operatsion audit bilan shug'ullanib, o'z bilimlarini kompyuterlar tizimini o'rganish borasida oshirishmoqda.

Shunday qilib, auditorlar va auditlik nazorati haqidagi tushunchalarni umumlashtirib quyidagi 1.4-jadvalda ifodalashga harakat qilamiz. Shuni nazarda tutish kerakki, operatsion auditda mezonlarni belgilash, moliyaviy audit yoki moslik auditiga nisbatan bir muncha murakkabdir.

Xolis buxgalterlar - auditorlik firmalarning asosiy vazifasi bu ochiq chop etiladigan moliyaviy hisobotlarni tekshirish va to'g'riligini tasdiqlashdir. Bunday hisobotlardan yuqorida ta'kidlanganidek, har xil toifadagi guruhlar foydalanadi. Shu sababli hozirgi kunda iqtisodiyotda «Auditdan o'tgan moliyaviy hisobot» degan jumla keng ishlatilmoqda. Bu, o'z navbatida, «Xolis auditor» degan iboraning ishlatilishini taqozo etdi.

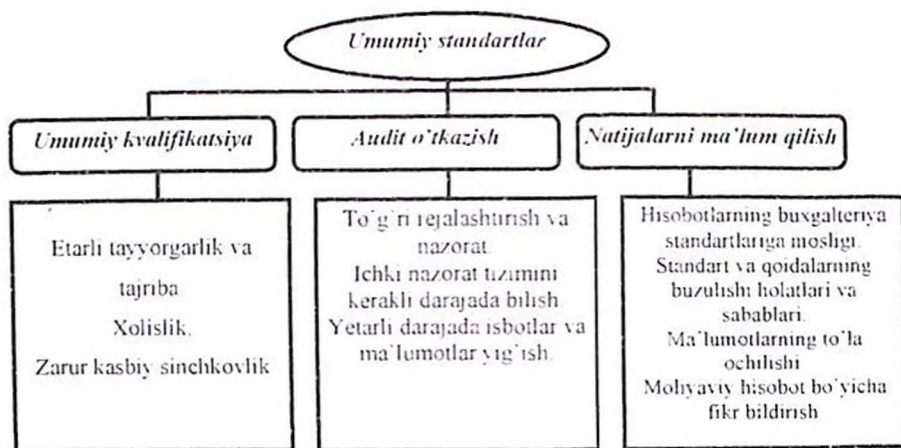
Xolis buxgalterlarni tayyorlash va bu nomga sazovor bo'lish yo'llari turli mamlakatlarda turlicha, lekin har birida ham «buxgalteriya hisobi» bo'yicha maxsus diplom, buxgalteriya sohasida ma'lum ish staji va maxsus imtihonlarni topshirish talab qilinadi. Ayrim davlatlarda, masalan, xolis auditor bo'lish uchun xolis buxgalterlar qayta tayyorlanib, audit faoliyati bilan shug'ullanish uchun ruxsatnoma beriladi. Audit faoliyatini olib borish uchun ruxsatnomalar berish ham turlicha amalga oshiriladi. Ayrim davlatlarda bu faoliyat davlat tomonidan amalga oshirilsa, boshqalarida kasbiy uyushmalar ruxsatnoma beradi. O'zbekiston Respublikasida auditorlik faoliyatini olib borish uchun ruxsatnoma berish Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

1.5. Auditorlik nazoratining tashkiliy asoslari va standartlari

Audit standartlari - bu umumiy materiallar bo'lib, ular auditorlarga tugallangan moliyaviy hisobotning auditini o'tkazishda ko'maklashadi. Standartlarda mustaqillik va mas'uliyatlilik kabi kasbiy sifat belgilari, auditorlik xulosalari va tasdiqnomalariga qo'yiladigan talablar keltirilgan.

To'la boshqaruvchi materiallar qatoriga Amerika xolis buxgalterlar instituti tomonidan 1947 yilda tayyorlangan o'nta umumiy qabul qilingan standartlar kiradi (1-chizma).

1-chizma. Auditning umumiy qabul qilingan standartlari¹.

Umumiy standartlar.

1. Tekshiruv maxsus texnik tayyorgarlik va auditorlik kasbiy sifatiga ega shaxs yoki shaxslar tomonidan bajarilishi kerak.

2. Topshiriq bilan bog'liq bo'lgan har qanday savolda auditor yoki auditorlar mustaqilligini saqlab qolishi kerak.

3. Tekshiruv o'tkazish va xulosa berishda kasbiy sinchkovlikni namoyon etishi zarur.

Ob'ektda ishlash standartlarilari.

1. Ish puxta rejalashtirilishi va yordamchilar mavjud bo'lsa, ular ustidan to'la nazorat o'rnatilishi kerak.

2. Tekshirish hajmini belgilashda, vaqt chegaralarini aniqlashda va audit rejasini tuzish uchun auditor ichki nazorat tizimini to'la o'rganib chiqishi zarur.

Auditdan o'tkazilayotgan moliyaviy hisobot bo'yicha fikr berish uchun tekshirish, kuzatish, so'roqlar o'tkazish yo'li bilan hujjatlar to'plab, zaruriy asos yig'ish kerak.

Xulosalar standarti.

1. Xulosada moliyaviy hisobot umumiy qabul qilingan buxgalteriya printsiplariga amal qilingan holda tuzilganligi to'g'risidagi ma'lumot bo'lishi kerak.

2. Xulosada bu printsiplardan chetga chiqish sharoitlari belgilanishi va tartibi aniqlanishi kerak.

3. Xulosada moliyaviy hisobotdagi ma'lumotni xatolardan xoli deb qarash, agar xatolar mavjud bo'lsa, ularga umumiy sharh berish kerak.

Xulosa moliyaviy hisobot bo'yicha to'la fikrlar majmuidan iborat bo'lishi yoki umuman fikr bildirish mumkin emasligini ma'lum qilish kerak. Agar fikr

¹ Auditorlik faoliyatning xalqaro standartlari asosida mualliflar tomonidan tuzilgan, 2020 y

bildirish mumkin bo'lmasa, uning sabablari keltirilishi shart. Xulosa auditorlik tekshiruvchi xarakterini ham ifodalab, auditorlar javobgarligi darajasi haqida ham ma'lumotlarni berishi zarur.

Yetarli tayyogarlik va tajriba. Auditor oldiga qo'yilgan vazifani bajarishi uchun etarli darajada tajribaga, buxgalteriya hisobi va audit bo'yicha kvalifikatsiya darajasiga ega bo'lishi kerak. Shu bilan birga o'z kasbi bo'yicha doimo bilim darajasini yuqori bo'lishiga intilishi zarur.

Xolislik. Albatta, bozor iqtisodiy sharoitida xolislik bo'lmasa, hech qanday auditning keragi bo'lmaydi. Moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilar tekshiruv har qanday ma'muriy-buyruqbozlik illatlaridan xoli bo'lgani uchuniga audit xulosasiga ishonib ish ko'radilar. Kasbiy etika kodeksda ham xolislikning zarurligi haqida to'xtalib o'tilgan.

Zarur kasbiy sinchkovlik. Auditor bajarayotgan ishning sifati uchun doimo javobgardir. Zarur sinchkovlik bu ish hujjatlarini to'liq ko'rikdan o'tkazish, yig'ilgan isbotlarning to'raligi va oxiriga etkazilganligi, auditorlik xulosasining haqqoniyligidan iboratdir. Lekin auditoridan mutloq to'g'ri bo'lgan echimlarni hech kim talab qilmaydi, chunki audit tavakkalchilik asosida o'tkaziladi.

To'g'ri rejalashtirish va nazorat. O'tkazilgan auditga to'la kafolat berish uchun, u avvalambor to'g'ri rejalashtirilishi kerak. Bundan tashqari katta texnik ish hajmini yordamchilar bajarishi sababli ular ustidan etarli darajada nazorat o'rnatilishi shart.

Ichki nazorat tizimini kerakli darajada bilish. Audit nazariyasi va amaliyotida keng qo'llaniladigan asoslardan biri - bu etarli isbot va ma'lumotlar to'plash uchun ichki nazorat tizimi ishida keng foydalanishdir. Shu sababli ichki nazorat tizimini to'la o'rganish, uning samaradorligini aniqlash va ma'lumotlarning haqqoniyligini tekshirib ko'rish talab qilinadi. Ayrim hollarda ichki nazorat tizimi shu qadar haqiqatdan uzoq bo'lgan ma'lumot berishi mumkinki, bu samarali audit o'tkazishga to'siq bo'ladi.

Yetarli darajada isbotlar va ma'lumotlar yig'ish. Har qanday tekshirish va uning xulosasi isbotlar va ma'lumotlarga asoslanadi. Asoslar qanchalik ko'p bo'lsa, xulosa shu darajada kafolatlanadi. Audit o'tkazish metodikasida asosan isbot va ma'lumotlar yig'ish ustida fikrlar boradi. Bir tomondan bu ish auditorning tajribasi va bilimiga ham bog'liqdir.

Natijalarni ma'lum qilish standartlari. Auditor xulosasida tekshirilgan moliyaviy hisobot to'la umumiy qabul qilingan buxgalteriya standartlariga mos holda tuzilganligi ko'rsatilishi kerak.

Auditorlik firmalari uchun sifat nazorati firma mijozlar oldidagi o'z kasbiy majburiyatlarini to'liq bajarishi kafolatini ta'minlash usullari yordamida amalga oshiriladi. Bu auditorlik firmalarining tashkiliy tizimi va ular o'rnatadigan muolajalarga taalluqli. Sifat nazorati umumiy qabul qilingan audit standartlari bilan uzviy bog'liq, ammo ulardan farq qiladi. Auditorlik firmasi har bir audit o'tkazishda umumiy qabul qilingan audit standartlariga rioya

qilinganligini kafolatlashi kerak.

Sifat nazorati - bu auditorlik firmasi bir auditga joriy qilish kerak bo'lgan standartlar chegarasidan chiqmaslikka yordam beruvchi muolajalardir. Bundan kelib chiqib, sifat nazorati jami auditorlik firmasi uchun kiritiladi, umumiy audit standartlari esa aniq ish hajmiga qo'llash uchun mo'ljallangandir.

Sifat nazorati elementlari. Auditorlik firmalari uchun maxsus sifat nazorati muolajalari belgilanmagan. Qanday muolajalar belgilash firmaning hajmi, ofislarning soni va amaliyot ko'rinishidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Xalqaro amaliyot tajribalari va Amerika qo'shma Shtatlari xolis buxgalterlar instituti tomonidan tashkil etilgan sifat nazorati standartlari qo'mitasi ishlab chiqqan sifat nazorati elementlariga asoslangan holda O'zbekiston iqtisodiy nazorat tizimida auditorlik firmalari uchun qo'llash tavsiya etilgan namunaviy sifat nazorati standartlarini keltirish mumkin. (1.5-jadval)

1.5-jadval

Sifat nazorati standartlari¹

Standart	Asosiy talablar	Namunaviy muolaja
1	2	3
Mustaqillik	Auditda qatnashayotgan har bir xodim kasbiy etik kodeksida keltirilgan mustaqillik talablariga rioya qilishi kerak	Har bir auditor va auditorlik firmasiga ishga olinayotgan audit xodimi har yili «mustaqillik anketasi»ning savollariga javob berishi kerak
Xodimlarni muayyan ishga belgilash	Auditda ishtirok etayotgan har bir xodim etarli texnik tayyorgarlik va tajribaga ega bo'lishi kerak	Har bir xodim bosh auditor tomonidan belgilanadi va bu ish 2 oy oldin amalga oshiriladi
Maslahat berish	Bosh auditor va auditda qatnashayotgan xodimlar o'rtasida texnik muammolar vujudga kelsa, masalani malakali shaxs hal qiladi	Auditorlik firmasining direktori bilan maslahat qilish mumkin va u har bir ishni nihoyasidan oldin ko'rib chiqishi kerak
Nazorat	Birlamchi tekshirishlar davomida sifatga kafolat beruvchi siyosatni har bir bo'g'inda olib borish kerak	Audit dasturi firma shenklari tomonidan ko'rib chiqilishi va tasdiqlanishi kerak
Ishga qabul qilish	Jami yangi xodimlar o'z ishini sifatli bajarishi uchun yuqori malakaga ega bo'lishi kerak	Har bir nomzod katta auditorlar tomonidan o'rgatilishi va kafolatlanishi kerak
Kasb mahoratini oshirish	Jami xodimlar o'z ishini kompyuterda bajarishi uchun mahoratini oshirishi kerak	Har bir mutaxassis bir yilda kamida 80 soat malakasini oshirish bo'yicha ta'limdan o'tishi zarur
Lavozim ko'tarilishi	Lavozimga tayinlash siyosati, xodim yangi vazifasini bajarish uchun etarli malakaga egaligini kafolatlashi kerak	Har bir mutaxassis o'tkazilgan tekshirishlardan so'ng baholanishi zarur va bu natija tekshirish hisobotida keltirilishi kerak

¹ Mualliflarning ilmiy-tadqiqotlari asosida tuzilgan

Mijozni tanlash	Jami mijozlar kamida yomon ma'muriyat bilan ishlashdek ehtimol bilan baholanishi kerak	Har bir tekshirishni boshlashdan avval tekshirilayotgan ma'muriyat bo'yicha mijozni baholash blanki tuzishi kerak
Inspeksiya	Yuqorida keltirilgan standartlarni bajarilishini kafolatlovchi siyosat yoki muolaja bo'lishi kerak	Auditorlik firmasida sifat nazorati standartlarini bajarilayotganligini tekshiruvchi mutaxassis bo'lishi kerak va u har yili bu standartlarni o'z firmasi tomonidan bajarilishini tekshirishi zarur.

Jadvalda har bir element uchun qisqacha talab va sifat nazorati muolajasi misol tariqasida keltirilgan. Shuni qayd etish kerakki, auditorlik firmalarining ish faoliyatini yaxshilash va sifat nazorati standartlariga to'la amal qilinishini ta'minlash uchun ularni toifalarga ajratish maqsadga muvofiq bo'ladi. Buning uchun ikki sektsiya tashkil qilish tavsiya etiladi:

1. Qimmatbaho qog'ozlar va birja muomalalari bo'yicha audit sektsiyasi.
2. Kompaniyalarning auditi sektsiyasi.

Bunday sektsiyalar o'z-o'zini boshqarishda va nazorat qilishda katta rol o'ynaydi. Sektsiyalarga a'zo bo'lish uchun auditorlik firmalariga, albatta, ma'lum talablar qo'yiladi va bunday sektsiyaga a'zo auditorlik firmalarining mavqei ham oshib boradi. Auditorlik firmalari sektsiyalar ichida bir-birini tekshirish huquqiga ega bo'ladi va faqat tekshiruvdan muvaffaqiyatli chiqqan firma sektsiya a'zolariga qo'llanilishi mumkin.

Bunday tekshiruvlar firmaga ham auditorlarga ham foydali bo'lib, ularga bo'lgan ishonchni oshirib boradi.

Quyida sektsiyalarga a'zo bo'lish uchun zaruriy talablarni keltirishga harakat qilindi:

Sifat nazoratini amalga oshirish. Auditorlik firmasi keltirilgan sifat nazorati standartlarini qabul qilishi va unga amal qilishi kerak.

Sheriklarni almashtirib borish. Agarda auditorlik firmasidagi sherik tekshirishlarga besh yil uzluksiz boshchilik qilgan bo'lsa, yangi sherik belgilanishi zarur va eski sherik ikki yilgacha tekshirishlarga javobgar bo'la olmaydi.

Uzluksiz o'quv. Har bir mutaxassis uch yilda 240 soat kasbiy tayyorgarlikdan o'tishi shart.

Majburiy tekshiruv. Auditorlik va buxgalterlik ishlari boshqa teng auditorlik firmasi tomonidan tekshirib turilishi kerak.

Kelishmovchiliklarni ma'lum qilish. Auditor doimo audit qo'mitasiga yoki direktorlar kengashiga ma'muriyat bilan bo'lgan kelishmovchiliklarni bildirib turishi kerak.

Yuqorida keltirilgan fikrlarni umumlashtirib quyidagicha hulosalar qilish mumkin. Rivojlangan mamlakatlardagi moliyaviy nazorat tizimini tahlil qilish asosida O'zbekiston iqtisodining o'ziga xos rivojlanish usullarini inobatga olib, auditning mohiyati, xususiyatlari va amal qilish sohasini belgilashga harakat

qilindi va bu infratuzilmaning tashkiliy asoslari ko'rsatildi.

Mohiyati jihatdan audit mustaqil nazorat shakli ekanligini hisobga olsak, bu faoliyatning sifat nazorati masalasi vujudga keladi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki: birinchidan, auditorlik sub'ektlari umumiy qabul qilingan audit standartlariga rioya qilinayotganini kafolatlashi kerak, ikkinchidan, sifat nazorati har bir audit uchun va butun auditorlik firmasiga joriy qilingishi kerak; uchinchidan, qanday muolajalar qo'llash kerakligi firmaning hajmidan kelib chiqadi; to'rtinchidan, auditorlik firmalari tizimida o'z-o'zini nazorat qilish mexanizmi yaratilishi kerak, shu sababli firma o'z siyosati va muolajalarini ishlab chiqish uchun umumiy sifat nazorat elementlarini yaratishi zarur bo'ladi. Yuqoridagilarni inobatga olib, sifat nazoratining to'qqizta elementi taklif qilindi. Har bir element uchun qisqa talablar ishlab chiqildi va bu talablarga rioya qilish uchun namunaviy muolajalar keltirildi.

Auditorlik sub'ektlarining ish faoliyatini yaxshilash va sifat nazorati standartlariga to'la amal qilinishini ta'minlash uchun ularni toifalarga ajratish lozim. Keltirilgan muammolar bozor iqtisodi sharoitida mulkchilikning turli xil shakllari mavjud bo'lgan holatda nazoratni to'g'ri tashkil qilish uchun o'z echimini topishi, keltirilgan takliflarga amal qilinishi esa bu echimni hal qilishda muhim omil bo'ladi, deb o'ylaymiz.

1.6. Davlat sektorida ichki nazorat va ichki auditni yanada rivojlanishining nazariy asoslari

"Davlat moliyasini boshqarish islohotlarining stragiyasining yakuniy maqsadi – O'zbekiston Respublikasi Davlat moliyasini boshqarish tizimi ustidan nazoratni yaxshilash hisoblanadi". Haqiqatda ham yangi qoida va yangi sistema davlat moliyasini boshqarish jarayonlarini amalga oshirish bilan kuchga kiradi yoki ishlab chiqiladi. Ular ichki nazoratning asosiy tarkibiy qismini tashkil etadi.

Moliya xo'jalik faoliyatining taftishi-nazorat faoliyatini yuqori xarajatli va ko'p mehnat talab qiluvchi instrumenti hisoblanadi, so'zsiz tashkilotlarning moliyaviy xo'jalik faoliyatidagi kamchiliklar va qoidabuzarliklarni aniqlash imkonini beradi. Lekin jahon tajribasida yangi kam xarajatli nazorat faoliyatining metod, shakl va usullari paydo bo'lmoqda.

Nazorat usullarini yangi shakllaridan foydalanishning zaruriyati shundaki, nazorat organlari byudjet mablag'lari xarajatlarining to'g'riligi va maqsadga muvofiqligini, tashkilot asosiy faoliyati xarajatlarini samarali foydalanish nuqtai nazardan ko'rib chiqiladi. Ushbu vazifalarni echish uchun har bir tashkilot yoki tashkilotlarda ichki nazorat va ichki auditni yo'lga yo'yilgan mexanizmi ishlashi lozim.

Ichki nazorat tushunchasi yangi emas, u XVIII asrning boshlarida paydo bo'lgan va XX asrning boshlarida to'liq shakllangan hamda unda quyidagi majburiy elementlar bo'lishligi belgilangan: vakolatlarni bo'lish,

xodimlarning rotatsiyasi, hisob yozuvlaridan foydalanish va tahlil qilish. XX asrning oxirlarida ichki nazorat risklarni nazorat qilish vositasiga aylandi va uning funksiyasi menejment riski bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Bunda ichki nazorat ichki audit bilan juda bog'liq bo'ladi.

Hozirgi amaliyotda ichki nazorat va ichki audit bo'yicha quyidagi tushunchalardan foydalaniladi:

“Ichki nazorat – bu jarayon, kompaniya direktorlar kengashi, menejment va boshqa xodimlar tomonidan amalga oshiriladigan, quyidagi vazifa va maqsadlarga erishish uchun yo'naltirilgan:

- kompaniya operatsiyalarining samaradorligi va natijaviyligi; - moliyaviy hisobotlarning ishonchiligi;

Tegishli qonunchilik, qonun osti akt va reglamentlariga rioya qilinishi.” (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, “Internal Control – Integrated Framework”, 1992).

“Ichki audit-bu faoliyat bo'yicha mustaqil va ob'ektiv tasdiqlash va maslahat berish, aksioner qiymatni oshirish yo'nalishi va tashkilot xo'jalik faoliyatni takomillashtirish kabi tushuniladi. Ichki audit tashkilotni qo'yilgan maqsadga erishishi uchun, baholashga tizimli va ketma-ket yondashuv va risklarni boshqarish jarayonlari samarasini oshirish, ichki nazorat va korporativ boshqarishga yordam beradi.” (The Institute of Internal Auditors, “The Professional Practices Framework”, June 2002).

Ichki nazorat –byudjet tashkiloti rahbariyati va boshqa xodimlari tomonidan amalga oshiriladigan jarayon va davlat funksiyasini bajarish bo'yicha operatsiyalar natijasi va davlat xizmatini taqdim qilish, ishonchli hisobotlar bilan ta'minlash va qonunchilik hamda boshqa normativ-huquqiy akt va reglamentlarga rioya qilishdan iborat.

Ichki audit-ob'ektiv faoliyat bo'lib, ichki nazoratni samarali amalga oshirishga yo'naltirilgan, tuzilayotgan hisobotlarni va byudjet tashkiloti faoliyati samarasini hamda samaradorlikni oshirish bo'yicha tavsiyalar taqdim qilishga yo'naltirilgan.

Bunda shuni ta'kidlash kerakki, ichki nazorat tashkiliy birlik hisoblanmaydi, balki ko'proq yoki kamroq darajada unda ishtirok etayotgan hamma xodimlar faoliyatiga bog'liq bo'ladi.

Agar ichki nazorat va audit masalasi g'aznachilik tizimida qarab chiqiladigan bo'lsa, hozirgi vaqtgacha ushbu yo'nalishda ma'lum bir ishlar amalga oshirilgan.

Hozirgi vaqtgacha yagona qonunchilik bazasi va tegishli qonun osti aktlari, tartibga soluvchi jarayonlar va davlat moliyaviy nazoratini amalga oshiruvchi printsiplar (davlat sektorida nazorat faoliyati bilan bog'liq asosiy normativ aktlar 1.1. punktda keltirilgan).

A) Avvalo nazariy asoslarini ko'rib chiqamiz:

Ichki nazorat tashqi taftish organi tomonidan amalga oshiriladigan nazoratdan farq qiladi. Bu nazoratning integrallashgan tizimi bo'lib

tashkilotga moslashtirilmagan. Natijada, ichki nazorat ko'pincha boshqaruv nazorati sifatida tushuniladi.

Ichki nazorat faqat moliyaviy boshqaruvga taalluqli bo'lmasdan, davlat boshqaruvi tadbirlarining operatsion aspekti hisoblanadi.

Rahbariyatning istagi bo'yicha zamonaviy nazorat tizimini qo'llab-quvvatlash, uni qo'llash, egalik qilish kontseptsiyasini muvaffaqiyatli amalga oshirish asosiy shartlaridan hisoblanadi.

Boshqaruvning ierarxiyasida hamma muassasalarda ichki nazorat jarayonimarga oshiriladi. Ichki nazoratning markaziy elementi tashkilotning barcha xodimlari o'zining qarorlari va harakatlariga javobgar ekanligi hisoblanadi.

Ichki nazorat va ichki auditning o'zaro asosiy farqlari

Ichki nazorat asosan ichki auditdan farqli tomoni shundan iboratki, u rahbarlikning barcha darajasida amalga oshiriladi. Bundan farqli ravishda, ichki audit mustaqil auditorlar tomonidan amalga oshiriladi, ular faqat tashkilot rahbariga hisob beradi va ichki nazorat tizimini to'g'ri tuzilganligini ham tekshiradi.

Ichki nazorat tizimi samarali ichki audit funksiyasi uchun dastlabki shartlardan hisoblanadi.

Ichki nazorat tizimi hech qachon taftishning muhimligini pasaytirmaydi. Odatda taftish funksiyasi davlat mablag'larini noqonuniy o'zlashtirish, suiste'molchilik, kamomad, qallobliklarga qarshi samarali himoya vositasini bajaradi. Lekin ichki nazorat bilan rahbariyat tomonidan har qanday ichki audit o'rni qoplash(kesishish)ni amalga oshirilishi mumkin emas.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, byudjetning ijrosi jarayonida g'aznachilikdan foydalanish alternativ usullaridan biridir. G'aznachilik asosida byudjet mablag'laridan foydalanishda ularni iqtisod qilish, nazoratni kuchaytirish, soliq to'lovchilarning pulini talon-taroj qilish hollarining oldini oladi.

O'zbekiston Respublikasi davlat sektorida ichki audit bo'yicha nizom Jahon bankining "O'zbekiston Respublikasi ichki va tashqi auditni institutsional rivojlanishi va takomillashtirish" loyihasi doirasida, ushbu loyiha xalqaro maslahatchisi P.Mordak tomonidan tayyorlangan, unga ko'ra davlat sektorida xalqaro audit standartlari talablari asosida va amaldagi byudjet qonunchiligi doirasida, Nazorat-taftish bosh boshqarmasi va Moliya vazirligi boshqa boshqarmalari mutaxassislari hamda Moliya vazirligi G'aznachiligi mutaxassislari bilan birgalikda, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi G'aznachiligi ichki audit xizmatining kontseptsiyasi bo'yicha tegishli hujjatlar to'plami ishlab chiqildi. Shu jumladan, ushbu hujjatda ichki audit tushunchasi aniqlangan: "O'zbekiston Respublikasida davlat moliyasini boshqarishning yangi instrumenti sifatida moliya bo'yicha davlat strategiyasida, eng avvalo G'aznachilikda

qo'llash maqsadida ichki audit kiritildi." Shunday qilib, unda davlat sektorida ichki auditni tashkil etishning asoslari berilgan va u mustaqil ichki bo'linma vazifasini bajaradi. G'aznachilik rahbariyati oldida javobgardir.

Ichki nazoratning 5 komponentiga asoslangan ichki audit funksiyasining tegishli tavsifini keltirish mumkin:

Nazorat muhiti

"Ichki nazorat muhiti" tushunchasi juda oddiy va aniq. U tashkil etishning hamma umumiy xususiyatlarini o'z ichiga oladi, nazorat tizimini engil harakatga keltirish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Haqiqatda esa tegishli yo'lga qo'yilgan "muhitsiz" hech qanday ichki nazorat va audit tizimini hayotga tatbiq etib bo'lmaydi.

Uning asosiy xususiyati Davlat moliyasini boshqarish islohotlarini samarali joriy etish hisoblanadi. Unga tegishli qo'shimchalar kiritiladi 1) tashkiliy strukturani ishonchli tashkil etish deganda, javobgarligi va rahbariyatga bo'ysinishi tushuniladi va 2) yaxshi boshqarish amaliyoti, shu jumladan, inson resurslari siyosatiga taalluqli va davlat xizmati statusi, hisobotlarning shaffofligi, to'g'riligi va asosligini o'z ichiga oladi.

Riskni baholash

Riskni baholash (yoki riskni aniqlash) riskni tahlil qilish asosida tashkilot yoki idoralarning maqsadga erishishlarini ta'minlash uchun ichki nazorat hususiyatiga asoslanadi. Rahbariyat riskni pasaytirish maqsadida nazoratni joriy etish yo'li bilan riskni baholaydi.

Riskni baholash bilan bog'liq tushuncha davlat sektori uchun yangi hisoblanadi. Haqiqatda esa rahbariyatni yashirin amaliyotidagi rasmiyatchilik hisoblanadi. Lekin bunday rasmiyatchilik daromad usuli bilan ichki nazorat va auditorlik ishlari amaliyotlari uchun katta yordam beradi.

Rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasining ko'rsatishicha, bunday vazifa echimini topish uchun boshqaruv risklari amaliyotidan foydalanish lozim.

Risk deganda, byudjet tashkilotlari o'z faoliyatini amalga oshirishda negativ hodisalarni paydo bo'lishi ehtimoli tushuniladi. Risklarni klassifikatsiyasi turli xil bo'lishi va ko'p jihatdan byudjet tashkilotlarining faoliyatiga bog'liqdir. Bizning fikrimizcha, risklarni operatsion va auditorlik risklariga bo'lish mumkin.

Operatsion risk deganda, davlat funktsiyasi va davlat xizmatlarini taqdim qilishda byudjet tashkilotlarida operatsiyalarni bajarishdagi belgilangan jarayon va amaliyotlarining buzilishini paydo bo'lishi tushuniladi. O'z navbatida, auditorlik risklari deganda, xato yoki noto'g'ri fikr bildirish, aniqlash, identifikatsiya va xato hamda kamchiliklarni baholash tushuniladi.

Risklarni boshqarish protseduralari risklarni identifikatsiyalash, uni miqdori va sifatini baholash, risklarni kamaytirishga yo'naltirilgan tadbirlarni

qabul qilish va risklarni doimiy monitoring qilishni o'z ichiga oladi.

Byudjet tashkilotlari risklarini boshqarishda protseduralarni amalga oshirishda analitik va amaliy metodlardan foydalaniladi. Analitik metod risklarning ta'sirini aniqlash instrumenti hisoblanadi va quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- risklarni prognozlash tizimini joriy qilish;
- risklarning oldini oluvchi ogohlantiruvchi mexanizmlarni joriy qilish;

- risklarning ustuvorligini aniqlash;

- risklarning doimiy monitoringini amalga oshirish.

O'z navbatida, amaliy usullar risk bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshirishda paydo bo'ladigan negativ holatlarni kamaytirish uchun mo'ljallangan va quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- sodir bo'lishi mumkin bo'lgan negativ holatlarni operativ bartaraf etish mexanizmini ishlab chiqish;

- sug'urta risklari tizimini yaratish.

Nazorat bo'yicha tadbirlar

Nazorat bo'yicha tadbirlar INTOSAI bo'yicha "siyosat va jarayonlar, muassasa belgilagan risk masalalarini echish va muassasa maqsadlariga erishish" sifatida aniqlanadi. Ular ma'lum muassasa moliyaviy yoki operatsion faoliyati sifatida o'rnatiladi va muassasa hamma funktsiyasi hamda barcha darajasi bo'yicha o'tkaziladi. Lekin ichki nazoratni umumiy xususiyatlari bo'lib, ular ichki nazoratning har qanday tizimiga taalluqli bo'ladi:

Tizim va siyosat:

- Axborotlarni boshqarishni ishonchli tizimi, ketma-ketlikda "Davlat meliyasini boshqarishni axborot tizimi"ni (keyinchalik - ISUGF) amaliyotga joriy etish hisoblanadi;

- Hisobot tizimi, boshqaruv zanjirining har bir darajasida aniq javobgarliklari aniqlangan va operatsiyalarning obzori, jarayonlar va faoliyatni xamda rahbariyatni o'z ichiga oladi ;

- Qoida: vazifalarni ajratish (ruxsat berish, qayta ishlash, yozuv, obzor faqat bir agent yoki bir bo'lim tomonidan bajarilmasligi kerak);

Protседuralar:

Ijoiy baho berish va ruxsat berish protsedurasini; Resurs va yozuvlarga ruxsat berishning nazorati; Tekshirish, muvofiqlashtirish;

Moliyaviy holat, protseduralarni qamrab olish va mablag'lar saqlanishini hujjatlashtirish hamda moliyaviy yozuvlarning ishonchligi;

Hamma tizim, qoida va protseduralar hujjatlashtirish protsedura, qoida, jaryonlar ketma-ketligi bo'yicha chizma, guruhlashtirish va boshqalar.

Har bir asosiy moliyaviy yoki operatsion protsesslar yoki tsikllar bo'yicha operatorlar yoki operatsiyalar aniqlanadi va kuzatib boriladi. Shunday qilib, "auditor izi" yaratiladi, natijada ichki audit funktsiyasini

samarali amalga oshirish imkoniyati yaratiladi.

Almashinuv va axborot

Almashinuv va axborotni samarali jarayonlari yaxshi ichki nazorat tizimining kaliti hisoblanadi. Haqiqatda ishonchli, o'rinli va muhim axborot identifikatsiya qilinadi, qayta ishlanadi va shakl hamda muddatlarda beriladi, natijada odamlarga o'zining ichki nazorati va boshqa vazifalarini amalga oshirish imkonini beradi.

Monitoring

Monitoring rahbariyat tomonidan nazorat tadbirlarini doimiy o'tkazish imkonini beradi.

Monitoring jarayoni, tegishli nazorat jarayonlari hamma biznes tadbirlari bo'yicha amalga oshirilishi va ushbu protseduralarga rioya qilinishi rahbariyat tomonidan doimiy amalga oshiriladigan nazorat tadbirlaridan direktor hamda rahbariyatga ishonchli kafolat beradi.

Rasmiy protseduralar zaif tomonlarini aniqlash uchun talab qilinadi va tegishli tuzatish tadbirlari bilan ta'minlaydi hamda ular maqsadga erishish uchun qo'shimcha nazorat tadbirlarini amalga oshirish imkonini beradi. Monitoring auditor tavsiyalarining bajarilishi ustidan nazorat qilishni o'z ichiga oladi.

Ichki audit funktsiyasi

Ichki audit funktsiyasi organ (maxsus tuzilgan ichki tarkibiy bo'linma) tomonidan amalga oshiriladi, uning tomonidan rahbariyatga ichki nazorat tizimi samarali faoliyat yuritmoqda va iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishga nazorat tizimining hissasi bo'yicha tavsiyalar beradi.

Ichki audit maqsadi – bu tavsiyalarni tuzish, rahbariyat tomonidan hisobga olinadigan majburiy tadbir hisoblanadi. Kamchiliklarni bartaraf etish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirish rahbariyat javobgarligi hisoblanadi.

Xatolar bilan ishlash ichki audit faoliyati doirasiga kiradi, lekin qalloblikka qarshi choralar qabul qilish uning vazifalari doirasidan tashqariga chiqadi. Qalloblikka qarshi kurash, rahbariyat tizimining markaziy elementi bo'lib, NTB asosiy xususiyatidan kelib chiqadi.

Ichki audit funktsiyasi samarast uchun sharoit

Ichki audit xalqaro tan olingan standartlarni tan oladi va qo'llaydi. Ichki Auditorlar Instituti tomonidan ishlab chiqilgan Audit Standartlari Tasnifiy Standartlar, Ijro Standartlari va Realizatsiya Standartlaridan tashkil topadi.

Tasnifiy Standartlar tashkilot va tomonlarning ichki audit faoliyatini amalga oshirishni tasnifiga taalluqli bo'ladi. Ular asosan mustaqillik, xolislik va kasbiy mahoratlarini o'z ichiga oladi.

Mustaqillik va xolislik

Ichki audit – bu mustaqil va xolisona baholash: ichki audit ichki nazorat jarayoniga jalb qilinmaydi, chunki u ichki nazoratni baholashi lozim. Aksincha, u boshqaruv tarkibiga bog'liq bo'lmagan holda

faoliyat yuritadi. U bevosita tashkilot rahbari oldida hisobot beradi.

Kasbiy mahorati

Ichki audit faoliyati bilim, ko'nikma va boshqa vakolatlar, uning majburiyatlarini amalga oshirishni talab qiladigan hamda tegishli kasbiy e'tiborni talab etadi.

Ijro Standarti ichki audit faoliyatining mohiyatini ochib beradi va sifat mezonlarini taqdim qiladi, ushbu xizmatlarni taqqoslash orqali baholanadi. Ular asosan ish hajmini, auditorlik ishlarining bajarilishini va ichki audit faoliyatini boshqarishni o'z ichiga oladi.

Ish hajmi

Hamma faoliyat ichki audit sohasi orqali nazorat qilinadi. Bu – barcha faoliyat tekshiriladi degan ma'noni bildirmaydi, ular audit baholanishiga kiritiladi va riskni baholash natijalari bo'yicha qarab chiqiladi.

Auditorlik ishlarining bajarilishi

Ichki audit batafsil riskni baholanishini tekshiradi, rahbariyat tomonidan amalga oshiriladigan va uning riskini baholashni tayyorlaydi o'zining ish dasturi asosida va audit ishlarini o'tkazadi.

Audit ishlarining hamma bosqichlarida (rejalashtirish, testlash, tekshirish, hisobot) Ichki audit bo'yicha qo'llanma loyihasida yozilgan tartibda tegishli kasbiy mahorat bilan amalga oshiradi, tegishli auditorlik kasbiy amaliyotini qo'llaydi.

Ichki audit faoliyatini boshqarish

Audit bo'limi aynan bir xil resurslar bo'yicha taqdim qiladi. Aynan bir xil miqdordagi auditorlarni yollash va o'qitish audit strukturasi tuzish, auditorlik vazifalarini xalqaro standartlar asosida bajarish imkonini beradi.

Realizatsiya Standartlari auditorlik ishlarini maxsus turlari qo'llaniladi va bu erda ular to'g'risida batafsil to'xtalib o'tilmaydi.

Ichki auditning asosiy 3 xil turi mavjud – bu mos kelishlik auditi, tizimli audit va faoliyat natijalari auditi.

Mos kelishligi auditi tegishli qo'llanilayotgan qonunlar, qoidalar, nizom, standart va tegishli amaliyotga nisbatan mos kelishligini baholaydi. Tizimli audit rahbariyat tomonidan tashkil qilingan ichki nazorat ishonchligini tekshiradi.

Faoliyat natijalari bo'yicha audit rahbariyatning uning tasarrufida bo'lgan umumiy rahbarlik va resurslarga nisbatan harakati natijalarini baholaydi.

Tarkibiy joriy qilish

Xalqaro tan olingan standartlar va eng yaxshi amaliyotga ko'ra, batafsil reja grafigi doirasida yoki keyingi bosqichda, tarkibiy joriy qilish vaqt talab qiladi, quyida soddalashtirilgan institutsional tadbirlar ishlab chiqilgan:

Tashqi audit funksiyasi bilan formalizm munosabatlari Auditning

ikki darajasi o'rtasida axborotlar almashishdan ehtiyot bo'lish lozim.

O'zbekiston Respublikasi hisob palatasi ISUGF joriy etgandan va O'zbekiston Respublikasi hisob palatasi me'yoriy hujjatlarini sinxronlashtirishga o'tgandan keyin, davlat byudjetining g'aznachilik ijrosi bo'yicha ISUGF sharoitida ular ichki audit bo'linmasi ishidan foydalanish huquqiga ega bo'ladi va ichki nazorat tizimini baholash uchun imkoniyat paydo bo'ladi. G'aznachilikda ichki audit faoliyati yo'nalishlari bo'yicha belgilangan tartib va qoidalar Moliya vazirligi G'aznachiligi taqdimiga ko'ra Hisob Palatasi bilan kelishilgan holda Moliya vaziri tomonidan tasdiqlanishi maqsadga muvofiq.

Davlat byudjeti g'aznachilik ijrosini nazorat qilish, bugungi kunda Moliya vazirligi G'aznachiligi g'aznachilik operatsiyalarini nazorat qilish bo'limi, Moliya vazirligi Nazorat taftish bosh boshqarmasi va O'zbekiston Respublikasi Hisob Palatasi tomonidan amalga oshiriladi. G'aznachilikda ichki auditni joriy qilish natijasida:

1. Dastlabki va joriy nazoratning ichki audit bilan qamrab olinishida davlat byudjeti g'azna ijrosi jarayoni samaradorligi oshadi.

Ichki audit xizmatining G'aznachilik tarkibiy bo'limlari va hududiy organlarini reja-dastur asosida nazorat qilishi natijalariga asoslangan boshqaruvni joriy etishga imkoniyat yaratiladi va tashqi nazoratni amalga oshirishga zaruriyat qolmaydi.

2. G'aznachilik tizimida amaldagi ichki nazorat tuzilmasi

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 28 fevraldagi PQ-594 qaroriga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi G'aznachiligi tarkibi va uning viloyat bo'limlarida "G'aznachilik operatsiyalari nazorati" tegishli ichki tarkibiy bo'linmasi tashkil qilindi. Ushbu bo'limning asosiy maqsadi davlat byudjetining g'aznachilik ijrosini hamma bosqichlarida, shu jumladan, kelgusi ichki tizim nazoratini amalga oshirish tadbirlari va ogohlantirish hisoblanadi.

G'aznachilik operatsiyalari nazoratini amalga oshirish amaliyoti ikkinchi bobda batafsil yozilgan. Ichki nazorat ob'ekti – biznes jarayonda foydalanilayotgan boshlang'ich hujjatlar hisoblanadi. Ular quyidagi maqsadlar uchun tekshiriladi:

a) Belgilangan hujjatlarni to'ldirish tartibiga mos kelishini aniqlash uchun.

b) Byudjet klassifikatsiyasi ko'rsatkichlarini to'g'ri aniqlash uchun;

v) Rejali belgilangan tartibda byudjetdan mablag' ajratish uchun;

g) Boshqa nazorat ko'rsatkichlari.

Ichki nazoratning maqsadi:

1. Byudjetni tasdiqlangan chegarada parametr (limitlar) doirasidagi ijrosi;

2. Byudjet tashkilotlari tomonidan suiiste'molchilik holatlarini ogohlantirish.

Jahon amaliyotida xalqaro tan olingan ichki nazorat va audit bo'yicha standartlarda quyidagi maqsadlar uchun tayyorlangan:

1) Xususiy sektorga ikkita organ tomonidan. Ichki Auditorlar Instituti (IAI) audit uchun va Tredueyya sponsor tashkilotlar Komissiyasi Qo'mitasi (COSO) ichki auditorlar uchun.

2) Alohida davlat organlari uchun INTOSAI (Oliy Auditorlar Instituti Xalqaro Tashkiloti) va turli davlatlarning ichki hamda tashqi audit instituti. Yuqorida aytilganlardan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, unda davlat sektori tizimida ichki nazorat va audit masalalarini qo'shgan holda hozirgi vaqtda davlat moliyaviy nazorati tizimini rivojlantirishning yagona kontsepsiyasini ishlab chiqish zaruriyati paydo bo'ldi. Masalan, bir variant sifatida yuqoridagi maqsadni amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasining "Byudjet tizimi to'g'risidagi" qonunga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish yoki O'zbekiston Respublikasining alohida qonuni loyahasini "Davlat sektorida davlat moliyaviy nazorati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining 24 dekabr 1998 yil №717-1 "Xo'jalik sub'ektlari faoliyati davlat nazorati to'g'risida" qonuni asosida alohida ishlab chiqish lozim. Davlat moliyaviy nazoratini aniqlanish uchun qonunchilik asoslarini ishlab chiqish hamda ichki nazorat va auditni amalga oshirish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi "Byudjet tizimi to'g'risidagi" qonuniga o'zgartirishlar kiritish, davlat sektorida ichki audit tegishli standartlari, ichki nazoratni amalga oshirish bo'yicha metodik tavsiyalar va boshqa ko'plab o'zgartirishlar ishlab chiqish, tasdiqlash lozim.

Jahon amaliyoti ko'rsatishicha, ichki nazorat va audit tizimini yo'lga qo'yish – davlat resurslaridan samarali foydalanishning o'sishining to'g'ri yo'li hisoblanadi.

Takrorlash uchun savollar.

1. Moliyaviy nazorat tushinchasiga izzoh bering.
2. O'zbekiston Respublikasi moliyaviy nazorat tizimi qanday shakllantirilgan?
3. Moliyaviy nazorat iqtisodiy sub'ektlari bo'yicha qanday guruxlashtiriladi?
4. Moliyaviy nazorat tizimida auditning o'rnini ko'rsatib bering.
5. Moliyaviy xo'jalik faoliyatini taftish tushinchasini izzoxlang.
6. Audit va taftishning qanday farqlari bor?
7. Auditning asosiy tushunchalari va turlari qanday?
8. Audit sifat nazorati qanday tashkil qilinadi?
9. Audit standartlari va ularni qo'llash.
10. Auditorlar qanday toifalanadi?
- 11 Auditorlik tekshiruvining strategiyasi qanday shaklda tuziladi va uning maqsadi nimalardan iborat?
12. Auditorlik tekshiruvida rejalashtirishdan oldin qanday bosqichlar amalga oshiriladi?

13. Sub'ekt torisida asosiy ma'lumot manbasi bo'lib nimalar hisoblanadi?
14. Jiddiylik (moddiylik) ni baholashda qanday asosiy yondashuvlar mavjud?
15. Auditorlik tavakkalchiligini baholashda qanday usullardan foydalaniladi?
16. Sub'ektda ichki nazorat tizimini baholash nima maqsadlarda o'tkaziladi?
17. Ekspert – bu qanday mutaxassis? Auditda ekspertning tutgan o'ri.
18. Qanday holatlarda auditor ichki audit natijalaridan foydalanishi mumkin hamda qanday holatlarda auditor ekspert xizmatlaridan foydalanishi mumkin?
19. Ekspert xulosalariga asoslanib berilgan auditorlik xulosasi uchun kim javobgar hisoblanadi?

2-MAVZU. ASOSIY VOSITALAR HARAKATI BILAN BOG'LIQ MUOMALALAR AUDITI USLUBIY MUAMMOLARI

2.1. Asosiy vositalar auditini tashkil etish va o'tkazish ketma-ketligi

Asosiy vositalarni auditorlik tekshiruvidan o'tkazish mijoz-sub'ekt faoliyati umumiy auditining bir qismi hisoblanadi. Uning maqsadi moliyaviy hisobot asosiy vositalar harakati bilan bog'liq ko'rsatkichlarning ishonchligi to'g'risida fikr shakllantirish va sub'ektda asosiy vositalar bilan bog'liq muomalalarni hisobga olish hamda soliqqa tortish uslubiyotini tashkil etishning O'zbekiston Respublikasida amal qilayotgan me'yoriy hujjatlariga muvofiqligini aniqlashdan iborat.

Asosiy vositalar auditini auditorlik tekshiruvining muhim ob'ektlaridan biri bo'lib, undagi o'rganiladigan masalalar keng qamrovli va ularning barchasini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

- asosiy vositalar mavjudligi va saqlanish holati ustidan nazorat o'rnatishni ta'minlash (obe'ktlarni asosiy vositalar qatoriga kiritishning to'g'riligi);
- asosiy vositalarning to'g'ri turkumlanishi;
- asosiy vositalar analitik hisobi va asosiy vositalar uchun moddiy javobgarlikni tashkil etish (analitik va sintetik hisob hamda hisobot ma'lumotlarining mosligi);
- asosiy vositalar kirimi va chiqimiga doir muomalalarni dastlabki hujjatlashtirish hamda hisobda aks ettirish;
- asosiy vositalar kirimi va chiqimiga doir muomalalarni sintetik hisob registrlarida aks ettirish;
- asosiy vositalar kirimi va chiqimiga doir muomalalarni soliqqa tortish;
- asosiy vositalarga amortizatsiya hisoblash va hisobda aks ettirish;
- amortizatsiya hisoblash usullarini qo'llashning qonuniyligi va to'g'riligi;
- jadallashtirilgan amortizatsiya usulini qo'llashning qonuniyligi;
- amortizatsiya ajratmalari hisob-kitoblarining to'g'riligi;
- amortizatsiya ajratmalarini hisobda aks ettirishning to'g'riligi;
- asosiy vositalarni ta'mirlash, tiklash, zamonaviylashtirish va qayta jihozlashni hisobda aks ettirish;
- ta'mirlash usullari;
- ta'mirlash xarajatlarini tamarxga olib borishning to'g'riligi;
- asosiy vositalarni qayta jihozlash va zamonaviylashtirishga doir muomalalarni hisobga olish;
- asosiy vositalar sintetik va analitik hisobining sub'ekt buxgalteriyasidagi holatini baholash;
- belgilangan qoidalarga muvofiq sub'ektning o'ziga qarashli, joriy tartibda ijaraga olingan va moliyaviy lizing asosida olingan asosiy vositalarni saqlash joylarida moddiy javobgar shaxslarga birlashtirilganligini baholash;
- sub'ektning o'ziga qarashli va moliyaviy lizing asosida olingan asosiy vositalar bo'yicha yillik eskirish hisoblanishining to'g'riligini tekshirish.

Chunki, bu ma'lumotlar realizatsiya qilinadigan mahsulot (ish, xizmat) lar tannarxining (2010, 2310, 2510, 2710 selyotlar debeti) shakllanishi bilan bog'liq bo'lib, oqibatda sub'ektning moliyaviy natijalari (balans foydasi yoki zarari) ga va byudjetga to'lanadigan foyda (daromad) solig'ining miqdoriga ta'sir etadi:

- asosiy vositalarning sotib olinishi va hisobdan chiqarilishi hamda ularni yuridik va jismoniy shaxslardan ijaraga olish bilan bog'liq muomalalar bo'yicha soliq qonunchiligiga rioya qilinishini tekshirish;

- asosiy vositalarni Xo'jalik va pudrat usullarida (kapital yoki joriy) ta'mirlash xarajatlarini hisobga olishning sub'ektda amal qilinayotgan tartibini, sub'ektda bir yilga qabul qilingan hisob yuritush siyosatidan kelib chiqqan holda baholash va tekshirish;

- sub'ektda asosiy vositalardan foydalanishni vaqt oralig'i va quvvati bo'yicha sub'ektning ishlab chiqarish xususiyatlari hisobga olingan holda tashkil qilish (agap auditor bilan tuzilgan shartnomada kelishilgan bo'lsa);

- asosiy vositalarni baholash va qayta baholash natijalarini tekshirish.

Auditor ushbu asosiy masalalarni o'rganib, ularga auditorlik hisobotining tashkiliy qismida baho berishi va yo'l qo'yilgan xatolar hamda hisobning belgilangan qoidalaridan chetga chiqish hollarini bartaraf qilish bo'yicha takliflar berishi lozim.

Auditor asosiy vositalar auditini boshlashdan oldin, birinchi navbatda quyidagilarni aniqlashi zarur:

- sub'ektning hisobot davridagi hisob siyosati va uning o'tgan hisobot davridagiga nisbatan o'zgarishi bilan tanishish;

- asosiy vositalarning inventarizatsiya natijalari bilan tanishish;

- asosiy vositalarni qayta baholash materiallari va ularning hisobda aks ettirilishi bilan tanishish. Bunda auditor O'zbekiston Respublikasi moliya vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasining tegishli me'yoriy hujjatlariga muvofiq sub'ekt balansida turadigan va qayta baholangan asosiy vositalar tiklanish qiymati bo'yicha aks ettirilishini nazarda tutishi lozim.

Sub'ektda asosiy vositalarni hisobdan chiqarish bo'yicha doimiy komissiya tashkil etilishi: asosiy vositalarni foydalaiish joylarida saqlash uchun javobgar shaxslar haqida buyruq (farmoyish) ning mavjudligini tekshirish, shuningdek, ular bilan shaxsan to'la moddiy javobgarlik to'g'risida shartnomalar tuzilganligini aniqlash, shuningdek, asosiy vositalar hisobini yuritish qoidalari bayon qilingan amaldagi me'yoriy hujjatlar va asosiy vositalar hisobiga doir yagona shakldagi (unifikatsiyalangan) idoralararo dastlabki hujjatlarning shakllari bilan sub'ekt buxgalteriyasi qay darajada ta'minlanganligini aniqlash lozim.

Shu tarzda olingan ma'lumotlar auditorga mazkur sub'ektda asosiy vositalar hisobining tashkil etilishi haqida umumiy tasavvurga ega bo'lish imkonini va tekshiruvda maxsus e'tibor berish lozim bo'lgan masalalarni

aniqlashga yordam beradi.

Bosh daftarda aks ettirilgan 0100-«Asosiy vositalarni hisobga oluvchi schyotlar», 0200 – «Asosiy vositalarning eskirishini hisobga oluvchi schyotlar», 0300 – «Uzoq muddatli ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni hisobga oluvchi schyotlar», 0700 – «O'rnatiladigan asbob-uskunalarni hisobga oluvchi schyotlar», 0800- «Kapital qo'yilmalarni hisobga oluvchi schyotlar», 0920 – «Uzoq muddatli ijara bo'yicha olinadigan to'lovlar», 4800 – «Turli debitorlar qarzlarni hisobga oluvchi schyotlar», 6900 – «Turli kreditorlarga bo'lgan qarzlarni hisobga oluvchi schyotlar», 7900 – «Turli kreditorlarga bo'lgan uzoq muddatli qarzlarni hisobga oluvchi schyotlar» sintetik schyotlar qoldiqlarining mos ravishda analitik hisob registrari va buxgalteriya balansi ma'lumotlariga muvofiqligini aniqlash zarur. Ular bo'yicha barcha pozitsiyalar oy boshiga qoldiq oylik oborotlari, oy oxiriga qoldiqlar bir-biriga to'g'ri kelishi lozim. Agar tafovutlar aniqlansa, ularning sabablarini aniqlash va sub'ektaga asosiy vositalarni, montaj talab qiladigan qurilmalarni; kapital qo'yilmalarni, tuzilgan lizing shartnomalari bo'yicha majburiyatlarni inventarizatsiya qilish tavsiya etiladi. So'ngra sub'ektning asosiy vositalarni hisobga olish bo'yicha qabul qilingan hisob yuritish siyosati bilan tanishish zarur. Bunda asosan quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- asosiy vositalarga eskirish hisoblashning qaysi usulini qo'llash qabul qilinganligi;

- asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlarini hisobga olishning qanday tartibi qabul qilinganligi, asosiy vositalarni ta'mirlash uchun rezervga mablag' ajratish mexanizmidan foydalanib, ya'ni ta'mirlash fondi (8910 – «Kelgusi xarajatlar va to'lovlar rezervlari» schyoti bo'yicha ta'mirlash fondi schyotini qo'llash) tashkil etish yoki tashkil etmaslik bo'yicha sub'ekt hisob siyosatida aks etganligi yoki aks etmaganligi auditor xulosasida qayd etilishi lozim.

2.2. Asosiy vositalar auditining ma'lumot manbalari

Asosiy vositalar xo'jalik subektlari moddiy-texnik bazasining asosini tashkil qiladi va iqtisodiy samaradorlikning yuqori suratlarni taminlashda muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston Respublikasida asosiy vositalar tarkibini aniqlash va hisobini tashkil etish №5 "Asosiy vositalar" nomli BXMS asosida tartibga solinadi. Iqtisodiy va moliyaviy inqirozlar muqarrar xukum surayotgan va kelib chiqishi mumkin bo'lgan hozirgi iqtisodiy sharoitda iqtisodiyotni diversifikatsiyalash va asosiy vositalarni modernizatsiya qilish usitivor vazifalardan biri bo'lib turibdi. Bu vazifalarni bajarilishini asosiy vositalar ob'ektlarini sifatli nazorat tizimini tashkil qilish va tekshirishlarni oqilona amalga oshirish taminlab beradi.

Asosiy vositalar auditining bosh maqsadi - ularning saqlanish holati va samarali ishlatilishi, belgilangan tartibda, o'z vaqtida kirim va chiqim qilinishi, to'g'ri baholanishi va buxgalteriya hisobida aniq aks ettirilishini aniqlashdan iboratdir. Tekshirish jarayonida byudjet tashkilotlarini asosiy vositalar bilan

ta'minlanganlik darajasi, ortiqcha yoki foydalanilmayotgan ob'ektlarning mavjudligi o'rganiladi va hisobdagi asosiy vositalardan samarali foydalanish choralari belgilanadi.

Belgilangan maqsadga erishish uchun tekshirish ishlarini mantiqiy ketma-ketlikda amalga oshirish zarurdir. Buning uchun birinchi navbatda tashkilotning boshqarma, bo'lim, uchastka va boshqa tarkibiy tuzilmasiga kiruvchi bo'g'inlarda asosiy vositalarning saqlanish holati aniqlanadi.

Ikkinchidan, asosiy vositalarning qonuniy qabul qilinishi va kirimining o'z vaqtida amalga oshirilganligi tekshiriladi.

Uchinchidan, asosiy vositalar harakatini xujjatlarda to'g'ri rasmiylashtirilganligi hamda hisob registrlarida o'z vaqtida aks ettirilganligi tekshirishdan o'tkaziladi.

To'rtinchidan, belgilangan tartibda asosiy vositalarga eskirish hisoblash va qayta baholash hamda ularni buxgalteriya xujjatlari, hisob registrarlarida qayd etib borilishi tekshiriladi.

Beshinchidan, asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlari hisobining yuritilishi tekshiruvdan o'tkaziladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy vositalar qatorida tashkilot tomonidan ularda ishlab chiqarish, ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish yoki tovarlarni sotish jarayonida foydalanish maqsadida uzoq muddat mobaynida tutib turiladigan, moddiy-ashyoviy mazmunga ega bo'lmagan mol-mulk ob'ektlaridan foydalaniladi. Bunday ob'ektlar nomoddiy akvtivlar deb nomlanib buxgalteriya hisobida alohida hisobvaraqda hisobga olinadi. Tekshiruvdan o'tkazish jarayonida bunday akvtivlarni hisobga olinishi alohida e'tibor qaratilgan holda amalga oshiriladi.

Bundan tashqari, tekshirish jarayonida asosiy vositalarning dastlabki qiymatini to'g'ri aks ettirilishiga alohida e'tibor qaratiladi. Buning uchun quyidagi xarajatlarni to'g'ri xujjatlashtirilganligi va asosli ekanligi aniqlanadi:

- etkazib beruvchilarga hamda shartnoma bo'yicha qurilish montaj ishlarini badjarganligi uchun pudratchilarga to'lanidan summalar;

- asosiy vositalarni sotib olish yoki qurish munosabati bilan qonunchilikda belgilangan tartibda to'langan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar summolari, shu jumladan, bojxona bojlari va yig'imlarini xaqqoniyligini aniqlash;

- asosiy vositalarni sotib olish bilan bog'liq axborot va maslahat xizmatlari uchun to'langan summalarning asoslanganligi;

- asosiy vositalar ob'ektni sotgan vositachilarga to'langan xaqqlarning asoslanganligi;

- asosiy vositalarni o'matish, montaj qilish sozlash va ishga tushirishga oid va boshqa xarajatlarning asoslanganligi.

Asosiy vositalarni auditorlik tekshiruvdan o'tkazishda foydalaniladigan manbalar buxgalteriya hisobining sub'ektda qabul qilingan tashkiliy shakliga ham bog'liq. Bular: jurnal-orderlar, vedomostlar, kartochkalar, komputer dasturlari va h.k lardir. Lekin shuni unutmaslik kerakki, hisobning har qanday

shakli sharoitida ham asosiy vositalarning harakatiga oid muomalalar (kirimi, chiqimi, Xo'jalik ichidagi siljishi, ta'mirlanishi) me'yoriy va dastlabki hujjat shakllari bilan rasmiylashtirilishi lozim. Asosiy vositalar auditing normativ huquqiy axborot manbalari quyidagi 2 1-jadvalda keltirilgan.

2.1-jadval

Asosiy vositalar auditing normativ huquqiy axborot manbalari

1.	O'zbekiston Respublikasi «Buxgalteriya hisobi to'g'risida» gi qonuni 1996-yil 30-avgustda tasdiqlangan
2.	O'zbekiston Respublikasi «Auditorlik faoliyati to'g'risida» gi qonuni Yangi tahrirda 2000- yil 26- mayda tasdiqlangan
3.	O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi (asosiy vositalarning eskirish me'yorlari) 2008y.
4.	O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi 2002- yil 30- avgust holatiga o'zgartirishlar bilan 1996- yil 29- avgustda 257-1- sonli O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qarori bilan 1997- yil 1- martdan kuchga kiritilgan
5.	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-sonli «Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish bo'yicha xarajatlar tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi haqidagi Nizom» (2003, 2004 va 2005 yillardagi qo'shimcha va o'zgartirishlar bilan)
6.	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Lizing operatsiyalarini buxgalteriya hisobi va hisobotida aks etish tartibi» nomli 1998 yil 6 maydagi 194-sonli qarorning 2- ilovasi
7.	«Inventarlash vaqtida aniqlangan mol-mulkning kamomadi va ortiqchasi buxgalteriya hisobi va soliqqa tortish tartibi haqidagi Nizom» 2001-yil 20-iyunda 56G'2001-38-son bilan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat Soliq qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan va Adliya vazirligida 2001-yil 23-iyulda 1054-son bilan ro'yxatga olingan
8.	«Balansdagi asosiy vositalarni hisobdan chiqarish tartibi haqida Nizom» 2001 yil 28 fevralda 26-son bilan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan
9.	«2001-yil 1-yanvar holatiga ko'ra asosiy vositalarni qaytadan baholash tartibi haqidagi Nizom». 2001-yil 2-fevralda RA-01G'8-6a, 17-03G'113A, 2001-32-sonlar bilan O'zbekiston Respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi, Moliya vazirligi va Davlat Soliq qo'mitasi qarori bilan tasdiqlangan
10.	Moliyaviy hisobot shakllarini to'ldirish qoidalari. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 2002-yil 27-dekabrda 140-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan
11.	1-son «Hisob siyosati va moliyaviy hisobot» nomli O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi milliy standarti (BHMS). 1998-yil 26-iyulda 474-son bilan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan va Adliya vazirligida 1998-yil 14-avgustda ro'yxatga olingan.
12.	5-son «Asosiy vositalar» nomli O'zbekiston Respublikasi BHMS O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirining 2003-yil 9-oktyabr 114-son buyrug'i bilan tasdiqlangan va Adliya vazirligida 2004-yil 20-yanvar 1299-son bilan ro'yxatga olingan
13.	21-son «Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy-Xo'jalik faoliyati buxgalteriya hisobi schyotlar rejası va uni qo'llash haqida yo'riqnomasi» nomli BHMS 2002 yil 9 sentyabrda 103-son bilan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan va Adliya vazirligida 2002-yil 23-oktyabrda 1181-son bilan ro'yxatga olingan
14.	19-son «Inventarlashni tashkil qilish va o'tkazish» nomli BHMS 1999-yil 19-oktyabrda EGG'17-19- 2075-son bilan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan va Adliya vazirligida 1999-yil 2-noyabrda 833-son bilan ro'yxatga olingan

15.	70-sonli «Moliyaviy hisobot to'g'risida auditorlik hisoboti va auditorlik xulosasi» O'zbekiston Respublikasi Auditorlik faoliyati milliy standarti (AFMS) 2001 yil 14 fevralda 20-soni bilan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan va 2001 yil 10 martda 1016-son bilan Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan
16.	11-son «Ma'lumotlarni kompyuterda qayta ishlash sharoitida audit» O'zbekiston Respublikasi AFMS 1999-yil 91-sentyabrda 76-son bilan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan va 1999-yil 23-sentyabrda 823-son bilan Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan
17.	14-son «Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot» nomli BHMS. O'zR. Adliya vazirligida 2004-yil 7-aprelda 1335-son bilan ro'yxatga olingan
18.	22-son «Chet el valyutasida ifodalangan aktivlar va majburiyatlarning hisobi» nomli BHMS. O'zR. Adliya vazirligida 2004-yil 21-mayda 1364-son bilan ro'yxatga olingan
19.	6-son «Ijara hisobi» nomli BHMS. O'zR. Adliya vazirligida 2004-yil 22-iyunda 1374-son bilan ro'yxatga olingan
20.	23-son «qayta tashkil etishni amalga oshirishda moliyaviy hisobotni shakllantirish» nomli BHMS. O'zR. Adliya vazirligida 2005-yil 27-iyunda 1484-son bilan ro'yxatga olingan.
21.	«Yuridik shaxslar mol-mulki bo'yicha soliqlarni hisoblash va byudjetga to'lash tartibi to'g'risida»gi YO'riqnomasi. 2002-yil 11-martda 1107-son bilan Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan

Auditor ushbu me'yoriy hujjatlar, hisob registrlari va dastlabki hujjatlarda asosiy vositalar harakatini rasmiylashtirish uchun javobgar shaxslar imzolarining mavjudligi va haqqoniyligiga e'tibor qaratib, barcha rekvizitlarning to'g'ri to'lg'azilganligini aniqlaydi. Asosiy vositalar auditining normativ huquqiy axborot manbalari quyidagi 2.2-jadvalda keltirilgan.

2.2-jadval

Asosiy vositalar auditining birlamchi axborot manbalari

1.	Sub'ektning hisob siyosati to'g'risidagi buyrug'i
2.	Asosiy vositalarni hisobga olishda sub'ektda qo'llaniladigan analitik va sintetik hisob registrlari
3.	Asosiy vositalarni qabul qilish-topshirish (ichki siljish) dalolatnomasi (nakladnoyi) (AB-1 shakl)
4.	Ta'mirlangan, qayta jihozlangan va zamonaviylashtirilgan ob'ektlarni qabul qilish-topshirish dalolatnomasi (AV-2 shakl)
5.	Asosiy vositalarni hisobdan chiqarish dalolatnomasi (AV-Z shakl)
6.	Avtotransport vositalarini hisobdan chiqarish dalolatnomasi (AV-4 shakl)
7.	Asosiy vositalarni hisobga oladigan inventar kartochka (AV-6 shakl)
8.	Asosiy vositalarni hisobga oladigan inventar kartochkalar ro'yxati (AV-7 shakl)
9.	Asosiy vositalar harakatini hisobga oladigan kartochka (AV-8 shakl)
10.	Asosiy vositalarning inventar ro'yxati (ishlatish joylari bo'yicha) (AV-9 shakl)

Shuningdek, sub'ektning hisob siyosati to'g'risidagi buyuqda bayon qilingan - asosiy vositalarni hisobga olish uslubiyoti bilan tanishib chiqishi lozim. Bunda xususan quyidagilarni aniqlash zarur:

- ob'ektlarni asosiy vositalar va aylanma mablag'lar qatoriga olib borish uchun ular qiymatining belgilangan chegaralari;

qiymatidan qat'iy nazar asosiy vositalar qatoriga olib boriladigan ob'ektlar ro'yxati:

- asosiy vositalar bo'yicha amortizatsiya hisoblash usullari;
- asosiy vositalarni ta'mirlash uchun qilingan xarajatlarni aks ettirish tartibi;
- hisobot yilining 1-yanvar holatiga asosiy vositalarni qayta baholash ko'zda tutilganligi;
- asosiy vositalarni inventarizatsiya qilish muddatlari;
- asosiy vositalar mavjudligi va harakatiga doir muomalalarni hisobga olish uchun ishchi schyotlar rejasida belgilangan schyotlar ro'yxati.

Asosiy vositalar mavjudligi va harakatiga doir muomalalarni hisobga olishda qo'llaniladigan va tekshiruvda auditor tomonidan jalb qilinadigan, sintetik va analitik hisob registrlari buxgalteriya hisobining sub'ektda qo'llanilayotgan shakliga bog'liq Ularga 0100-«Asosiy vositalarni hisobga oluvchi schyotlar», 0200 – «Asosiy vositalarning eskirishini hisobga oluvchi schyotlar», 0300 – «Uzoq muddatli ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni hisobga oluvchi schyotlar» schyotlari bo'yicha sintetik hisob registrlari, sintetik va analitik hisob bo'yicha oborot va qoldiq ведомostlari kiradi. Asosiy vositalar harakatiga doir muomalalar, odatda, dastlabki hujjatlarning yagona shakllari bilan, ayrim hollarda esa sub'ektda ishlab chiqilgan va hisob siyosati to'g'risidagi buyruq bilan tasdiqlangan dastlabki hujjatlar bilan rasmiylashtiriladi.

Auditor tekshiruv mobaynida moliyaviy hisobotning quyidagi shakllaridan foydalanadi:

- buxgalteriya balansi (1-shakl);
- moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot (2-shakl);
- asosiy vositalar to'g'risidagi hisobot (Z-shakl);
- pul oqimlari to'g'risidagi hisobot (4-shakl);
- xususiy kapital to'g'risidagi hisobot (5-shakl);
- izohlar, hisob-kitoblar, tushuntirishlar.

Asosiy vositalar auditining ob'ektlari quyidagi jadvalda keltirilgan.

2.2-jadval

Asosiy vositalar auditining ob'ektlari

Ko'rsatkichlar		Ko'rsatkichlar keltirilgan moliyaviy hisobot shakllari		
Schyotlar nomi	Schyotlar	1-shakl	3-shakl	4-shakl
		Satr	Satr	Satr
1	2	3	4	5
Asosiy vositalar:	0100,			
Boshlang'ich (qayta tiklash) qiymati	0300	010		
Eskirish summasi	0200	011		
qoldiq (balans) qiymati (satr. 010-011)		012		

Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati, jang'arilgan eskirish va qoldiq qiymati to'g'risida ma'lumot			010-160	
Ishlab chiqarishdagi asosiy vositalar			171	
Noishlab chiqarishdagi asosiy vositalar			172	
Yil davomida sotib olingan asosiy vositalar			180	
Asosiy vositalarni sotib olish va sotish	0820			060

Buxgalteriya balansi (1-shakl) da sub'ektga mulkiy huquq asosida, tezkor boshqaruv va Xo'jalik yuritish uchun taalluqli bo'lgan asosiy vositalar, uzoq muddatli aktivlar bo'limidagi asosiy vositalar moddasida boshlang'ich qiymati, eskirish va qoldiq qiymatlari bo'yicha batafsil beriladi. Asosiy vositalar balansda netto baho, ya'ni qoldiq qiymati bo'yicha aks ettiriladi (belgilangan tartibga muvofiq qiymati qoplanmaydigan (amortizatsiya hisoblanmaydigan) asosiy vositalar ob'ektlaridan tashqari).

2.3. Asosiy vositalarning mavjudligi va saqlanishini tekshirish

Asosiy vositalarning mavjudligi va saqlanishini auditorlik tekshiruvidan o'tkazishdan maqsad moliyaviy hisobot moddalarining haqqoniyligini ta'minlashdan iborat.

Bunda auditor quyidagilarni tekshirishi lozim:

- qiymati sub'ektda belgilab qo'yilgan chegaradan past bo'lgan ob'ektlar yoki qiymatidan qat'iy nazar xizmat muddati 12 oydan kam bo'lgan ob'ektlar asosiy vositalar qatoriga o'tib qolmaganligi;

- sub'ektda asosiy vositalar inventar va Xo'jalik jihozlari qatoriga va aksincha o'tkazilmaganligi, bunda shuni nazarda tutish zarurki, ob'ekt qiymatining chegarasi ob'ektni sotib olish (foydalanishga topshirish) sanasiga aniqlanadi. Asosiy vositalarni inventar va Xo'jalik jihozlari qatoriga asossiz o'tkazish auditorlik tekshiruvi mobaynida aniqlanadigan xatolardan biridir. Ko'p hollarda bunday o'tkazishning sababi sub'ektning amortizatsiya hisoblash ishlarini kamaytirishga intilishi hisoblanadi.

Auditorlik tekshiruvi mobaynida sub'ektning asosiy vositalar ob'ektlariga mulkiy talab darajasida rasmiylashtirilganligini isbotlash zarur.

Auditorga asosiy vositalar ob'ektlarini yaratish, sotib olish; berish shartnomalari, zarur hollarda esa qonunchilikka muvofiq olish-sotishni ro'yxatga olish guvohnomasi taqdim qilinadi.

Asosiy vositalarning to'g'ri baholanganligini aniqlash asosiy vositalar mavjudligi va harakatini tekshirish mobaynidagi muhim masalalardan biri hisoblanadi. Chunki, mulk solig'i bo'yicha byudjet bilan hisob-kitoblar, shuningdek sub'ekt faoliyatining moliyaviy natijalarini aks ettirish va hisobot tuzish shunga bog'liq. Asosiy vositalarni baholashning to'g'riligini tekshirish yoppasiga (ob'ektlar soni unchalik katta bo'lmaganda) yoki tanlab o'tkaziladi.

Asosiy vositalarni baholash va dastlabki qiymatini aniqlash amaldagi qoidalarga muvofiq amalga oshiriladi hamda asosiy vositalar ob'ektlarini sotib olish usuliga bog'liq.

- auditor O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksiga muvofiq asosiy vositalar oldi-sotdi shartnomalarining mavjudligi va rasmiylashtirilishini, ayrim xarajatlarni asosiy vositalar qiymatiga qo'shishning qonuniyligini.

- tugallangan qurilish ob'ektlari inventar qiymatining to'g'ri aniqlanganligini;

- qo'shimcha qurilgan, jihozlangan, zamonaviylashtirilgan yoki qisman tugatilganidan so'ng ob'ekt qiymati to'g'ri aniqlanganligini tekshiradi.

Bunda auditor 21-son «Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy-Xo'jalik faoliyati buxgalteriya hisobi schyotlar rejasi va uni qo'llash bo'yicha yo'riqnoma» nomli BHMS ga muvofiq kiritilgan o'zgartishlarga alohida e'tibor qarashi zarur. Xususan, asosiy vositalarni sotib olish va qurish bilan bog'liq, ammo belgilangan tartibga ko'ra asosiy vositalarning dastlabki qiymatiga qo'shilmaydigan xarajatlar ob'ektlarning dastlabki qiymatiga qo'shilmasdan, 9430 – «Boshqa operatsion xarajatlar» schyot debetiga olib borilganligiga e'tibor berishi kerak.

Auditor, baholarni kelishish bayonnomasi va ta'xis hujjatlarida asosiy vositalar baholanishining aks ettirilishi; boshqa xarajatlarni asosiy vositalar dastlabki qiymatiga qo'shishning qonuniyligi; bozor baholarini qo'llashning ishonchligini tekshiradi.

Shuningdek, bozor bahosini aniqlash uchun aynan shularga o'xshash mahsulot baholari to'g'risida tayyorlovchi tashkilotlarning yozma ravishda bergan ma'lumotlaridan; omnaviy axborot vositalari va maxsus adabiyotlarda e'lon qilingan baholar to'g'risidagi ma'lumotlardan; ayrim asosiy vositalar ob'ektlarining qiymati to'g'risida ekspert xulosalaridan foydalanish mumkin. Bunday asosiy vositalarni tashib keltirish bo'yicha sub'ekt tomonidan qilingan xarajatlar ham ob'ekt qiymatiga qo'shiladi.

Chet el valyutalari hisobiga sotib olingan asosiy vositalarni baholash chet el valyutasini O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki tomonidan belgilangan, asosiy vositalar ob'ektini sotib olish sanasiga amal qilayotgan valyuta kursi bo'yicha so'mga hisoblab o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Auditor shartnoma shartlariga muvofiq mulkka egalik huquqining o'tish vaqti to'g'ri aniqlanganligi; asosiy vositalarni sotib olish bilan bog'liq bojxona to'lovlari va boshqa chiqimlarning sotib olingan asosiy vositalar qiymatiga qo'shilganligini tekshirishi lozim. Shuningdek, asosiy vositalarni baholashning to'g'riligini tekshirish mobaynida asosiy vositalar dastlabki qiymatining o'zgarganligiga, qanday sabablar (qo'shimcha qurilish, jihozlash, qayta jihozlash, qisman tugatish) o'zgarishga olib kelganligiga, kapital qo'yimalarga doir xarajatlar 0800 – «Kapital qo'yimalarni hisobga oluvchi schyotlar» schyotlarida aks ettirilganligiga e'tibor qarotilishi lozim.

So'ngi yillarda asosiy vositalarni qayta baholashni tekshirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. 21-BHMS ga muvofiq sub'ektlarda asosiy vositalar ob'ektlarini qayta baholash summalari 8530 - «Mulklarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar» schyotida aks ettiriladi. Bunday tekshiruv qayta baholash

natijalari rasmiylashtirilgan hujjatlar asosida amalga oshiriladi.

Bunda auditor quyidagilarni tekshirishi lozim:

- barcha asosiy vositalar to'g'riligiga yoki ularning bir qismi qayta baholanganligi;

- qayta baholash qanday usullar yordamida o'tkazilganligi (indeksatsiya qilish yoki hujjat bilan tasdiqlangan bozor baholari bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri hisoblab o'tkazilishi va h.k.);

- bozor baholarini tasdiqlaydigan hujjatlarning mavjudligi;

- hisob-kitoblar to'g'riligini tanlab tekshirish;

- qayta baholashdan so'ng eskirganlik darajasi o'zgarganligi;

- qayta baholash natijalarining inventar kartochkalarida aks ettirilganligi;

- qayta baholash natijalarining buxgalteriya hisobi schyotlarida to'g'ri aks ettirilganligi;

- qayta baholash natijalarining hisobot tuzishda hisobga olinganligi va shunga o'xshashlar.

2.4. Asosiy vositalarga eskirish (amortizatsiya) to'g'ri hisoblanishini tekshirish

«Asosiy vositalar» nomli 5-son BHMSga muvofiq, amortizatsiya eskirishning baholangan xizmat muddati davomida aktivning amortizatsiya qilinadigan qiymatini muntazam taqsimlash va qayta o'tkazish tarzida qiymat ifodasidir. Asosiy vositaning amortizatsiya qiymati taxmin qilinayotgan tugatilish qiymatini chiqarib tashlagan holda, aktivning dastlabki qiymati yoki moliyaviy hisobotlarda ko'rsatilgan qiymat o'rnini bosadigan boshqa qiymatning summasidir.

Auditor asosiy vositalarga eskirishni hisoblashning to'g'riligini tekshirishda o'rnatilgan har oylik eskirishni hisoblash qoidalariga buxgalteriya tomonidan rioya qilinayotganligini aniqlashi lozim. Bunda tekshirish uchun asosiy vositalarga eskirishni hisoblashda to'ldiriladigan 6-shakldagi hisob-kitob jadvali asos bo'lib xizmat qiladi. Auditorga xizmat qilish muddati o'tib, amortizatsiyani hisoblash to'xtatilgan asosiy vosita ob'ektlarining ro'yxati taqdim etilishi lozim. Agar sub'ektda tezlashtirilgan amortizatsiya hisoblash mexanizmi qo'llanilsa, ushbu holat uning hisob yuritish siyosatida ko'rsatilgan bo'lishi lozim.

Auditning ushbu blokida quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- sub'ekt hisob siyosatida ko'rsatilgan-asosiy vositalarga amortizatsiya hisoblash qoidalariga rioya qilinishini tekshirish;

- amortizatsiya ajratmalarini asosiy vositalarning u yoki bu guruhiga olib borishning to'g'riligini tekshirish;

- har oylik amortizatsiya ajratma summalari bo'yicha hisob-kitoblarni tekshirish;

- amortizatsiya ajratmalarining hisobda o'z vaqtida va to'g'ri aks ettirilishini tekshirish.

Amortizatsiya ajratmalarini hisoblash va buxgalteriya hisobi schyotlarida aks ettirishning to'g'riligini aniqlash 5-son-«Asosiy vositalar», 21-son-«Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy-Xo'jalik faoliyati buxgalteriya hisobi schyotlar rejasi va uni qo'llash bo'yicha yo'riqnoma» nomli BIMS lar va mijoz-sub'ekt hisob siyosati to'g'risidagi buyrug'ining tegishli qismiga muvofiq amalga oshiriladi. Buning uchun sub'ekt hisob siyosati bo'yicha buyrug'ining qoidalari; asosiy vositalar amortizatsiya hisob-kitobi bo'yicha ishlanma jadvallar ko'rsatkichlaridan foydalaniladi.

Auditor amortizatsiya hisoblashning maxsus shartlari qo'llaniladigan asosiy vositalar ob'ektlarining ro'yxatini olishi zarur. Bularga xususan quyidagilar kiradi:

- xizmat qilish muddati o'tib ketgan asosiy vositalar;
- amortizatsiya hisoblanmaydigan asosiy vositalar;
- konservatsiyadagi asosiy vositalar;
- amortizatsiya hisoblash to'xtatilgan asosiy vositalar;
- jadallashtirilgan amortizatsiya usuli qo'llanilayotgan asosiy vositalar;
- noishlab chiqarishdagi asosiy vositalar;
- moliyaviy lizing shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalar.

Amortizatsiya ajratmalarining hisoblanishini tekshirish mobaynida auditor amortizatsiya hisoblash usullari (chiziqli usul, kamayib boruvchi qoldiq usuli, foydali ishlatish muddati davomidagi yillari yig'indisi bo'yicha qiymatini hisobdan chiqarish usuli, qiymatni mahsulot (ish) hajmiga mutanosib ravishda hisobdan o'chirish usuli) ga e'tibor berishi zarur.

Asosiy vosita ob'ektlarining bir xil guruhlari bo'yicha amortizatsiya hisoblashning tanlangan u yoki bu usulini qo'llash uchun foydali xizmat qilish muddati davomida boshqasiga o'zgartirilmasdan amalga oshirilishi lozim. Ammo, soliqqa tortish maqsadida amortizatsiya ajratmalari hisoblash O'zbekiston Respublikasi soliq Kodeksi 23-moddasiga muvofiq asosiy vosita ob'ektlarining dastlabki qiymatiga nisbatan amalga oshirilishi ham mumkin.

Auditor tanlab tekshirish usuli bilan asosiy vositalarning foydali xizmat qilish muddati to'g'ri belgilanganligini aniqlaydi. Chunki, hisobot davridagi amortizatsiya ajratmalari summasi va amortizatsiya ajratmalari normalarini belgilash shunga bog'liq. Amortizatsiya ajratmalari normalari noto'g'ri belgilangan holatlar aniqlanganida, auditor buning oqibatida mahsulot (ish, xizmat) lar tannarxi qanchalik oshgan (pasaygan) ligini aniqlaydi.

Shuningdek, amortizatsiyani hisoblash muddatlarining boshlanish va to'xtatilish muddatlari, hisoblashning muntazamligi, amortizatsiyani hisoblashda pasaytiruvchi va oshiruvchi koeffitsiyentlarni qo'llashning to'g'riligini tekshirish zarur. Amortizatsiya ajratmalari hisob-kitoblarining to'g'riligi tanlab tekshiriladi.

Amortizatsiya ajratmalarini mahsulot (ish, xizmat) lar tannarxiga olib borishning to'g'riligini tekshirish amortizatsiya ajratmalarini auditorlik tekshiruvidan o'tkazishning muhim masalalaridan biri hisoblanadi. Auditor

amortizatsiya hisoblanadigan ob'ektlar asosiy vositalarning qaysi guruhiga (ishlab chiqarish yoki noishlab chiqarish) tegishligini, asosiy vositalar mahsulot ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish) da ishlatilayotganligi yoki operativ (qisqa muddatli) lizing shartnomasi asosida berilganligini aniqlashi lozim. Noishlab chiqarish sohasidagi asosiy vositalar bo'yicha hisoblangan amortizatsiya ajratmalari o'z mablag'lari manbalari hisobiga, operativ lizing asosida topshirilganlari bo'yicha esa foyda yoki zararlarga olib boriladi.

Asosiy vositalarga eskirishni hisoblashni hisobga olishda eng ko'p uchraydigan qoida buzilish hollari quyidagilardan iborat:

ayrim sub'ektlarda asosiy vositalarga eskirishni hisoblash har choraklikda amalga oshiriladi;

soliqqa tortiladigan bazani kamaytirish maqsadida ataylab xizmat muddati o'tib ketsa ham asosiy vositalarga eskirishni hisoblash davom ettiriladi;

asosiy vositalarga asossiz ravishda eskirishning tezlashtirilgan usuli qo'llaniladi va h.k.

Amortizatsiya ajratmalarini tekshirish mobaynida quyidagi tashkiliy amallar qo'llanilishi mumkin:

- asosiy vositalarni hisobga oladigan schyotlar (0110-0199) bo'yicha qoldiqlarni va joriy yilda hisoblangan amortizatsiyani oldingi davrlardagi ma'lumotlar bilan taqqoslash va ularning o'zgarishini baholash;

- joriy yilda jamg'arilgan amortizatsiya qoldig'ini oldingi davrlardagi qoldiqlar bilan taqqoslash.

Audit jarayonida asosiy vositalar bo'yicha amortizatsiya ajratmalari hisobot davrida buxgalteriya hisobi ma'lumotlarida to'g'ri aks ettirilganini tekshirish lozim. Asosiy vositalarning ayrim ob'ektlari bo'yicha ajratmalar buxgalteriya hisobida tegishli summalarni jamg'arish yo'li bilan yoki ob'ektlarning dastlabki qiymatini kamaytirish yo'li bilan aks ettiriladi.

2.5. Asosiy vositalarni harakati bilan bog'liq muomalalar auditi

Dastavval, auditor moddiy javobgar shaxslarni va ular bilan tuzilgan to'liq moddiy javobgarlik to'g'risidagi shartnomalar mavjudligini aniqlashi zarur. Agar shartnomalar bo'lmasa, u holda auditor ularni tuzishni tavsiya qilishi lozim.

Amaldagi tartibga ko'ra asosiy vositalarning analitik hisobi ularning tasnifiy guruhlari va inventar ob'ektlari bo'yicha, shuningdek ob'ektlarning moddiy javobgar shaxslarda turish joyi (bo'linmalar, brigadalar, tsexlar, uchastkalar va h.k.) bo'yicha yuritiladi.

Sub'ektga kelib tushgan asosiy vositalarni tekshirishda har bir ob'ekt bo'yicha alohida tuzilgan qabul qilish-topshirish dalolatnomasi (AV-I shakl) ning rasmiylashtirilishiga e'tibor qaratish zarur. Bunda dalolatnomadagi ob'ektning tavsifi, turgan joyi, sotib olingan manbai, chiqarilgan yoki ko'rilgan yili, ishga tushirilgan vaqti, ob'ektning sinov natijalari, uning texnik talablarga

muvofigligi va boshqa ma'lumotlar tekshiriladi.

Ayrim hollarda bir turdagi va narxi bir xil Xo'jalik inventarlari, asboblari, stanoklar olinganda asosiy vositalarni qabul qilish-topshirish umumiy dalolatnomasi tuzilishi mumkin. Bunda ushbu dalolatnoma ma'lumotlari, unga ilova qilingan pasportlar, ishlatish tartibi, yo'riqnomalar ham tekshirilishi zarur.

Hisobga qabul qilingan har bir asosiy vosita ob'ektiga inventar raqam berilgan bo'lishi lozim. Masalan, 001 dan 099 gacha inventar raqamlar binolarga, 100 dan 199 gacha inshootlarga, 200 dan 299 gacha bo'lgan raqamlar uzatish qurilmalariga beriladi va hokazo. Berilgan inventar raqami asosiy vositalar ob'ektiga metall jeton bilan biriktirib, uchmaydigan bo'yoq bilan yozib yoki boshqa usullarda belgilab qo'yilishi lozim. Bu belgilar ob'ekt foydalanishda bo'lgan jami davr ichida saqlanib, buxgalteriya hisobining barcha tegishli dastlabki hujjatlarida va hisob registrlarida ko'rsatiladi. Ob'ekt hisobdan chiqarilganidan so'ng, uning inventar raqami yangi kirim qilingan asosiy vositalarga berilmaydi.

Asosiy vositalarni qabul qilish-topshirish dalolatnomasi (ilova qilingan hujjatlar bilan birga) buxgalteriyaga o'z vaqtida topshirilgan bo'lishi lozim. Sub'ekt buxgalteriyasida asosiy vositalarning analitik hisobi, ularning har bir turi bo'yicha ochiladigan AV-6 shakldagi inventar kartochkalar yuritiladi. Bu kartochkada ob'ekt haqidagi barcha ma'lumotlar (dastlabki yoki tiklanish qiymati, amortizatsiya ajratmalari me'yori, kirim qilingan paytdagi eskirish darajasi) qayd etilgan bo'lishi kerak.

So'ngra inventar kartochkalar ma'lumotlarining asosiy vositalarni hisobga olish bo'yicha inventar kartochkalar ro'yxati (AV-7 shakl) ga asosiy vositalarning tasnifiy guruhlarini bo'yicha o'tkazilganligi tekshiriladi.

Ro'yxatga olingan kartochkalar asosiy vositalar kartotekasida tarmoqning tasnifiy guruhlariga, guruh ichida esa turgan joyi, foydalanish joyi va turlari bo'yicha guruhlangan bo'lishi kerak. Ishlatilmayotgan asosiy vositalarning inventar kartochkalari alohida guruhlangan bo'lishi kerak.

Asosiy vositalar hisobdan chiqarilganida dalolatnoma tuzilib, uning ma'lumotlari tegishli inventar kartochkalarda qayd qilinadi, so'ngra bu kartochkalar kartotekadan olib qo'yiladi. Amaliyotda, asosiy vositalar ob'ektlarining qiymati quyidagi Xo'jalik operatsiyalari natijasida sub'ekt aktivlari tarkibidan chiqib ketadi:

- sotilganda;
- foydalanish maqsadga muvofiq emasligi sabablariga ko'ra hisobdan chiqarilganda;
- boshqa sub'ekt va shaxslarga beg'araz berilganida;
- boshqa sub'ektlarning ustav kapitalini shakllantirish uchun ulush sifatida qo'shilganida;
- kamomad yoki yo'qotish aniqlanganda va h.k.

Audit jarayonida qayta baholash natijasida narxlar oshgan yoki kamaygan summalarining buxgalteriya hisobi schyotlarida aks ettirilishi ham tekshiriladi.

Qayta baholanib oshgan summa 0100 - «Asosiy vositalarni hisobga oluvchi schyotlar» ning debeti va 8510 – «Mulklarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar» schyotining kreditiga yoziladi.

Qayta baholangan asosiy vositalar ob'ektlari bo'yicha tiklanish qiymati inventar kartochkaning rekonstruksiyalash, modernizatsiyalash bo'limida qayd etilgan bo'lishi lozim. Shu bilan birga qayta baholangan eskirish summasi ham inventar kartochkaning tegishli bo'limida aks ettirilgan bo'lishi kerak. Har bir moddiy javobgar shaxs asosiy vositalar ob'ektlarining analitik hisobini AV-9 shakldagi vedomostda yuritishi kerak. Bunda hamma moddiy javobgar shaxslar bilan belgilangan shaklda va ikki nusxada to'la moddiy javobgarlik to'g'risida shartnomalar tuzilganligi, shartnomalarning bir nusxasi moddiy javobgar shaxslarning hujjatlar to'plamida, ikkinchi nusxasi esa shu xodimlarning o'zlarida saqlanayotganligi tanlab tekshirilishi lozim. Bulardan tashqari, auditor barcha moddiy javobgar shaxslar asosiy vositalarni o'z javobgarligiga olganligini tasdiqlab, inventarizatsiya vedomostlarida imzo qo'yganliklari hamda asosiy vositalarning keyingi kiritimlari esa ularning dastlabki hujjatlardagi imzolari bilan tasdiqlanganini tekshiradi.

2.6. Lizing munosabatlari va ijara majburiyatlari auditi

O'zbekistonda lizing munosabatlari 6-son «Ijara hisobi» nomli BHMS bilan tartibga solinadi. Unga ko'ra, «Lizing (moliyaviy ijara) ijara munosabatlarining alohida turi bo'lib, unda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi tarafning (lizingga oluvchining) topshirig'iga binoan uchinchi tarafdan (sotuvchidan) lizing shartnomasida shartlashilgan mol-mulkni (lizing ob'ektini) mulk qilib sotib oladi va uni shu shartnomada belgilangan shartlarda haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun lizingga oluvchiga o'n ikki oydan ortiq muddatga beradi. Bunga lizing shartnomasi quyidagi shartlarning biriga javob berishi kerak:

a) lizing shartnomasining muddati tugagach, lizing ob'ekti lizingga oluvchining mulki bo'lib o'tsa;

b) lizing shartnomasining muddati lizing ob'ekti xizmat muddatining 80 % dan ortiq bo'lsa yoki lizing ob'ektining lizing shartnomasi tugaganidan keyin qoldiq qiymati uning boshlang'ich qiymatining 20 % dan kam bo'lsa;

v) lizing shartnomasining muddati tugagach, lizingga oluvchi lizing ob'ektini uning bozor qiymatidan past narxda evazini to'lab sotib olish huquqiga ega bo'lsa, bunda ana shu huquqni amalga oshirish kumidagi lizing ob'ekti qiymati asos bo'ladi;

g) lizing shartnomasi amal qiladigan davr uchun lizing to'lovlarning umumiy summasi lizing ob'ekti qiymatining 90 % dan ortiq bo'lsa»¹.

Asosiy vositani lizingga qabul qilish ham AB-I shakldagi dalolatnoma bilan rasmiylashtirilgan bo'lishi lozim.

¹ «Ijara hisobi» nomli 6-son BHMS O'z R. Adliya vazirligida 2004-yil 22-iyunda 1374-son bilan to'vhatga olingan

Lizing beruvchi sub'ektlar lizing berishdan asosiy vositalar uchun lizing oluvchi sub'ektdan olinishi lozim bo'lgan to'lovni (qo'shilgan qiymat solig'i bilan birga) operatsion daromadlar tarkibiga (Debet 4810 - «Uzoq muddatli ijara bo'yicha olinadigan joriy to'lovlar», 4820 - «qisqa muddatli ijara bo'yicha olinadigan to'lovlar», Kredit 9550 - «Uzoq muddatli ijaradan daromadlar», 9350 - «Qisqa muddatli ijaradan daromadlar») kiritadi.

Ijaraga olingan asosiy vositalarni joriy ta'mirlash xarajatlari lizing oluvchi tomonidan qilinadi, kapital ta'mirlash esa shartnomadagi kelishuvga muvofiq lizing oluvchi yoki lizing beruvchi hisobidan amalga oshiriladi.

Audit jarayonida auditor lizing sub'ektlarini aniqlashi lozim. 6-son BHMSga muvofiq, lizing sub'ekti bo'lib quyidagilar hisoblanadi.

a) lizingga beruvchi lizing shartnomasi bo'yicha lizingga oluvchiga kelgusida topshirish maqsadida lizing ob'ektini mulk qilib oluvchi shaxs;

b) lizingga oluvchi egalik qilish va foydalanish uchun lizing shartnomasi bo'yicha lizing ob'ektini olayotgan shaxs;

v) sotuvchi lizingga beruvchiga lizing ob'ektini sotayotgan shaxs.

Lizing ob'ekti lizingga oluvchining krediti (qarzi) hisobidan olinayotgan taqdirda, aniq bir lizing ob'ektiga nisbatan lizingga beruvchining kreditori va lizingga oluvchi bir shaxs timsolida ish ko'rishga yo'l qo'yilmaydi.

Lizingga beruvchi lizing ob'ektini bo'lgusi foydalanuvchidan keyinchalik uni xuddi shu shaxsга ijaraga berish uchun sotib olgan hollarda, lizingga oluvchi va sotuvchi bir shaxs bo'lishga yo'l qo'yiladi. Auditor yuqorida ko'rsatilgan masalalarni tekshirib, o'rnatilgan talablar va qoidalarning buzilish hollarini o'zining ish hujjatlarida aks ettirishi lozim.

Ko'pchilik Xo'jalik sub'ektlari avtomobillarni sotib olganidan ko'ra foydaliroq bo'lgani uchun ijaraga oladilar. Bunda auditor avtomashinani ishlatish va ta'mirlash xarajatlarini qoplash, hisoblashlar tartibi kelishilgan ijara shartnomasi bilan tanishishi lozim.

Jismoniy shaxslar bilan tuzilgan shartnomaga ko'ra ijara to'lovlari ijarachi tomonidan uning xarajatlariga qo'shilsa (2010, 2310, 2510, 2710 schyotlar debet va 6910 schyot kredit) hisoblangan ijara to'lovi summasidan daromad solig'i undiriladi (Debet 6910, Kredit 6410). Ijaraga beruvchi jismoniy shaxslarga ulardan ijaraga olingan asosiy vositalar uchun hisoblangan ijara to'lovi summasidan byudjetdan tashqari fondlarga to'lovlar hisoblanmaydi.

Agar asosiy vosita ob'ektlari tadbirkor bo'lgan jismoniy shaxslardan ijaraga olinsa, hisoblangan ijara to'lovi summasidan daromad solig'i ushlanmaydi. Sub'ekt bunday to'lovlarning barcha turlari bo'yicha soliq inspeksiyasiga har chorakda bildirib turishi lozim. Auditor sub'ektning ijaraga beruvchi jismoniy shaxslar bilan hisob-kitoblarni hisobga olish qoidalari va soliq qonunchiligiga rioya qilinayotganligiga ishonch hosil qilishi lozim.

Auditda bajariladigan barcha amallar lizing muomalalarining xususiyatini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Shuning uchun lizing shartnomalarini tuzish, muomalalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish va soliqqa tortishda yo'l

qo'yiladigan xatolarning aksariyati me'yoriy hujjatlardagi kamchiliklar va uslubiy qo'llanmalar yetishmasligi bilan bog'liq.

Lizing operatsiyalarini tekshirishda auditing barcha bosqichlari: rejalashtirish, auditorlar guruhini tuzish, tekshiruv o'tkazish, auditorlik hisoboti va xulosalarini tuzishda maxsus yondoshuv talab qilinadi.

Lizingda lizing ob'ektiga egalik qilish va foydalanish huquqi bilan bog'liq barcha tavakkalchiliklar lizingga oluvchiga o'tkaziladi. Lizingga oluvchining buxgalteriya hisobida lizing aktiv va majburiyat sifatida lizing muddati boshlanishidagi lizing ob'ektining joriy qiymati yoki minimal lizing to'lovlarining diskontlangan qiymati bo'yicha, agar u past bo'lsa, tan olinishi kerak.

Audit jarayonida auditor lizing to'lovlarining diskontlangan qiymat to'g'ri hisobga olinishini ham tekshirishi lozim. Minimal lizing to'lovlarining diskontlangan qiymatini hisoblashda diskontlaydigan omil bo'lib, lizing shartnomasida ko'zda tutilgan foiz stavkasi hisoblanadi, agarda uni aniqlash imkoniyati bo'lsa, aks hollarda lizingga oluvchining qarz sarmoyasi bo'yicha o'sib boruvchi foiz stavkasidan foydalaniladi. Lizing muddatining boshlanish vaqtida lizingga oluvchi va lizingga beruvchi lizing to'lovlari jadvali (tartibi) ni kelishib oladi, unda lizingga beruvchining daromadi, lizing ob'ektining qiymatini qoplash bo'yicha majburiyatlar va ularning lizing muddati davomida taqsimlanishi ko'rsatiladi.

Auditor lizing bo'yicha foizlar lizing shartnomasi davomida davrlar bo'yicha taqsimlanganligini va har bir davrda qoplanmagan majburiyatlar qoldig'iga doimiy foiz stavkasini o'rnatish maqsadida lizing to'lovlari jadvalida aks ettirilganligiga ahamiyat berishi kerak. Shuningdek, lizingga oluvchi tomonidan amalga oshirilgan lizing ob'ektini sotib olish, etkazib berish yoki belgilangan maqsadda foydalanish uchun yaroqli holga keltirish bilan bog'liq xarajatlar lizing ob'ektining qiymatiga qo'shilganligini ham aniqlash lozim.

Lizingga oluvchining lizing ob'ektini yaxshilash (obodonlashtirish, qo'shimcha qurish, qo'shimcha asbob-uskunalar bilan ta'minlash, rekonstruksiya, modernizatsiya qilish, texnik qayta qurollantirish va h.k.) xarajatlari lizing ob'ekti qiymatini ko'paytiruvchi kapital qo'yilmalar sifatida aks ettiriladi. Agar lizing ob'ekti, lizingga beruvchining muxsati bilan yaxshilangan bo'lsa, shartnomaning amal qilish muddati tugagandan so'ng yoki shartnoma bekor qilingach, lizingga oluvchi ana shu maqsad yo'lida sarflangan barcha xarajatlarning qoplanishini talab qilish huquqiga ega, agarda lizing shartnomasida o'zgacha shartlar ko'zda tutilmagan bo'lsa.

Auditor lizingda har bir hisobot davri uchun lizing ob'ekti bo'yicha amortizatsiya ajratmasi to'g'ri hisoblanganligini ham tekshirishi lozim. Lizing ob'ektlari bo'yicha amortizatsiyani hisoblash O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 2003-yil 9-oktyabrdagi 114-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan 5-son «Asosiy vositalar» nomli BHMS ga muvofiq amalga oshiriladi.

Lizingga oluvchi lizing shartnomasi muddati tugaganidan keyin lizing

ob'ektiga mulkiy egalik qilish huquqini olishga ishonchi bo'lmasa, u holda u quyidagilardan qaysi biri qisqaligidan kelib chiqib: lizing shartnomasi muddati davomida yoki lizing ob'ektining xizmat qilish muddatida to'liq amortizatsiya qilishi mumkin. Audit jarayonida lizing ob'ektini yillik qayta baholash lizingga oluvchi tomonidan qonunchilikda belgilangan tartibda amalga oshirilganligiga ishonch hosil qilish lozim.

Lizing shartnomasi to'xtatilganda lizing ob'ektini qaytarish, lizing shartnomasiga muvofiq uning to'xtatilgan sanadagi ob'ektining qoplammagan qiymati summasi bo'yicha amalga oshirilganligi tekshiriladi. Lizing ob'ektining chiqib ketishidan moliyaviy natijani aniqlaganda, oldingi qayta baholashlardagi lizing ob'ekti qiymatining ko'paygan summasi, ya'ni oldingi baholashlardagi qiymat pasayishi summasiga nisbatan ortgan qismi lizing ob'ektining chiqib ketishidan ko'rilgan daromad tarkibiga qo'shiladi va bir vaqtning o'zida 8510 - «Mulknı qayta baholash bo'yicha tuzatishlar» schyoti bo'yicha rezerv kapitalini kamaytiradi. Lizingga beruvchining buxgalteriya hisobida lizing aktiv sifatida lizing muddati boshlanishidagi lizing ob'ektining joriy qiymati yoki minimal lizing to'lovlarining diskontlangan qiymati bo'yicha, agar u past bo'lsa, tan olinishi kerak.

2.7. Asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlari auditi

Asosiy vositalar foydalanish jarayonida ularning jismoniy xossa va sifatлари yo'qolib boradi. Ularnı tiklash uchun sub'ekt ta'mirlash ishlarini o'tkazishi mumkin.

Asosiy vositalar ta'mirining ikki turi mavjud: kapital va joriy ta'mir. Asosiy vositalarni ta'mirlash pudrat yoki xo'jalik usulida bajarilishi mumkin. Pudrat usulida bajarilganda sub'ekt ta'mirlash-qurilish tashkiloti bilan pudrat shartnomasini tuzadi.

Xo'jalik usulida esa ta'mir o'z kuchi bilan amalga oshiriladi.

Ikkala usulda ham ta'mirlash xarajatlari ishlab chiqarish xarajatlari hisobidan qoplanadi.

Pudrat va xo'jalik usulida bajarilgan ta'mirlash ishlari auditining xususiyatlarini ko'rib chiqamiz.

Asosiy vositalarni ta'mirlashga doir muomalalarni tekshirish mobaynida auditor ta'mirlash rasmiylashtirilishining to'g'rililigiga alohida e'tibor qaratishi lozim. Bunda dastavval, mazkur masala bo'yicha sub'ektda qanday hisob siyosati qabul qilinganligi aniqlanishi zarur. Bu narsa tekshiruvni davom ettirish ketma-ketligini belgilaydi. Sub'ektlarda asosiy vositalarni ta'mirlashga doir xarajatlar quyidagicha hisobdan o'chirilishi mumkin:

- xarajatlarning qilinish me'yoriga qarab bevosita mahsulot (ish, xizmat) lar tannarxiga;
- asosiy vositalarni ta'mirlash uchun yaratilgan fond hisobidan;
- xarajatlarni oldin 3190 – «Boshqa kelgusi davr xarajatlari» schyotiga olib borib, keyinchalik bir me'yorda tannarxga qo'shib borish.

Agar hisob siyosatiga muvofiq sub'ektda asosiy vositalarni ta'mirlash uchun rezerv tashkil etiladigan bo'lsa, unda auditor rezerv uchun ajratmalar summasining iqtisodiy asoslanganligini, asosiy vositalarning turlari bo'yicha (binolar, inshootlar, qurilmalar va hokazo) ajratmalar miqdori ko'zda tutilganligi yoki ajratmalarining yagona normasi belgilanganligi, har oyda rezerv hisoblash tamoyiliga rioya qilinishini aniqlaydi. Ta'mirlash uchun qilingan haqiqiy xarajatlar yaratilgan rezerv hisobiga hisobdan o'chiriladi. Shuning uchun auditor yil oxirida (ta'mirlash ishlari tugallangan hollarda) oshiqcha hisoblangan rezerv to'g'rilanganligi (storno qilinganligi) ga ishonch hosil qilishi lozim.

Asosiy vositalarni ta'mirlashga doir muomalalarning buxgalteriya hisobi schyotlarida aks ettirilishini tekshirish mobaynida auditor, ishlab chiqarishga doir asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlari tannarxga olib borilganligi, noishlab chiqarishga doir asosiy vositalarniki esa o'z manbalari hisobiga hisobdan o'chirilganligiga ishonch hosil qilishi lozim. Shuningdek, auditor ta'mirlash ishlari qaysi usul (pudrat yoki Xo'jalik usuli) bilan amalga oshirilganligini ham tekshiradi.

Agar hisobot davrida lizingga olingan asosiy vositalar ta'mirlangan bo'lsa, ta'mirlash turini (joriy yoki kapital), lizing shartnomasida kapital ta'mirlash ko'zda tutilganligi va xarajatlar kimning hisobidan qoplanishini tekshirish zarur.

Sub'ektlar hisobot davrida asosiy vositalar ob'ektlarini zamonaviylashtirish va qayta jihozlash uchun ham xarajatlar qilishi mumkin. Auditor bu holda quyidagilarni tekshiradi: qilingan xarajatlar 0890 - «Boshqa kapital sarflar» schyotida hisobga olinganligi, ta'mirlash ishlari yakunlanganidan so'ng asosiy vositalar dastlabki qiymati oshganligi, sub'ekt qo'shilgan kapitalining ko'payishi hisobda ko'rsatilganligi. Sub'ekt asosiy vositalarni ta'mirlash bilan bog'liq barcha xarajatlarni ishlab chiqarilgan mahsulot (bajarilgan ish, qo'rsatilgan xizmat) lar tannarxiga kiritadi, bu pirovardida moliyaviy natijaning shakllanishiga, shuningdek sub'ektning foydadan byudjetga to'lovlar bo'yicha byudjet bilan o'zaro munosabatlariga ham ta'sir etadi.

Auditor, eng avvalo, bu masala bo'yicha ham sub'ektda qanday hisob siyosati qabul qilinganligini aniqlashi lozim. Ayrim sub'ektlar kelgusi yil uchun hisob siyosatini qabul qilishda ta'mirlash xarajatlarni har oyda haqiqiy xarajatlar hajmida hisobdan o'chiradigan tartibni qo'llaydilar. Boshqa sub'ektlar ta'mirlash fondi yaratadilar (ta'mirlashning barcha turlari uchun rezervga mablag' ajratadilar), haqiqatda bajarilgan ta'mirlash ishlari uchun qilingan xarajatlarni esa tashkil etilgan fond hisobiga hisobdan o'chiradilar.

Birinchi holatda ta'mirlashga doir barcha xarajatlar ta'mirlash qaysi hisobot davrida amalga oshirilgan bo'lsa, bevosita shu davrdagi ishlab chiqarish xarajatlariga qo'shilishi lozim. Ikkinchi holatda sub'ekt balansida turgan asosiy vositalarning dastlabki qiymatiga nisbatan foiz hisobida ta'mirlash fondiga ajratmalar me'yori hisoblab chiqariladi.

Odatda, hisob yuritish siyosatining birinchi variantini kichik va o'rta biznes sub'ektlari, ikkinchisini esa asosiy vositalari mulk (aktiv) larning salmoqli

qismini tashkil etadigan yirik sub'ektlar qo'llaydilar.

Auditor ta'mirlash xarajatlarini ishlab chiqarish xarajatlariga qo'shishning to'g'riligini sub'ektda qabul qilingan hisob siyosatidan kelib chiqib, uning o'zgarish hollarida esa sababini va ushbu vaziyatning moliyaviy natijaga ta'sirini tekshirishi lozim.

Asosiy vositalarga eskirishni hisoblash va ta'mirlash bo'yicha sub'ektda qanday hisob yuritish siyosati qabul qilinganligini aniqlash uchun 8910 - «Kelgusidagi xarajatlar va to'lovlar uchun rezervlar» schyotining ma'lumotlari bilan tanishishi zarur. Agar 8910 schyotda alohida ta'mirlash fondi degan analitik schyot ajratilgan bo'lsa, ushbu fondga qilingan ajratmalarning hajmi qanchalik asoslanganligi (iqtisodiy hisob-kitoblar bilan tasdiqlanganligi) ga ishonch hosil qilish zarur. Ajratmalar hajmi asosiy vositalar turlari bo'yicha tabaqalangan yoki ajratmalarning yagona normasi o'rnatilgan bo'lishi mumkin. Auditor nuqtai nazaridan yagona normativni qo'llash tannarxning asossiz ko'tarilishi va soliqqa tortiladigan bazaning pasayishiga olib kelsa, u bunday holatni auditorlik hisobotida ko'rsatib o'tishi lozim.

Takrorlash uchun savollar

1. Asosiy vositalar auditining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
2. Auditor asosiy vositalarni tekshirishda qanday reja tuzishi zarur?
3. Asosiy vositalar auditida qanday ma'lumot manbalaridan foydalaniladi?
4. Asosiy vositalarning mavjudligi va saqlanish holati qanday tekshiriladi?
5. Asosiy vositalar analitik hisobining tashkil etilishi qanday tekshiriladi?
6. Asosiy vositalar auditida eng ko'p uchraydigan xatolar qanday?
7. Asosiy vositalar harakati bo'yicha muomalalarni tekshirishda auditor nimalarga alohida e'tibor qaratishi zarur?
8. Asosiy vositalar kirimi va chiqimini rasmiylashtirish, schyotlarda aks ettirish hamda soliqqa tortish qanday tekshiriladi?
9. Asosiy vositalar ijarasi (uzoq yoki qisqa muddatli) qanday tekshiriladi?
10. Asosiy vositalarni ta'mirlash ishlari qanday tekshiriladi va ularning xususiyatlari nimalardan iborat?

3-MAVZU. NOMODDIY AKTIVLAR HARAKATI BILAN BOG'LIQ MUOMALALAR AUDITI USLUBIY MUAMMOLARI

3.1. Nomoddiy aktivlar auditini tashkil etish va o'tkazish tartibi

Respublikamizda iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o'tishi tufayli sub'ekti mablag'lari va mablag'lar manbalarini, shuningdek, ularning harakatini buxgalteriya hisobida aks ettirish uslubida ham sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi. Buxgalteriya hisobining ob'ekti bo'lgan va tegishli nazorat o'rnatilishini talab etuvchi Xo'jalik mablag'larining yangi turlari paydo bo'ldi. Bozor islohotlarining chuqurlashtirilishi va iqtisodiyotning erkinlashtirilishi tufayli sub'ektlar, firmalar va aktsiyadorlik jamiyatlarining Xo'jalik yuritish amaliyotida mulkchilik va muomalalarning yangicha turlari kirib kelmoqda. Bulardan biri nomoddiy aktivlardir.

«Bozor munosabatlari rivojlanib borgan sari, moddiy aktivlar tashkilotga daromad kelishini ta'minlovchi yagona omil emasligi va ularning ashyoviy negiz kabi klassik belgiga ega bo'lmagan, lekin sub'ektning foyda olish jarayonida g'oyatda muhim rol o'ynashi mumkin bo'lgan boshqa turlari mavjudligi tobora yaqqol sezilib bormoqda.

Nomoddiy aktivlar, bizning fikrimizcha, bugungi kunda milliy buxgalteriya hisobi uslubiyotining eng murakkab muammolaridan biridir. Buxgalterlarning ushbu ob'ektlar bilan bog'liq kundalik amaliyoti asosan quyidagi holatlar tufayli qiyinlashadi:

- buxgalteriya hisobi uslubiyotida ayrim masalalarning ishlab chiqilmaganligi, bunga ko'p jihatdan muomalalarning huquqiy shakli va iqtisodiy mazmuni o'rtasida hamjihatlik konseptsiasining yo'qligi sabab bo'ladi;

- turli me'yoriy hujjatlar o'rtasida qonun chiqarish texnologiyasining o'zidagi nuqsonlar tufayli vujudga kelgan ziddiyatlar va nomutanosibliklar.

O'zbekiston Respublikasi 7-son BHMS ga ko'ra, nomoddiy aktivlar – korxonadan ulardan ishlab chiqarish, ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish yoki tovarlarni sotish jarayonida foydalanish maqsadida yoxud ma'muriy va boshqa funksiyalarni amalga oshirish uchun uzoq muddat mobaynida tutib turiladigan, moddiy-ashyoviy mazmunga ega bo'lmagan mol-mulk ob'ektlaridir”¹.

O'zbekiston Respublikasi 21-son BHMS ga muvofiq, «Sub'ektga tegishli bo'lgan nomoddiy aktivlarning mavjudligi va harakati to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish quyidagi schyotlarda amalga oshiriladi:

0410-“Patentlar, litsenziyalar va nou-xaular”;

0420-“Savdo markalari, tovar belgilari va sanoat namunalari”;

0430-“Dasturiy ta'minot”;

0440-“Erdan va tabiiy resurslardan foydalanish huquqi”;

¹ 7-son “Nomoddiy aktivlar” nomli O'zbekiston Respublikasi BHMS. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2005- yil 27- iyunda 1485-son bilan ro'yxatga olingan

- 0450-“Tashkiliy xarajatlar”;
- 0460-“Franchayz”;
- 0470-“Mualliflik huquqlari”;
- 0480-«Gudvill»;
- 0490-“Boshqa nomoddiy aktivlar”¹.

Nomoddiy aktivlarning asosiy vositalardan farqi – moddiy-ashyoviy qiymatga ega emasligi. Sub’ektning barcha aktivlari bilan nomoddiy aktivlarni birlashtiradigan ularning foyda keltira olishidir.

Bizningcha, umumiy holda nomoddiy aktivlar deganda, qiymatga ega bo’lgan intellektual mulk ob’ektlari va shu kabi boshqa aktivlardan foydalanish huquqi nazarda tutiladi. Xususan, quyidagi tavsiflarga javob beradigan har qanday intellektual mulk ob’ektlari buxgalteriya hisobi maqsadlari uchun nomoddiy aktivlar deb e’tirof etilishi mumkin:

- moddiy-ashyoviy shaklga ega bo’lmagan yoki moddiy-ashyoviy shakli foydalanish uchun muhim ahamiyatga ega bo’lmagan yohud moddiy-ashyoviy shakli me’yoriy-huquqiy cheklashlar sababli e’tiborga olinmaydigan ob’ektlar;

- mahsulot ishlab chiqarishda, ish bajarish yoki xizmat ko’rsatish mobaynida foydalanishga yoki tashkilotni boshqarish uchun mo’ljallangan ob’ektlar;

- uzoq vaqt davomida, ya’ni kamida bir yildan oshadigan vaqt davomida foydalanish niyatida sotib olingan ob’ektlar;

- bir maromli sharoitda qaytadan sotish niyati bo’lmagan ob’ektlar².

Nomoddiy aktivlarning o’ziga xos turi – «gudvill» (firmaning narxi) tushunchasidir.

Ushbu atama asosan sub’ektning ishbilarmonlik nufuzini aks ettiradi va u sub’ekt o’z aktivlarining qiymatidan yuqori narxga sotib olinganda namoyon bo’ladi. Jumladan, ular (yoki ularning bir qismi) ni baholangan sotish narxdan farqli ravishda kimoshdi savdosida amalga oshiriladi. Bunday hollarda to’langan narx ob’ektning baholangan narxidan yuqori bo’lgan qismi “firmaning narxi” ni tashkil qiladi va haridor tomonidan nomoddiy aktivlar tarkibida hisobga olinadi.

“Firmaning narxi” tushunchasining o’lchamiga turli omillar ta’sir qiladi, jumladan:

- sub’ektning joylashgan o’rni;

- sub’ekt faoliyatining samaradorligi; mahsulotning raqobatbardoshligi va h.k.

Nomoddiy aktivlarning qiymatga egaligidan tashqari, ularni sub’ektning boshqa aktivlari bilan hisobda birlashtiradigan yana bir xususiyati shuki, ularning o’zi alohida bir ob’ekt bo’lib, mulk egasidan yoki boshqa Xo’jalik birligidan ajratib, boshqa foydalanuvchilarga berib yuborish mumkinligidir.

¹ 21-son “Xo’jalik yurituvchi sub’ektlarning moliyaviy-xo’jalik faoliyati buxgalteriya hisobi schyotlar rejasi va uning qo’llash to’g’risida yo’riqnomasi” O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi milliy standarti.

² Haxamov Sh I. Investitsiya faoliyatida buxgalteriya hisobi va audit / Diss. 11 n. - T. 2005. 55-59 b.

Biroq "firmaning narxi", savdo markasi va belgilar hamda shu kabi boshqa aktivlar bunday sifatga ega emaslar.

Sub'ekti tomonidan sotib olingan nomoddiy aktivlarning dastlabki harid qiymati sotuvchilarning to'langan yoki to'lov uchun qabul qilingan schyotlari asosida qayd qilinib, hisobga olingandan so'ng 0830 - "Nomoddiy aktivlarni sotib olish" schyotida aks ettiriladi. Sub'ektlar nomoddiy aktivlarni sotib olish bosqichida agar, ulardan foydalanish sharoitlari buni talab qilsa, ularni inventar qiymatini aniqlash va foydalanishga yaroqli holatga keltirish zaruratiga duch keladilar. Shuning uchun nomoddiy aktivlarning inventar qiymati ularni yaratish yoki sotib olish hamda foydalanishga yaroqli holatga keltirish xarajatlaridan tashkil topadi.

Nomoddiy aktivlar buxgalteriya balansi (1-shakl) ning aktiv qismidagi «Uzoq muddatli aktivlar» bo'limida «Nomoddiy aktivlar» nomli modda bo'yicha (boshlang'ich qiymati (020-satr), eskirishi (021-satr), qoldiq qiymati (022-satr) aks ettiriladi (3.1-jadval).

3.1-jadval

Nomoddiy aktivlar audit ob'ektlari

Ko'rsatkichlar nomi	Schyotlar raqami	Moliyaviy hisobot shakllaridagi ko'rsatkichlar	
		1-shakl	4-shakl
		Satr raqami	Satr raqami
1	2	3	4
Nomoddiy aktivlar:			
Boshlang'ich qiymati	0400	020	
Amortizatsiya summasi	0500	021	
Qoldiq qiymati (satr. 020-021)		022	
Nomoddiy aktivlarni sotib olish va sotish			070

Hisobotga beriladigan tushuntirishlarda quyidagi axborotlarning mohiyati bayon qilinishi lozim:

- nomoddiy aktivlarning foydali xizmat muddatlari to'g'risidagi (ayrim guruhlari bo'yicha);
- qiymati qoplanmaydigan (eskirish hisoblanmaydigan) nomoddiy aktivlar to'g'risidagi;
- amortizatsiya ajratmalarini hisoblash usullari to'g'risidagi.

3.2. Nomoddiy aktivlar harakati bilan bog'liq muomalalar auditi

Tekshiruv jarayonida nomoddiy aktivlarni sotib olish bilan bog'liq muomalalar buxgalteriya hisobiga doir me'yoriy hujjatlar va soliqqa tortishga doir qonunchilik talablariga muvofiq hisobga olinganligi aniqlanadi.

Nomoddiy aktivlar kirimiga doir muomalalarni hisobda aks ettirish uslubi ularning olinish manbalariga bog'liq.

Agar nomoddiy aktivlar pul o'tkazish yo'li bilan sotib olinsa yoki

sub'ektning o'zida yaratilsa, 21-son BHMS¹ ga muvofiq, 0830 - «Nomoddiy aktivlarni sotib olish» schyoti qo'llaniladi. Nomoddiy aktivlar inventar qiymatiga qo'shiladigan xarajatlar tarkibi, ularning mazkur ob'ektni yaratishga aloqadorligi tekshiriladi.

Nomoddiy aktivlarning hisobdan chiqarilishi bilan bog'liq muomalalarni hisobda aks ettirish uslubini tekshirish yoppasiga amalga oshirilishi maqsadga muvofiq.

21-sonli BHMS talablariga muvofiq nomoddiy aktivlarni hisobdan chiqarish bilan bog'liq barcha muomalalar hisobdan chiqarilish sabablaridan qat'iy nazar (sotilishi, tekinga berilishi, yaroqsizligi va h.k) 9220 - «Boshqa aktivlarning chiqimi» schyotida aks ettiriladi. Aniqlangan moliyaviy natija, agar zarar ko'rilsa:

- Debet 9430 - «Boshqa operatsion xarajatlar».

- Kredit 9220 - «Boshqa aktivlarning chiqimi».

Agar foyda olinsa:

- Debet 9220 - «Boshqa aktivlarning chiqimi».

- Kredit 9320 - «Boshqa aktivlarning chiqimidan olingan foyda»

buxgalteriya o'tkazmalari bilan aks ettiriladi.

Nomoddiy aktivlar kirimi va chiqimini soliqqa tortishning to'g'riligini tekshirish. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi va boshqa tegishli me'yoriy hujjatlarga muvofiq nomoddiy aktivlarning ayrim turlari qo'shimcha qiymat solig'i (QQS) dan ozod etilgan. Auditor bunga alohida e'tibor berishi zarur.

Sotib olingan nomoddiy aktivlar bo'yicha QQS summasi quyidagi hollarda byudjetga o'tkaziladi.

- sotib olingan nomoddiy aktivlar qiymati mol etkazib beruvchilarga to'langanida;

- nomoddiy aktivlar hisobga qabul qilinganida;

- nomoddiy aktivlar ishlab chiqarish maqsadlarida ishlatilganida.

Agar dastlabki hujjatlarda QQS summasi ajratib ko'rsatilgan bo'lmasa, u holda hisob-kitob hujjatlarida QQS ajratib ko'rsatilmaydi.

Nomoddiy aktivlar hisobdan chiqarilganda dastlabki qiymatiga 0410-0490 schyotlar kredit va 9220 - «Boshqa aktivlarning chiqimi» schyoti debetlanadi. Hisoblangan eskirish summasiga esa 0510-0590 schyotlar debet va 9220 schyot kreditlanadi. Hisobdan chiqarish natijasi (foyda yoki zarar 9220 schyotdan 9900 - «Yakuniy moliyaviy natija (daromadlar va xarajatlarni jamlash)» schyotiga o'tkaziladi. Mahsulot (ish, xizmat) lar tannarxi, foyda, byudjet bilan hisob-kitob ko'rsatkichlari, shuningdek xususiy lashtirilayotgan davlat sub'ektlari mulklarini baholashning asoslanganligi ko'p jihatdan nomoddiy aktivlarning mavjudligi va baholanishi, ular eskirishlari to'g'risidagi ma'lumotlarning haqqoniyligiga bog'liq.

Shunga ko'ra, nomoddiy aktivlarni hisobda ro'yxatga olishning texnik

¹ 21-son «Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyati buxgalteriya hisobi schyotlar rejasi va uni qo'llash to'g'risida yo'riqnomasi» O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi milliy standarti (BHMS)

jihatlarni tekshirish juda muhim hisoblanadi. Nomoddiy aktivlar o'z nomiga ko'ra moddiy negizga ega bo'lmaganligi uchun sub'ektda u yoki bu ob'ektning haqiqiy kirimi va ishlatilishi ustidan buxgalteriya nazoratini tashkil etish muammosi tez-tez vujudga keladi.

Buxgalteriya hisobining umumiy prinsiplariga ko'ra har qanday nomoddiy aktiv kirimi tegishli dastlabki hujjatlar asosida rasmiylashtiriladi. Bunday dastlabki hujjatlashtirish o'zining mazmuni va tavsifiga ko'ra, asosiy vositalarni qabul qilish-topshirish dalolatnomasi (AV-1) kabi hujjatlarga o'xshash bo'lishi lozim. Hujjatlarda ob'ektlarning batafsil xususiyatlari, dastlabki qiymati, foydalanishga topshirilgan vaqti, eskirish normasi va xarajatga olib borish kodi, nomoddiy aktiv foydalanadigan bo'linma va boshqa ma'lumotlar ko'rsatilishi lozim.

Nomoddiy aktivlarni kirim qilishda dastlabki hujjatlar bilan birga ularni identifikatsiyalovchi (aynan o'xshatuvchi) hujjatlar ham bo'lishi zarur. Bunday hujjatlarga nomoddiy aktivlarning o'zlarini yoki ulardan foydalanishni tavsiflovchi hujjatlar, shuningdek, sub'ektning u yoki bu mulkiy huquqini tasdiqlovchi hujjatlar kiradi. Boshqacha qilib aytganda, buxgalteriya hisobda aks ettiriladigan nomoddiy aktivlarning istalgan ob'ekti ob'ektiv shaklda mavjud bo'lishi lozim.

Sanoat namunalari va kashfiyot huquqlarini sotib olish patentlar, guvohnomalar bilan tasdiqlanadi. Sub'ekt tomonidan har qanday mualliflik huquqlarini sotib olish faqat ushbu mualliflik huquqlarini sotuvchilar jismoniy yoki yuridik shaxslar bilan tuzilib, yuridik jihatdan kuchga kirgan to'laqonli shartnomaga asosan amalga oshirilishi mumkin.

Sub'ekt «nou-xau» sotib olishni rasmiylashtirishi uchun uning og'zaki (matnli) yoki tasviriy tavsifiga ega bo'lishi lozim. Sub'ekt raqobat sharoitida sanoat va intellektual mulklarni muhofaza qilish uchun chora-tadbirlarni ko'rishi lozim. Bu nomoddiy aktivlar ob'ektlarning har biri uchun konkret xodimlarni javobgarlikka tortish va ko'rilgan zararni to'liq qoplash uchun imkon yaratadi. Sub'ektlar nomoddiy aktivlarni har xil yo'llar bilan sotib oladilar va shunga ko'ra ularning kirimi ham hisobda turlicha aks ettiriladi.

Nomoddiy aktivlar sub'ekt ustav kapitaliga ishtirokchilarining hissasi sifatida qo'shilishi mumkin. Bunda ular imkon qadar haqiqiy bozor bahosiga yaqinlashgan va sub'ekt aksiyadorlar kengashi (boshqaruvi) va aksiyadorlar tomonidan belgilangan shartnoma bahosida kiringa olinadi.

«Mahsulot (ish, xizmat) lar tannarxiga kiritiladigan mahsulot ishlab chiqarish (ish, xizmat) va realizatsiya xarajatlarining tarkibi va moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi haqida Nizom»ga muvofiq texnologiyalarni takomillashtirish va yangilarini yaratish, shuningdek, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini o'tkazish bilan bog'liq mahsulotlar sifatini yaxshilash, xomashyo va materiallarning yangi turlarini yaratish, ishlab chiqarishni qayta jihozlash xarajatlari 9420-«Ma'muriy xarajatlar» schyotida aks ettiriladi. Agar sub'ekt qandaydir ishlab chiqarish va intellektual mulk (patentlar,

guvohnomalar) yaratasa, ushbu «Nizom» dan kelib chiqqan holda, ularni mulk sifatida hisobga olib bo'lmaydi, chunki ularni yaratish bilan bog'liq xarajatlar kapitallashmaydi.

3.3. Nomoddiy aktivlarga amortizatsiya hisoblash va hisobda aks ettirishning to'g'riligini tekshirish

Nomoddiy aktivlar bo'yicha amortizatsiya hisoblash va amortizatsiya ajratmalarining mahsulot (ish, xizmat) lar tannarxiga to'g'ri olib borilishini tekshirish mobaynida auditor nomoddiy aktivlarning ishlab chiqarish faoliyatida foydalanilayotganligi va daromad keltirayotganligi to'g'risida isbotga ega bo'lishi lozim.

Nomoddiy aktivlar bo'yicha amortizatsiya ajratmalari baholash miqdori bo'lib, taxmin qilinayotgan foydali xizmat qilish davriga asoslanib hisob-kitob qilinadi. Shuning uchun auditor o'rnatilgan foydali xizmat qilish muddatlari va amortizatsiya ajratmalari normalarining xosligini 7-son BHMS 7-§ ga muvofiq tekshirib ko'rishi lozim. Bunday tekshiruvni amalga oshirish uchun 1-sonli NMA shakldagi kartochka va nomoddiy aktivlar ob'ektlarini hisobga qabul qilishda asos bo'lgan dastlabki hujjatlardan foydalaniladi.

Audit jarayonida nomoddiy aktivlarning foydali xizmat muddati to'g'ri belgilanganligiga e'tibor berish kerak.

7-son BHMS ga muvofiq, nomoddiy aktivning foydali xizmat muddatini belgilashda quyidagi omillarni e'tiborga olish lozim:

a) nomoddiy aktivning kutilayotgan foydali xizmat muddati;

b) ishlab chiqarishni o'zgartirish va yaxshilash natijasida yoki mazkur aktiv tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ish, xizmat) larga nisbatan bozor talablarining o'zgarishi natijasida texnika jihatidan eskirish;

v) aktivdan foydalanishdagi yuridik va boshqa cheklovlar, (masalan, foydalanish muddati tugashi bilan bog'liq bo'lgan cheklovlar).

Nomoddiy aktivlarning foydali xizmat muddati korxonada tomonidan nomoddiy aktiv buxgalteriya hisobiga qilinish chog'ida belgilanadi.

Nomoddiy aktivlarning foydali xizmat muddatini belgilash quyidagilardan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi:

a) patent, guvohnomaning amal qilish muddati va O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga muvofiq nomoddiy aktivlardan foydalanish muddatining boshqa cheklanishi;

b) ushbu ob'ektdan foydalanish ko'zda tutilayotgan muddat, ya'ni korxonada iqtisodiy foyda (daromad) olishi mumkin bo'lgan muddat.

Nomoddiy aktivlarning alohida guruhlar uchun foydali xizmat muddati ushbu nomoddiy aktivdan foydalanish natijasida olinishi kutilayotgan mahsulotlar miqdori yoki ishlar hajmining boshqa moddiy ko'rsatkichidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Foydali xizmat ko'rsatish muddatlarini aniqlash imkoni bo'lmagan nomoddiy aktivlar bo'yicha besh yil hisobida (lekin bu muddat Xo'jalik

yurituvchi sub'ektning faoliyat ko'rsatish muddatidan oshmasligi lozim).

Amortizatsiya hisoblanadigan nomoddiy aktivlar bo'yicha auditor quyidagilarni tekshiradi:

- qo'llanilayotgan amortizatsiya hisoblash usullari sub'ekt hisob siyosatiga mos kelishi;

- tanlangan amortizatsiya hisoblash usuli nomoddiy aktivlar ob'ektlari qiymatini qolgan foydali xizmat qilish muddati davomida ishlab chiqarish sarflarini hisobga oladigan schyotlarga to'g'ri o'tkazilishini.

7-son BHMS da nomoddiy aktivlarga amortizatsiya hisoblashning quyidagi usullarini qo'llash nazarda tutilgan. Ular:

a) amortizatsiyani teng maromli (to'g'ri chiziqli) hisoblash.

Amortizatsiyani teng maromli (to'g'ri chiziqli) hisoblash usulida amortizatsiya teng maromda, nomoddiy aktivlarni foydali xizmat muddati mobaynida ularning amortizatsiyalanadigan qiymatidan kelib chiqqan holda teng ulushlarda hisoblanadi.

b) bajarilgan ishlar hajmiga mutanosib ravishda amortizatsiyani hisoblash (ishlab chiqarish) usuli.

Amortizatsiya hisoblashning ishlab chiqarish usuli har bir muayyan yilda nomoddiy aktivdan foydalanishdan olinadigan mahsulotlarni hisobga olishga asoslangan.

Nomoddiy aktivlarga amortizatsiya hisoblash usullarining mohiyati, sub'ekt moliyaviy holatiga ta'sirini bilish va shu asosda malakali auditorlik xulosasi shakllantirish maqsadga muvofiq. Teng maromli hisoblash usuliga ko'ra nomoddiy aktivlarning amortizatsiyalanadigan qiymati uning xizmat muddati davomida tegishli xarajatlarga teng maromda hisobdan chiqariladi. Usul amortizatsiya me'yori foydali xizmat muddatining davom etish vaqtiga bog'liqligiga asoslangan.

Ishlab chiqarish usulida yillik amortizatsiya ajratmalari summasi hisobot davridagi mahsulot (ish, xizmat) lar hajmining natural ko'rsatkichidan hamda amortizatsiyalanadigan qiymatni nomoddiy aktivning butun foydali xizmat muddatida nazarda tutilayotgan mahsulot (ish, xizmat) lar hajmiga nisbatidan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Nomoddiy aktivlardan intensiv foydalanilganda, shuningdek, ilmiy-texnikaviy jarayonning katta ta'sirida nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi quyidagi usullarda hisoblanadigan jadallashtirilgan amortizatsiya yo'li bilan ifodalanadi:

a) ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usuli;

b) yillar summasi usuli (kumulyativ usul).

Auditor quyidagilarni bilishi kerak:

1. Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usuliga ko'ra amortizatsiya ajratmalarining yillik summasi hisobot yili boshidagi nomoddiy aktivning qoldiq qiymatidan va mazkur nomoddiy aktivning foydali xizmat muddatidan kelib chiqqan holda hisoblangan amortizatsiyaning ikki

baravar me'yoridan kelib chiqqan holda aniqlanadi. ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usuli bo'yicha amortizatsiyani hisoblashda faraz qilinayotgan tugatish qiymati boshlang'ich (tiklash) qiymatidan chegirilmaydi.

2. Yillar summasi usuliga (kumulyativ usul) ga ko'ra har yili amortizatsiya me'yori amortizatsiya muddati oxiriga qadar qoladigan amortizatsiyalanadigan qiymatga ulush sifatida aniqlanadi. Ulush amortizatsiya ajratmalari tugaguniga qadar qoladigan to'liq yillar sonini amortizatsiya muddatini tashkil qiladigan yillar tartib sonlari yig'indisiga bo'lish orqali aniqlanadi.

3.4. Nomoddiy aktivlar auditining natijalarini umumlashtirish

Nomoddiy aktivlarni hisobga olishga doir muomalalarni tekshirish natijalari auditorlik hisobotida umumlashtiriladi. Har bir yo'l qo'yilgan xato-kamchilik bo'yicha: qaysi me'yoriy hujjatning qaysi talabi buzilganligi; yetkazilgan zarar summasi; aniqlangan xatoning sub'ekt faoliyati va moliyaviy hisobot ko'rsatkichlarining ishonchliligiga ta'sir ko'rsatish darajasi, jiddiyligi va hokazolar aniqlanadi.

Moliyaviy hisobot ma'lumotlarining buzib ko'rsatilishi va balansning «Nomoddiy aktivlar» moddasi ishonchliligini tasdiqlash imkoni yo'qligi quyidagi sabablardan kelib chiqadi:

- 0400 - «Nomoddiy aktivlarni hisobga oladigan schyotlar» - (0410-0490) da asossiz ravishda nomoddiy aktivlar qatoriga olib berilganligi;
- ob'ektlar tegishli hujjatlar bilan rasmiylashtirilmaganligi;
- nomoddiy aktivlarning inventar (balans) qiymatiga ularni sotib olish yoki yaratish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlarning qo'shilganligi;
- analitik hisob yuritilmasligi va h.k.

Quyidagi faktlar sub'ektda ichki nazoratning past darajada ekanligidan dalolat beradi:

- yillik buxgalteriya hisobotini tuzishdan oldin nomoddiy aktivlar inventarizatsiya qilinmasligi;
- hisob siyosatida belgilangan inventarizatsiya o'tkazish muddatlariga rioya qilinmasligi;
- inventarizatsiya natijalari tegishli hujjatlar bilan rasmiylashtirilmaganligi;
- inventarizatsiya natijalari yillik buxgalteriya hisobotida o'z vaqtida aks ettirilmasligi;
- nomoddiy aktivlarning foydali xizmat qilish muddatlarini noto'g'ri (noqonuniy) belgilash oqibatida sub'ekt Xo'jalik faoliyatining moliyaviy natijalari buzib ko'rsatishi;
- amortizatsiya hisoblanmaydigan toifaga kiruvchi nomoddiy aktivlarga ham amortizatsiya hisoblanishi;

- noishlab chiqarish sohasida ishlatiladigan nomoddiy aktivlar bo'yicha hisoblangan amortizatsiya ajratmalarini mahsulot (ish, xizmat) lar tannarxiga olib borish;

- nomoddiy aktivlarni hisobdan chiqarishga doir muomalalarni hisobda aks ettirish uslubiyotining buzilishi.

Nomoddiy aktivlar harakatiga doir muomalalarni hisobda aks ettirish uslubiyotiga rioya qilmaslik soliq bilan bog'liq noxush holatlarni keltirib chiqaradi. Jumladan:

- to'lanmagan va hisobga olinmagan nomoddiy aktivlar bo'yicha qo'shilgan qiymat solig'ini byudjetga taqdim qilish;

- nomoddiy aktivlarni sotish va shartnomaga asosan bepul berish mobaynida QQS hisoblamaslik va noto'g'ri aniqlash;

nomoddiy aktivlar hisobdan chiqarilishi natijasida ko'rilgan zararlar summasiga soliqqa tortiladigan foydaning kamaytirilishi;

nomoddiy aktivlar jismoniy shaxslar tomonidan sotib olinganida daromad solig'i ushlamaslik.

Takrorlash uchun savollar

1. Nomoddiy aktivlar auditining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
2. Nomoddiy aktivlarni tekshirishda qanday reja tuzish zarur?
3. Nomoddiy aktivlar auditida qanday ma'lumot manbalaridan foydalaniladi?
4. Nomoddiy aktivlarning mavjudligi va saqlanishi holati qanday tekshiriladi?
5. Nomoddiy aktivlar analitik hisobining tashkil etilishi qanday tekshiriladi?
6. Nomoddiy aktivlar auditida eng ko'p uchraydigan xatolar qanday?
7. Nomoddiy aktivlar harakatini tekshirishda auditor nimalarga alohida e'tibor qaratishi lozim?
8. Nomoddiy aktivlar kirimi va chiqimini rasmiylashtirish, schyotlarda aks ettirish qanday tekshiriladi?
9. Nomoddiy aktivlarga eskirishni hisoblash to'g'riligini qanday tekshiriladi?
10. Nomoddiy aktivlar auditining natijalarini umumlashtirish qanday amalga oshiriladi?

4-MAVZU. UZOQ MUDDATLI MOLIVAVIY INVESTITSIYALAR AUDITI USLUBIYOTINING MUAMMOLARI

4.1. Moliyaviy investitsiyalar auditing xususiyatlari, maqsadi, vazifalari va ma'lumot manbalari

Sub'ektlar dividendlar yoki foizlar ko'rinishida qo'shimcha daromad olish maqsadida, o'zlarini erkin mablag'larini moliyaviy qo'yilmalar sifatida boshqa sub'ektlarga berishlari mumkin, boshqacha qilib aytganda – moliyaviy investitsiya hisoblanadi.

Auditorlik tekshirivi jarayonida sub'ekt tomonidan uzoq va qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalarni iqtisodiy samaradorligiga katta e'tibor qaratish lozim.

Hozirgi rivojlanayotgan bozor sharoitida ushbu masala nazariy jihatdan ishlab chiqilmagan, biroq, amaliyotda uning ba'zi bir jihatlari sekin-asta o'z ifodasini topmoqda, chunonchi, boshqa sub'ektlar ustav kapitaliga investitsiyalar kiritish, sub'ektlardan qimmatli qog'ozlarni sotib olish, ularga qarz berish va investor-sub'ektlar bergan qarzlari bo'yicha foizlar va kiritgan investitsiyalari bo'yicha dividendlar ko'rinishida daromad olishlari haqiqiy ifodasini topdi.

Investitsiyalar samaradorligi masalasini ko'rib chiqishni, boshqa sub'ektlar ustav kapitaliga aniq investitsiyalar kiritish, sub'ektlardan qimmatli qog'ozlarni sotib olish va ularga qarz berishni amalga oshirishga doir sub'ekt qaroriga ta'sir qiluvchi mezonlarni o'rganishdan boshlash maqsadga muvofiqdir.

Bizning fikrimizcha, bunday qaror qabul qilinishiga ta'sir etuvchi asosiy holat, birinchidan, ustav kapitaliga kiritiladigan investitsiya sub'ekt zarar ko'rmasligiga va inqirozga uchramasligiga; ikkinchidan, boshqa sub'ektlar faoliyatiga yoki qimmatli qog'ozlar va qarz shaklida mablag' qo'ya turib, sub'ekt o'sha mablag'ni o'z ehtiyojlariga yo'naltirganda olinadigan iqtisodiy samaradorlikdan katta bo'lgan summani dividend va foizlar shaklida olishiga ishonch hosil qilishi lozim.

Bu holat, zarar keltiradigan ishlab chiqarishga mablag' qo'ymaslik va qo'yilgan uzoq va qisqa muddatli investitsiyalarni yo'qotmaslik yoki ushbu qo'yilmalardan tegishli iqtisodiy samara olish uchun investitsiya kiritilayotgan sub'ektning moliyaviy-Xo'jalik faoliyati va moliyaviy ahvoli yaxshi o'rganilishi kerakligini keltirib chiqaradi.

Moliyaviy investitsiyalar bilan bog'liq muomalalarni auditida uchraydigan asosiy atamalarni «qimmatli qog'ozlar va fond birjalari to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga asoslanib aniqlab olamiz.

Aksiya – amal qilish vaqti belgilanmagan qimmatli qog'oz bo'lib, yuridik yoki jismoniy shaxs tomonidan ma'lum ulushni aksioner jamiyatini nizom jamg'armasiga kiritilishini, uning egasini mazkur jamiyatga egalik qilishda qatnashishini va dividend olish, shuningdek jamiyatni boshqarish huquqiga ega

bo'lishini tasdiqlaydi. Daromad olish ketma-ketligi bo'yicha aksiyalar **oddiy va imtiyozlilarga** bo'linadi.

Oddiy aksiyalarga sub'ektning bir yillik faoliyati natijasi bo'yicha dividend to'lash mo'ljallanadi. Ular boshqarishga ta'sir ko'rsatish huquqi bo'yicha farqlanadi: ovoz berish huquqiga ega bo'lmagan va bir yoki bir nechta ovozga ega bo'lgan aksiyalar. **Imtiyozli aktsiya ovoz berish huquqiga ega emas**, lekin doimo dividendlar bilan ta'minlanadi va sub'ekt bekor qilinganda birinchi navbatda qoplanadi. Qimmatli qog'ozlar bozorida qo'llanilish turi bo'yicha nomli va taqdim etiluvchi aksiyalar farqlanadi.

Obligatsiya – bu uning egasi ma'lum miqdorda pul to'laganini va unda belgilangan muddatda nominal qiymatini va aniq belgilangan foizini so'ndirish bo'yicha majburiyatlar ko'rsatilgan qimmatli qog'oz (agarda chiqarish shartlarida boshqa narsa ko'zda tutilmagan bo'lsa).

Obligatsiyalarni sub'ektlarning nizom jamg'armasini shakllantirish va to'ldirish uchun, shuningdek Xo'jalik faoliyati bilan bog'liq zararni qoplash uchun chiqarish mumkin emas.

Aksionerlik jamiyatlari hamma chiqarilgan aksiyalarni to'liq to'langanidan keyingina nizom sarmoyasi hajmining 20 %dan oshmagan miqdorda obligatsiyalar chiqarish huquqiga ega. Boshqa mulkchilik shakliga ega bo'lgan sub'ektlarga obligatsiyalar chiqarish summasining miqdori respublika fond bozorini tartibga soluvchi organ tomonidan belgilanadi.

G'azna majburiyatlari – taqdim etiladigan qimmatli qog'ozlar bo'lib, ularning egalari byudjetga pul mablag'lari o'tkazganini va bu qimmatli qog'ozlarga egalik qilish muddati davomida aniq belgilangan daromad olish huquqini beruvchi ko'rsatuvchi egalik qiladigan davlat qimmatli qog'ozlaridir.

G'azna majburiyatlari quyidagi turlarda chiqariladi: uzoq muddatli – 5 yil va undan uzoq bo'lgan muddatga, o'rta muddatli – 1 yildan 5 yilgacha, qisqa muddatli 1 yilgacha bo'lgan muddatga. Uzoq va o'rta muddatli g'azna majburiyatlarini chiqarish bo'yicha qaror O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilinadi. Qisqa muddatli g'azna majburiyatlarini chiqarish bo'yicha qarorni O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi qabul qiladi. G'azna majburiyatlarini chiqarish to'g'risidagi qarorda daromad to'lash va majburiyatlarni bajarish shartlari belgilanadi.

Depozit sertifikat pul mablag'lari omonatga qo'yilganligi to'g'risida, omonatchiga belgilangan muddat tugaganidan keyin depozit summasi va unga tegishli foizlarni olish huquqini beruvchi kredit muassasasining guvohnomasidir.

O'zbekistonda sertifikatlar ikki turda chiqariladi: depozit sertifikatlari (yuridik shaxslar uchun, 1 yilgacha muddatga); depozit (jamg'arma) sertifikatlari (jismoniy shaxslar uchun, 3 yilgacha muddatga).

Veksel deb shunday qimmatli qog'ozga aytiladiki, unda veksel chiqaruvchi yoki vekselda ko'rsatilgan to'lovchini belgilangan muddat kelganda belgilangan mablag'ni veksel egasiga so'zsiz to'lanish majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'ozdir.

Hosila qimmatli qog'ozlar – bu shartnomalar bo'lib, ular bo'yicha bir tomon qimmatli qog'ozlarning ma'lum bir miqdorini ma'lum muddatda kelishilgan narxda sotib olish yoki sotish huquqi yoxud majburiyatini oladi. Hosila qimmatli qog'ozlar opsiyon, fyuchers va boshqa moliyaviy instrument ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Opsiyon – shunday shartnomaki, uning egasiga qimmatli qog'ozlar yoki tovarlarni shartnomada kelishilgan narxda kelishilgan muddatda harid qilish huquqini beradi.

Fyuchers – kelajakda, kelishilgan aniq vaqtda shartnomada belgilangan narxda ma'lum bir qimmatli qog'ozlar yoki boshqa moliya instrumentlari yoki tovarlarni so'zsiz sotib olish yoki sotish majburiyatini belgilovchi qimmatli qog'oz (kontrakt).

Qimmatli qog'ozlar emissiyasi - qimmatli qog'ozlarni birinchi egalari (investorlari), yuridik yoki jismoniy shaxslarga sotish orqali muomalaga chiqarish. **Emissiya quyidagi** holatlarda amalga oshiriladi: aksionerlik jamiyati ta'sis etilib uning aksiyalari ta'sischilar orasida joylashtirilganda; aksionerlik jamiyati aksiyalar chiqarish yo'li bilan boshlang'ich nizom kapitali (jamg'armasi) miqdori oshirilganda; obligatsiya va boshqa qarz majburiyatlarini chiqarish orqali yuridik shaxslar, davlat, davlat hokimiyati va boshqarish organlari tomonidan qarz kapitali jalb qilinganida, o'zaro respublika miqyosida sub'ektlarning qarz majburiyatlarini to'lash (so'ndirish) jarayoni amalga oshirilganda.

Har bir yuqorida sanab o'tilgan holda vakolatli davlat organi emissiyaning minimal va maksimal o'lchamini belgilaydi.

Moliyaviy investitsiyalarga oid auditorlik tekshiruvining asosiy maqsadi, muomalalarning qonuniy amalga oshirilganligi, to'g'ri baholanganligi va buxgalteriya hisobida to'g'ri yuritilayotganligini tasdiqlashdan iborat.

«Moliyaviy investitsiyalarni auditorlik tekshiruvini o'tkazishda birinchi navbatda auditing maqsadi va vazifalarini belgilash zarur.

Auditing maqsadi – Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy hisobot ma'lumotlari ishonchliligini hamda moliyaviy investitsiyalarni hisobga olish usullari va soliq solish muomalalari bo'yicha hisobi me'yoriy-huquqiy hujjatlarga muvofiqligini aniqlashdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi auditing vazifalarini belgilandi:

1. Sub'ekt aktivlarini moliyaviy investitsiyalar tarkibiga kiritilganligi to'g'riligini tekshirish.
2. Hisobda moliyaviy investitsiyalarni tegishli belgilari bo'yicha ularni turkumlanishini chegaralash to'g'riligini tekshirish.
3. Moliyaviy investitsiyalarni hisobga olishda ularni qiymati to'g'ri shakllanganligini tekshirish.
4. Moliyaviy investitsiyalar bilan bog'liq muomalalar hisobini to'g'riligini tekshirish.
5. Moliyaviy investitsiyalar sintetik va analitik hisobi holatini baholash.

6. Moliyaviy investitsiyalarni inventarizatsiyadan o'tkazish tartibi va ularni natijalarini hisobda to'g'ri aks ettirilganligini tekshirish.

7. Moliyaviy investitsiyalar bilan bog'liq muomalalar bo'yicha soliq qonunchiligiga rioya etilayotganligini tekshirish.

Auditorning oldida turgan maqsad va vazifalardan kelib chiqib, auditorning ob'ektlarini belgilab olamiz, 4.1-jadval¹:

4.1-jadval

Moliyaviy investitsiyalar auditorning ob'ektlari

Ko'rsatkichlar		Ko'rsatkichlar keltirilgan moliyaviy hisobot shakllari		
Nomi	Schyotlar	1-shakl	2-shakl	4-shakl
		Satr	Satr	Satr
1	2	3	4	5
Uzoq muddatli investitsiyalarni hisobga oluvchi schyotlar	0600	030	110, 170	100
Qimmatli qog'ozlar	0610	040		
Shuba sub'ektlarga investitsiyalar	0620	050		
Qaram sub'ektlarga investitsiyalar	0630	060		
Chet el kapitali mavjud sub'ektlarga investitsiyalar	0640	070		
Boshqa uzoq muddatli investitsiyalar	0690	080		
Qisqa muddatli investitsiyalarni hisobga oluvchi schyotlar:	5800	370	110, 170	100
Qimmatli qog'ozlar	5810	370		
Qisqa muddatga berilgan qarzlar	5830	370		
Boshqa joriy investitsiyalar	5890	370		

Moliyaviy investitsiyalar bo'yicha operatsiyalarning tekshiruvini bizning fikrimizcha, quyidagi yo'nalishlar bo'yicha olib borilishi kerak: mavjudligi va to'liqligi, baholash, huquqlar va majburiyatlar, taqdim etish va yoritish (4.2-jadval).

4.2-jadval

Moliyaviy investitsiyalarning audit yo'nalishlari

№	Yo'nalishlar	Auditorning mazmuni	Ta'minlash darajasi
1.	Mavjudligi va to'liqligi	Ushbu yo'nalish bo'yicha auditorlik tekshiruvini og'zaki so'rovlardan boshlanishi mumkin (hisobot davrida qanday o'zgarishlar sodir etilgan, sotib olingan qimmatli qog'ozlar to'liq hisobga olingan, hisobotda aks ettirilishi.	Barcha moliyaviy investitsiyalar korxonaga uchun ahamiyatli bo'lib, balans tuzish sanasiga mavjud va kelajaqda daromad keltiradi; moliyaviy investitsiyalar mavjudligi belgilangan tartibda o'tkazilgan inventarizatsiya va zarur dastlabki hujjatlar bilan tasdiqlangan; barcha moliyaviy investitsiyalarning buxgalteriya hisobi va hisobotida to'liq aks

¹ Ilxamov Sh.I. Investitsiya faoliyatida buxgalteriya hisobi va audit // Diss.-T. 2005

		<p>analitik va sintetik schyotlar qoldig'i Bosh daftarga mos qayerda saqlanadi va boshqalar) Agar qun-matli qog'ozlar sub'ekt-da saqlansa, ularni ko'rib chiqish va sanab chiqish, ya'ni inventarizatsiyani o'tkazish lozim</p>	<p>etirinishi, hisobga olinmay qolgan moliyaviy investitsiyalar yo'qligi.</p> <p>moliyaviy investitsiyalar hisobga olinadigan sintetik schyotlar qoldig'i va oborotlarning tegishli analitik hisob schyotlari qoldiq va oborotlarga mos kelishi.</p> <p>schyotlar bo'yicha qoldiq va oborotlarning buxgalteriya hisobi registrlardan Bosh daftarga va moliyaviy hisobotlarga to'liq hajmda o'tkazilishi.</p> <ul style="list-style-type: none"> • moliyaviy investitsiyalar kiritimi va hisobdan o'chirilish faktlarining barchasi buxgalteriya hisobi va hisobotda aks ettirilishi
2.	Baholash	<p>Moliyaviy investitsiyalar bo'yicha xarajatlar hujjatli tasdiqlangan bo'lishi, sintetik va analitik hisoblarda aks ettirilishi, qimmatli qog'ozlarni sotib olish usuliga ko'ra ularning qiymati me'yoriy hujjatlarga muvofiq shakllantirilgan bo'lishi lozim. Ularni hisobotda aks ettirish uchun me'yoriy hujjatlar talabiga muvofiq baholangan</p>	<p>Moliyaviy investitsiyalar (qimmatli qog'ozlar) buxgalteriya hisobi va hisobotida me'yoriy hujjatlar talablariga muvofiq baholangan.</p> <p>chet el valyutasidagi qimmatli qog'ozlarni so'mda baholash amaldagi qonunchilik talablariga muvofiq o'tkazilgan.</p> <p>qimmatli qog'ozlarni sotib olish usuliga ko'ra ularning haqiqiy qiymati me'yoriy hujjatlar talablariga muvofiq shakllantirilgan.</p> <p>qimmatli qog'ozlar qiymati buxgalteriya hisobotiga kiritish uchun me'yoriy hujjatlar talablariga muvofiq va to'g'ri hisoblab chiqarilgan (bozor bahosi pasayishi hisobga olgan holda).</p> <p>qimmatli qog'ozlarni sotishdan olingan tushum buxgalteriya hisobida dastlabki hujjatlardagi ma'lumotlarga mos bahoda aks ettirilgan</p>
3.	Huquq va majburiyatlar	<p>Sub'ekt moliyaviy investitsiyalar bo'yicha tegishli huquqlarga ega Buxgalteriya balansida aks ettirilgan qimmatli qog'ozlar sub'ektga tegishligi to'g'risida barcha guvohnomalar mavjud. Moliyaviy investitsiyalarga egalik qilish huquqlari tegishli shartnomalar, qabul qilish-topshirish dalolatnomalari, qimmatli qog'ozlar va boshqalar bo'yicha tekshirildi</p>	<p>Sub'ekt moliyaviy investitsiyalar uchun tegishli huquqlarga ega va ushbu huquqlar bilan bog'liq xavf-xatar uchun mas'uldir.</p> <p>buxgalteriya hisobida aks ettirilgan moliyaviy investitsiyalar (qimmatli qog'ozlar va berilgan qar'lar) sub'ektga qorun asosida tegishlidir.</p> <p>buxgalteriya balansida aks ettirilgan qimmatli qog'ozlar sub'ektga mulkiy huquq asosida tegishli bo'lib, tegishli huquq talablariga mos shartnomani amalga oshirish natijasida olgan hamda sub'ekt qimmatli qog'ozlar olinganligini tasdiqlovchi barcha zarur guvohliklarga ega.</p> <p>buxgalteriya hisobi schyotlaridagi barcha yozuvlar amaldagi qonunchilik va me'yoriy hujjatlar talablariga muvofiq</p>

			rasmiylashtirilgan. Isbotlovchi va dastlabki hujjatlar bilan rasmiylashtirilgan. moliyaviy investitsiyalarga doir barcha muomalalar amaldagi qonunchilikka zid bo'lmagan munosabatlar sharoitidan kelib chiqadi
4.	Taqdim etish va yoritish	Barcha moliyaviy investitsiyalar to'g'ri turkumlangan. ular to'g'risidagi axborotlar buxgalteriya hisobotlarida ochib berilgan. Auditor investitsiyalarning miqdori, yo'nalishi va maqsadga muvofiqligini tahlil qilishi hamda ular hisobda to'g'ri aks etilganligini o'rganib chiqishi lozim	Barcha moliyaviy investitsiyalar to'g'ri turkumlangan va buxgalteriya hisobotida mohiyati ochib berilgan; moliyaviy investitsiya turlari va qaytarish muddatlariga ko'ra turkumlangan; moliyaviy investitsiyalarni sotish va qaytarish bilan bog'liq daromadlar va xarajatlar moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda to'g'ri turkumlangan; moliyaviy investitsiyalar to'g'risidagi axborotlar buxgalteriya hisobotlariga birlashtiriladigan tushuntirishlarda ochib berilgan

Xulosa qilib aytganda, tekshiriladigan masalalar bo'yicha etarli dalillarga ega bo'lish aniqlangan xatoliklarni mustaqil baholash, yo'l qo'yilgan kamchiliklarni hamda amaldagi me'yoriy hujjatlar, shuningdek qonunchilikdan chetga chiqishlarni aniqlashga imkon beradi.

4.2. Moliyaviy investitsiyalarni inventarizatsiyadan o'tkazish tartibi

Moliyaviy investitsiyalar bilan bog'liq muomalalarni auditorlik muolajalaridan biri, inventarizatsiya O'zbekiston Respublikasi 19-son «YO'qlama qilishni tashkil etish va o'tkazish» nomli BHMS ga muvofiq to'g'ri o'tkazilganligini tekshirishdir. Agar, qimmatli qogozlar sub'ekt kassasida saqlansa, ularning inventarizatsiyasi har oyda pul mablag'larining tekshiruvi bilan birgalikda o'tkazilishi lozim. Har bir qimmatli qog'ozning rekvizitlari sub'ekt buxgalteriyasida saqlanadigan ro'yxatnomalar (reestrlar, daftarlar) ma'lumotlari bilan solishtiriladi. Maxsuslashtirilgan idoralarga saqlash uchun berilgan qimmatli qog'ozlarning inventarizatsiyasi tegishli hisob schyotlarida hisobga olingan summalar qoldig'ini mazkur maxsuslashtirilgan idoralardan olingan ko'chirma ma'lumotlari bilan solishtirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Zarur bo'lsa, auditor moliyaviy investitsiyalar bo'yicha yoppasiga inventarizatsiyani o'tkazishi mumkin.

Moliyaviy investitsiyalarni inventarizatsiyadan o'tkazishning xususiyati nafaqat qimmatli qog'ozlarning haqiqatda mavjudligi, balki ularni qiymatini shakllantirish va baholash bo'yicha haqiqiy xarajatlarni aniqlashdan iboratdir.

Shuni ta'kidlash joizki, moliyaviy investitsiyalarni auditorlik tekshiruvidan o'tkazish uslubiyoti hali respublikamizda to'liq ishlab chiqilmagan.

Moliyaviy hisobotlar investitsiya faoliyatining miqyoslari, yo'nalishlari va tavsifini, uning sub'ekt moliyaviy faoliyati, istiqboliga ta'sirini ochib berish

uchun xizmat qiladi. Ulardan zarur axborotlarni olish tashqi foydalanuvchilarda va tahlilchilarda sub'ektning mulkiy va moliyaviy faoliyati haqida to'liq va aniq ma'lumot shakllanishiga yordamlashadi.

Bunday axborotlarga quyidagilar to'g'risidagi ma'lumotlar kiradi:

- sotib olingan qimmatli qog'ozlarning umumiy qiymati;
- qimmatli qog'ozlardan olingan daromad (dividendlar va foizlar);
- qimmatli qog'ozlarni ayrim toifalarga taqsimlash;
- kotirovkasi muttasil e'lon qilinmaydigan qimmatli qog'ozlarning taxmin qilinayotgan bozor qiymati (u holda baholash metodlari va usullari sub'ekt hisob siyosatidan kelib chiqqan holda bayon qilingan boshqaruv xodimlarining baholashi bo'lishi mumkin);
- aksiya qiymatining o'zgarishlari;
- qimmatli qog'ozlarni sotish natijasida vujudga kelgan, ko'zda tutilmagan daromadlar va zararlar (agar ular sezilarli darajada bo'lsa);
- sub'ekt investitsiyasida salmoqli o'rin egallovchi qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar.

Bulardan tashqari, qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar to'g'risidagi ma'lumotlarni tavsiflashda foydalanilgan usullar mohiyati maxsus ochib berilishi lozin.

Bu ma'lumotlar moliyaviy hisobotning qiymat ko'rsatkichlarini baholash uchun zarur. Qimmatli qog'ozlar auditi qimmatli qog'ozlarga taalluqli moliyaviy hisobot ma'lumotlarining haqqoniyligini tekshirishdan boshlanadi.

Bunday tekshiruv sub'ektning naqd pullarini tekshirishdagi kabi yo'qlama o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi

«Moliyaviy investitsiyalar yo'qlama qilinganda qimmatli qog'ozlarga va boshqa tashkilotlarning ustav kapitallariga qilingan haqiqiy xarajatlar, shuningdek boshqa tashkilotlarga berilgan qarzlar tekshiriladi va quyidagilar aniqlanadi:

- qimmatli qog'ozlarni to'g'ri rasmiylashtirilgani;
- qimmatli qog'ozlarning butligi (haqiqatda mavjudligini buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bilan taqqoslash orqali);
- qimmatli qog'ozlar bo'yicha olingan daromadlarning buxgalteriya hisobida o'z vaqtida va to'liq aks ettirilishi;
- qimmatli qog'ozlarni yo'qlama qilish, alohida emitentlar bo'yicha o'tkazilib, dalolatnomada nomi, seriyasi, raqami, nominal va haqiqiy qiymati, uzish muddatlari va umumiy summasi ko'rsatiladi»¹.

«YO'qlama (inventarizatsiya) qilish quyidagi vazifalarni hal etadi:

- ularning haqiqatda mavjudligini aniqlash;
- haqiqatda mavjud qoldiqlarini buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bilan taqqoslash orqali ularning saqlanishi ustidan nazorat o'rnatish;

¹ 19-son «Inventarlashni tashkil qilish va o'tkazish» nomli BHMS 1999-yil 19-oktabrda FG/17-19- 2075-son bilan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tashqilangan, va Adliya vazirligida 1999-yil 2-noyabrda 833-son bilan ro'yxatga olingan

- qimmatli qog'ozlardan olinadigan daromadlarning to'liqligi va o'z vaqtidaligini tekshirish;
- ularning saqlanishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratilganligini tekshirish (sub'ektda saqlanganida);
- qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq daromadlar va yo'qotishlarni hisobda aks ettirishning haqqoniyligini aniqlash»¹.

4.3. Aktivlarni moliyaviy investitsiyalar tarkibiga kirifish operatsiyalari to'g'riligini tekshirish

Aktivlarni moliyaviy investitsiyalar qatoriga qo'shish tartibi va ularning turlari 12-son "Moliyaviy investitsiyalar hisobi", 8-son "Konsolidatsiyalashtirilgan (umumlashtirilgan) moliyaviy hisobotlar va avlod Xo'jalik jamiyatlariga investitsiyalar hisobi" O'zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standartlari (BHMS) orqali tartibga solinadi.

Qimmatli qog'ozlar va berilgan qarzarlar investor uchun moliyaviy investitsiyalar ob'ekti bo'lib hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi «qimmatli qog'ozlar bozori va fond birjasi to'g'risida»gi qonunga muvofiq qimmatli qog'ozlar mulkiy huquqlarni yoki ularni chiqargan shaxslar va egalari o'rtasidagi qarz munosabatlarini tasdiqlaydigan, dividendlar yoki foizlar ko'rinishida daromad to'lanishini va ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni o'tkazib berish imkoniyatlarini nazarada tutuvchi pul hujjatlaridir.

Mablag'larni qimmatli qog'ozlar qatoriga to'g'ri olib borilganligini tekshirish mobaynida sub'ektning qimmatli qog'ozlar uchun huquqi borligi va qimmatli qog'ozlar bo'yicha huquqni berish qoidalariga rioya qilinishini aniqlash zarur.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi va «qimmatli qog'ozlar bozori va fond birjasi to'g'risida» gi qonunga muvofiq qimmatli qog'ozlarni turkumlash yuridik ahamiyatga ega. Ushbu qonunda qimmatli qog'ozlar bozorida investor sifatida qatnashadigan yuridik va jismoniy shaxslarning huquqlari aniq belgilangan. Qimmatli qog'ozlar qandaydir mulk yoki pul summasiga egalik huquqini tasdiqlovchi va mulkiy munosabatlarni ifodalovchi hujjat bo'lib, ular tegishli hujjat taqdim qilinmasdan sotilishi yoki boshqa bir shaxsга berilishi mumkin emas. Qimmatli qog'ozlarning asosiy xususiyati o'z egalariга muttasil yoki bir martalik daromad keltirishidir.

Qimmatli qog'ozlar ikki guruhga bo'linadi:

Mulkka egalik qilish munosabatlarini ifodalovchi – aksiyalar va paylar. Kredit munosabatlarini ifodalovchi - obligatsiyalar, oddiy va o'tkazma vekselar, depozit va jamg'arma sertifikatlar, ipoteka va boshqalar.

Qimmatli qog'ozlarni harid qilish qiymatini shakllantirish katta ahamiyatga ega bo'ladi, chunki harid qilish qiymatiga kiritiladigan xarajatlar tarkibiga nisbatan ularning hisob qiymati va nihoyat moliyaviy natija ham

¹ Do'smurotov R. Audit asoslari. Darslik -T. 2005. 233, 234 b.

aniqlanadi. Bunday xarajatlar faqat qimmatli qog'ozlarni harid qilish bilan bog'liq muomalalar bo'yicha xarajatlarni o'z ichiga olishi kerak. Bu xarajatlarning asosiy qismi sotuvchiga to'lanadigan qimmatli qog'ozning qiymati hisoblanadi. Bularga mazkur muomalani amalga oshirish uchun zarur bo'lgan, ya'ni qimmatli qog'ozlarni harid qilish bilan bog'liq bo'lgan muomalalarni amalga oshirish bo'yicha xarajatlarni kiritish kerak. Mavjud bo'lgan me'yoriy asos qimmatli qog'ozlarni harid qilish qiymatiga ta'sir ko'rsatadigan xarajatlarni tarkibini Yetarli darajada aniq belgilab beradi. Investor bunday xarajatlarni aniqlab, haridining haqiqiy qiymatini baholash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Keyingi bosqich qimmatli qog'ozlarning nominal qiymatini haqiqiy xarajalar bilan taqqoslashdan iborat. Qimmatli qog'ozlarni buxgalteriya hisobining schyotlariga kiritishda savol tug'iladi: qimmatli qog'ozlarni hisobga qanday bahoda qabul qilish kerak? Bu erda qimmatli qog'ozlarni hisobda ifodalashni xalqaro standartlarini o'z ichiga olgan xalqaro amaliyotni ham, milliy qonunchilikni ham ko'rib chiqish zarur. Natijada qimmatli qog'ozlarni hisobda ifodalashga imkoniyat yaratadigan yagona uslubiy asosni yaratmoq darkor. Investorlarning bozordagi faoliyati va maqsadlari bo'yicha farq qiladigan turli ko'rinishdagi qimmatli qog'ozlarni hisobda aks ettirish uslubiyotining birlashuvi investitsion portfelni tahlil qilishga yagona yondashish va foydalanuvchilarni o'z vaqtida va ob'ektiv ma'lumot bilan ta'minlash imkoniyatini yaratadi.

«Audit jarayonida sub'ekt tomonidan sotib olingan boshqa qimmatli qog'ozlar moliyaviy investitsiyalar tarkibiga to'g'ri kiritilganligini aniqlash lozim.

Moliyaviy investitsiyalarning juda zarur tavsiflaridan biri uni qo'yish muddati hisoblanadi. Investitsiyalarni qo'yish muddati - qo'yilgan pul yoki aktiv uning egasiga qaytish muddati deb e'tirof etiladi. Ba'zi-bir qo'yilmalar bo'yicha ushbu muddat aniq belgilangan, ba'zilariga esa - yo'q. Bunday vaziyatda sub'ekt ushbu investitsiyalar bo'yicha qaysi muddatgacha egalik qilishini o'zi belgilaydi.

Shuning uchun investitsiyalarni qisqa va yoki uzoq muddatligiga ishonch hosil qilish maqsadida, sub'ektning tegishli lavozimidagi mas'ul shaxslar (iqtisodchi, moliyachi va buxgalter) sub'ekt tomonidan chiqarilgan moliyaviy investitsiyalar mustahkamligi ta'minlanishining va ushbu masala yuzasidan shartnoma yoki boshqa majburiyatlarga muvofiq boshqa sub'ektlar tomonidan qo'yilgan aktivlariga to'g'ri keluvchi foyda taqsimlanishidagi kutilayotgan miqdorini barcha masalalarini ishlab chiqishlari lozim.

Auditor investitsiyalarni baholashda qaysi usuldan foydalanilayotganini va sub'ektning hisob siyosatini hisobga olgan holda tanlangan variantga mos kelishini tekshirishi lozim. Investitsiyalarni amalga oshirishga doir xarajatlar hujjatlar bilan tasdiqlanishi va tahliliy hisobda aks ettirilishi lozim. Ayrim moliyaviy investitsiyalar qiymati yo'lxat va mulk egaligini tasdiqlovchi boshqa

hujjatlar bilan tasdiqlanishi mumkin»¹.

Investor qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarni buxgalteriya hisobini 21-sonli «Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy-Xo'jalik faoliyati buxgalteriya hisobi schyotlarining rejasi» buxgalteriya hisobining milliy standartiga asosan ifodalaydi va qimmatli qog'ozlarni qiymatini avvalambor sotib olish qiymatida va sotish davrigacha ularni narxini nominal narxgacha yetkazadi. Shuningdek, schyotlardagi qimmatli qog'ozlar qiymatini o'zgarish mezonlarini aniqlab olish zarur bo'ladi.

Ammo, 12-sonli «Moliyaviy investitsiyalarni hisobi» nomli buxgalteriya hisobining milliy standarti va 39-sonli «Moliyaviy instrumentlar» nomli xalqaro moliyaviy hisobot standartida asosiy mezonlardan biri ehtiyotkorlik tamoyili bo'lib, u qimmatli qog'ozlarni mavjud baholardan «eng kami»² va «xaqiqiy bozor qiymati»³ bo'yicha hisobga olish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Ushbu standartlardan kelib chiqqan masala qimmatli qog'ozlarni kamida ikkita bahoda hisobda aks ettirish zaruriyatidan iborat: aksiyalar uchun – bu harid qilishning xaqiqiy qiymati va joriy bozor bahosi. Aksiyalar uchun haqiqiy xarid bahosi nominal bahoga nisbatan muhimroq ko'rsatkich hisoblanadi, chunki aksiya odatda muddatsiz qimmatli qog'oz bo'ladi va uning nominal qiymati–bu faqat oldindan avanslangan kapital miqdoridir. Ta'kidlash joizki, aksiyalarning bozor qiymati ularning emissiyasidan keyingi emitentning nizom kapitali bilan juda ham bog'liq emas.

Obligatsiyalar uchun esa bu – nominal qiymat va joriy bozor bahosi. Obligatsiyalarni muomalada bo'lishi ularning nominal qiymati bilan bog'liq, negaki ularning qoplanish muddati yaqinlashgani sari (boshqa shart-sharoitlar o'zgaragan holda, masalan, emitentning barqarorligi va hokazo) uning bozor qiymati nominalga yaqinlashib boradi. Aksiya va obligatsiyalar uchun ikki baho bo'lishining muhimligi tahlil qilish va boshqarish masalalari bilan bog'liq – ular orasidagi farq ma'lum vaqt mobaynida amalga oshirilmagan daromad miqdorining mohiyatidan iborat. Shunday qilib, tadqiqot natijasida qimmatli qog'ozlar qiymatini uch xil bahoda ifodalash asoslangan: xaqiqiy, nominal va bozor qiymatlarida.

Xalqaro amaliyot qimmatli qog'ozlar hisobi uchun ikki xil bahoni qo'llashni belgilab beradi: eng pastki xaqiqiy tannarx yoki bozor qiymati bo'yicha.

Eng past qiymat bo'yicha baholash usuli hisobotda harid qilishning xaqiqiy qiymati yoki joriy bozor narxlarini qay biri kichik bo'lsa, ana shuni orqali aks ettirishni ko'zda tutadi. Mazkur baholash usuli ham harid qilingan qarzli qimmatli qog'ozlarni nominal qiymatini aniqlashga imkon bermaydi va aksiyalarning investorga tegishli bo'lgan qismida emitent–kompaniyani xususiy kapitali miqdorini aniqlab bera olmaydi.

¹ Ixamov Sh I. Investitsiya faoliyatida buxgalteriya hisobi va audit // Diss - T. 2005

² O'zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standartlari -T. 2003. 117 b. 13 2 band.

Aksiyalar muomalasini mantiqiy yakuni bu ularni sotilishi yoki qoplanishidir (so'ndirilishi). Bu yerda qimmatli qog'ozning egasi yana bir bor ularni sotish bilan bog'liq xarajatlarni aniqlash muammosiga duch keladi. Bundan tashqari, qimmatli qog'ozlar bozori ularni doimiy muomalasini nazarda tutadi. Demak, investor bir emitentni bir xil qog'ozlarini har xil vaqt oralig'ida harid qilishi mumkin, bu o'z navbatida bir xil qog'ozni har xil bozor qiymatiga ega bo'lishiga olib keladi, shuningdek uning haqiqiy qiymatiga ta'sir etuvchi xarajatlar turlicha bo'ladi. Demak, qimmatli qog'ozlarni sotishda balansdan qaysi qiymatni chiqarish kerak degan savol tug'iladi?

4.4. Moliyaviy investitsiyalar harakati bilan bog'liq muomalalarni hujjatlarda rasmiylashtirilishini tekshirish

Moliyaviy investitsiyalarni hisobga olishda qo'llaniladigan dastlabki hujjatlarning rasmiylashtirilishini tekshirishda shuni hisobga olish zarurki, qimmatli qog'ozning o'zi - qat'iy shakldagi hujjat bo'lib, uning shakli va majburiy rekvizitlari qimmatli qog'ozlarning ma'lum turlari uchun qonunchilik bilan belgilangan talablarga mos kelishi lozim. Qimmatli qog'ozlarda majburiy rekvizitlarning yo'qligi yoki qimmatli qog'ozning belgilangan shaklga mos kelmasligi uning yaroqsizligidan dalolat beradi. Shuning uchun auditor qimmatli qog'ozlar blankalarini shaklan tekshirish bilan birga, mohiyatan ham tekshiruvdan o'tkazadi. Shuningdek, qimmatli qog'ozlar qiymat ko'rsatkichlari arifmetik tekshiruvdan ham o'tkazilishi zarur.

Moliyaviy investitsiyalarni hisobga olishda qo'llanilgan dastlabki hujjatlarni tekshirish o'ta muhim ahamiyatga ega. Chunki, ular qimmatli qog'ozlarga doir mulkiy huquqning bir sub'ektdan ikkinchisiga o'tishida maxsus tartibni belgilaydi.

Moliyaviy investitsiyalarni hisobga qabul qilish uchun asos bo'luvchi hujjatlarda muayyan qimmatli qog'ozni sotib olish maqsadi va undan foydalanish muddati ko'rsatilishi shart.

Aksiyalar, obligatsiyalar va shunga o'xshash qimmatli qog'ozlar 0610 "qimmatli qog'ozlar" schyotining debeti bo'yicha sotib olingan qiymatida hisobga olinadi va qimmatli qog'ozlar hisobga olingan avvalgi schyotlari kreditida ularning hisobiga berilgan qiymatliklar aks ettiriladi. Sub'ekt tomonidan uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalar uchun mablag'lar o'tkazilsa, lekin hisobot davrida sub'ektga ularga egalik huquqini beruvchi tegishli hujjatlar (aksiyalar, obligatsiyalar, boshqa sub'ektlarga o'tkazilgan qo'yilmalar summasiga guvohnomalar va boshqalar) olinmasa, bular 0610 - "Qimmatli qog'ozlar" schyotida alohida ko'rsatiladi. Agarda, sub'ektlar tomonidan sotib olingan aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa shunga o'xshash qimmatli qog'ozlar to'liq qiymati nominal qiymatidan yuqori bo'lsa, u holda har safar ularga to'g'ri keladigan daromad hisoblanganda xarid qilish va nominal qiymatlar orasidagi farqi quyidagicha buxgalteriya yozuvlari orqali hisobdan chiqariladi:

Debet 9690 - «Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar».

Kredit 0610 - «Qimmatli qog'ozlar».

Agarda, sub'ekt tomonidan harid qilingan obligatsiyalar va boshqa shunga o'xshash qimmatli qog'ozlarning harid qiymati ularning nominal qiymatidan past bo'lsa, u holda har safar ularga daromad hisoblanganda xarid qilish va nominal qiymatlar orasidagi farqning bir qismi qayta hisoblanadi (to'ldiriladi) va quyidagicha buxgalteriya yozuvlari amalga oshiriladi:

Debet 0610 - «Qimmatli qog'ozlar».

Kredit 9590 - «Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa daromadlar».

Moliyaviy investitsiyalarni baholash va qayta baholashning umumiy qoidalarini O'zbekiston Respublikasi «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonunda va 12-sonli «Moliyaviy investitsiyalar hisobi» nomli BHMS da belgilangan.

Oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha qimmatli qog'ozlar sotib olinganida qilingan moliyaviy investitsiyalar investor uchun qilingan haqiqiy xarajatlar summasida buxgalteriya hisobiga qabul qilinadi.

Auditor qimmatli qog'ozlarni baholashni tekshiruvini mobaynida 12-sonli «Moliyaviy investitsiyalar hisobi» nomli BHMS ning 9-19 bandlaridagi qoidalariga asoslanadi. Qimmatli qog'ozlarni sotib olish bo'yicha haqiqiy xarajatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi: shartnomaga muvofiq sotuvchiga to'lanadigan summalar; qimmatli qog'ozlarni sotib olish bilan bog'liq axborot va maslahat xizmatlar uchun ixtisoslashtirilgan tashkilotlar yoki shaxslarga to'lanadigan summalar; qimmatli qog'ozlarni sotib olishda ishtirok qilgan vositachi tashkilotlarga to'lanadigan to'lovlar; qimmatli qog'ozlar sotib olish uchun, ularni buxgalteriya hisobiga qabul qilgunga qadar ishlatilgan qarz mablag'lar bo'yicha foizlar to'lash uchun qilingan sarflar; qimmatli qog'ozlarni sotib olish bilan bevosita bog'liq bo'lgan boshqa sarflar.

Bundan tashqari, auditor, moliyaviy investitsiyalarning amaldagi xarajalar miqdorida buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirilganligiga o'z e'tiborini qaratishi darkor. Qimmatli qog'ozlar sotib olingan narxida, shu jumladan bevosita sotib olish bilan bog'liq xarajatlar, ya'ni brokerlik mukofotlari va bank xizmatlari uchun to'lovlar kabi xarajatlar bilan birgalikda 0610 - «Qimmatli qog'ozlar» schyotiga kirim qilinadi. Agarda sotib olingan obligatsiya va shu kabi boshqa qimmatli qog'ozlarning sotib olish bahosi ularning nominal qiymatidan katta bo'lsa, bu holda har safar ularga daromad hisoblashda sotib olish bilan nominal qiymat o'rtasidagi farq hisobdan chiqariladi, narx past bo'lganida esa foyda hisoblab yoziladi. Har ikki holatda ham:

- qimmatli qog'ozlar bo'yicha foyda hisoblab yozishda hisobdan chiqarib tashlanadigan sotib olish va nominal qiymat o'rtasidagi farq summasi umumiy farq summasi hamda qimmatli qog'ozlar bo'yicha o'rnatilgan foyda to'lash davriyligidan kelib chiqqan holda aniqlanadi;

- qimmatli qog'ozlarni so'ndirish (ularni qayta sotib olish) paytiga kelib, ularning 0610 - «Qimmatli qog'ozlar» schyotida hisobga olinadigan bahosi nominal qiymatga mos kelishi shart.

Uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalar vaqti-vaqti bilan qayta baholanib turishi lozimligi bois, auditor unga oid materiallar bilan tanishishi va buxgalteriya hisobida amalga oshirilgan qayta baholash natijalarining to'g'ri aks ettirilganligini tekshirishi lozim.

Auditorlik tekshiruv jarayonida auditor qisqa va uzoq muddatli aktivlar sifatida tasniflangan investitsiyalar buxgalteriya balansida qiymatlari bo'yicha to'g'ri hisobga olinganligini tekshirishi kerak.

Qisqa muddatli investitsiyalar bozor qiymati bo'yicha hamda harid qiymati va bozor qiymati kabi ikki qiymatning eng kabi bo'yicha hisobga olinishi kerak. Agar qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar, harid va bozor qiymatlaridan eng kabi bo'yicha hisobga olinadigan bo'lsa, uning balansdagi qiymati, umuman barcha investitsiyalar qiymati asosida yoki investitsiyalar turlari bo'yicha yoxud alohida investitsiyalar asosida aniqlanadi. Auditor bundan tashqari, qisqa muddatli investitsiyalar balans qiymatining kamayishi va ko'payishi qay tarzda aks ettirilganiga e'tiborini jalb qilishi lozim. Qisqa muddatli investitsiyalarni bozor qiymati bo'yicha hisobga oluvchi Xo'jalik yurituvchi sub'ekt, hisob siyosatida investitsiyalar balans qiymatining kamayish yoki ko'payishini daromad yoki xarajat sifatida aks ettiradi.

Uzoq muddatli investitsiyalar harid qiymati bo'yicha, qayta baholangan qiymati bo'yicha hamda xand va bozor qiymatining umumiy investitsiyalar usuli bo'yicha aniqlangan, eng kam bahosi bo'yicha hisobga olinadi.

Auditorlik tekshiruv jarayonida uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalarni qayta baholash uchun qayta baholashning amalga oshirish davriyligini, shu jumladan uzoq muddatli investitsiyalar toifalarini aniqlash zarur. Balans qiymatining vaqtincha pasayishi istisno etgan holda, investitsiyalar qiymati kamaygan taqdirda, barcha uzoq muddatli investitsiyalarning balans qiymati kamaytiriladi. Bunda kamaytirish har bir moliyaviy investitsiya bo'yicha aniqlanadi va tayyorlanadi.

Auditor, uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalarni qayta baholash natijasida paydo bo'ladigan qo'shimcha miqdor xususiy kapitalga qayta baholashdan kelgan daromad sifatida qo'shilishi kerakligini e'tiboridan chetda qoldirmasligi lozim. Moliyaviy investitsiyalar qiymati kamaygan taqdirda, kamayish miqdori xususiy kapitalda aks ettirilgan o'sha investitsiyalarni oldingi baholash qiymati hisobidan amalga oshiriladi. Agar, moliyaviy investitsiyalar qiymatini kamayishi miqdori, ilgari qayta baholashdan olingan daromad miqdoridan kam bo'lsa, bu tafovut xarajat sifatida hisobga olinishi lozim. Qiymati pasaytirilgan investitsiyalarni qo'shimcha baholash miqdori, mazkur investitsiyalardan kelgan zarar qoplangandan so'ng, xususiy kapital ko'payishiga kiritiladi.

4.5. Moliyaviy investitsiyalar bo'yicha moliyaviy natijalarni tekshirish

Sub'ektning moliyaviy investitsiyalardan oladigan daromadlari 9520- «Dividend ko'rinishidagi daromadlar», 9530 - «Foiz ko'rinishidagi daromadlar»

va 9560 - «Qimmatli qog'ozlarni qayta baholashdan olinadigan daromadlar» schyotlarida hisobga olinadi va «Mahsulot (ish, xizmat) ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi Nizom» ga muvofiq moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar qatoriga kiritiladi.

«Mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi... to'g'risidagi Nizom» da «Sarflangan (qimmatli qog'ozlarga, shuba sub'ektlarga va h.k.larga) mablag'larni qayta baholashdan olingan daromadlar»¹ ni qayta baholashdan ko'rilgan zararlar qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar va shu'ba sub'ektlarga berilgan mablag'larni har chorakda (yilda) qayta baholash, ya'ni ularni balansda bozor bahosi bo'yicha aks ettirish tavsiya etiladi. Ammo, bunday hisob yuritish siyosatiga qimmatli qog'ozlar bozori keng rivojlanganda erishilib, bozor qiymati haqida muntazam axborotlar mavjud sharoitda bo'lishi mumkin.

Auditor sotib olingan qimmatli qog'ozlardan tashqari sub'ektning o'zida chiqarilgan qimmatli qog'ozlar saqlanishi ham mumkinligini bilishi zarur. Bunday qimmatli qog'ozlar o'z jamoasi a'zolariga sotilguncha yoki birjaga berilgunga qadar 006-«qat'iy hisobot blankalari» degan balansdan tashqari schyotda hisobga olinadi.

Qo'shimcha daromad olish maqsadida ikkilamchi sotish uchun birjada sotib olingan yoki jismoniy shaxslardan (masalan, sub'ekt xodimi ishdan bo'shab ketayotganida) sotib olingan sub'ekt aksiyalari quyidagi buxgalteriya yozuvi bilan rasmiylashtiriladi, qimmatli qog'ozlarning xarid qiymatiga:

Debet 8620 - «Sotib olingan xususiy aksiyalar - imtiyozli»,

Kredit 5000 - «Kassadagi pul mablag'larini hisobga oluvchi schyotlar».

Sub'ekt aksiyalarini ikkilamchi sotish quyidagicha aks ettiriladi, ikkilamchi sotish qiymatiga:

Debet 5000 - «Kassadagi pul mablag'larini hisobga oluvchi schyotlar»,

Debet 5100 - «Hisob-kitob schyotidagi pul mablag'larini hisobga oluvchi schyotlar»,

Debet 5200 - «Chet el valyutasidagi pul mablag'larini hisobga oluvchi schyotlar»,

Kredit 9220 - «Boshqa aktivlarning chiqib ketishi».

- qimmatli qog'ozlarning xarid bahosiga:

Debet 9220 - «Boshqa aktivlarning chiqib ketishi»,

Kredit 5610 - «Pul ekvivalentlari» (turlari bo'yicha).

- ikkilamchi sotish qiymatining xarid bahosidan oshgan qismiga:

Debet 9220 - «Boshqa aktivlarning chiqib ketishi»,

Kredit 9590 - «Moliyaviy faoliyatning boshqa daromadlari».

Agar harid qiymati ikkilamchi sotish qiymatidan yuqori bo'lsa, u holda:

Debet 9690 - «Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajalar»,

Kredit 9220 - «Boshqa aktivlarning chiqib ketishi».

¹ Mahsulot (ish, xizmat) larni ishlab chiqarish va sotish bo'yicha harajatlarni tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi haqidagi Nizom. O'z. Res. VM tomonidan 1999 yil 5 fevralda 54-son

Auditor bunday hollarda samarasiz moliyaviy muomalalar amalga oshirilganligining ob'ektiv (balki sub'ektiv) sabablarini aniqlashi, oqilona ish yuritilganda yo'l qo'yilmasligi mumkin yo'qotishlar ko'lamini aniqlashi va bu haqda direktorlar kengashida yoki aksiyadorlar majlisida bildirishi zarur.

Boshqa sub'ektlarning ustav kapitaliga hissa qo'shish ko'rinishidagi qilingan moliyaviy investitsiyalar auditi ushbu sub'ektlar ustavlarini tahlil qilib, daromad olish shartlarini hamda bunday investitsiyalar samaradorligining to'g'riligi va hisobda to'liq aks ettirilganligini aniqlashdan iborat

Moliyaviy investitsiyalar boshqa sub'ektlar faoliyatida hissa qo'shib ishtirok etish, aksiyalar bo'yicha dividendlar va obligatsiyalar bo'yicha daromadlar olish maqsadida amalga oshirilib, hisobda quyidagicha aks ettiriladi, olingan dividendlar (foizlar) summasiga:

Debet 5100 - «Hisob-kitob schyotidagi pul mablag'larini hisobga oluvchi schyotlar»,

Debet 5200 - «Chet el valyutasidagi schyotlarni hisobga oluvchi schyotlar»,

Kredit 9520 - «Dividendlar ko'rinishidagi daromadlar» yoki,

Kredit 9530 - «Foizlar ko'rinishidagi daromadlar».

Daromadlarning to'liq aks ettirilganligini tekshirishda, ularning miqdori buxgalteriyada hisobga olish maqsadida quyidagi shart-sharoitlar mavjud bo'lganda tan olinadi:

- sub'ekt ushbu daromadlarni olish huquqiga ega;
- daromadlar summasi aniqlangan bo'lishi mumkin;
- muayyan muomala natijasida sub'ekt iqtisodiy manfaatining ko'payishiga ishonch bo'lganida.

Sub'ektning moliyaviy investitsiyalardan olgan barcha daromadlari soliqqa tortish maqsadida ikkita guruhga bo'linadi:

- umum qabul qilingan tartibda realizatsiyadan tashqari daromadlar tarkibida soliqqa tortiladigan daromadlar (hamkorliqdagi faoliyatdan olingan daromadlar);

- maxsus tartibda soliqqa tortiladigan daromadlar. Bularga aksiyador - sub'ektga tegishli va bu qimmatli qog'ozlar egasining emitent - sub'ekt foydasini taqsimlashda ishtirok etish huquqini tasdiqlovchi aksiyalar bo'yicha olingan daromadlar;

O'zbekiston Respublikasi davlat qimmatli qog'ozlari va mahalliy organlar qimmatli qog'ozlari;

O'zbekiston Respublikasi hududida tashkil qilingan boshqa sub'ektlar ustav kapitalida hissa qo'shib ishtirok etishdan olingan daromadlar. Bunday daromadlar belgilangan foiz stavka bo'yicha soliqqa tortiladi va daromadlarni to'lash manbalaridan to'lanadi.

Qimmatli qog'ozlar bozori rivojlangan davlatlarda dividend daromadining 15-25 % bo'lishi normal holat bo'lib hisoblanadi. Inflatsiya kuzatilayotgan sharoitda esa bu ko'rsatkich birdan katta (ya'ni 100 % va undan yuqori) bo'lishi

mumkin.

Aksiyalar bozor bahosining ular nominal qiymatiga nisbatan yildan-yilga o'sib borishi ham sub'ekt rahbariyatining oqilona ish yuritayotganligidan dalolat beradi.

Qimmatli qog'ozlarga daromad hisoblanganda (olinadigan daromad miqdorida) buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

1. Obligatsiyalar uchun olinadigan foizlar:

Debet 4830 - "Olinadigan foizlar",

Kredit 9530 - "Foiz ko'rinishidagi daromadlar".

2. Aksiyalar uchun olinadigan dividendlar:

Debet 4840 - "Olinadigan dividendlar",

Kredit 9520 - "Dividend ko'rinishidagi daromadlar".

Qimmatli qog'ozlarga dividend hisoblanganda xalqaro moliyaviy hisobotlar standartiga muvofiq ikkita usuldan foydalanish mumkin:

1. Qiymat usuli. Ushbu usul qo'llanganda, investor o'z mablag'ini boshqa sub'ektga dastlabki qiymati bo'yicha qo'yadi. Uning asosiy tamoyillari shundan iboratki, investitsiyalar qiymati shuba tuzilmalarning moliyaviy ahvolidan qat'iy nazar o'zgar olmaydi, ulardan olinadigan dividendlar bosh jamiyat daromadi sifatida hisobga olinadi.

Bu usulni quyidagi hollarda qo'llash tavsiya etiladi:

- shuba jamiyatini keyinchalik yaqin kelajakda sotish uchun olingan va uni nazorat qilish ham vaqtinchalik bo'lganda;

- shuba jamiyati uning bosh jamiyatiga mablag' o'tkazish qobiliyatini jiddiy darajada kamaytiradigan belgilangan uzoq muddatli muhim sharoitlar doirasida faoliyat yuritganda. Masalan, shuba jamiyatiga qarz bergan tashkilot tomonidan qo'yiladigan dividendlarni to'lashda cheklashlar mavjud bo'lishi mumkin.

2. Ulushbay ishtirok usuli. Bu usulni bosh jamiyat tomonidan shuba jamiyatga sezilarli darajada ta'sir o'tkazish va nazorat qilish hollarida qo'llash tavsiya qilinadi, u quyidagilardan iborat:

- investitsiyalarning joriy qiymati shuba jamiyatning Xo'jalik faoliyati natijalariga bog'liqlikda o'zgaradi: u foyda olganda investitsiyalar qiymati oshadi, zarar esa kamayadi;

- bosh jamiyat investitsiyalardan foydani egalik ulushiga mutanosib ravishda aks ettiriladi: uning shuba jamiyatidagi ulushi qancha ko'p bo'lsa, bosh jamiyat balansida investitsiyalar qiymati shuncha ko'p summaga oshiriladi;

- olingan dividendlar daromad sifatida qaral olmaydi, balki investitsiyalar qiymatini kamaytirish tarzida ifodalanadi.

Misol. «Bosh jamiyat shuba jamiyatning aksiyalarini 60 %ni 28000 ming so'm nominal qiymati bo'yicha sotib oldi va buxgalteriya hisobida quyidagicha yozuvlarni amalga oshirdi:

Debet 0620 - «Sho'ba xo'jalik jamiyatlariga investitsiyalar» - 28000,

Kredit 5110 - «Hisob-kitob raqami» - 28000.

Hisobot yili tugagach, sho'ba jamiyati 4400 ming so'm sof foyda oladi va u bosh jamiyat nazoratida bo'lganligi bois investitsiyalar qiymatining oshganligini hamda daromad summasini egalik ulushiga mutanosib ravishda, $(4400 \times 60\%)$ 2640 ming so'mni buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiradi:

Debet 0620 - «Sho'ba xo'jalik jamiyatlariga investitsiyalar» - 2640,
Kredit 9590 - «Moliyaviy faoliyatdan boshqa daromadlar» - 2640.

Takrorlash uchun savollar

1. Moliyaviy investitsiyalar auditining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
2. Moliyaviy investitsiyalar auditorlik tekshiruvini o'tkazishda qanday ma'lumot manbalaridan foydalaniladi?
3. Moliyaviy investitsiyalar auditida qanday me'yoriy hujjatlardan foydalaniladi?
4. Qimmatli qog'ozlarni inventarizatsiya qilish qanday xususiyatlarga ega?
5. Moliyaviy investitsiyalar auditining tartibi qanday amalga oshiriladi?
6. Sub'ekt aktivlarini moliyaviy investitsiyalar tarkibiga kiritish qanday tekshiriladi?
7. Moliyaviy investitsiyalar hisobiga doir dastlabki hujjatlar harakati qanday tekshiriladi?
8. Moliyaviy investitsiyalar auditining xususiyatlari nimalardan iborat?
9. Qimmatli qog'ozlarni baholashning to'g'riligi qanday tekshiriladi?
10. Moliyaviy investitsiyalar auditida eng ko'p uchraydigan xatolar qanday?

5-MAVZU. TOVAR-MODDIY ZAXIRALARI HARAKATI BILAN BOG'LIQ MUOMALALAR AUDITINING USLUBIY MUAMMOLARI

5.1. Tovar-moddiy zaxiralari auditining maqsadi, vazifalari, ma'lumot manbalari va tekshiruv o'tkazish tartibi

Sub'ektlar ishlab chiqarish faoliyatlarini amalga oshirish uchun ma'lum miqdorda tovar-moddiy zaxiralarga ega bo'lishi kerak. Tovar-moddiy zaxiralari Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ishlab chiqarish faoliyatini normal davom etishini ta'minlaydi. Ularning tarkibiga materiallar, xomashyo, ehtiyot qismlar va h.k lar kiradi.

Tovar-moddiy zaxiralarni auditorlik tekshiruvdan o'tkazishning maqsadilarning saqlanishi, tejami va oqilona ishlatilishi, hisobga olishning to'g'ri tashkil etilishini aniqlashdan iborat. Shuningdek hisobot ko'rsatkichlarining ishonchligini va tovar-moddiy zaxiralar bilan bog'liq muomalalar hisobi va soliqqa tortish uslubining O'zbekiston Respublikasida amal qilayotgan qonunchilik hamda me'yoriy hujjatlarga muvofiqligini aniqlash lozim. Ushbu maqsadga muomalalar mohiyatini, hamda nazorat tuzulmasi va buxgalteriya hisobi tizimini tekshiruvdan o'tkazish va risklarni baholash orqali erishiladi. Zaxiralarni tekshirish, ular hajmi katta bo'lgan sub'ektlarda auditning asosiy qismi deb qaraladi.

Tovar-moddiy zaxiralar bo'yicha hisobot ko'rsatkichlarining haqqoniyligini tekshirishda boshqa audit ob'ektlaridagi kabi, dastavval, balansning «Ishlab chiqarish zaxiralari» (150-satr), «Tugallanmagan ishlab chiqarish (160-satr)», «Tayyor mahsulot» (170-satr), «Tovarlar» (180-satr) moddalari, Bosh daftar, jurnal-orderlar va boshqa hisob registrlari orasidagi tenglikni aniqlash zarur (5.1-jadval).

Shu bilan birga, sintetik va analitik hisob ma'lumotlarining muvofiqligiga ishonch hosil qilish muhimdir. Moddiy qiymatliklarni ishlab chiqarish xarajatlariga olib borish va ularning baholarini tekshirish, ishlab chiqarishga sarflash me'yorlari va boshqalarni tekshirish zarur.

5.1-jadval

Tovar-moddiy zaxiralari audit ob'ektlari

Ko'rsatkichlar nomi	Schyotlar raqami	Moliyaviy hisobot shakllaridagi ko'rsatkichlar	
		1- shakl	4- shakl
		Satr raqami	Satr raqami
1	2	3	4
Tovar-moddiy zaxiralari (satr. 150+160+170+180), jumladan:		140	
Ishlab chiqarish zaxiralari	1000, 1100, 1500, 1600	150	
Tugallanmagan ishlab chiqarish	2000, 2100, 2300, 2700	160	
Tayyor mahsulot	2800	170	
Tovarlar (2900 dan 2980 ning ayirmasi)		180	

Material, ish, xizmatlar uchun mol etkazib beruvchilarga to'lanadigan pul mablag'lari	020
---	-----

Mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga da'vo qo'zg'atishning o'z vaqtidaligi va to'g'riligi hamda yo'ldagi (sub'ektga yetib kelmagan) materiallar qoldig'ining haqqoniyligini ham tekshirish kerak.

Yo'ldagi moddiy qiymatliklarni tekshirishning vazifalari: yo'ldagi moddiy qiymatliklar sifatida hisobda turgan har bir jo'natishning asosligini aniqlash, yuklarni etkazib berishi muddatlarining o'tib ketmaganligini aniqlash, Xo'jalik tomonidan yuklarni qidiruv choralarining ko'rilishini aniqlash, bosh buxgalter va ta'minot xodimlari tomonidan yo'ldagi moddiy qiymatliklarni hisobga olish ustidan nazorat o'rnatilishi kabilarini aniqlashdan iborat. Bulardan tashqari hisob ma'lumotlarining haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulotlarga mos kelishi va tovar mahsulotlar ishlab chiqarish to'g'risidagi hisobotlarda qo'shib yozish faktlari aniqlanadi. Tekshiruv jarayonida auditor quyidagilarni aniqlashi lozim:

- zaxiralarning haqiqatda mavjudligi,
- zaxiralar bilan bog'liq barcha muomilalarning bugalteriya hisobi schyotlarida to'liq va to'g'ri aks ettirilganligi,
- barcha zaxiralar sub'ekt mulki ekanligi, ya'ni ularga mulkiy huquq mavjudligi, qarz sifatida aks ettirilgan summalar esa majburiyat ekanligi,
- zaxiralarni va ular bilan bog'liq majburiyatlarni baholashning to'g'riligi;
- tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olish tamoyillari to'g'ri tanlanilganligi va qo'llanilishining to'g'riligi.

Tovar-moddiy zahiralarni tekshirishda quyidagi ma'lumot manbalaridan foydalaniladi:

- moddiy qiymatliklarni qabul qilish, hisobga olish, saqlash va berishga aloqador me'yoriy hujjatlar;
- hisob siyosati to'g'risidagi buyruq;
- tovar-moddiy zaxiralar bilan bog'liq muomalalarni rasmiylashtirishga doir dastlabki hujjatlar;
- tashkiliy-huquqiy hujjatlar va materiallar;
- tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olishga doir buxgalteriya hisobi registrlari va buxgalteriya hisobotlari;
- moddiy javobgar shaxslar bilan to'liq moddiy javobgarlik to'g'risida tuzilgan shartnoma.

Auditor tekshiruv mobaynida tekshiruvning ushbu sohasi bo'yicha tanlangan hisob yuritish usullari va uslublari to'g'risida axborotga ega bo'lishi lozim. 4-sonli «Tovar-moddiy zaxiralar» nomli buxgalteriya hisobi milliy standarti talablariga muvofiq sub'ektning hisob yuritish siyosati to'g'risidagi buyrug'ida tovar-moddiy qiymatliklarni hisobga olishning uslubiy jihatlari, xususan quyidagilar haqidagi axborotlar aks ettirilishi lozim:

- asosiy vositalar bilan inventar va Xo'jalik ashyolari o'rtasidagi chegaralar;

- tovar-moddiy qiymatliklarni sotib olish (tayyorlash) ni hisobga olish;
- tovar-moddiy qiymatliklarni ularning turlari bo'yicha hisobdan o'chirish mobaynida baholash usullari.

Mijoz-sub'ekt rahbariyati, u yoki bu hisob yuritish tamoyili moliyaviy natijaga ta'sir qilishini bilsada, hisob siyosatiga kiritilgan ma'lumotlarning zarurligiga ko'p hollarda yetarli ahamiyat bermaydi. Mana shuning oqibatida har xil qoidabuzarliklar kelib chiqadi. Ulardan eng ko'p tarqalgani tanlangan hisob yuritish usullariga yoki ularni qo'llashda izchillikka rioya qilinmasligi hisoblanadi.

5.2. Tovar-moddiy zaxiralari bilan bog'liq boshqa muomalalar auditi.

Ombor xo'jaligining ahvoli va tovar-moddiy zaxiralar saqlanishini tekshirish eng muhim auditorlik amallaridan biri bo'lib hisoblanadi. Sub'ekt faoliyatining ushbu sohasini har tomonlama o'rganish uchun auditor omborlar, tsexlar va ishlab chiqarish zahiralarini saqlanadigan boshqa joylarni tekshiradi. Bunda ishlab chiqarish zaxiralarini saqlash sharoitlari, yong'in xavfining oldini olish, omborlarning qurilmalar, texnikalar, asboblari bilan jihozlanganligi va ularning to'g'ri ishlatilishi, ombor binolarini qo'riqlash holati ham o'rganiladi. Ombor xo'jaligining qoniqarsiz tashkil etilganligi tovar-moddiy zaxiralar saqlanishi ustidan ichki nazoratning past darajada ekanligidan dalolat beradi.

O'rganish jarayonida moddiy qiymatlikdarni qabul qilish, saqlash va berishga aloqador xodimlarning moddiy javobgarliklarini tashkil etishga maxsus e'tibor qaratiladi. Xodimlarning huquq va burchlari, ularning ish tartibi, qiymatliklarni qabul qilish va berish, hamda ularni hujjatlashtirish tartibi, omborlarda natural o'lchovlarda hisobni yuritish, buxgalteriyaga hisobotlarni taqdim etish muddatlari ko'rsatilgan standartlar yoki yo'riqnomalarni ishlab chiqish va moddiy javobgar shaxslarga taqdim qilish moddiy qiymatliklarni saqlashni ta'minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Tovar-moddiy zaxiralarni saqlash joylarini ko'zdan kechirish mobaynida moddiy javobgar shaxslardagi hujjatlar bo'yicha ular qiymatliklarni qabul qilish va berishni rasmiylashtirish, hamda omborxonada hisobi daftari yoki kartochkalariga yozishni o'z vaqtida amalga oshirilayotganligi tekshiriladi. Hisobga olinmagan oshiqcha materiallar va tayyor mahsulotlar quyidagi yo'llar bilan vujudga kelishi mumkin:

- tayyor mahsulotlarni tayyorlash mobaynida xomashyolarni almashtirish;
- xomashyo va materiallarni topshiruvchilarning og'irlikdan urib qolishi, namligini oshirib ko'rsatish va ularning navlarini pasaytirish;

tayyor mahsulotlarni haridorlarga jo'natish mobaynida o'lchovdan, hisobdan va tarozidan urib qolishlar;

moddiy qiymatliklarni yuklash, tashish, tushirish yoki saqlash mobaynida yo'qolgan deb asossiz dalolatnomalar tuzish va shunga o'xshash.

Hisobga olinmagan oshiqcha materiallar odatda alohida saqlanadi. Ularni aniqlash uchun omborxonada hisobi daftari yoki kartochkalari ma'lumotlaridan

foydalaniladi. Agar hisobga olinmagan oshiqcha materiallar bo'lsa, alohida turdagi materiallarning ma'lum davrlardagi chiqimi, qoidaga ko'ra, ularning kirimidan oshib ketadi. Bunday oshiqcha sarflashlar shu nomdagi materiallarning keyingi tushumlari va kirimlari hisobidan qoplanadi.

Ombor xo'jaligini ko'zdan kechirish va moddiy qiymatliklar saqlanishining nazoratini hujjatlar asosida tekshirish bilan izchil amalga oshirish tovar-moddiy zaxiralarning saqlanishi to'g'risida asoslangan xulosalar qilish va profilaktik tadbirlar ishlab chiqish imkonini beradi.

Tovar-moddiy zaxiralarning to'liq kirim qilinishini tekshirish mobaynida auditor mol etkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblarning shakllari va shartlarini, talangan baholash usulini, sotib olingan qiymatliklar bo'yicha QQS ni qoplash tartibini hisobga olishi zarur.

Tovar-moddiy zaxiralarning tushumi va kirim qilinishi mol etkazib beruvchilar bilan tuzilgan shartnomalar va kuzatib boruvchi hujjatlar (tovar-transport yuk xatlar, schyot-fakturalar, qadoqlash yoriqlari, sifat guvohnomasi, qabul kvitansiyasi va boshqalar) asosida tekshiriladi.

Omborxonada kirim hujjatlarini mol etkazib beruvchilarning kuzatib boruvchi hujjatlari yoki materiallarni chakana savdoda naqd pulga sotib olish hujjatlari bilan solishtirish omborxonada sodir bo'lgan kirim muomalalarini tekshirishning umumiy usuli hisoblanadi.

Tezkor va xizmat yuzasidan uzatiladigan axborotlar ham auditorlik tekshiruvning ob'ekti hisoblanadi. Masalan, kelgan yuklarni hisobga olish jurnalidan moddiy qiymatliklarning assortimenti va etkazib berish muddatlari to'g'risidagi ma'lumotlarni mol etkazib beruvchilar bo'yicha olish mumkin. Auditor bunday hisobning mijoz-sub'ektda qanday tashkil etilganligini o'rganadi. Xususan, har bir mol etkazib beruvchi bo'yicha shartnomada materiallarning etkazib berilish muddatlari va assortimenti ko'rsatilayotganligi, hamda haqiqatda olingan materiallarning assortimenti, olinish sanasi ko'rsatilgan holda qabul qilinganligi tekshiriladi. Operativ hisobda keltirilgan axborotlarning ishonchligini aniqlash uchun auditor ularni buxgalteriya hisobida aks ettirilgan ma'lumotlar bilan taqqoslaydi. Kelayotgan yuklarni hisobga olish jurnali va mol etkazib berish shartnomalarini hisobga olish kartochkalaridagi yozuvlar bo'yicha auditor tekshirilayotgan davr ichida qanday mol etkazib berishlar amalga oshirilganligini aniqlashi mumkin.

Agar moddiy qiymatliklar jismoniy shaxslardan yoki yuridik shaxs huquqiga ega bo'lmagan tadbirkorlardan naqd pulga sotib olingan bo'lsa, auditor harid dalolatnomalarining mavjudligi va to'g'ri rasmiylashtirilganligiga e'tibor qaratadi. Harid dalolatnomasida quyidagi majburiy rekvizitlar bo'lishi lozim: sotuvchining pasport ma'lumotlari, moddiy qiymatliklarning nomi, miqdori va qiymati.

Olingan moddiy qiymatliklarni rasmiylashtiradigan ichki hujjatlarga yukni qabul qilib oluvchi shtamp bosilgan mol etkazib beruvchilarning kuzatib boruvchi hujjatlari, kirim dalolatnomalari, kirim orderlari va yukni qabul qilish

tartibiga ko'ra ayrim boshqa hujjatlar kiradi.

Sotib olingan moddiy qiymatliklarning to'g'ri baholanishi va to'liq kirim qilinishini tekshirishni boshlashda auditor moddiy qiymatliklarni hisobga oladigan vedomostlarda aks ettirilgan jami summalarning boshqa hisob registrlari ma'lumotlariga mosligini aniqlaydi.

6010 - «Mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar» (joriy qismi) va 7010 - «Mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar» (uzoq muddatli qismi) bo'yicha sintetik hisob registrlari ma'lumotlari, hamda omborxonalarining kirim hujjatlari bo'yicha auditor olingan materiallarning miqdorini va yuklarni qabul qilishning to'g'ri rasmiylashtirilishini aniqlaydi. Buning uchun mol etkazib beruvchilarning puli to'langan schyotlari va boshqa to'lov hujjatlarini kirim orderlari, qabul qilish dalolatnomalari, hamda omborxonasi hisobi kartochkalaridagi yozuvlar bilan taqqoslaydi.

Moddiy qiymatliklarning to'liq kirim qilinganligini tekshirishda auditor mol etkazib beruvchilarning hisobga olinmagan schyotlarini aniqlash maqsadida, mol etkazib beruvchilardan kreditor qarzlarning haqqoniyligiga e'tibor qaratadi. Buning uchun u buxgalteriya hisobi registrlaridagi yozuvlarni taqdim qilingan schyotlar, shartnomalar va mol etkazib beruvchilarga to'langanlik to'g'risidagi pul hujjatlari ma'lumotlari bilan solishtiradi.

Tovar-moddiy zaxiralarining kirimiga doir muomalalarni hujjatlar bo'yicha tekshirish mobaynida qabul qilishning miqdor va sifat qoidalariga rioya qilinishi; qabul qilish dalolatnomalari, tijorat dalolatnomalari, qabul qilishda aniqlangan tafovut dalolatnomalarining to'g'ri rasmiylashtirilishi; moddiy javobgar shaxslar hisobotlari va isbotlovchi hujjatlar reestrlarining buxgalteriyaga o'z vaqtida taqdim qilinishi aniqlanadi. Tafovutlar aniqlanganida hujjatlarni qarama-qarshi tekshiruvdan o'tkazish zarur.

Moddiy qiymatliklarning to'liq kirim qilinganligini tekshirishda ichki hujjatlar mol etkazib beruvchilarning kuzatib boruvchi hujjatlari bilan solishtiriladi. Auditor olingan moddiy qiymatliklar sifati va miqdoridagi tafovutlarung dalolatnomalar bilan to'g'ri rasmiylashtirilganligi va mol etkazib beruvchilarga yoki transport tashkilotlariga (masalan, avtobaza, temir yo'l kompaniyasi) o'z vaqtida da'vo qo'zg'atilganligini o'rganadi. Ayrim hollarda bunday tafovutlar moddiy qiymatliklarni o'zlashtirish va kamomadni yashirish maqsadida qalbaki dalolatnomalarni rasmiylashtirish oqibatida yuzaga kelishi mumkin.

5.3. Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish tartibi, sifati va to'liqligini tekshirish

Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish tartibi 19-son BHMS¹ da belgilab berilgan. Unga ko'ra, inventarizatsiyaning asosiy maqsadi mol-mulkning haqiqatda mavjudligini aniqlash, haqiqatda mavjud mol-mulkni buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bilan qiyoslash, majburiyatlar hisobda to'g'ri aks ettirilganligini tekshirishdir.

Joylashgan yeri va barcha turdagi mohiyaviy majburiyatlaridan qat'iy nazar, Xo'jalik yurituvchi sub'ektning barcha mol-mulki inventarlanishi kerak.

Bundan tashqari, ishlab chiqarish zaxiralari va Xo'jalik yurituvchi sub'ektga qarashli bo'lmagan, lekin buxgalteriya hisobida qayd etilgan (mas'uliyatli saqlanishda bo'lgan, ijaraga olingan, qayta ishlash uchun olingan) boshqa turdagi mol-mulklar, shuningdek, biror-bir sababga ko'ra hisobga olinmagan mol-mulk inventarlanishi kerak.

Mol-mulkning inventarizatsiyasi uning joylashgan yeri va moddiy javobgar shaxs bo'yicha o'tkaziladi.

Quyidagi hollarda inventarizatsiya o'tkazilishi shart:

- mol-mulk ijaraga berilganda, sotib olinganda, sotilganda, shuningdek, davlat sub'ekti o'zgartirilgan (davlat tasarrufidan chiqarilgan) chog'da qonunchilikda nazarda tutilgan hollarda;

- yillik moliyaviy hisobotni tuzish oldidan, inventarizatsiya hisobot yilining 1- oktabridan kechiktirmay o'tkaziladigan mol-mulkdan tashqari.

4-son BHMS² ga binoan tovar-moddiy zaxiralar bir yilda kamida bir marta inventarizatsiya qilinadi. Pul mablag'lari, pul hujjatlari, boyliklar va qat'iy hisobdagi blanklar oyda bir marta, yonilg'i-moylash materiallari, oziq-ovqat mahsulotlari - har chorakda, qimmatbaho metallar - tarmoq yo'riqnomalariga muvofiq inventarizatsiya qilinadi.

Ayrim joylar va mavsumiy tusda ishlaydigan sub'ektlarda ishlab chiqarish zaxiralari ular eng kam miqdorda qolganda quyidagi hollarda inventarizatsiya qilinadi:

- asosiy vositalar va tovar-moddiy boyliklar qayta baholanganda;

- moddiy javobgar shaxslar almashganda (ishlarni qabul qilish - topshirish kunida);

- o'g'irlik yoki suiiste'mol, shuningdek, boyliklarni ishdan chiqarish faktlari aniqlanganda;

- tabiiy ofatlar, yong'inlar falokatlar yoki g'ayritabiiy sharoitlar yuzaga keltirgan boshqa favqulodda vaziyatlar yuz berganda;

- Xo'jalik yurituvchi sub'ekt tugatilganda (qayta tashkil etilganda)

¹ 19-son «Inventarlanishni tashkil qilish va o'tkazish» nomli BHMS 1999-yil 19-oktabrda EG/17-19- 2075-son bilan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan va Adliya vazirligida 1999-yil 2-noyabrda 833-son bilan ro'yxatga olingan

² 4-sonli «Tovar-moddiy zaxiralar» nomli BHMS O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 1998-yil 28-avgustda ro'yxatga olingan

tugatish (ajratish) balansini tuzish oldidan va qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa hollarda.

Umumiy (jamoaviy) moddiy javobgarlik sharoitida inventarizatsiya jamoa rahbari o'zgaranda, jamoadan uning ellik foizdan ortiq a'zolari chiqib ketganda, shuningdek jamoaning bitta yoki bir nechta a'zosi talabi bilan o'tkaziladi.

Hisobot yilidagi inventarizatsiyalar miqdori, ularni o'tkazish sanasi, mol-mulk va moliyaviy majburiyatlar ro'yxati Xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbari tomonidan belgilanadi.

Inventarizatsiyani o'tkazish uchun Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tarkibida:

- Xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbari yoki uning o'rinbosari (komissiya raisi);

- bosh buxgalter;

- boshqa mutaxassislar (muhandislar, iqtisodchilar, texniklar va hokazolar) bo'lgan doimiy ishlaydigan inventarizatsiya komissiyalari tuziladi.

Inventarizatsiya komissiyasi tarkibiga Xo'jalik yurituvchi sub'ektning ichki audit vakillari kiritilishi mumkin.

Ishlar hajmi katta bo'lganda mol-mulk va moliyaviy majburiyatlarni inventarizatsiyani bir vaqtda o'tkazish uchun tarkibida:

- inventarizatsiyani tayinlagan Xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbarining vakili (komissiya raisi);

- mutaxassislar, tovarshunos, muhandis, texnolog, mexanik, ish yurituvchi, iqtisodchi, buxgalteriya xodimi va boshqalar bo'lgan ishchi inventarizatsiya komissiyalari tuziladi.

Komissiya tarkibiga inventarizatsiya qilinayotgan boyliklar, narxlar va birlamchi hisobni yaxshi biladigan tajribali xodimlar kiritilishi kerak.

Birgina moddiy javobgar shaxslarda xuddi shu xodimni ketma-ket ikki marta ishchi inventarizatsiya komissiyasining raisi qilib tayinlash taqiqlanadi.

Doimiy ishlaydigan va ishchi inventarizatsiya komissiyalarining shaxsiy tarkibini Xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbari tasdiqlaydi.

Inventarizatsiyani o'tkazish chog'ida komissiyaning aqalli bitta a'zosi yo'q bo'lsa, bu hol inventarizatsiya natijalarini haqiqiy emas, deb topish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Doimiy ishlaydigan inventarizatsiya komissiyalari:

- boyliklar saqlanishini ta'minlashga doir profilaktika ishlarini o'tkazadi, zarurat bo'lganda o'z majlislarida boyliklarning saqlanishi masalalari bo'yicha tsex, bo'lim, sho'ba rahbarlarining axborotlarini tinglaydi;

- inventarizatsiya o'tkazilishini tashkil etadi va ishchi inventarizatsiya komissiyalari a'zolariga yo'l-yo'riq beradi;

- inventarizatsiya to'g'ri o'tkazilganini nazorat tariqasida tekshiruvlarni amalga oshiradi, shuningdek, inventarizatsiyalar orasidagi davrda saqlash va qayta ishlash joylarida tovar-moddiy boyliklarni tanlab inventarizatsiyadan

o'tkazadi:

- inventarizatsiya natijalari to'g'ri chiqarilganini, bazalar, omborlar, omborxonalar, tsexlar, qurilish uchastkalari va boshqa saqlash joylarida boyliklarni qayta navlarga ajratish bo'yicha takliflar asoshi ekanligini tekshiradi;

- zarur hollarda (inventarizatsiyani o'tkazish qoidalari jiddiy buzilganligi aniqlangan va boshqa hollarda) Xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbarining topshirig'iga binoan takroriy yalpi inventarizatsiyalarni o'tkazadi.

- boyliklar kamomadi yoki ularni shikastlashga, shuningdek, boshqa buzilishlarga yo'l qo'ygan shaxslardan olingan tushuntirishlarni ko'rib chiqadi va aniqlangan kamomadlar hamda boyliklarni shikastlashdan ko'rilgan talafotlarni bir izga solish tartibi to'g'risida taklif beradilar.

Ishchi inventarizatsiya komissiyalari:

- saqlash va ishlab chiqarish joylarida boyliklar va pul mablag'lari inventarizatsiyani amalga oshiradi;

- Xo'jalik yurituvchi sub'ekt buxgalteriyasi bilan birgalikda inventarizatsiya natijalarini aniqlashda ishtirok etadi va kamomadlar hamda qayta navlarga ajratish chog'idagi ortiqcha chiqishlarni hisobga olish hamda tabiiy yo'qolish me'yordari doirasida kamomadlarni hisobdan o'chirish bo'yicha takliflar ishlab chiqadi;

- tovar-moddiy boyliklarni qabul qilish, saqlash va berishni tartibga solish, hisobga olishni yaxshilash va ular saqlanishini nazorat qilishni tartibga solish masalalari, shuningdek, me'yordan ortiqcha va ishlatilmaydigan moddiy boyliklarni sotish bo'yicha takliflar kiritadi;

quyidagi hollarda:

a) Xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbarining buyrug'iga muvofiq inventarizatsiyani o'z vaqtida o'tkazish va uni o'tkazish tartibiga rioya qilish uchun;

b) hisob-kitoblarda tekshirilayotgan asosiy vositalar, tovar-moddiy boyliklar, pul mablag'lari va vositalarning haqiqatdagi qoldiqlari to'g'risidagi ma'lumotlar ro'yxatga to'liq va aniq qayd etilishi uchun,

v) tovar-moddiy boyliklarning ular narxi belgilanadigan farqlovchi belgilari (turi, navi, rusumi, hajmi, preyskurant bo'yicha tartib raqami, artikuli va h.k.) ro'yxatda to'g'ri ko'rsatilishi uchun;

g) belgilangan tartibga muvofiq inventarizatsiya materiallari to'g'ri va o'z vaqtda rasmiylashtirilishi uchun javob beradi.

Inventarizatsiya komissiyalari a'zolari tovarlar, materiallar va boshqa boyliklar kamomadi va ishlatib yuborgani yoki ortiqcha chiqqanini yashirish maqsadida ro'yxatga boyliklarning haqiqatdagi qoldiqlari to'g'risida ataylab noto'g'ri ma'lumotlarni kiritganlik uchun belgilangan tartibga muvofiq javobgarlikka tortiladilar. Mol-mulkning haqiqatdagi mavjudligini tekshirishni boshlashdan oldin inventarizatsiya komissiyasi inventarizatsiya paytidagi eng so'nggi kirim-chiqim hujjatlarini yoki moddiy vositalar va pul mablag'lari harakati to'g'risidagi hisobotlarni olishi kerak.

Inventarizatsiya komissiyasining raisi hisobotlarga ilova qilingan barcha kirim-chiqim hujjatlariga "inventarizatsiyagacha ...da (sana)" deb ko'rsatgan holda viza qo'yadi, bu esa buxgalteriyaga hisob ma'lumotlari bo'yicha inventarizatsiyani boshlash paytida mol-mulk qoldiqlarini aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qilishi kerak.

Takrorlash uchun savollar

1. Tovar-moddiy zaxiralar auditining maqsadi, vazifalari va ma'lumot manbalari nimalardan iborat?
2. Tovar-moddiy zaxiralar auditining ketma-ketligi qanday?
3. Tovar-moddiy zaxiralar mavjudligi va saqlanishi qanday tekshiriladi?
4. Tovar-moddiy zaxiralar omborxonada va boshqa saqlash joylaridagi hisobi qanday tekshiriladi?
5. Tovar-moddiy zaxiralarni baholashning to'g'riligi qanday tekshiriladi?
6. Tovar-moddiy zaxiralar sotilishi va boshqacha tarzda hisobdan chiqarilishi kanday tekshiriladi?
7. Tugallanmagan ishlab chiqarishlarni tekshirishni xususiyatlari nimalardan iborat?
8. Tovar-moddiy zaxiralari inventarizatsiyasini o'tkazish muddatlari va tartibi qanday?
9. Inventarizatsiya materiallarini rasmiylashtirishda qaysi me'yoriy hujjatga asoslaniladi?
10. Tovar-moddiy zaxiralar bo'yicha katta summada kamomad aniqlanganda, auditorni xatti-harakati qanday bo'lishi kerak?

6-MAVZU. MAHSULOT (ISH, XIZMAT)LAR ISHLAB CHIQRISH, TANNARX HISOBLASH VA SOTISH BILAN BOG'LIQ MUOMALALAR AUDITNING USLUBIY MUAMMOLARI

6.1. Ishlab chiqarish xarajatlari auditining maqsadi, me'yoriy asoslari va xususiyatlari. Auditining rejasi va dasturini tuzish

Ishlab chiqarishning asosiy maqsadi – tovar-moddiy zaxiralarini (materiallar, mehnat va ustama xarajatlar) yakuniy mahsulotga aylantirishdir. Bu holatda auditning maqsadi ishlab chiqarish xarajatlarini asosli shakllanganligi va to'g'ri hisobga olinganligini tekshirishdan iborat, chunki, pirovard natijada, ishlab chiqarilgan mahsulot (sotib olingan tovar) larning sotishdan olingan yakuniy moliyaviy natijaning ishonchligi ularga bog'liq. Ishlab chiqarish xarajatlari, davr xarajatlari va moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar auditining vazifalari quyidagilardan iborat:

a) dastlabki hujjatlar va hisob registrlari ma'lumotlari bo'yicha ishlab chiqarish xarajatlari, davr va moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlarning tarkibi va tizimini o'rganish;

b) ishlab chiqarish xarajatlari, davr xarajatlari va moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar bilan bog'liq bo'lgan muomalalar buxgalteriya hisobida to'g'ri aks etirilganligini aniqlash;

v) ma'lumotlar to'plash uchun auditorlik muolajalarini amalga oshirish va h.k.

Ishlab chiqarish va boshqa xarajatlar bo'yicha operatsiyalar to'g'risida ma'lumot manbalari quyidagilar hisoblanadi:

- yuk xatlari, talabnomalar, materiallarni cheklab olish haritalari;
- buyurtma-varaqalar (zakaz-naryad);
- ish vaqtini hisobga olish tabellari;
- hisob-kitob varaqalari;
- 2010, 2310, 2510-sonli va boshqa schyotlar bo'yicha hisob registrlari

(jurnal-orderlar, qaydnomalar va h.k.);

Bosh kitob va boshqalar.

Tekshiruv ob'ektini tartibga soluvchi asosiy qonunchilikka oid va me'yoriy hujjatlar bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi 2002-yil 30-avgust holatiga o'zgartirishlar bilan, 1996-yil 29-avgustda 257-1- sonli O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qarori bilan 1997-yil 1-martdan kuchga kirgan.

2. O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi 2008 yil.

3. O'zbekiston Respublikasi «Buxgalteriya hisobi to'g'risida» gi qonuni, 1996-yil 30-avgustda tasdiqlangan.

4. O'zbekiston Respublikasi «Auditorlik faoliyati to'g'risida» gi qonuni (yangi tahriri), 2000-yil 26-mayda tasdiqlangan

5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Mahsulot (ish, xizmat) larni ishlab

chiqarish va sotish bo'yicha xarajatlar tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi haqidagi Nizom».

6. 21-sonli «Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyaviy-Xo'jalik faoliyatining buxgalteriya hisobi hisobvaraqlar rejasi va uni qo'llash haqida yo'riqnomalar». 2002-yil 9-sentyabrda 103-son bilan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan va 2002-yil 23-oktyabrda 1181-son bilan Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan.

7. 4-sonli «Tovar moddiy zahiralari» O'zbekiston Respublikasi BHMS. 1998-yil 28-avgustda 486-son bilan O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro'yxatga olingan.

8. Umumdavlat soliqlarini hisoblash va byudjetga to'lash to'g'risida yo'riqnomalar.

9. Mahalliy soliqlar va yig'imlarni hisoblash va byudjetga to'lash to'g'risida yo'riqnomalar.

10. O'zbekiston Respublikasi Auditorlik faoliyatining milliy standartlari. - T.: O'BAMA-2004.

11. Moliyaviy hisobot shakllari. 2002-yil 27-dekabrda O'zR Moliya vazirining 140-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan.

Auditor ishlab chiqarish xarajatlari hisobi, davr xarajatlari va moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar tizimini yoppasiga o'rganib chiqadi.

Ishlab chiqarish xarajatlari, davr xarajatlari va moliyaviy natijalar auditing ob'ekti quyidagi 6.1-jadvalda keltirilgan.

6.1-jadval

Ishlab chiqarish xarajatlari, davr xarajatlari va moliyaviy natijalar auditing ob'ekti

Ko'rsatkichlar nomi	Shchyotlar raqami	Moliyaviy hisobot shakllaridagi ko'rsatkichlar		
		1- shakl Satr raqami	2- shakl Satr raqami	4- shakl Satr raqami
1	2	3	4	5
Tugallanmagan ishlab chiqarish	2000. 2100. 2300. 2700	160		
Kelgusi davr xarajatlari	3100	190		
Kelgusi davr xarajatlari va to'lovlari uchun zaxiralar	8900	470		
Mahsulot (ish, xizmat) larni sotishdan sof tushum			010	
Sotilgan mahsulot (ish, xizmat) larning tannarxi			020	
Mahsulot (ish, xizmat) lar sotishning valpi foydasi			030	
Davr xarajatlari			040	

Asosiy faoliyatning boshqa daromadlari				
Asosiy faoliyatning foydasi (zarari) (sitr. 030-040-090)			090	
UmumXo'jalik faoliyatining foydasi (zarari) (sitr. 100+110-170)			100	
Favquloddagi foyda va zararlar			220	
Hisobot davrining sof foydasi (zarari) (sitr. 240-250-260)			230	
Mahsulot (tovar, ish va xizmat) larni sotishdan kelib tushgan pul mablag' lari			270	010

Ammo, auditingning yuqorida qayd etilgan maqsadi - ishlab chiqarish xarajatlari hisobi, davr xarajatlari va moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar auditini bajarishga kirishishdan avval, ishlab chiqarish va xarajatlar jarayoni bo'yicha ichki nazorat tizimining kuchli va zaif tomonlarini baholash maqsadida dastlabki sharhni tayyorlash lozim. Sharh natijalariga ko'ra sub'ekt ma'muriyatining ishlab chiqarish xarajatlari, davr xarajatlari va moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlarga nisbatan bo'lgan munosabati aniqlanadi.

Auditor, auditni rejalashtirishda auditorlik tekshiruvini o'tkazish bosqichlari ketma-ketligini, ma'lumotlarni olish uchun muayyan manbalarni va auditorlik tavakkalchiligini aniqlashi lozim. Shuning uchun audit dasturini tayyorlash foyda beradi. Bunday dastur namunasi quyidagi 6.2-jadvalda keltirilgan.

6.2-jadval

Ishlab chiqarish xarajatlari auditing dasturi

Tekshirilayotgan sub'ekt	AJ «KIT INVEST»
Audit davri	03.03.2018 y- 03.30.2018y
Odam-soat miqdori	200 soat kishi
Auditorlik guruhi rahbari	X. Shodiev
Auditorlik guruhi tarkibi	4 kishi
Rejalashtirilgan auditorlik tavakkalchiligi	
Rejalashtirilgan ahamiyatlilik darajasi	

T. r.	Audit bo'limlari bo'yicha auditorlik muolajalar ro'yxati	o'tkazish davri	ijrochi	Auditingning ishchi hujjatlari	Izoh
1	2	3	4	5	6
1.	Ishlab chiqarishga oid moddiy xarajatlar bo'yicha hisob registrlari ma'lumotlarini tekshirish va ularni Bosh kitob schyotlari bilan solishtirish			Ishlab chiqarish moddiy xarajatlari to'g'risida hisobot, jurnal-orderlar, mashinogram-malar	

2.	Ishlab chiqarishga oid mehnatga haq to'lash xarajatlari hisobi bo'yicha hisob registrlari ma'lumotlarini tekshirish va Bosh kitob ma'lumotlari bilan solishtirish	Ish haqini hisobga olish tabeli, hisob-kitob qaydnomalari, jurnal-orderlar, mashinogrammalar
3.	Ishlab chiqarishga oid ijtimoiy sug'urta ajratmalari bo'yicha hisob registrlari ma'lumotlarini tekshirish va ularni Bosh kitob schyotlari bilan solishtirish	Ijtimoiy sug'urta ajratmalari hisobi, mehnatga haq to'lash bo'yicha hisob-kitob qaydnomalari, jurnal-orderlar, mashinogrammalar
4.	Asosiy vositalar va ishlab chiqarishga oid nomoddiy aktivlar eskirishi bo'yicha hisob registrlari ma'lumotlarini tekshirish va ularni Bosh kitob schyotlari bilan solishtirish	Asosiy vositalar eskirishining hisobi, nomoddiy aktivlar eskirishining hisobi
5.	Ishlab chiqarishga oid boshqa xarajatlar bo'yicha hisob registrlari ma'lumotlarini tekshirish va Bosh kitob schyotlari bilan solishtirish	Buxgalteriya hisobi, jurnal-orderlar
6.	Davr xarajatlari bo'yicha hisob registrlarini tekshirish va ularni Bosh kitob schyotlari bilan solishtirish	Shartnomalar, schyot-fakturalar, talab-nomalar, yuk xatlari, bajarilgan ishlar bo'yicha dalolatnomalar
7.	Moliyaviy faoliyat xarajatlari bo'yicha hisob registrlarini tekshirish va ularni Bosh kitob schyotlari bilan solishtirish	Shartnomalar, foiz to'lovlari bo'yicha jadvallar, valyutalarni amaldagi kursi bo'yicha hisoblar
8.	Ishlab chiqarish xarajatlari, davr xarajatlari va moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlarni inventarizatsiya qilish	Inventarizatsiya qaydnomalari, inventarizatsiya dalolatnomalari
9.	Sub'ektda ishlab chiqarish xarajatlari, davr xarajatlari va moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlarni inventarizatsiya natijalar-ning tekshirish	Inventarizatsiya qaydnomalari, ishlab chiqarish moddiy xarajatlari bo'yicha hisobotlar, jurnal-orderlar, mashinogrammalar
10.	Xomashyo va materiallar kirimi ro'yxatlarini tayyorlash, xomashyo va materiallar kelib tushishi bo'yicha hujjatlar to'g'ri tuzilganligini tasdiqlash	Shartnomalar, schyot-fakturalar, qabul qilish-topshirish dalolatnomalari, hisob registrlari, Bosh kitob
11.	Xomashyo va materiallar xarajatlanishi va sotilishi bilan bog'liq moliyaviy natijalar va soliqqa solish to'g'ri shakllanganligini tahlil qilish	Xomashyo va materiallarni ro'yxatga olish daftari, soliqlar bo'yicha hisoblar

12.	Sotib olingan xomashyo va materiallar bo'yicha QQS to'g'ri hisoblanganligini tekshirish		Soliqlar bo'yicha hisoblar, qabul qilish-topshirish dalolatnomalari, yuk natlari, jurnal-orderlar, Bosh
13.	Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar bo'yicha eskirish to'g'ri hisoblanganligini tekshirish		Hisob siyosati, asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar bo'yicha eskirishni hisoblash qayd-nomolari
14.	Eskirish ajratmalari xarajatlarning tegishli schyotlarga to'g'ri o'tkazilganligini tekshirish		Eskirish ajratmalarini taqsim-lash qaydno-malari, 10-sonli jurnal-order va boshqa hisob registrlari
15.	Xomashyo va materiallar to'g'ri xarajatlanishi (hisob-dan chiqarilishi)ni tekshirish		Shartnomalar, schyot-fakturalar, yuk natlari, hisobdan chiqarish dalolatnomalari, material-larni hisobga olish xarajalari, Bosh kitob

Shunday qilib, mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari auditi xarajat kalkulasiya moddolari bo'yicha ishlab chiqarish turlari, xarajatlarning vujudga kelish joylari, mahsulot turlari bo'yicha o'tkaziladi.

6.2. Mahsulot tannaxsiga kiritiladigan xarajatlar auditi

Ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulotlar tannaxsini hisoblashni auditorlik tekshiruvidan o'tkazishdan maqsad, sodir bo'lgan Xo'jalik muomalalarini hisobga olish va soliqqa tortishda qo'llanilayotgan tartibning O'zbekiston Respublikasi me'yoriy hujjatlari talablariga muvofiqligini aniqlashdan iborat.

Sub'ektlarda ishlab chiqarish xarajatlari va soliqqa tortish hisobini tartibga soluvchi asosiy hujjat O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Mahsulot (ish, xizmat) larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarning tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi Nizom» bo'lib hisoblanadi¹.

Ishlab chiqarish xarajatlari hisobining to'g'riligini va mahsulot, ish hamda xizmatlar tannaxsi to'g'risidagi hisobotni tuzishning to'g'riligini aniqlash uchun quyidagilarni tekshirish lozim:

1. Hisobot davridagi haqiqiy xarajatlarning ishlab chiqarish xarajatlari schyotlarida o'z vaqtida, to'liq va ishonarli aks ettirilishi

2. Ishlab chiqarishga xarajat qilingan xom-ashyolar, materiallar, yoqilg'ilar, ehtiyot qismlar va yoqilg'i-moylash materiallarini baholashning to'g'riligi.

3. Belgilangan xarajat smetalari, lavozim maoshlari, tarif stavkalari, ishlab chiqarish xodimlarining mehnatiga haq to'lash va mukofatlash haqidagi Nizomga rioya qilish ustidan nazoratning ta'minlanganligi.

4. Noishlab chiqarish xarajatlari va yo'qotishlarning paydo bo'lish sabablari hamda hisobdan o'chirilishning asoslanganligi va ularni kamaytirish

¹ www.lex.uz - O'zbekiston Respublikasi normativ-huquqiy hujjatlar rasmiy sayti

bo'yicha qabul qilingan chora-tadbirlar.

5. Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarga eskirish hisoblashning to'g'riligi.

6. Tovarlar, YoMM va boshqa qiymatliklar tabiiy kamayishini hisobdan o'chirishning to'g'riligi.

7. Quyidagi xarajatlarni mahsulot (ish, xizmat) lar tannarxiga qo'shishning to'g'riligi va asoslanganligi:

- ta'sis hujjatlariga muvofiq, qo'shma sub'ektda ishlab chiqarishda bevosita ishlaydigan chet el fuqarolariga berilgan turar joylar va kommunal xizmatlar uchun to'lovlar;

- xizmat safarida va yo'lda bo'lgan vaqt turar joy ijarasi, xizmat safari joyiga borib qaytish yo'l xarajatlari uchun tasdiqlangan me'yorlar doirasida ishlab chiqarish faoliyati bilan bog'liq chet el xizmat safari xarajatlari.

Asosiy xarajatlar, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish xarajatlarining to'g'ri va asoslangan hamda me'yorga muvofiqligini tekshiriladi. Mahsulot (ish, xizmat) larning rejadagi va hisobot kalkulyatsiyasining to'g'riligini xarajat moddolari bo'yicha tekshiriladi. Natijada reja va haqiqiy tannarx o'rtasidagi tafovutlarni moddalar bo'yicha taxlil qilinib, tafovutlar sababi aniqlanadi. Xomashyo va materiallarni sarflashning to'g'riligi, baholar to'g'riligini tekshirish metodlari, mahsulot (ish, xizmat) birligiga to'g'ri keladigan xarajat me'yoriga rioya qilinishi tekshiriladi.

Auditor shuni yaxshi bilishi zarurki, mahsulot (ish, xizmat) lar tannarxi buxgalteriya hisobida oddiy faoliyat turlari bo'yicha hisobot davrida mahsulot ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish) va realizatsiya bilan bog'liq xarajatlar yig'indisi kabi aniqlanadi.

Xo'jalik faoliyatidagi faktlarning vaqtinchalik aniqlik tamoyili tannarxni to'g'ri shakllantirish uchun tovar-moddiy zaxira (ish, xizmat) lar qiymatining to'langanlik fakti emas, balki ularni ishlatish (xarajatlash) fakti ahamiyatli ekanini bildiradi. Masalan, auditorga tekshiruv o'tkazish uchun taqdim qilingan hujjatlar mazmunidan ma'lum bo'lishicha, tekshirilayotgan sub'ekt tomonidan o'tgan yili dekabr oyida keyingi yil uchun ishlab chiqarish binolarining ijara haqi to'langan. Ushbu xarajat shu vaqtning o'zida, ya'ni o'tgan yili dekabr oyida mahsulot (ish, xizmat) lar tannarxiga olib borilgan. Auditor ushbu Xo'jalik muomalasini asossiz, ya'ni o'tgan yildagi mahsulot (ish, xizmat) lar tannarxini sun'iy ravishda oshirgan va moliyaviy natijani hamda foyda solig'ini pasaytirgan deb topdi va tuzatish kiritishni tavsiya qildi. Shu bilan birga to'langan ijara haqi keyingi yil davomida umumiy summaning 1/12 qismi miqdorida har oyda xarajatga hisobdan o'chirishi lozimligini tushuntirdi. O'zbekiston Respublikasi «Buxgalteriya hisobi to'g'risida» gi qonunning 9-moddasiga muvofiq, sub'ektda sodir etilgan barcha Xo'jalik muomalalari amalga oshirilayotgan vaqtda yoki amalga oshirilib bo'lingandan so'ng tegishli dastlabki hujjatlar bilan rasmiylashtirilishi lozim. Xarajatlarni hujjatlashtirish tamoyili auditorning xarajatlarni asoslash uchun isbotlovchi hujjatlarining

mavjudligi, hamda ushbu muomalalarni buxgalteriya hisobida aks ettirishning to'g'riligini tasdiqlash vazifasini belgilab beradi

6.3. Davr xarajatlari auditi

Davr xarajatlariga kiritiladigan xarajatlar tarkibi «... xarajatlar tarkibi to'g'risidagi Nizom» ga muvofiq aniqlanadi

Auditor davr xarajatlarini hisobga olishni va moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotni tuzishning to'g'riligini nazorat qilish maqsadida quyidagilarni tekshirishi lozim:

9410 - «Sotish xarajatlari»;

9420 - «Ma'muriy xarajatlar»;

9430 - «Boshqa operatsion xarajatlar»;

9440 - «Kelgusida soliqqa tortiladigan bazadan chegiriladigan hisobot davri xarajatlari» bo'yicha o'z vaqtida, ishonarli va to'liq aks ettirilishining ta'minlanishi;

ma'muriy-boshqaruv xodimlari mehnatiga haq to'lash va mukofotlash haqidagi Nizom, lavozim maoshlarining belgilangan xarajatlar smetasiga rioya qilinishi ustidan nazoratning ta'minlanishi. Shuningdek, audit jarayonida quyidagi xarajatlarni davr xarajatlariga kiritishning asoslanganligi va o'z vaqtidaligi tekshiriladi:

- reklama xarajatlari (nashriyotda e'lon qilish, radiodan eshittirish va televideniye orqali ko'rsatish, reklama mahsulotlarini ishlab chiqish va chop etish, stendlar va shitlar tayyorlash, video va diafilmlar namoyish etish va boshqalar);

- sub'ektning O'zbekiston Respublikasi hududida va xorijdagi yarmarkalar va ko'rgazmalarda ishtirok etishiga doir xarajatlar (eksponatlarni tayyorlash va etkazib berish, modellar va maketlar tayyorlash, adabiyotlar va texnik hujjatlarni nashr qilish);

- mahsulot (ish, xizmat) larni eksport qilish bilan bog'liq xarajatlar;

- bojxona tadbirlari uchun to'lovlar;

- import muomalalarini amalga oshirishda vositachilik qiladigan tashkilotlarga to'lanadigan komission to'lovlar summalari;

- bojxona to'lovlari, shuningdek, tovarlar va boshqa mulklarni import qilish bilan bog'liq bo'lgan bojxonada amalga oshiriladigan rasmiylashtirish o'tkazish uchun to'lovlar;

- material qiymatliklarni sotib olish va tashib keltirish xarajatlari; belgilangan me'yorlar va boshqaruv tomonidan tasdiqlangan smetalar doirasidagi sub'ekt faoliyati bilan bog'liq vakillik xarajatlari (shtatda turmaydigan tarjimonlar xizmatiga haq to'lash, ish yuzasidan muzokaralar vaqtida chet ellik vakillarning rasmiy qabulini o'tkazishga doir xarajatlar).

Bunda qilingan xarajatlarning asoslanganligi va tasdiqlovchi hujjatlar (schyotlar, do'konlar va restoranlarning cheklari va boshqalar) ning mavjudligiga alohida e'tibor berish zarur.

Takrorlash uchun savollar

1. Ishlab chiqarish xarajatlari deb nimaga aytiladi?
2. Ishlab chiqarish xarajatlari auditining maqsadi nimadan iborat?
3. Ishlab chiqarish xarajatlari auditining ma'lumot manbalari bo'lib qaysi me'yoriy hujjatlar hisoblanadi?
4. Asosiy ishlab chiqarish xarajatlarini tekshirish ketma-ketligi qanday?
5. Davr xarajatlarini tekshirish tartibi qanday?
6. Mahsulot tannarxini aniqlash uchun xarajatlarni guruhlash qaysi me'yoriy hujjatda belgilangan?

7-MAVZU. XODIMLAR BILAN MEHNATGA XAQ TO'LASH BO'YICHA MUOMALALARI AUDITINING USLUBI

7.1. Auditning maqsadi, ma'lumot manbalari. Buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimi holatini tekshirish

Tashkiliy-huquqiy shakllaridan qat'iy nazar korxonalaridagi mehnat jarayoni ishtirokchilari (xodimlar va ish beruvchilar) o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi respublika mehnat qonunchiligining asosiy hujjati O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi¹ (O'zR MK) hisoblanadi. Bunda xodimlarning asosiy mehnat huquqlari belgilangan.

Har bir xodim:

- o'z mehnati uchun qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqidan oz bo'lmagan miqdorda haq olish;
- muddatlari chegarasi belgilangan ish vaqtini o'rnatish, bir qator kasblar va ishlar uchun ish kunini qisqartirish, har haftalik dam olish kunlari, bayram kunlari, shuningdek haq to'lanadigan yillik ta'tillar berishi orqali ta'minlanadigan dam olish;
- xavfsizlik va gigiyena talablariga javob beradigan sharoitlarda mehnat qilish;
- kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish;
- ish bilan boqliq holda sog'ligiga yoki mol-mulkiga yetkazilgan zararining o'rini qoplash;
- kasaba uyushmalariga hamda xodimlar va mehnat jamoalarining manfaatlarini ifoda etuvchi boshqa tashkilotlarga birlashish;
- qariganda, mehnat qobiliyatini yo'qotganda, boquvchisidan mahrum bo'lganda va qonunda nazarda tutilgan boshqa xollarda ijtimoiy ta'minot olish;
- o'zining mehnat huquqlarini himoya qilish, shu jumladan sud orqali himoya qilish va malakali yuridik yordam olish;
- jamoalarga doir mehnat nizolarida o'z manfaatlarini quvvatlash huquqiga egadir².

Audit jarayonida auditor, ayrim korxonada darajasida ishga haq to'lash va ish beruvchi bilan xodim o'rtasidagi ijtimoiy-mehnat munosabatlarini tartibga solish unda qabul qilingan ichki me'yoriy hujjatlar-mehnat shartnomalari asosida amalga oshirilganligi, ular korxonada rahbariyati tomonidan mehnat jamoasi vakillari ishtirokida ishlab chiqilganligiga alohida e'tibor berishi lozim.

Mehnat shartnomalari³:

- ish beruvchi bilan mehnat jamoasi vakil qilgan shaxs o'rtasida (jamoat shartnomasi);

¹ O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. O'zR. 1995-yil 21-dekabrda Qonuni bilan tasdiqlangan va 1996-yil 1-apreldan amalga kiritilgan.

² Shu erda, 16-moddasi.

³ Xasimov N., Xaydarov Ch. va boshq. Korxonalarda ish haqi. - T. 2004. 4-b.

- ish beruvchi va ayrim xodimlar o'rtasida (mehnat shartnomasi, to'liq moliyaviy mas'uliyat haqidagi shartnoma) tuzilishi mumkin.
- quyidagilar ish beruvchilar bo'lishi mumkin:
- korxonalar, shu jumladan, ularning alohida tarkibiy bo'linmalari o'z rahbarlari timsolida;
- mulkdorlarning o'zi ayni bir vaqtda rahbar bo'lgan xususiy korxonalar;
- o'n sakkiz yoshga to'lgan ayrim shaxslar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda.
- Ish beruvchi:
- korxonani boshqarish va o'z vakolatlari doirasida mustaqil qarorlar qabul qilish;
- qonun hujjatlariga muvofiq yakka tartibdagi mehnat tuzish va bekor qilish;
- mehnat shartnomasida shart qilib ko'rsatilgan ishni lozim darajada bajarishni xodimdan talab qilish;
- o'z manfaatlarini himoya qilish uchun boshqa ish beruvchilar bilan jamoat birlashmalari tuzish va bunday birlashmalarga a'zo bo'lish huquqiga egadir.

«Mehnat haqidagi kelishuvlar va shartnomalarning xodimlar ahvolini mehnat to'g'risidagi qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlarda nazarda tutilganiga qaraganda yomonlashtiradigan shartlari haqiqiy emasligi kafolatlangan»¹ Ularni qo'llash mehnat qonunchiligini buzish hisoblanadi. Masalan, «agar ish beruvchi xodimga ish vaqtdan tashqari ishlagani uchun qonunchilikda belgilangan ustama haqni»² to'lamagan taqdirda xodim o'z qilgan mehnati uchun ish beruvchidan O'zR MK da belgilab qo'ygan tartibda va hajmda hisoblashishni talab qilishga haqli. Ish beruvchi haq to'lashdan bosh tortsa xodim kasaba uyushmasi vakillik organi (yoki korxonada xodimlar tomonidan saylanadigan boshqa biror organ) yoki sudga murojaat qilish huquqiga ega.

Jamoa shartnomasi - korxonada ish beruvchi bilan xodimlar o'rtasidagi mehnatga oid, ijtimoiy-iqtisodiy kasbga oid munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy me'yoriy hujjatdir. Uning shartlari mehnat jamoasi a'zolari uchun ham, xodimlar uchun ham majburiy hisoblanadi. Jamoa shartnomasining predmeti mehnat va unga haq to'lash shartlari, mehnat jamoasi a'zolariga ijtimoiy uy-joy-maishiy va tibbiy xizmat ko'rsatish, ish beruvchi tomonidan beriluvchi kafolatlar va intiyozlar hisoblanadi.

Jamoa shartnomasi xodimlar tomonidan kasaba uyushmalari yoki o'zlari vakolat bergan boshqa vakillik organ - orqali, ikkinchi tarafdan - bevosita ish beruvchi yoki u vakolat bergan vakillar tomonidan tuziladi.

Tekshiruv o'tkazishni boshlashdan avval auditor korxonada mehnatga haq

¹ O'zR Mehnat kodeksi 5-modda

² Shu erda, 157-modda

to'lashning qanday shakllari va tizimlari qo'llanilishi, xodimlar jadvali, mehnatga haq to'lash va mukofotlash to'g'risida ichki nizomlar, jamoa shartnomasi mavjudligi, mehnatga haq to'lash hisobi qanday tashkil etilganligi, ushbu hisob bo'limi komputertashganligi va boshqalarni aniqlashi lozim. Xodimlar bilan mehnat haqi yuzasidan hisob-kitoblar bo'yicha buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimi holatini tekshirish yuzasidan testlar va savolnomasini o'tkazish bo'yicha namunaviy savollar ro'yxati 7.1-jadvalda keltirilgan.

7.1-jadval

Xodimlar bilan mehnat haqi yuzasidan hisob-kitoblar bo'yicha buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimi holatini tekshirish yuzasidan testlar

T. r.	Savol mazmuni yoki o'rganilayotgan ob'ekt	Javob mazmuni (tekshiruv natijasi)	Belgi	Auditorning xulosasi va qarorlari
1	2	3	4	5
A. Ichki nazorat				
1.	Xodimlar jadvali tasdiqlanganmi va unga rioya etiladimi?	Xodimlar jadvali har yili bir marotaba qaytadan ko'rib chiqiladi.	N ₂	Ichki nazorat susaytirilgan, xatolar bo'lishi mumkin
2.	Har bir xodimga shaxsiy varaqalar yuritilganmi?	Ha, yuritilgan	N ₄	Nazorat yetarli darajada
3.	Ishga qabul qilish va ishdan bo'shatish to'g'risidagi buyruqlar o'z vaqtida qabul qilinadimi?	Buyruqlar o'z vaqtida va to'g'ri qabul qilinadi	N ₄	Nazorat yetarli darajada
4.	Xodimlar bo'limi tomonidan tasdiqlangan ishbay haqlar va tarif stavkalar qo'llaniladimi?	Xodimlar bo'limi tomonidan bir yilda kamida bir marotaba tanlab olib nazorat amalga oshiriladi	N ₂	Ichki nazorat susaytirilgan, xatolar bo'lishi mumkin
5.	Ish haqidan ushlab qolishlar tekshiriladimi?	Bir yilda kamida bir marotaba tanlab olib nazorat amalga oshiriladi	N ₂	Ichki nazorat susaytirilgan, xatolar bo'lishi mumkin
6.	Soliqlar bo'yicha hisoblar ijtimoiy sug'urta, soliq idoralari tomonidan tekshirilganmi?	Hisobot yilida tekshiruv o'tkazilmagan	N ₂	Ichki nazorat susaytirilgan, xatolar bo'lishi mumkin
7.	Hisob-kitob-to'lov qaydnomalari to'g'ri raqamlanganmi?	Ketma-ket raqamlash qo'llaniladi	N ₄	Nazorat yetarli darajada
8.	Mukofotlar, mehnat ta'tili, kasallik varaqalari va boshqalarni hisoblash tartibiga rioya qilinadimi?	Rioya qilinadi, lekin korxonada to'lovlar tartibi to'g'risida ichki Nizom ishlab chiqilmagan	N ₂	Ichki nazorat susaytirilgan, xatolar bo'lishi mumkin
9.	Ish haqi va boshqa to'lovlar o'z vaqtida to'lanmagan holatlari bo'lganmi?	Ha, bo'lgan	N ₂	Sabablarini aniqlash lozim

10.	Ish haqini tayyor mahsulotlar bilan to'lash holatlarini bo'lganmi?	Ha, bo'lgan	N ₂	Soliqqa tortish to'g'ri hisoblanganligini tekshirish lozim
11.	Ish haqi bo'yicha hisobvaraqlarning o'zaro bog'lanish chizmasi ishlab chiqilganmi?	YO'q, ishlab chiqilmagan	N ₂	Schyotlar korrespondentla-nishida xatolar bo'lishi mumkin
12.	Ish haqini hisoblash bo'yicha dastlabki hujjatlar, tahliliy va sintetik hisob ma'lumotlari solish-tiriladimi?	Chorak oxirida tanlab olib tekshiriladi	Nz	Tanlab olib tekshiruv o'tkazish lozim

*Izoh. N₁-past daraja, N₂-o'rtachadan past; Nz -o'rtacha; N₄-yuqori.

Test savolnomalariga javob olingandan keyin, auditor tekshiruv dasturini ishlab chiqadi va unga muvofiq xodimlar bilan hisob-kitoblarning har bir turi bo'yicha auditorlik tekshiruvini o'tkazadi (7.2.-jadval).

7.2.-jadval

Xodimlar bilan hisob-kitoblar auditorlik tekshiruv muolajalari

№	Muolajalar ro'yxati	Ma'lumotlar manbasi
1.	Ishbay ishlovchi xodimlar ish mahsuli hisobining tashkil etilishi va nazorati hamda ish haqi hisoblanishini tekshirish	Naryadlar, marshrut varaqalari, tabellar, ish mahsuli me'yorlari, ishbay haqlar
2.	Vaqtbay va boshqa haq to'lash turlari bo'yicha hisoblarni tekshirish	Tasdiqlangan tarif stavkalari, lavozim maoshlari, tabellar
3.	Ish haqidagi ushlab qolishlar bo'yicha hisoblarni tekshirish	Hisob-kitob-to'lov qaydnomalari, jurnal-orderlar, buyruqlar va boshqalar
4.	Xodimlar bo'yicha tahliliy hisob yuritilishini tekshirish	Shaxsiy schyotlar, qaydnomalar, mashinogrammlar
5.	Mehnatga haq to'lash bo'yicha hisobvaraqlar to'g'ri korrespondentlanganligi va yig'ma hisobni tekshirish	Qaydnomalar, jurnal-orderlar, mashinogrammlar
6.	Ijtimoiy ehtiyojlar bo'yicha to'lovlar to'g'ri hisoblanganligini tekshirish	To'lov qaydnomalari, yoritib yozishlar, mashinogrammlar
7.	Ish haqi bo'yicha deponentlangan summalarni tekshirish	Deponent varaqlari, deponentlangan ish haqini hisobga olish daftari

Auditorlik tekshiruv vaqtida aniqlangan xato va kamchiliklar, talablariga rioya qilinmagan me'yoriy hujjatlar ko'rsatilgan va hisobotning ko'rsatkichlariga miqdoriy ta'siri aniqlangan holda, auditorning ishchi hujjatlarida qayd etiladi.

7.2. Mehnatga haq to'lash bo'yicha hisob-kitoblar auditini tashkil etish

Inson o'z ehtiyojlarini qondirish uchun moddiy ne'matlar yaratar ekan, ularni ishlab chiqarish uchun moddiy resurslardan tashqari bevosita inson o'z mehnatini sarflaydi. Mehnat jarayonida yangi mahsulot yaratilib, inson ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi. Iste'molchilarning asosiy daromad

manbalari ish haqi bo'lganligi sababli, tovarlarga bo'lgan talab va taklif, ular bahosi bevosita ish haqiga bog'liq bo'ladi. Korxonaning ishlab chiqarish-Xo'jalik faoliyati jonli mehnatni iste'mol qilish bilan birga yuz beradi. Uning miqdori ishlagan kishi-soatlar bilan o'lchanadi. Mehnat jarayonida har bir xodimning bajaragan ishi, tayyorlagan mahsuloti, iste'molchilarga ko'rsatgan xizmatlari uchun sarflangan mehnatiga haq to'lash miqdorini asoslash hamda aniqlashni talab qiladigan o'zaro munosabatlar vujudga keladi.

Mehnat va ish haqi hisobi - hisob ishlarining aniq va operativ ma'lumotlar talab qiluvchi eng muhim hamda qiyin sohalardan biridir. Unda xodimlar sonining o'zgarishi, ish vaqtining sarflanishi, mehnatga haq to'lash fendi, to'lov turlari va xodimlar toifasi bo'yicha hamda mehnatga haq to'lash fondidan tashqari amalga oshiriladigan boshqa to'lovlar, korxonaning har bir xodimini bilan hisob-kitoblar aks ettiriladi. Bu ma'lumotlar asosida mehnat unumdorligi mehnat resurslaridan foydalanish, xodimlar soni, ish haqi fondining sarflanishi va boshqalar bo'yicha reja topshiriqlarining bajarilishi ustidan nazorat ana shu ma'lumotlar asosida amalga oshiriladi.

Shu munosabat bilan korxonaning buxgalteriya xizmati oldida mehnat me'yori va unga haq to'lashni hisobga olish, nazorat qilish vazifalari ham belgilanadiki, bu esa:

- ishbay ishlovchilar va boshqa xodimlarning ish sifatini to'g'ri va o'z vaqtida hujjatlar bilan rasmiylashtirishni, shuningdek, ish haqini hisoblash va uni belgilangan muddatlarda to'lashni;

- hisoblangan ish haqi summalarini va ijtimoiy sug'urtaga ajratmalarni ishlab chiqarish xarajalariga kiritish uchun xarajatlarning yo'nalishlari bo'yicha aniq taqsimlashni;

- ish haqidan byudjetga majburiy to'lovlarni, shuningdek, korxonaga etkazilgan moddiy zararni ayrim tashkilotlar va jismoniy shaxslar foydasiga to'g'ri hamda o'z vaqtida ushlab qolish va o'tkazishni,

- xodimlar sonini va ish vaqtidan foydalanishni nazorat qilishni ta'minlashi kerak.

Korxonada va tashkilotlarda xodimlar soni ishlab chiqarish dasturi asosida aniqlanadi. Korxonada xodimlar, eng avvalo, ikki guruhga ajratiladi:

- 1) asosiy faoliyatda band bo'lgan xodimlar;

- 2) asosiy bo'lmagan faoliyatda band bo'lgan xodimlar.

Asosiy faoliyatda band bo'lgan xodimlar tarkibiga asosiy va yordamchi tsexlarning, yordamchi ishlab chiqarishlarning, tozalash inshootlarining, aloqa uzellarining, axborot hisoblash markazlarining, barcha turdagi qo'riqlashning, korxonada boshqarmalarining xodimlari kiradi.

Asosiy bo'lmagan faoliyatda band bo'lgan xodimlar toifasiga uy-joy va kommunal xo'jaligiga xizmat ko'rsatish, savdodagi, tibbiyot muassasalari hamda maktabgacha tarbiya muassasalarida band bo'lgan xodimlar kiradi.

Korxonada xodimlar bajaradigan vazifalariga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- ishchilar;
- xizmatchilar.

Ishchilar tarkibiga moddiy ne'matlarni yaratish, tuzatish, yuklarni ko'chirish, yo'lovchilar tashish, moddiy xizmatlar ko'rsatish bilan bevosita band bo'lgan xodimlar kiradi.

Xizmatchilar tarkibiga rahbarlar, mutaxassislar va boshqa xodimlar kiradi.

Rahbarlar tarkibiga korxonalar va uning tarkibiy bo'linmalarida rahbarlik lavozimini egallab turgan xodimlar (direktor, uning o'rinbosarlari, bosh muhandis, bosh iqtisodchi, bosh buxgalter, bosh texnolog) va boshqalar kiradi.

Mutaxassislar tarkibiga muhandislar, iqtisodchilar va boshqa iqtisodiy hamda muxandislik-texnikaviy ishlar bilan band bo'lgan xodimlar kiradi.

Boshqa xodimlar toifasiga hujjatlarni tayyorlash, rasmiylashtirish ishlarini olib boruvchi, Xo'jalikka xizmat qiluvchi boshqa xodimlar (kassirlar, nazoratchilar, tabelchilar, ish yurituvchilar va hokazolar) kiradi.

Korxonalar va tashkilotlarda mehnat haqi hisobini to'g'ri tashkil qilish uchun, eng avvalo, shaxsiy tarkib hisobini to'g'ri yuritish lozim. Xodimlarni ishga qabul qilish, ishdan bo'shatish, boshqa ishga o'tkazish, ularga ta'til berilgani, tunda, ish vaqtidan tashqari vaqtda, bayram kunlarida ishlaganligi haqida ishonchli ma'lumot bo'lgandagina korxonalar xodimlari bilan o'z vaqtida hisob-kitob qilishi mumkin. Ana shu maqsadda korxonalar kadrlar bo'limi shaxsiy tarkib hisobini hamda boshqa xizmatlar bilan birgalikda ish vaqtidan foydalanish hisobini olib boradi.

«Ishga chiqish va ish vaqtidan foydalanish hisobi tabelda ikki xil usulda amalga oshiriladi. Birinchi usulda barcha ishga chiqqan, kechikkan va ishga chiqmagan xodimlar to'liq ro'yxat qilib boriladi. Ikkinchi usulda esa tabelda faqat kechikkanlar, ishga chiqmaganlar, ya'ni ma'lum me'yordan chetga chiqqan xodimlar ro'yxat qilib boriladi. Har bir xodimning ishlagan vaqti tabelda hisobot oyining birinchi yarmiga va oy oxiriga, ya'ni ikki marta hisoblab chiqiladi. Tabel tsex boshlig'i tomonidan imzolandi va buxgalteriyaga ish haqi hisoblash uchun topshiriladi.

Shunday qilib, mehnat haqi bo'yicha hisob-kitoblar aks ettirilishining to'g'irligini tekshirish natijalari auditorning ish hujjatlari bilan rasmiylashtiriladi va auditorlik hisobotida aks ettiriladi.

7.3. Xodimlar bilan ish haqi bo'yicha hisob-kitoblar auditining uslubi

Korxonalar buxgalteriyasi har oyda xodimlarning shaxsiy schyotlariga hisoblab yozilgan ish haqi va xodimning boshqa daromadlari, miqdori, ushlab qolingani summalar va chegirmalar, shuningdek to'lanishi lozim bo'lgan summalar haqidagi ma'lumotlarni kiritadi.

Shaxsiy schyotlarni to'ldirishda asos bo'lib ish vaqtidan foydalanilganlikni hisobga olish tabeli, ishbay mehnat uchun topshiriqlar, bajarilgan ishlar uchun topshiriq-buyurtmalar, vaqtinchalik mehnatga

layoqatsizlik to'g'risidagi varaqa, mukofotlar to'lash, moddiy yordam ko'rsatish to'g'risidagi ma'muriyat buyruqlari (farmoyishlari), korxonaga kelib tushgan ijro hujjatlari va boshqalar hisoblanadi.

Korxonalar amaliyotida mehnatga haq to'lash bo'yicha quyidagi kamchiliklar ko'proq uchraydi: oylik maoshlari va stavkalar hajmining shtat jadvali va lavozim maoshlari sxemasida belgilanganidan oshib ketishi; ish haqiga har xil qo'shimcha va ustamalarning noqonuniy tayinlanishi; qo'shib yozishlar, ishbay rassenkalarining oshirib ko'rsatilishi, ishchilar va muhandis texnik xodimlar mehnatiga haq to'lash uchun belgilangan ish haqi fondi hisobidan kotibalar, shaxsiy haydovchilar va har xil boshqaruv xizmati xodimlariga haq to'lash kabilar.

Misol. «Fayz» A.lga jismoniy shaxs 20__ - yil 5 - apreldan oyiga 500000 so'm maosh bilan buxgalter lavozimiga ishga qabul qilindi. Xodim ilgariги ish joyidan ma'lumotnomani taqdim etdi, unga ko'ra 20__ - yil boshidan:

daromad - 156 0000 so'mni, daromad solig'i - 302800 sumni tashkil qilgan.

«Ish beruvchining buyrug'i (T-1-son shakl) bilan ishga qabul rasmiylashtiriladi. Buyruq chiqarish uchun xodim bilan tuzilgan mehnat shartnomasi asos bo'ladi. Buyruq mehnat shartnomasi mazmuniga to'liq mos ravishda chiqariladi hamda xodimga tilxat bilan e'lon qilinadi»¹. «Xodim shartnomada belgilangan kundan boshlab, (mazkur holatda - 20__ - yil 5 - apreldan) mehnat majburiyatlarini bajarishga kirishishu lozim»².

Oyiga beriladigan maosh summasi - 500000 so'm ham mehnat shartnomasida qayd etiladi»³.

Buyruqqa asosan xodimga shaxsiy varaqa (T-2-son shakl) to'ldiriladi, ish boshlagan paytidan 5 kun o'tgach mehnat daftarchasida ishga qabul qilinganligi haqida yozuv qayd etiladi hamda shaxsiy schyot (T-54-son shakl) ochiladi, unga ish haqini hisob-kitob qilish uchun zarur barcha ma'lumotlar kiritiladi.

Oy tugagach, tabelchi yoki bunga vakolatli boshqa shaxs tomonidan rasmiylashtirilgan ish vaqtini hisobga olish tabeli (T-12-son, T-13-son shakllar) buxgalteriyaga topshiriladi. Tabela tabel raqami, F.I.Sh., ishlangan soatlar soni, dam olish kunlari, turli sabablarga ko'ra ishga chiqilmagan kunlar soni ko'rsatilgan holda barcha xodimlarning ro'yxati aks ettiriladi.

Buxgalteriya boshlang'ich tabel hisobi ma'lumotlari asosida 20__ - yil aprel oyi uchun ish haqini hisoblab chiqaradi. Besh kunlik ish haftasi deyilganda, aprel oyida 22 ish kuni hisoblanadi. Xodim 15 - apreldan ishga qabul qilinganligi bois, agar ishga chiqmagan kunlar bo'lmasa, u mazkur oyda 20 ish kuni ishlagan bo'ladi.

«Har bir xodimni unga tegishli davrda to'lanishi lozim bo'lgan ish

¹ O'zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksi 82-modda.

² Shu erda, 83-modda.

³ Shu erda, 73-modda.

haqining tarkibiy qismlari, olib qolingani ushlanmalar miqdori va asoslari, shuningdek to'lanadigan umumiy pul summasi haqida yozma shaklda xabardor qilish lozim».

20__ - yil aprel oyi uchun hisoblab yozilgan ish haqi summasi 454550 so'mni (500000 : 22 x 20) tashkil qiladi (7.4-jadval).

7.4-jadval

20__ - yil aprel oyi uchun hisob-kitob varag'i

Axmedov A.B. Tabel raqami -- 234, buxgalter						Maoshi 50000-00	
To'lov turi		oy	bo'lim	kunlar	soatlar	summa	
kod	nomi					hisoblab yozildi	ushlab qolindi
01	Asosiy ish haqi	4	1	20	0.0	454550-00	
201	Daromad soligi	4					95109-15
229	Jamg'arib boriladigan Pensiya	4					4545-50
JAMI:						454550-00	109654-65
TO'LANDI:						344896-30	
OLDIM						Buxgalter A.N.Petrova	
_____						imzo	

Auditorlik tekshiruv jarayonida auditor mazkur xo'jalik operatsiyasiga buxgalteriya provodkasi to'g'ri berilganligiga e'tibor berishi kerak. 21-son BHMS ga muvofiq quyidagicha provodka berilishi nazarda tutilgan (7.5 - jadval).

7.5-jadval

Mehnatga haq to'lash bo'yicha xo'jalik operatsiyalarini buxgalteriya hisobida aks ettirish

T/R	Xo'jalik operatsiyasining mazmuni	Summa, sum	Schyotlar korrespondensiyasi	
			Debet	Kredit
1.	Buxgalterga ish haqi hisoblab yozildi	454550	9420	6710
2.	Ish haqidan daromad solig'i ushlandi	95109,15	6710	6410
3.	Ish haqidan sug'urta badali ushlandi	1136,38	6710	6520
4.	Jamg'arib boriladigan pensiya jamg'armasiga hisoblandi	4545,50	6710	6520
5.	Kassadan ish haqi summasi to'landi	344896,65	6710	5010

Ish haqi hisob-kitobi hamda to'lanishi hisob-kitob-to'lov qaydnomalari (T-49-son shakl) yoki alohida hisob-kitob va to'lov qaydnomalarida (T-51-son, T-53-son shakllar) amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarishning mavsum davomida bir tekisda davom etmasligi hamda boshqa holatlar (ko'pchilik ishlovchilar yoz oylarida ta'tilga ketadi) munosabati bilan ishchilarga mehnat ta'tili bir maromda berilmaydi.

Auditor ishlab chiqariladigan mahsulot tannarxini to'g'ri aniqlash uchun yil davomida ta'tillarga haq to'lash bo'yicha xarajatlarni bir maromda kiritib borishni ta'minlash zarurligiga alohida e'tibor berishi kerak. Mehnat ta'tili vaqtiga to'lanadigan ish haqi xarajatlarni har oyda mahsulot tannarxiga belgilangan miqdorda kiritib borish zarur. Buning uchun mehnat ta'tiliga to'lanadigan ish haqi mahsulot tannarxiga yil davomida bir maromda o'tkazilishini ta'minlash uchun har oyda ma'lum miqdordagi mablag' korxonada tomonidan zaxira qilib borilishi kerak.

Jamg'arib boriladigan pensiya ta'minotiga o'tkazmalar bo'yicha quyidagicha (7.7-jadval) buxgalteriya yozuvlari amalga oshiriladi

7.7-jadval

Jamg'arib boriladigan pensiya hisobraqamiga o'tkazmalar bo'yicha buxgalteriya yozuvlari

T/R	Xo'jalik operatsiyalarining mazmuni	Schyotlar korrespondensiyasi	
		Debet	Kredit
1.	Daromad hisoblab yozilgan	2010, 2310 va boshqa schyotlar	6710
2.	Jismoniy shaxslar daromadiga soliq hisoblab yozilgan	6710	6410
3.	Jamg'arib boriladigan hisobvaraqqa 1 % aks ettirildi	6410	6530
4.	Jamg'arib boriladigan pensiya badalini Xalq banki hisobraqamlariga o'tkazish aks ettirildi	6530	5110
5.	Jismoniy shaxslar daromadiga solinadigan soliq summasi byudjetga o'tkazildi	6410	5110

Ishbay ishchilarning ishlab chiqarish hisobini tashkil etish va nazorat qilish hamda ish haqini hisoblash bo'yicha audit o'tkazganda auditor dastlabki hujjatlar, ya'ni: naryadlar, marshrut haritalar, yo'l varaqalar, ish mahsuliga oid qaydnomalar, bajarilgan ishlar bo'yicha dalolatnomalar va boshqalarni, korxonada ish mahsullari va ishbay haqlar ishlab chiqilganligi va tasdiqlanganligini, dastlabki hujjatlarda barcha tegishli rekvizitlar mavjud ekanligini tekshirishi lozim.

Vaqtbay mehnatga haq to'lashda tarif stavkalar va kontraktlar sharti to'g'ri qo'llanilganligi tekshiriladi. Ish vaqtdan foydalanilganligi to'g'risidagi tabellar, naryadlar va ish haqini hisoblash bo'yicha boshqa hujjatlarni tekshirganda ularga uydirma (soxta) shaxslar kiritish hollari mavjudligi aniqlanadi. Buning uchun naryadlarni berilgan sanasi bo'yicha tahlil qilish, naryaddagi va ish vaqtini hisobga olish tabellardagi ishchilar familiyalarini xodimlar bo'limidagi shaxsiy tarkibni hisobga olish ma'lumotlari bilan solishtirish lozim. Dastlabki hujjatlar bo'yicha avval to'langan summalar qayta hisoblanganligi, aynan bir shaxslar familiyalari bir necha marotaba turli hisob-kitob-to'lov qaydnomalariga kiritilganligi holatlari tekshiriladi.

Korxonada xodimlarning shaxsiy tarkibida bo'lmagan va qisqa muddat

ishlagan shaxslarga yozilgan naryadlar hamda sifatsiz ishlarni, yaroqsiz mahsulotlarni tuzatish bo'yicha naryadlar alohida diqqat bilan tekshiriladi. Dastlabki hujjatlar va hisob-kitob qaydnomalarini tekshirganda arifmetik hisoblar to'g'riligiga katta e'tibor qaratiladi.

Auditorlik tekshiruv vaqtida xodimlarni rag'batlantirishga qaratilgan turli to'lovlar, ya'ni: ma'lum bir davrda ishlaganligi natijasiga ko'ra mukofotlar, tovon tavsifidagi ish vaqtdan tashqari yoki tunda ishlaganligi uchun qo'shimcha to'lov va ustama haqlar, ishlagan vaqt, mehnat ta'tili, vaqtinchalik mehnatga qobiliyatsizlik va boshqalar uchun to'lovlar hujjatlarda to'g'ri rasmiylashtirilganiga alohida e'tiborni qaratishi lozim. Bunda auditor har bir korxonada ichki moddiy rag'batlantirish va turli qo'shimcha to'lovlar va mukofotlarni hisoblash to'g'risida ichki Nizom ishlab chiqilgan va tasdiqlangan bo'lishi kerakligini unutmasligi zarur. Mukofotlarni hisoblash rahbar buyrug'i bilan rasmiylashtirilishi va mukofotlash to'g'risidagi ichki Nizomning tamoyillariga muvofiq bo'lishi lozim.

O'rtacha ish haqiga asoslangan hisoblar to'g'riligini tekshirganda o'rtacha ish haqi to'g'ri belgilanganligini aniqlash, undan keyin esa, turli to'lovlar to'g'ri hisoblanganligini tekshirish kerak. Aniqlangan kamchilik va xatolar bo'yicha buxgalter tegishli tuzatishlarni kiritishi lozim.

Takrorlash uchun savollar

1. Mehnatga haq to'lash bo'yicha hisob-kitoblar auditida qanday me'yoriy hujjatlarga asoslaniladi?
2. Mehnatga haq to'lash bo'yicha eng ko'p uchraydigan xatolar nimalardan iborat?
3. Ish beruvchi va xodim o'rtasidagi mehnat munosabatlari qanday tekshiriladi?
4. Hisoblangan mehnat haqi va undan ushlanma va to'lovlar to'g'riligini qanday tekshiriladi?
5. Xodimlar mehnatiga haq to'lash hisobini to'g'ri rasmiylashtirilishini tekshirish qanday ketma-ketlikda amalga oshiriladi?
6. Asosiy ishlab chiqarishdagi xodimga mehnat haqi hisoblanganda qanday buxgalteriya o'tkazmalari bilan aks ettiriladi?
7. Xodimning daromadidan soliq summasi qanday tartibda hisoblanadi?
8. Korxonaning asosiy shtatida bo'lmagan ishchilar tomonidan bajarilgan ish, xizmatlar hajmi qanday tekshiriladi?
9. Mehnatga haq to'lash bo'yicha xatoliklar aniqlanganda auditorning hatti-harakatlari qanday bo'ladi?
10. Boshqaruv xodimlarining maoshlariga sarflangan mablag'lar qaysi xarajatlar tarkibiga olib boriladi?

8-MAVZU. PUL MABLAG'LARI HARAKATI BILAN BOG'LIQ MUOMALALAR AUDITINING USLUBI

8.1. Pul mablag'lari auditning maqsadi, vazifalari va ma'lumot manbalari

Kassa muomalalarini yuritish O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki Boshqaruvining 1998 - yil 24 - yanvardagi 376-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Yuridik shaxslar tomonidan kassa operatsiyalarini amalga oshirish qoidalarini» bilan tartibga solinadi. Ushbu qoidaga muvofiq, barcha yuridik shaxslar, mulkchilik shaklidan qat'iy nazar, o'zlarining pul mablag'larini bank muassasalarida saqlashlari shart.

«Yuridik shaxslar o'rtasidagi hisob-kitoblar hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq fuqarolar ishtirokidagi hisob-kitoblar bank muassasalari orqali faqat naqd pulsiz amalga oshiriladi.

Tashkilotlar tomonidan bank muassasalaridan olingan naqd pullar qanday maqsadlar uchun olingan bo'lsa, faqat shunga sarflanadi.

Tashkilotlar o'z kassasida kassadagi naqd pullar qoldig'i limitlari doirasida naqd pullarga ega bo'lishlari mumkin. Kassalardagi naqd pullar qoldig'i limitlari va tushumni ishlatish me'yorlarini bank muassasalari ushbu tashkilotlar rahbarlari bilan kelishgan holda belgilaydi. Ichki ishlar vazirligi, Mudofaa vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati va Favqulodda vaziyatlar vazirligi organlari bundan mustasno.

Zarur bo'lgan hollarda ko'rsatilgan limitlar qayta ko'rib chiqilishi mumkin.

Mulkchilik shaklidan qat'iy nazar savdo va maishiy xizmatlar sohasi tashkilotlarining tushumdan ish haqi, pensiya va nafaqalar to'lashga foydalanishlari man etiladi»¹.

Kassa muomalalarini yuritish uchun korxonada shtatidan kassir ajratiladi. U o'zi qabul qilib olgan pul va boshqa boyliklarni but saqlashi uchun to'liq moddiy javobgar shaxs hisoblanadi.

Pul mablag'larini auditorlik tekshiruvidan o'tkazishning asosiy maqsadi: korxonada kassadagi milliy (5010) va xorijiy valyutadagi (5020) naqd pul mablag'larini, bankdagi hisob-kitob (5110), valyuta (5200) schyotlari va boshqa maxsus (5500), pul ekvivalentlari (5610) hamda yo'ldagi pul (o'tkazmalari) mablag'lari (5710) schyotlariga doir muomalalarni auditorlik tekshiruvidan o'tkazib, moliyaviy hisobotning «Pul mablag'lari» bo'limi bo'yicha ma'lumotlarning ishonchiligi va bankdagi schyotlarda pul mablag'larini hisobga olish uslubiyotining O'zbekiston Respublikasida amal qilayotgan

¹ «Yuridik shaxslar tomonidan kassa operatsiyalarini yuritish qoidalarini» O'ZR markaziy banki boshqaruvi tomonidan 1998-yil 24-yanvarda 376-son (1/16-son bayonnomasi) bilan tasdiqlangan. Mazkur qoidalarga quyidagilarga muvofiq o'zgartirishlar kiritilgan: O'ZR AV 30.07.1999 y. 565-1-son bilan to'yxatga olingan 1-son qo'shimcha, O'ZR AV 14.12.1999 y. 565-2-son bilan to'yxatga olingan 2-son qo'shimcha, O'ZR AV 31.07.2000 y. 565-3-son bilan to'yxatga olingan 3-son o'zgartirish va qo'shimchalar, O'ZR AV 03.04.2003 y. 565-4-son bilan to'yxatga olingan O'ZR MBF qarori, O'ZR AV 05.03.2004 y. 565-5-son bilan to'yxatga olingan O'ZR MBF qarori.

me'yoriy hujjatlarga muvofiqliligi to'g'risida xulosa bildirish, ularni saqlanishi va ishlatilishining maqsadga muvofiqligi, buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirilishi hamda qonuniyligini ta'minlashdan iborat.

Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalarni hal etish zarur:

- inventarizatsiya o'tkazish yo'li bilan kassadagi mavjud pul mablag'lari, qimmatli qog'ozlar miqdori va summalarining haqiqiy qoldig'ini aniqlash;

- kassa muomalalarini hisobga olishda «Yuridik shaxslar tomonidan kassa muomalalarini amalga oshirish qoidalari» ga rioya qilinayotganligini aniqlash;

- bank muassasasidagi hisob-kitob, valyuta va boshqa maxsus schyotlar bo'yicha amalga oshirilgan muomalalarni tekshirib chiqish;

- o'tkazilgan tekshirish asosida oraliq dalolatnoma tuzish va xulosa qilish.

Fanga oid o'quv adabiyotida pul mablag'lari auditorlik tekshiruvini o'tkazishning maqsadi quyidagicha ifodalangan:

«Tekshiruvning asosiy maqsadi - pul mablag'lari oqimini aks etuvchi schyotlarda amalga oshirilgan operatsiyalarning qonuniyligi, ishonchligi va Xo'jalikni samarali yuritish maqsadlariga muvofiqligini aniqlashdir.

Tekshirish maqsadlari va foydalanadigan ma'lumot manbalari pul mablag'lari turlaridan kelib chiqqan holda farqlanadi. Chunonchi, kassa operatsiyalari auditi o'tkazilganda tekshiruv maqsadi quyidagilarga rioya qilinganligini aniqlashdan iborat:

- naqd pul va boshqa boyliklar kassada but saqlanishi, ularni bankdan olib kelishda saqlash sharoitlari;

- chek daftarchalari belgilangan tartibda saqlanishi, chekdan ko'chirmalar va ular bo'yicha pul olish tartibi;

- kassaga pul kirim qilish va undan pul berish operatsiyalarini hujjatli rasmiylashtirish qoidalari;

- kassada naqd pul limit chegarasida saqlanishi hamda xizmat safarlari, Xo'jalik xarajatlari va boshqa ehtiyojlar uchun hisobotli pul berilishi;

- banklardan, yuridik va jismoniy shaxslardan naqd pul va tushumlar o'z vaqtida va to'liq kirim kilinishi;

- kassa operatsiyalarini amalga oshirishda kassa intizomiga rioya qilinishi;

- kassa operatsiyalari hisobi va kassa daftarini yuritish, kassada saqlanayotgan boshqa boyliklar bo'yicha tahliliy hisob daftarlari yuritilishi;

- jo'natilgan mahsulot (ishlar, xizmatlar) va boshqa moddiy boyliklar uchun yuridik shaxslar bilan naqd pul orqali hisob-kitob qilish tartibi;

- banklardan chek orqali olingan naqd pul maqsadga muvofiq ishlatilishi;

- ish kuni yakunlangandan keyin limitdan ortiq bo'lgan naqd pul banklarga to'liq qaytarilishi;

- ishonch qog'ozlari rasmiylashtirilmasdan turib begona shaxslarga naqd pul berish holatlari mavjudligi.

Kassa operatsiyalarini tekshirishda ma'lumot manbasi quyidagilar hisoblanadi:

- naqd pullarni kirim qilish va berish bo'yicha dastlabki hujjatlarni rasmiylashtirish (kirim va chiqim kassa orderlari KO-1, KO-2);

- kassa daftari (KO-4 shakli), kirim va chiqim kassa hujjatlarini ro'yxatga olish daftari (KO-3, KO-Za);

- kassa hujjatlariga oid dastlabki tasdiqlovchi hujjatlar;

- 5010 - «Milliy valyutadagi pul mablag'lari», 5110 - «Hisob-kitob schyoti», 5610 - «Pul ekvivalentlari» (turlari bo'yicha), schyotlari, 006 - «Qat'iy hisobot blankalari» balansdan tashqari schyoti va boshqa hisob-kitob schyotlari bilan korrespondentlangan schyotlar bo'yicha hisob registrlari, balanslar va boshqa hisobot shakllari»1.

Yana bir guruh olimlarning fikrlariga ko'ra, ushbu muomala bo'yicha auditning birinchi galdagi vazifasi quyidagicha, «Kassada amalga oshirilgan Xo'jalik operatsiyalari audit nazoratida birinchi bajariladigan vazifa kassadagi naqd pullar holatini nazorat o'tkazilayotgan kun holatiga dalolatnoma bilan rasmiylashtirishdir. Kassadagi pul mablag'larining audit uchun asosiy manba bo'lib kirim-chiqim kassa orderlari, kassa kirim-chiqim orderlarini ro'yxatga olish daftari, kassa daftari, kassir hisoboti sanaladi».

8.1-jadval

Kassadagi pul mablag'lari hisobiga oid muomalalarni audit ob'ektlari

Ko'rsatkichlar nomi	Schyotlar raqami	Molyaviy hisobot shakllaridagi ko'rsatkichlar	
		1-shakl	4-shakl
		Satr raqami	Satr raqami
1	2	3	4
Kassadagi pul mablag'lari	5000	330	010-240
Hisob-kitob schyotidagi pul mablag'lari	5100	340	010-240
Chet el valyutasidagi pul mablag'lari	5200	350	250-280
Bankdagi maxsus schyotlardagi pul mablag'lari	5500	360	
Pul ekvivalentlari	5600	360	
Yo'ldagi pul mablag' (o'tkazma) lari	5700	360	

Auditor kassirdan inventarizatsiya o'tkazish vaqtigacha bo'lgan kassa muomalalari bo'yicha kassa hisobotini talab qiladi.

Kassadagi pul mablag'larini hisobga olish audit ob'ektini quyidagi 8.1-jadval ma'lumotlari asosida guruhlashtirish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, auditor (auditorlar guruhi) kassadagi pul mablag'lari va kassa muomalalarini hujjatli tekshirishni boshlashdan oldin, odatda, kassadagi naqd pullar, qimmatli qog'ozlar va qat'iy hisobot blankalarini inventarizatsiyadan o'tkazishlari shart. Bunda pul mablag'larini hisobga olishga doir respublikamizdagi qonunlar va me'yoriy hujjatlarga asoslanish zarur.

Shundan keyin kassir, pul kupuralarini guruhlashtirishni boshlaydi hamda auditor va bosh buxgalter ishtirokida ularni to'la hisob-kitobini o'tkazadi, bank

muassasasidan olingan muhrlangan pul mablag'lari ham sanovdan o'tkazilishi kerak.

8.2. Kassa, kassa muomalalari va pul hujjatlari auditi

Kassa muomalalari odatda, kassir, bosh buxgalter yoki unga vakolatli shaxs ishtirokida kassadagi pul mablag'larini inventarizatsiya qilishdan boshlanadi. Korxonada bir nechta kassa mavjud bo'lgan hollarda pul qoldig'ining kamomadi bo'lgan taqdirda, uni boshqa kassa hisobidan qoplanishi, kassa daftaridagi qoldiqni o'zgartirish mumkinligini oldini olish maqsadida auditor boshqa kassa eshiklarini muhrlab qo'yadi.

Auditor kassirdan inventarizatsiya o'tkazish vaqtigacha bo'lgan kassa muomalalari bo'yicha kassa hisobotini talab qiladi. Shuningdek, barcha kirim va chiqim hujjatlari uning tomonidan hisobotga kiritilganligi va inventarizatsiya vaqtiga kelib kassaga kirim qilinmagan va hisobdan chiqarilmagan pul mablag'lari yo'qligi to'g'risida tilxat berishi lozim.

Auditor shunga ahamiyat berishi kerakki, kassa chiqim orderida yoki uning o'rnini bosadigan boshqa hujjatda pul oluvchining tilxati bilan tasdiqlanmagan kassa pullarini berish, kassadagi naqd pul qoldig'ini qoplashga qabul qilinmaydi. Kassa kirim orderlari bilan tasdiqlanmagan naqd pullar ortiqcha pul sifatida kirim qilinadi. Xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbari va bosh buxgalteri imzosi bilan tasdiqlanmagan kassa chiqim hujjatlari, kassadan vaqtinchalik pul olinganligini bildiruvchi tilxat va shunga o'xshash boshqa hujjatlar inobatga olinmaydi va kamomad deb hisoblanadi.

Auditor to'g'ri rasmiylashtirilgan kassa hujjatlarini kassirga hisobot tuzish va unda tekshiruv paytida bo'lgan qoldiqni ko'rsatish uchun beradi. Tekshiruv paytida kassada ish haqi to'liq tarqatilib ulgurmagan vedomostlar bor bo'lsa, auditor bosh buxgalter va kassirga vedomostlarni belgilangan tartibda hisobotga qo'shishni taklif etadi. Agarda kassani tekshirish, ish haqi tarqatish davriga to'g'ri kelib, ko'p xodimlarga ish haqi tarqatilmagan vedomostlar bo'lsa, bunday vedomostlar kassir hisobotiga qo'shilmasdan, dalolatnomada kassa hisobotiga kiritilmagan, qisman to'langan chiqim hujjatlari (to'lov vedomostlari) sifatida yozib qo'yilishi mumkin. Bu holda har bir to'lov vedomostida qaysi tartib raqami bo'yicha ish haqi berilganligi va uning jami summasi ko'rsatiladi. Ushbu yozuv kassir, bosh buxgalter va auditor imzolari bilan tasdiqlanadi.

Shuningdek, kassani tekshirishda kassada saqlanayotgan qimmatli qog'ozlar (aksiyalar, obligatsiyalar, sertifikatlar va boshqalar), qat'iy hisobot blankalari, sanatoriya va dam olish uylari yo'llanmalari, aviachiptalar va boshqa qimmatli qog'ozlar ham tekshirilib, ularning mavjudligi dalolatnomada ko'rsatiladi.

Auditor kassadagi pul mablag'larini tekshirish bilan birga ayni paytda seyflar (yonmaydigan shkafklar), kassaning jihozlanishi, ish kunining oxirida kassa eshiklariga seyflar (shkafklar) muhrlanishi, signalizatsiya o'rnatilganligi va uning ishlashi, kassani qo'riqlashning tashkil etilishi, kassir «olindi», «to'landi»

degan shtamplar bilan ta'minlanganligi ham tekshiriladi.

Auditor bankdagi hisob-kitob schyotidan olingan pullarni to'liq va o'z vaqtida kirim qilinganligini tekshirishda muomalalarni o'zaro taqqoslash usulini qo'llaydi. Bunda, I-sonli jurnal orderining vedomost tomonida 5010 - «Milliy valyutadagi pul mablag'lari» schyotining debeti bo'yicha aks ettirilgan summalarni 22-sonli jurnal orderda aks ettirilgan 5110 - «Hisob-kitob schyoti» ning kredit oborotlari bilan solishtiriladi ular bir-biriga to'g'ri kelishi shart. To'g'ri kelmaslik hollari uchraganda summalar kassa kirim orderlari, bank ko'chirmalari, kassir hisobotlari, cheklar koreshoklari bilan solishtiriladi, zarur hollarda esa bevosita bank muassasasida tekshiriladi.

Agar bank ko'chirmalarida o'chirilgan, to'g'rilangan, shuningdek qoldiqlar to'g'ri kelmasa, bankdagi hisob-kitob schyotidan ishonchli ko'chirmani olish zarur.

Kassa muomalalarini tekshirishda kassa hisobotiga ilova qilingan hujjatlarning quyidagi shakllaridan foydalaniladi: KO-3 yoki KO-3a shakl. «Kirim va chiqim kassa hujjatlarini ro'yxatga olish jurnali», ordersiz rasmiylashtiriladigan pul kirimi hujjalari, KO-4 shakl «Kassa daftari», KO-5 shakl «Kassir tomonidan qabul qilingan va berilgan pullarni hisobga olish daftari», 5010 - «Milliy valyutadagi pul mablag'lari», 5020 - «Xorijiy valyutadagi pul mablag'lari», 5520 - «Chek daftarchalari», 5610-«Pul ekvivalentlari», 5710-«Yo'ldagi pul mablag'lari» va 5810-«qimmatli qog'ozlar» schyotlari yuritiladigan hisob registrlari (Jurnal-orderlar, vedomostlar, daftarlar, Bosh daftar, tegishli sanaga tuzilgan balanslar va boshqalar).

Bunda kassa hujjatlarini rasmiylashtirishga ham e'tibor berish zarur, xususan har bir hujjatda oluvchilar imzosi borligi; kirim hujjatlariga «olindi» degan, chiqim hujjatlariga esa «to'landi» degan shtamplar bosilganligi hamda ularning sanasi ko'rsatilganligi, shuningdek ularda o'chirilgan va tuzatilgan izlar yo'qligi aniqlanishi lozim.

«Kassa operatsiyalarini tekshirayotganda auditor kassa operatsiyalari tartibiga qanday rioya qilinayotganini, kassa intizomini, naqd pul bilan amalga oshirilgan operatsiyalar qonuniyligi va maqsadga muvofiqligini aniqlashi lozim.

Naqd pullarni olish va berishda amalga oshirilgan operatsiyalar bilan bog'liq bo'lgan hujjatlar to'g'ri rasmiylashtirilganligini tekshirish, barcha kirim va chiqim kassa orderlari, to'lov qaydnomalari va boshqa hujjatlar aniq, o'chirilmasdan va to'g'rilanmasdan to'ldirilganligi, barcha orderlar va ularning ilovalari operatsiya sodir etilgan sana va kassiming imzosi qayd etilgan holda, «olingan» yoki «to'langan» degan tamg'alar bilan tasdiqlanganligiga ishonch hosil qilish lozim. Chiqim orderlarida (qaydnomalarida) «to'langan» degan tamg'a bosilmaganligi ayrim holatlarda ulardan qayta foydalanishga olib keladi»¹.

Amaliyotda kassa muomalalariga doir suiste'mol qilishlar asosan ish haqi

¹ Audit. O'quv qo'llanma 1.2-tom. M.M. Tulaxodjaeva va F.G. Gulomovalarning tahriri ostida -T.: 2004., 53 b.

va hisobdor summalar bo'yicha ko'p uchraydi. Bunda vedomostlarga «o'lik jonlar» ni kiritish, berilishi lozim bo'lgan jami summani oshirib ko'rsatish, kassa hisobotiga qayta qo'shish maqsadida chiqim hujjatlarini oldingi kassa hisobotlaridan chiqarib olib, sanasini o'zgartirish va tuzilayotgan kassa hisobotiga kiritib, undagi summani ikkinchi marta hisobdan chiqarish hollari ham uchraydi.

Auditor bulardan tashqari kassa muomalalarini tekshirish jarayonida quyidagilarga ham alohida e'tibor berishi lozim:

- kassani har oyda to'satdan tekshirilishi;
- kassirning kassa hisobotlarini o'z vaqtida buxgalteriyaga topshirishi;
- kassa hisobotlarida va kassa daftarida hisobotlarni hamda unga ilova qilingan hujjatlarni tekshirishga qabul qilinganligi to'g'risida bosh buxgalter yoki bosh buxgalter o'rinbosarining imzosi borligi;

- mehnatga haq to'lash, xizmat safari, Xo'jalik sarflari va boshqa maqsadlar uchun bankdan olingan naqd pullarning maqsadga muvofiq ishlatilishi;

- kassadagi naqd pul qoldiqlarining korxonaga uchun bank tomonidan belgilangan limitga to'g'ri kelishi;

- deponent qilingan mehnat haqi summalari va realizatsiyadan tushgan naqd pul mablag'larining bankka o'z vaqtida topshirilishi;

- kassadan naqd pullarni begona shaxslarga berish hollari va shunga o'xshashlar:

- naqd pul olish uchun to'ldirilmagan cheklarga rahbar va bosh buxgalter tomonidan imzo qo'yilishi va cheklarni kassirga bankdan pul olish mobaynida mustaqil to'ldirish uchun berish hollari;

- naqd pul olish uchun chek daftarchasi bosh buxgalter seyfidan saqlanishi holati;

- korxonada «Kassa kirim va chiqim hujjatlarini qayd qilish daftari» (KO-Z shakl) va «Kassa daftari» (KO-4 shakl) ning mavjudligi, daftarlarning barcha varaqlari raqamlanib, oxirgi betida varaqlar soni ko'rsatilganligi, ip o'tkazib bog'langanligi hamda rahbar va bosh buxgalter imzosi bilan tasdiqlanib, muhrlanganligi;

- kassa chiqim orderlari, to'lov vedomostlari va boshqa chiqim pul hujjatlarida tegishli mansabdor shaxslar va pul oluvchilar imzolarining mavjudligi va ularning haqiqiyliigi;

- kassa hujjatlariga maxsus «so'ndirilgan» (pogasheno) shtamp bosilishi;

- pul mablag'lari, xarajatlar va boshqa balans schyotlariga olib borilib hisobot takdim etilmaydigan muomalalarning qonuniyligi;

- kassa muomalalariga oid schyotlar bog'lanishlari (korrespondentsiyalari) ning to'g'riligi;

- to'lanmagan summalarning o'z vaqtida deponentga o'tkazilishi va h.k.

Auditor yuqoridagi faktlarga rioya qilinmaganligi to'g'risida buzilish hollari mavjud bo'lganda bu muomalalarning sababini, ular kimning

farmoyishi bilan amalga oshirilganligi va buning orqasida suiiste'mol, tovlamachilik holatlari berkitilmaganligini ham aniqlashi lozim.

8.3. Bankdagi schyotlarga doir muomalalar auditi

Yuridik va jismoniy shaxslar o'zlariga hisob-kitob va kassa xizmatlarini ko'rsatish uchun banklarni mustaqil ravishda tanlaydilar hamda bir yoki bir necha banklarda milliy va xorijiy valyutadagi talab qilib olinguncha depozit schyotlar hamda depozit schyotlarning boshqa turlarini ochish huquqiga egalar.

Banklarda schyotni ochish O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki boshqaruvining 2001 - yil 6 -oktyabrdagi 25G'4-son (1-son) qarori bilan tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasi banklarida ochiladigan bank schyotlari to'g'risida yo'riqnomaga (O'zR AV 29.09.2003 y. 1080-1-son bilan ro'yxatga olingan O'zR MB Boshqaruvi qaroriga muvofiq o'zgartirishlar kiritilgan) asosan amalga oshiriladi.

Ushbu yo'riqnomaga muvofiq, bank (schyoti) schyoti deganda, bank schyoti shartnomasini tuzish orqali bank mijoz (schyot egasi) schyotiga kelib tushgan pul mablag'larini qabul qilish va kiritib qo'yish, mijozning schyotidagi tegishli mablag'larni o'tkazish va berish hamda schyot bo'yicha boshqa operatsiyalarni amalga oshirish to'g'risidagi farmoyishlarni bajarish vazifasini o'z zimmasiga olishi natijasida bank bilan mijoz o'rtasida vujudga keladigan munosabatlar tushuniladi.

Bank schyotlari quyidagi turlarga bo'linadi:

- a) talab qilib olinguncha (asosiy va ikkilamchi) depozit schyotlar;
- b) jang'arma depozit schyotlar;
- v) muddatli depozit schyotlar;
- g) depozit schyotlarning boshqa turlari (akkreditivlar bo'yicha muddatsiz foizsiz depozitlar va shu kabilar);
- d) ssuda schyotlari.

Mijoz tomonidan har qanday schyot ochilayotganda bank schyotiga xizmat ko'rsatish shartnomasi tuziladi. Bank schyoti shartnomasi bo'yicha yuzaga keladigan munosabatlar Fuqarolik kodeksi va boshqa qonunchilik hujjatlari bilan tartibga solinadi. Xo'jalik yurituvchi sub'ektning birinchi marta milliy valyutada ochgan talab qilib olinguncha depozit schyoti uning asosiy schyoti hisoblanadi. Mijozlar qonunchilik asosida bir yoki bir necha banklarda ikkilamchi talab qilib olinguncha depozit schyotlari ochishlari mumkin.

Mijozlar tomonidan schyotlar ochish uchun bankka ushbu YO'riqnomada ko'zda tutilgan zaruriy hujjatlar taqdim qilingan kundan boshlab, banklar ikki bank ish kuni mobaynida ularga schyotlar ochishi shart (O'zR AV 29.09.2003 y. 1080-1-son bilan ro'yxatga olingan O'zR MB Boshqaruvi qarori tahriridagi xat boshi).

«Auditor bankdagi schyotlarga doir muomalalar auditini bankdagi milliy va chet el valyutasidagi pul mablag'lari to'g'risidagi ma'lumotlarni hamda ularga ilova qilingan soliq hisobotini tekshirishdan boshlaydi. Bunda dastavval

bankda ochilgan schyotlar soni va raqami hamda qaysi bankda ochilganligi aniqlanadi. Bu ma'lumotlar auditorga barcha schyotlar bo'yicha bank ko'chirmalarini va har bir schyot bo'yicha hisob registrlarini tekshirish uchun kerak bo'ladi.

So'ngra auditor korxonaga va bank o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning yuridik asoslarini aniqlaydi, bank xizmati ko'rsatish to'g'risidagi shartnomaning O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi normalariga muvofiqligini tekshiradi.

Bankdagi schyotlar bo'yicha pul mablag'lari kirimi va chiqimiga doir muomalalar bankda tegishli dastlabki hujjatlar bilan rasmiylashtiriladi. Ushbu dastlabki hujjatlarning shakllari va to'ldirish tartibi O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki yo'riqnomalarida belgilangan. Bunday hujjatlarga quyidagilar kiradi:

- bank ko'chirmalari (bank tomonidan tasdiqlanib ilova qilingan hisob-kitob to'lov hujjatlarining shakllari bilan);
- to'lov topshiriqnomasi;
- to'lov talabnomasi;
- to'lov orderi;
- inkassa topshiriqnomasi (farmoyishi);
- hisob-kitob schyotiga naqd pul topshirish uchun ariza;
- valyutani majburiy sotish uchun topshiriqnomasi;
- valyuta sotib olish uchun topshiriqnomasi;
- rezidentning sotib olingan valyutani so'mga aylantirish to'g'risidagi farmoyishi va boshqalar;
- bank hisob-kitob hujjatlariga ilova qilinadigan va amalga oshirilgan muomalalarning qonuniyligini asoslovchi dastlabki hujjatlar»¹.

Yuqoridagilarga asosan, auditor hujjatlarning to'g'ri rasmiylashtirilishini tekshiradi, hujjatlarni arifmetik tekshiruv va bankdagi schyotlar bo'yicha amalga oshirilgan muomalalarning qonuniyligini tekshiruvdan o'tkazadi.

«Bank operatsiyalarini tekshirishda auditor banklarda hisob-kitob va boshqa schyotlar mavjudligi va bank operatsiyalarini amalga oshirishda amaldagi qonunchilikka rioya qilinishini tekshiradi. Tekshiruv korxonaga tomonidan banklarda ochilgan barcha schyotlar bo'yicha amalga oshiriladi. Tegishli schyotlar bo'yicha ko'chirmalarda qayd etilgan mablag'lar qoldig'i hisobda mavjud bo'lgan mablag'lar qoldig'i bilan solishtiriladi. Ko'chirmalarni rasmiylashtirilishida suiste'molchiliklarni yashirish maqsadida schyotning debeti va krediti bo'yicha oborot atayin bir xil summaga kamaytirilishi mumkin. Shuning uchun, auditor bank ko'chirmalariga muvofiq schyotning debeti va krediti bo'yicha oborot hisob registrlaridagi ko'rsatkichlar bilan muvofiqligini tekshirishi lozim»².

¹ Do'smurotov R. Audit asoslari. Darslik -T. 2003., 207- b.

² Tulaxodjaeva M M va boshqalar. Audit O'quv qo'llanma -T. 2004., 66-67 b.

Hisob-kitob schyotiga doir muomalalarni tekshirish mobaynida aniqlangan kamchiliklarni auditor ish hujjatlarida qayd qilib boradi va auditorlik tekshiruvining mazkur bo'limi bo'yicha tuziladigan oraliq dalolatnoma bilan rasmiylashtiradi hamda auditorlik hisobotida aks ettiradi. Bu ma'lumotlar auditorga barcha schyotlar bo'yicha bank ko'chirmalarini va har bir schyot bo'yicha hisob registrlarini tekshirish uchun kerak bo'ladi.

8.4. Valyuta schyotlariga doir muomalalar auditi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar nafaqat milliy valyutadan, balki O'zbekiston qonunchiligiga muvofiq, chet el valyutasidagi pul mablag'laridan ham foydalanishlari mumkin.

Xo'jalik sub'ektlari O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki boshqaruvining qarori¹ bilan tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasi banklarida ochiladigan bank schyotlari to'g'risida» yo'riqnoma ga muvofiq xorijiy valyutada talab qilib olinguncha depozit schyotlarini hamda ikkilamchi talab qilib olinguncha, jamg'arma, muddatli va boshqa depozit schyotlarning xorijiy va milliy valyutadagi turlarini ochishi mumkin.

Mijozlar tomonidan xorijiy valyutada talab qilib olinguncha depozit schyotlarini hamda ikkilamchi talab qilib olinguncha, jamg'arma, muddatli va depozit schyotlarning xorijiy va boshqa milliy valyutadagi turlarini ochish uchun bankka quyidagi hujjatlar taqdim qilinadi:

1) tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan:

- a) schyot ochish to'g'risida ariza;
- b) davlat ro'yxatidan o'tganligi to'g'risidagi guvohtonomaning nusxasi;
- v) imzolar namunalari va muhr izi qo'yilgan varaqcha.

2) tadbirkorlik sub'ekti bo'lmagan rezident yuridik shaxslar, jumladan byudjet tashkilotlari tomonidan:

- a) schyot ochish to'g'risida ariza;
- b) soliq organlari tomonidan soliq to'lovchining identifikatsiya raqami berilganligi to'g'risidagi guvohtonomaning nusxasi;
- v) imzolar namunalari va muhr izi qo'yilgan varaqcha.

3) norezidentlar (jismoniy shaxslar bundan mustasno) tomonidan:

- a) schyot ochish to'g'risida ariza;
  - b) agar qonunchilikda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, soliq organlari tomonidan soliq to'lovchining identifikatsiya raqami berilganligi to'g'risidagi guvohtonomaning nusxasi;
  - v) imzo namunalari va muhr izi qo'yilgan varaqcha;
- 4) rezident va norezident jismoniy shaxslar tomonidan:
- a) schyot ochish to'g'risida ariza;
  - b) shaxsini tasdiqlovchi hujjat (pasport yoki unga tenglashtirilgan hujjatlar) taqdim qilinadi.

Hujjatdagi ma'lumotlar schyot ochish to'g'risidagi arizaga yoziladi.

¹ 2001 -yil 6 -oktabrdagi 5/4-son (1-son) qarori

Mazkur bankda mijoz tomonidan ilgari ochilgan schyot mavjud bo'lsa, faqat schyot ochish to'g'risida (belgilangan shaklda) ariza taqdim qilinadi.

Sofilgan mahsulot (ish, xizmat) lar to'lovi uchun quyidagi xorijiy valyutalar qabul qilinishi mumkin:

- AQSh dollari;
- Ingliz funt sterlingi;
- EVRO;
- Shveysariya franki;
- Yapon ienasi.

«Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda mahsulotni (ish va xizmatlar) xorijga sotishdan tushumni xorijiy valyutada oladilar. Chet eldan mahsulotni sotib olish ham xorijiy valyutada amalga oshiriladi. Ushbu operatsiyalarni amalga oshirish uchun ular O'zbekiston va chet el banklarida valyuta schyotlarini ochadilar. Xorijiy valyuta bilan amalga oshirilgan operatsiyalarni aks etish O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Davlat Soliq qo'mitasi va Markaziy bank qarori bilan tasdiqlangan va Adliya vazirligi tomonidan 2001- yil 16 -noyabrda 1085-son bilan ro'yxatga olingan «Chet el valyutasidagi operatsiyalarni buxgalteriya hisobi, statistika va boshqa hisobotlarda aks ettirish tartibi to'g'risida Nizom» bilan tartibga solinadi.

Valyuta operatsiyalarining buxgalteriya hisobi chet el valyutasining har bir turi (AQSh dollari, funt sterling, nemis markasi va boshqalar) bo'yicha alohida olib boriladi va Xo'jalik operatsiyalari amalga oshirilgan sanasidagi O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki belgilagan kurs bo'yicha «Mamlakat ichidagi valyuta schyotlari» va «Chet eldagi valyuta schyotlari» schyotlarida so'm ekvivalentida aks ettiriladi»¹.

Bankdagi valyuta schyotlari bo'yicha muomalalarni tekshirish mobaynida auditor quyidagilarga alohida e'tibor qaratishi lozim (8.3-jadval).

8.3-jadval

Valyuta schyoti bo'yicha muomalalarni tekshirishdagi auditorlik muolajalari

№	Auditorlik muolajalari
1.	Joriy valyuta muomalalari va kapitalning harakati bilan bog'liq valyuta muomalalari huquqiy rejimiga rioya qilinishini tekshirish
2.	Valyuta muomalalarini amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining litsenziyasiga ega bo'lgan, vakolatli banklar orqali valyuta muomalalarini amalga oshirishni tekshirish
3.	Vakolatli banklarda ayrim valyuta muomalalarini amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki tomonidan beriladigan ruxsatnomalar va litsenziyalarning mavjudligini tekshirish.
4.	Yuridik shaxs-rezidentlar tomonidan ular ixtiyorida mavjud bo'lgan, legal kelib

¹ Tulasodjaeva M.M. va boshqalar. Audit. O'quv qo'llanma -T. 2004. 68 b

chiqishga ega valyuta mablag'lari chegarasida chet el valyutasidagi hisob-kitoblarni amalga oshirilganligini tekshirish
---

Valyuta schyotlari bo'yicha muomalalarni auditorlik tekshiruvidan o'tkazish bankda ochilgan, shu jumladan chet ellardagi ham har bir valyuta schyoti bo'yicha amalga oshiriladi.

Bunda shuni e'tiborga olish kerakki, agar O'zbekiston korxonasining xorijiy bankda, O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki litsenziyasi bo'yicha ochilgan schyoti bo'lsa, bu litsenziya unga valyuta tushumini qabul qilish uchun asos bo'la olmaydi. Shuning uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankida xorijiy bankdagi schyotga valyutani har bir kirimi uchun maxsus ruxsatnoma bo'lishi lozim.

Audit jarayonida, rezident bo'lib hisoblangan, eksport qiluvchi tashkilotlar valyuta tushumi qabul qilinishining to'liqligi va to'g'piligini tekshirishda, auditor vakolatli banklardagi ularning valyuta schyotlari bo'yicha quyidagilarni aniqlashi kerak:

- tashkilot valyuta tushumini chet ellik hamkorining reklamatsiyasini qoniqtirish hisobiga jarima to'lash yoki zararlarni qoplash, ya'ni o'zaro talablarni hisobga olish to'g'risidagi talablarni;

- eksport kontraktlari kabi, import kontraktlarini bajarish mobaynida ham o'zaro qarz surishish hollariga yo'l qo'yilmaganligi;

- O'zbekiston Respublikasiga o'tkazilishi lozim bo'lgan va xorijdagi rezidentning ixtiyoriga yoki mulki qatoriga o'tgan tushumdan to'lovlar amalga oshirilmaganligini.

Takrorlash uchun savollar

1. Pul mablag'lari auditida qanday ma'lumot manbalaridan foydalaniladi?
2. Kassa muomalalari auditida qanday amalga oshiriladi? Uning kassani taftish qilishdan farqi nimada?
3. Kassa operatsiyalarini tekshirishda ma'lumot manbalari bo'lib nimalar hisoblanadi?
4. Kassa operatsiyalari tekshiruvining asosiy bosqichlari nimalardan iborat?
5. Pul hujjatlari va qimmatli qogozlar qanday tekshiriladi?
6. Kassa muomalalari bo'yicha savolnoma qanday maqsadlar uchun tuziladi? Kassa auditida eng ko'p uchraydigan xatolarni ta'riflang.
7. Hisob-kitob schyoti bo'yicha muomalalarni tekshirish qanday amalga oshiriladi?
8. Valyuta schyoti auditining xususiyatlari nimalardan iborat?
9. Bankdagi maxsus schyotlar bo'yicha muomalalar qanday tekshiriladi?
10. Banklarda schyotlarni ochish va yopish qanday me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi?
11. Xorijiy valyuta bilan amalga oshirilgan operatsiyalarni aks ettirish

qanday me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi?

12. Pul mablag'lari va kassa operatsiyalarini yuritishda odatda uchraydigan xato va kamchiliklar nimalardan iborat?

9-MAVZU. HISOB-KITOB, KREDIT MUOMALALARI VA BOSHQA QARZLAR AUDITI

9.1. Hisob-kitob, kredit va boshqa qarzlarni bo'yicha muomalalar auditining uslubi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshiradilar, ya'ni erkin iqtisodiy munosabatga kirishadilar. Bunda mol etkazib berish, ish, xizmatlar bajarish va boshqa Xo'jalik muomalalari vujudga keladi. Natijada sub'ektlar o'rtasida hisob-kitob muomalalarini amalga oshirish jarayoni vujudga keladi. Masalan, mol etkazib beruvchilar bilan sotib olingan xom-ashyo, material, asbob-uskuna va boshqa tovar-moddiy boyliklar, haridor va buyurtmachilar bilan ortib jo'natilgan mahsulot, transport tashkilotlari bilan yuklarni tashish, soliq organlari bilan byudjetga to'lovlar yuzasidan va h.k. Bulardan tashqari jismoniy shaxslar, xodimlar bilan turli xil hisoblashishlarni amalga oshirish mumkin. Masalan, hisobdor shaxslar bilan safar xarajatlari yuzasidan, kreditga olingan tovar-moddiy boyliklarga to'lovlar yuzasidan va h.k.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi hisob-kitoblar asosan naqd pulsiz amalga oshiriladi. Naqd pullar korxonaning xizmat safarlariga, xo'jalikning mayda xarajatlariga hisobdorlik asosida beriladi.

«Korxonaning ba'zi xarajatlari hisobdor shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Korxonaning ayrim xodimlariga xizmat safari xarajatlari, ayrim mayda Xo'jalik xarajatlari uchun kassadan mablag' beriladi. Hisob-kitob muomalalari xodimlar va yollangan shaxslar bilan mehnat haqi bo'yicha, hisobdor shaxslar bilan va boshqa muomalalar bo'yicha xodimlar bilan hisob-kitoblarni o'z ichiga oladi. Bu hisob-kitoblar asosan naqd pul bilan amalga oshiriladi. Shuning uchun ichki hisob-kitoblar ataylab yoki bilmasdan ko'p xato-kamchiliklarga yo'l qo'yiladigan soha bo'lib, auditorlardan tekshiruvda maxsus e'tibor qaratishni talab etadi»¹.

Hisob-kitoblarni auditorlik tekshiruvidan o'tkazishdan asosiy maqsad buxgalteriya hisobidagi ichki hisob-kitob muomalalariga doir debitorlar va majburiyatlar aks ettiriladigan bo'limning ishonchligi, qo'llanilayotgan hisob va soliqqa tortish uslubiyotining amaldagi me'yoriy hujjatlarga muvofiqligi to'g'risida fikr shakllantirib, quyidagilarni aniqlashdan iborat:

- to'liqligi - barcha muomalalarning buxgalteriya hisobotida aks ettirilganligi, hisobga olinmay qolgan hisob-kitoblar yuqligi;
- mavjudlik - balans tuzish sanasiga ichki hisob-kitoblar (mehnat haqi, hisobdor summalar va boshqalar) bo'yicha majburiyatlar mavjudligi;
- majburiyatlar - ichki hisob-kitoblarga doir majburiyatlar summalari qonuniyligi va to'g'riligi;
- baholashlar - ichki hisob-kitoblarga doir majburiyatlarining me'yoriy hujjatlarga muvofiq ravishda baholanganligi;

¹ Umarova M. va boshqalar. Buxgalteriya hisobi Darslik -T.: 2004, 95-b

- aniqligi - mehnat haqi va undan ushlanadigan summalar, xizmat safari bo'yicha sutkalik xarajatlar summasi va boshqalarning to'g'ri hisoblanganligi, buxgalteriya hisobi ma'lumotlarining sintetik va analitik hisob registrlaridagi ma'lumotlarga mosligi;

- hisob davrining cheklanganligi - ichki hisob-kitoblarga doir barcha majburiyatlar qachon vujudga kelgan bo'lsa, aynan mana shu hisob davrida aks ettirilganligi;

Taqdim etish va bayon qilish - ichki hisob-kitoblarga doir majburiyatlarning barchasi hisob va hisobotga oid me'yoriy hujjatlarga muvofiq bayon qilingan, turkumlangan va taqdim qilinganligi.

Ushbu maqsadga erishish uchun auditorlik tekshiruvida quyidagi vazifalar hal etilishi lozim:

- auditor tekshiruv mobaynida hisobot ko'rsatkichlarida jiddiy xatolar yo'qligiga yetarli darajada ishonch hosil qilish;

- dalillarni to'plash uchun har xil manbalardan shakllanadigan axborot bazasidan foydalanish;

- auditor tekshiruvni boshlashdan oldin ichki hisob-kitoblarni tekshirish uchun zarur bo'lgan me'yoriy hujjatlar paketi, sintetik va analitik hisob registrari va boshlang'ich hujjatlarni jamlash;

- ichki hisob-kitob muomalalarini buxgalteriya hisobida aks ettirish;

- soliqqa tortish bo'yicha belgilangan qoidalarni tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlar paketini mijoz-korxonada faoliyatining xususiyatlarini hisobga olgan holda shakllantirish.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi hisob-kitoblar asosan naqd pulsiz amalga oshiriladi. Naqd pullar korxonaning xizmat safarlariga, xo'jalikning mayda xarajatlarga hisobdorlik asosida beriladi.

Auditor ichki hisob-kitob muomalalarini hisobga oladigan schyotlar bo'yicha sintetik va analitik hisob registrari korxonada qo'llaniladigan hisob shakliga (jurnal-order, memorial-order, jadval va h.k.) bog'liqligini bilishi kerak. Masalan, buxgalteriya hisobi jurnal-order shaklida yuritiladigan korxonalarda 7-ASK 8-ASK va 10-ACK jurnal-orderlar, jadval-avtomatlashtirilgan (yoki kompyuterlashtirilgan) shaklida - 4210 - «Mehnat haqi bo'yicha berilgan bo'nak», 6510 - «Sug'urta bo'yicha to'lovlar», 6710 - «Mehnat haqi bo'yicha xodimlar bilan hisob-kitoblar», 6720 - «Deponentlangan mehnat haqi», 4220 - «Xizmat safari uchun berilgan bo'naklar», 4230 - «UmumXo'jalik xarajatlari uchun berilgan bo'naklar», 4290- «Xodimlarga berilgan boshqa bo'naklar», 6870-«Hisobdor shaxslardan qarzarlar», 4710 - «Kreditga sotilgan tovarlar bo'yicha xodimlarning qarzlari», 4720-«Berilgan qarzarlar bo'yicha xodimlarning qarzlari», 4730 - «Moddiy zararni qoplash bo'yicha xodimlarning qarzlari» va 4790 - «Xodimlarning boshqa qarzlari» schyotlari bo'yicha debet va kredit oborotining mashinogrammalari tekshiriladi.

Dastlabki hujjatlarni tekshirishda auditor ushbu hujjatlarning belgilangan tartibda tasdiqlangan namunaviy shakllaridan foydalanilganligini ham aniqlashi

zarur.

Hisob-kitob va kredit operatsiyalar auditing asosiy manbasi bo'lib quyidagi me'yoriy va dastlabki hujjatlar hamda buxgalteriya hisobi registrlari hisoblanadi (9.1-jadval).

9.1-jadval

Hisob-kitob muomalalarining audit manbasi

№	Me'yoriy-huquqiy hujjatlar
1.	O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi. 1996 - yil 29 - avgustda tasdiqlangan (2002 - yil 30 - avgust holatiga ko'ra o'zgartirishlar bilan)
2.	O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi. 2008 yil
3.	O'zbekiston Respublikasi «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonun -T. 1996
4.	O'zbekiston Respublikasi «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi qonun -T. 2000.
5.	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 -yil 5 -fevraldagi 54-son qarori «Mahsulot (ish, xizmat) larni ishlab chiqarish va sotish bo'yicha xarajatlar tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish haqidagi Nizom»
6.	O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish to'g'risida Nizom. -T.2002.
7.	O'zbekiston Respublikasi hududida banklar tomonidan Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni qisqa muddatli kreditlashni tashkil etish tartibi to'g'risida Nizom. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1999 -yil 16 -martda 675-son bilan ro'yxatga olingan
8.	O'zbekiston Respublikasi hududida banklar tomonidan Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni o'rta va uzoq muddatli kreditlashni tashkil etish tartibi to'g'risida Nizom. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2000 -yil 8 -fevralda 892-son bilan ro'yxatga olingan
9.	Tijorat banklari tomonidan fermer Xo'jaliklari hamda kichik va o'rta biznes sub'ektlarini milliy valyutada kreditlash tartibi. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2001 -yil 7 -martda 907-son bilan ro'yxatga olingan
10.	Umumdavlat soliqlarini hisoblash va byudjetga to'lash to'g'risida yo'riqnomalar
11.	Mahalliy soliqlar va yig'implarni hisoblash va byudjetga to'lash to'g'risida yo'riqnomalar.
12.	Vazirlik, idoralar, korxonalar va tashkilotlar xodimlarini O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqariga xizmat safariga yuborilganda xizmat safari xarajatlarini qoplash uchun mablag'lar berish tartibi to'g'risidagi Nizom
13.	O'zbekiston Respublikasi 21-son «Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy-Xo'jalik faoliyati buxgalteriya hisobi schyotlar rejasi va uni qo'llash to'g'risida yo'riqnomalar»nontli Buxgalteriya hisobi milliy andozasi (BHMA)
14.	O'zbekiston Respublikasining boshqa BHMAlari
15.	Hisob-kitob muomalalarini hisobga oluvchi dastlabki hujjatlar va hisob registrlari
16.	Moliyaviy hisobot

Ichki hisob-kitob muomalalarini auditorlik tekshiruvidan o'tkazish ushbu muomalalarni hisobga olish va ichki nazoratning ahvolini oldindan baholashni nazarda tutadi. Bunda xodimlarni ishga yollash va ishdan bo'shatishda qonunchilikka rioya qilinishini, ro'yxatdagi hisob va nazorat xodimlariga xizmat vazifalarini, ish vaqtini va bajariladigan ishlarni taqsimlash holati; mehnatga haq

to'lash, mukofotlash va moddiy yordam to'g'risidagi nizomlarga rioya qilinishi va ichki nazoratning holatini o'rganiganidan so'ng ichki hisob-kitob muomalalarini tekshirish uchun tanlash hajmini aniqlaydi.

9.2. Hisobdor shaxslar bilan hisob-kitob muomalalari auditi

Xo'jalik sub'ektlari har doim ham bevosita o'z kassasidan yoki hisob-kitob schyotidan hisoblashishlarni amalga oshira olmaydi. Bunday hollarda xodimlarga hisobdorlik asosida bo'naklar naqd pullarda beriladi, ular to'lovlarni amalga oshiradilar. Bular ma'muriy Xo'jalik muomala xarajatlari va xizmat safarlari uchun beriladigan bo'naklardir. Ushbu Xo'jalik muomalalari 4220 - «Xizmat safari uchun berilgan bo'naklar», 4230 - «UmumXo'jalik xarajatlari uchun berilgan bo'naklar» va 6970 - «Hisobdor shaxslarga to'lanadigan qarzlar» schyotlarida hisobga olinadi.

«Naqd pulsiz hisob-kitob yo'li bilan amalga oshirib bo'lmaydigan mayda ma'muriy-Xo'jalik, operatsion va xizmat safari xarajatlari uchun kassadan korxonada ishchilariga beriladigan pul bo'naklari hisobdor summalar deb ataladi.

Hisobdor shaxslar bilan hisob-kitoblar auditining asosiy vazifalari: hisobdor summalar to'g'ri va maqsadli ishlatilganligini tekshirish; Xo'jalik yuritish nuqtai nazaridan qonunga xilof va maqsadga muvofiq bo'lmagan xarajatlarni aniqlash; xizmat safarlari bilan bog'liq xarajatlarni qoplash bo'yicha belgilangan tartibga rioya qilinishini tekshirish».

Hisobdor shaxslar bilan hisob-kitoblar auditi mazkur ob'ekt bo'yicha ichki nazorat va hisob tizimining holatini o'rganishdan boshlanadi. Ichki nazorat tizimini baholashda aniqlangan, uning kuchli tomonlari (nazorat barcha test qilinadigan yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirilganligi, muomalalar haqqoniyligi, tegishli tarzda ruxsat etilganligi va hisobda aks ettirilganligi), shuningdek, kuchsiz tomonlari (hisobdor shaxslar ro'yxati, hisobdor summalar beriladigan muddatlar va boshqalarning buyruq bilan tasdiqlanganligi) hisobdor shaxslar bilan hisob-kitoblarni batafsil tekshirishda e'tiborga olinadi. Bu muomalalar ko'p hollarda yoppasiga tekshiriladi.

Hisobdor shaxslar bilan hisob-kitoblar auditining vazifalari quyidagilardan iborat (9.2-jadval).

9.2-jadval

Hisob-kitoblar auditining vazifalari

No	Audit vazifalari mazmuni
	Xizmat safari xarajatlarining qoplanish tartibiga rioya qilinishini aniqlash
	Hisobdor shaxslar tomonidan qilingan xarajatlarning qonuniyligi va maqsadga muvofiqligini aniqlash
	Xo'jalik xarajatlarining asoslilikini aniqlash
	Xizmat safari va Xo'jalik xarajatlari yuzasidan korxonada ma'muriyati farmoyishlarining qonuniyligini aniqlash
	Bo'nak hisobotlari va ularga ilova qilingan hisobdor summalarning sarflanganini isbotlovchi hujjatlar (transport chiptalari, mexmonxona va boshqa tashkilotlari pattalari (kvitantsiyalar), olingan moddiy boyliklarning schyotlari, har xil ishlar naqd

	pul hisobidan bajarilgan shartnomalar) rasmiylashtirilishini tekshirish
	Kassa hujjatlarining (kassir hisobotlari, kassa kitim va chiqim orderlari va ularni qayd qilish daftarlari) tekshirish
	Hisobdor shaxslar bilan hisob-kitoblar bo'yicha analitik va sintetik hisob registrlarining ma'lumotlari (7 -ASK - jumal-order) ni tekshirish
	Hisobdor shaxslar bilan hisob-kitoblarni audit qilishda buxgalteriya hisobi holati bilan tanishishi, hujjatlarning to'g'ri va o'z vaqtida rasmiylashtirilishi, xizmat safarlari va Xo'jalik xarajatlari yuzasidan korxonahabbarining farmoyishi ber-yuqligi, xodimni bu safarga yuborish va Xo'jalik xarajatlarning asosligini aniqlash

Auditor buxgalteriya xodimlarining ushbu sohadagi, qonunlar va yuqori tashkilotlarning me'yoriy hujjatlaridan xabardorliklariga hamda ularning nusxalari korxonahabgalteriyasida mavjudligiga ishonch xosil qilishi, shuningdek ushbu me'yoriy hujjatlarga amal qilinish darajasini tekshirishi kerak. Buning natijasida quyidagilar aniqlanishi mumkin:

- ilgari hisobdor pullar yuzasidan qarzi bo'lgan yoki bu pullar yuzasidan hisoblashmagan, hisobot topshirmagan shaxslarga, korxonahab haqiqatda ishlaymaydigan shaxslarga pul berilmayotganligi;

- navbatdagi mehnat ta'tiliga chiqarish va bir yo'la xizmat safariga yuborish xollari mavjudligi;

- xizmat safari vaqtida mehnat qobiliyatini yuqotib, kasalxonahab davoalanishda bo'lgan xodimlarga turar joy va kundalik xarajatlari to'lash tartibiga rioya qilinishini, bu muddatning 2 oydan oshmaganligini aniqlash kerak.

Hisobdor shaxslarga bo'naklar berilishining asosligini aniqlash Xo'jalik ehtiyojlari uchun hisobdor summa berish talablariga rioya qilishni tekshirishdan iborat. Bunda auditor hisobini berish uchun bo'nak olgan shaxslar, hamda berilgan bo'naklar summasi, va muddatining korxonahabbari buyrug'iga muvofiqligini aniqlaydi.

Bo'nak berish uchun xizmat safari to'g'risidagi buyruq va xizmat safari guvoohnomasi asos bo'ladi. Xizmat safari uchun hisobdor summa berilganligini tasdiqlaydigan kassa chiqim orderlarini tekshirish mobaynida barcha rekvizitlarining to'liq to'ldirilganligiga, xususan, bo'nak berish uchun asosning aks ettirilganligiga e'tibor beriladi. Muayyan hisobdor shaxs tomonidan oldingi olingan bo'nak bo'yicha to'liq hisobot berilganidagina, unga bo'nak beriladi.

Hisobi beriladigan bo'nak berishning asosligini tekshirish amallari kassa muomalalarini tekshirish mobaynida amalga oshirilishi mumkin. Bunda aniqlangan tafovutlar to'g'risidagi axborotlar ichki hisob-kitob muomalalarini tekshirayotgan auditorga beriladi.

Hisobdor shaxslar tomonidan bo'nak hisobotlarining o'z vaqtida taqdim qilinishini tekshirish, bo'nak hisobotlari haqiqatda taqdim qilingan muddatlarni, xizmat safari to'g'risidagi buyruqqa yoki xizmat safari guvoohnomasida ko'rsatilgan muddatlarga solishtirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Agar auditor ushbu qoidaga amal qilinmayotganligini aniqlasa, unda 21-

son BHMS ning talablariga muvofiq belgilangan muddatlarda qaytarilmagan hisobdor summalarning 9430-«Boshqa operatsion xarajatlar» schyotida aks ettirilishi (Debet 9430, Kredit 4220, 4230) va keyinchalik ushbu summalarning hisobdan chiqarishini tekshirish zarur.

Ayrim korxonalarda xodimlarga go'yo Xo'jalik hamda xizmat safarlari uchun bo'nak ajratilgandek bo'lib, aslida ularning shaxsiy ehtiyojlari uchun pul berilishiga yo'l qo'yiladi. Shuning uchun auditor xodimning xizmat safariga jo'natish guvohnomasi borligini, uning muddatini, yo'l xarajatlarini, amaldagi me'yorlar bo'yicha sutkalik to'lov summasi qanchaligini, hisobdor shaxslar bo'naklar bo'yicha hisobotlarni o'z vaqtida topshirishlari va sarflanmay qolgan mablag'lar qoldiqlarini kassaga topshirishlarini aniqlaydi.

9.3. Mol etkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisob-kitoblar auditi

Mol etkazib beruvchi va pudratchilar bilan hisob-kitoblar Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatida eng ko'p uchraydigan hisob-kitoblardir. Hisob-kitoblar mahsulot etkazib berish, ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish shartnomlari bo'yicha bajarilgan majburiyatlar uchun keyin haq to'lash yoki oldindan to'lash tarzida amalga oshiriladi. Xo'jalik sub'ektlari o'rtasidagi o'zaro hisob-kitoblar shakllari O'zR. Markaziy banki tomonidan belgilanadi. Unga ko'ra, mulk shaklidan qat'iy nazar barcha Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'z majburiyatlari bo'yicha boshqa Xo'jalik sub'ektlari bilan hisob-kitoblarni, shuningdek, tovar-moddiy boyliklar uchun jismoniy va yuridik shaxslar o'rtasidagi hisob-kitoblar, odatda, bank muassasalari orqali naqd pulsiz tartibda amalga oshirilishi lozim.

Mol etkazib beruvchi va pudratchilar bilan bo'ladigan hisob-kitoblarni hisobga olishda 6010 - «Mol etkazib beruvchi va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar» schyotidan foydalaniladi.

Mol etkazib beruvchi va pudratchilar bilan hisob-kitoblarni tekshirish quyidagi asosiy ikki yunalish bo'yicha amalga oshirilishi mumkin:

- olingan tovar-moddiy boylik (ish, xizmat) lar uchun to'lovlar yoki ortib jo'natilgan tovar (bajarilgan ish va xizmat) lar uchun tushgan summalarning to'g'riligini aniqlash;

- tovar-moddiy boyliklarni kiringa olish va hisobdan chiqarishning to'liqligini tekshirish.

«Mol etkazib beruvchi va pudratchilar bilan hisob-kitoblar auditining asosiy vazifasi hisob-kitob holati to'g'risidagi ma'lumotlar haqiqiy va qonuniyligi, hisob-kitob va moliyaviy intizomga rioya qilinishi va u korxonaga to'lov qobiliyatiga ta'sirini tekshirish, qarzlarni haqiqiylikni aniqlashdan iborat.

Yuqorida qayd etilgan hisob-kitoblarni tekshirish uchun ma'lumot manbasi bo'lib, mahsulot (ish, xizmat) larni etkazib berishga oid shartnomalar, hisob-kitoblar bo'yicha o'zaro solishtiruv dalolatnomalari, hisob-kitoblarni inventarlash dalolatnomalari, to'lov hujjatlarining nusxalari, 4310 - «Tovar-

moddiy boyliklar uchun mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo'naklar», 5010- «Kassadagi pul mablag'larini hisobga oluvchi schyotlar», 5110 - «Hisob-kitob schyoti», 5200 - «Chet el valyutasidagi pul mablag'larini hisobga oluvchi schyotlar», 6010 - «Mol etkazib beruvchi va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar» va boshqa schyotlar bo'yicha hisob registrlari (ro'yxatlar, jurnal-orderlar, mashinogrammalar), Bosh kitob, moliyaviy hisobot va boshqalar hisoblanadi»¹.

Mol etkazib beruvchilar va haridorlar o'rtasidagi hisob-kitoblar qoidaga ko'pa naqd pulsiz amalga oshiriladi va ular ikki guruhga bo'linadi:

- 1) tovar muomalalari bo'yicha;
- 2) moliyaviy majburiyatlar bo'yicha.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning quyidagi asosiy shakllari mavjud: to'lov topshiriqnomasi, to'lov talabnoma, akkreditiv; inkassa topshirig'i, cheklar va o'zaro talablarni uzishga asoslangan hisob shakli.

Mol etkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisob-kitob muomalalarni auditdan o'tkazish ham yuqorida bayon qilingan, barcha hisob-kitob muomalalari uchun xos bo'lgan umumiy qoidalariga asosan o'tkaziladi.

Hisob-kitob ma'lumotlarining mosligini tekshirish balans va hisob registrlari ma'lumotlari tengligini aniqlashdan boshlanadi.

Agar hisob-kitob ma'lumotlarini solishtirish amallarini bajarish mobaynida nomuvofiqliklar aniqlansa, auditor ularning katta-kichikligini va vujudga kelish sabablarini aniqlaydi.

Hisob va hisobot ma'lumotlarining o'zaro tengligi aniqlaganidan so'ng, auditor mol etkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisob-kitoblar qoldig'ining haqqoniyligini baholashi kerak. Shu maqsadda u quyidagilarni tekshiradi:

- analitik hisob registrlarida dastlabki hujjatlar va shartnomalarning raqamlari hamda tuzilgan sanalari to'g'risidagi ma'lumotlar mavjudligi;
- analitik hisob registrlarida ko'rsatilgan shartnomalar va dastlabki hujjatlarining haqiqatda mavjudligi (tanlab tekshiriladi);
- dastlabki hujjatlar va hisob registrlaridagi ma'lumotlarning mosligi (tanlab tekshiriladi).

Majburiyat summalarining hujjat bilan tasdiqlanmaganlari shubhali qarzdorliklar qatoriga qo'shiladi. Bunday qarzlarning haqqoniyligi hisob-kitoblarni inventarizatsiya qilish (solishtirish dalolatnomasi tuzish) yo'li bilan tasdiqlanadi.

Mol etkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisob-kitoblarga doir qarzdorliklar haqqoniyligini baholashda ularning vujudga kelish muddatlari, hisob-kitoblar bo'yicha majburiyatlar bajarilishining belgilangan chegara muddati o'tib ketgan, talab qilib undirib olinmagan debitor qarzlari bor yoki yo'qligi tekshiriladi.

Hisob-kitoblar bo'yicha inventarizatsiya materiallarini tekshirish mol

¹ Tulaxodjueva M.M. va boshqalar. Audit O'quv qo'llanma -T 2004. 106 b

etkazib beruvchi va pudratchilar bilan hisob-kitoblar qoldiqlarining haqqoniyligini baholashda muhim ahamiyatga egadir.

Mol etkazib beruvchi va pudratchilar bilan hisob-kitoblarga doir muomalalar quyidagi yo'nalishlar bo'yicha tekshiriladi:

- shartnomalar mavjudligi va rasmiylashtirilish holati;

- sotib olingan moddiy qiymatlik (ish, xizmat) lar to'liqligi va to'g'ri kirim qilinganligi;

- moddiy qiymatlik (ish, xizmat) lar uchun o'z vaqtida va to'liq haq to'langanligi.

Auditor dastavval mahsulot etkazib berish, ish bajarish va xizmat ko'rsatish uchun boshqa Xo'jalik shartnomalarining mavjudligi hamda shartnomalarning to'g'ri rasmiylashtirilganligini aniqlaydi. Shartnomalar amaldagi qonunchilik talablariga mos kelishi lozim.

Auditor dastlabki hujjatlardagi ma'lumotlarni shartnomalar, schyot-fakturalar va loyiha-smeta hujjatlarining ma'lumotlari bilan solishtirish natijasida olingan moddiy qiymatlik (ish, xizmat) larni kirim qilishning to'liqligi, to'g'riligi va o'z vaqtidaligi to'g'risida dalillarga ega bo'ladi.

Dastlabki hujjatlarni tekshirishda barcha hisoblashuv-to'lov hujjatlarida QQS summasining alohida satr bilan ajratib ko'rsatilganligiga va QQS summasining hisob-kitob yo'li bilan ajratib ko'rsatilishiga yo'l qo'yilmasligiga (me'yoriy hujjatlarda belgilangan holatlardan tashqari) e'tibor qaratiladi. Auditor ushbu talablarga rioya qilinishini tekshirish natijasida olingan moddiy qiymatlik (ish, xizmat) lar bo'yicha QQS ni hisobga olishning asoslanganligini tasdiqlovchi dalilga ega bo'ladi. Uning qoplanishi to'langan, kirim qilingan va ishlab chiqarish maqsadlarida ishlatilgan qiymatliklar bo'yicha amalga oshiriladi.

Hisob-kitob hujjatlari xali yetib kelmagan moddiy qiymatlik (ish, xizmat) larni tekshirishda ushbu olingan qiymatlik (ish, xizmat) larning puli to'langan, lekin yo'lda kelayotgan (debitor qarz) sifatida hisobda turmaganligi aniqlanadi.

Xorijdan olingan import mahsulot (ish, xizmat) lar uchun hisob-kitoblar bo'yicha tekshiruv o'tkazilganda, mulkchilik huquqi o'tgan paytni, moddiy qiymatlik (ish, xizmat) larni kirim qilish sanasiga amal bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining valyuta kursini va to'lov hujjatlarining to'lanishini, kurs farqlarini, qo'shilgan qiymat solig'i summasini va franko (tovarni haridorga etkazib berishda transport xarajatlarini qoplash va hisob-kitob qilish) shartlarini aniqlashning to'g'riligi tekshiriladi.

Mol etkazib beruvchilar va pudratchilar schyotlarining to'lanishini tekshirishda auditor quyidagilarni aniqlaydi:

- qarzlarni qoplash bo'yicha muomalalarning tegishli to'lov hujjatlari (bank ko'chirmalari va to'lov topshirig'i, o'zaro talablarni hisobga olish dalolatnomalari, cheklar va shunga o'xshash) bilan tasdiqlanganligi;

- to'lov hujjatlarining haqiqiyliigi va to'g'ri rasmiylashtirilganligi (barcha majburiy rekvizitlarining mavjudligi, QQS summasining alohida satr bilan

ajratib ko'rsatilganligi, bank shtampi, chet tilidagi hujjatlarning tasdiqlangan tarjimasini va shunga o'xshash);

- to'lov hujjatlari ma'lumotlarining 3110 - «Oldindan to'langan ijara haqi», 3120 - «Oldindan to'langan xizmat haqi», 3190 - «Boshqa oldindan to'langan xarajatlar», 4310 - «Mol etkazib beruvchi va pudratchilarga berilgan bo'naklar», 6010 - «Mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar» (joriy qismi), 7010 - «Mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar» (uzoq muddatli qismi) schyotlari bo'yicha hisob registrlarining ma'lumotlariga mosligi, ushbu schyotlar bo'yicha hisob registrlari ma'lumotlarining 5110, 5210, 5220, 4310, 4010, 4020, 6310, 4220, 4230, 6870, 4810-4890, 6810, 6820, 6830 va 6890 schyotlar bo'yicha hisob registrlariga mosligi.

Qarzdorliklarning o'zaro hisoblashish tartibida qoplanishini tekshirish natijasida, auditor o'zaro hisob-kitoblar uchun asos (shartnoma, tomonlardan birortasining o'zaro hisob-kitoblar tartibidagi to'lovni amalga oshirish to'g'risidagi iltimosnomasi) mavjudligini, qarz summasi va qoplash sanasini, hamda hisob registrlarida aks ettirishning to'g'riligini aniqlaydi.

O'zaro talablarni hisobga olish, hisob-kitoblarni solishtirish dalolatnomasi va har ikkala tomon ishtirokida tuzilgan o'zaro talablarni hisobga olish to'g'risidagi tomonlardan birortasining xati (arizasi). Dalolatnomalarda majburiy rekvizitlardan tashqari, qarzdorlikni vujudga keltirgan shartnomalar va dastlabki hujjatlar ma'lumotlari, QQS summasi alohida ajratilgan holda ko'rsatilishi lozim.

Da'vo muddati o'tib ketgan qarzdorliklar bo'yicha o'zaro talablarni hisobga olishga yo'l qo'yilmaydi.

9.4. Xaridor va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar auditi

Haridorlar va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblarni tekshirishning umumiy qismi - qoldiqlar haqqoniyligini baholash va bajariladigan uslubiy amallar mol etkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisob-kitoblarni tekshirishga o'xshash.

21-sonli BHMS ga muvofiq, «Jo'natilgan mahsulot, bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlar uchun haridor va buyurtmachilar bilan olib boriladigan hisob-kitoblar, 4010 - «Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar», 4020 «Olingan veksellar», 6310 - «Xaridorlar na buyurtmachilardan olingan bo'naklar», 9010 - «Mahsulotlar sotishdan olingan daromadlar», 9020 - «Tovarlarni sotishdan olingan daromadlar», 9030 - «Bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlardan olingan daromadlar», 9110 - «Sotilgan mahsulotlar tannarxi», 9120 - «Sotilgan tovarlar tannarxi», 9130 - «Sotilgan ishlar va xizmatlar tannarxi» schyotlarida hisobga olinadi. Auditor 4010 - «Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar», 4020 - «Olingan veksellar» va 6310 - «Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo'naklar» schyotlari bo'yicha hisob yuritish va nazoratning holati hamda qoldiqlarning haqqoniyligini baholash

natijasida haridor va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar bo'yicha muomalalarning ishonchligini tekshiradi. Bu schyot bo'yicha oborotlarni tekshirishning muhimligi korxonaga faoliyatini baholaydigan asosiy ko'rsatkich-tovarlar, mahsulotlar, ish va xizmatlarni sotishdan olinadigan daromad ko'rsatkichi bo'yicha axborotlarni shakllantirishi bilan izohlanadi.

Xaridor va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblarning auditi mol etkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisob-kitoblarning auditiga o'xshash ravishda analga oshiriladi. Xaridorlar bilan hisob-kitoblarning auditi jarayonida mol etkazib berish uchun shartnomalar tuzilganligi, Xaridor tomonidan qabul qilingan mahsulotlar uchun korxonaga tegishli bo'lgan summalar (sotish muddatlari, mahsulot sifati va boshqa omillarni hisobga olgan holda) to'g'ri hisoblanganligi, 15 % miqdorida oldindan to'lov amalga oshirilmasdan turib mahsulot berilganligi, 4010 -«Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan schyotlar», 6230 - «Boshqa kechiktirilgan daromadlar», 6310 - «Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo'naklar» schyotlarda ko'rsatilgan Xaridorlar qarzi haqiqiyliги aniqlanadi. Sotilgan mahsulot (ish, xizmat) lar bo'yicha qarzlarning haqiqiyliги, qonuniyligi va ishonchligi dastlabki hisob-kitob-to'lov hujjatlari, hisob-kitoblarni inventarlash dalolatnomalari va hisob registrlaridagi ko'rsatkichlar asosida tekshiriladi.

Xaridorlar va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblarga doir muomalalarni tekshirishda 4010, 4020 va 6310 schyotlar bo'yicha hisob registrlari ma'lumotlarining Bosh daftar hamda o'zaro aloqador hisob registrlari ma'lumotlari bilan tengligi aniqlanadi. Bunda asosan 4010 schyot debeti bo'yicha yozuvlar 9010 -, 9020, 9030, 9210, 9220 schyotlarning krediti bo'yicha yozuvlar bilan solishtiriladi. Agar qonun yoki oldi-sotti shartnomasida tovarga mulkchilik huquqining maxsus tartibi ko'zda tutilmagan bo'lsa, u holda umumiy qoida bo'yicha mulkiy huquq mol etkazib beruvchidan Xaridorga tovarni jo'natish vaqtida o'tadi va quyidagi buxgalteriya yozuvi bilan aks etiriladi:

Debet 4010 - «Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar»,

Kredit 9010 - «Tayyor mahsulotlarni sotishdan olingan daromadlar».

Bunday yozuv soliqqa tortish maqsadi uchun qanday hisob tartibi to'lov bo'yicha yoki jo'natish bo'yicha qabul qilinganidan qattiy nazar analga oshiriladi.

Muomalalarning hujjat bilan asoslanganligini tekshirish mobaynida tovar (ish, xizmat) lar bahosi shakllanishining shartnoma shartlariga muvofiqliги hamda QQS summasi va Xaridorlarga taqdim qilingan schyotlar boshqa elementlarining to'g'riligi aniqlanadi. Xaridorlar tomonidan schyotlarni to'lashning o'z vaqtidaligi va to'liqligi 5110, 5210, 5220, 6310, 7310 schyotlar bilan bog'lanadigan ma'lumotlarni taqqoslash va analitik hisob registrlaridagi yozuvlarni ko'rib chiqish yo'li bilan aniqlanadi.

Xaridor va buyurtmachilar bilan hisob - kitoblarni tekshirish boshlashdan oldin saldo (qoldiq) reestrlarida ko'rsatilgan qoldiqlarning Bo daftardagi 4010 - «Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar», 40

- «Olingan veksellar», 6310 - «Xaridor va buyurtmachilardan olingan bo'naklar» schyotlari bo'yicha qoldiqlarga teng kelishini aniqlash zarur. Shuningdek, reestrlarning o'z vaqtida to'ldirilishi, buxgalteriyaga topshirilishi va Xo'jalikning kassasiga yoki hisob-kitob schyotiga tushgan to'lovlar haqida belgilar (yozuvlar) mavjudligi tekshiriladi. Mahsulot (ish, xizmat) lar realizatsiyasi bo'yicha to'lov talabnomalarining o'z vaqtida to'ldirilishi va inkassaga qo'yilishi tekshiriladi. Qarzlarning vujudga kelish sanalari va to'lov muddati o'tib ketgan summalarini saldo (qoldiq) reestrlari bo'yicha aniqlash zarur. Ushbu to'lov hujjatlari bo'yicha qarzlarni nihoyatda puxta tekshiriladi. Chunki, amaliyotda Xaridorlar va buyurtmachilarning qarzlari 4010 - «Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar» va 4020 - «Olingan veksellar» schyotlarining debetida, to'lovlarning kelib tushishi esa 6310 - «Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo'naklar» schyotining kreditida aks ettiriladi, shuningdek mahsulot va materiallar bir Xo'jalik yoki tashkilotga jo'natilib, schyot esa adashib boshqasiga taqdim etilishi hollari ham uchraydi. Buning natijasida haqiqiy bo'lmagan debitor va kreditor qarzlarni vujudga keladi.

Xaridor va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblarni tekshirishda korxonalar rahbari va bosh buxgalteri tomonidan muddati o'tib ketgan debitor qarzlarni undirish choralari ko'rilayotganligi aniqlanadi, hisob-kitoblarni o'zaro taqqoslash va aniqlangan tafovutlarni taqqoslash dalolatnomasi tuzib to'g'rilash, qarzlarni o'zaro surishishga doir ishlarning amalga oshirilayotganligi tekshiriladi. Shuningdek, audit jarayonida Xaridorlarning muddatlari chiqib ketgan debitor qarzlari talab qilinganligi va talab qilinmaganligini aniqlab tahlil qilinadi. Debitor qarzlarni hisobdan o'chirish faktlari bo'yicha auditor ushbu faktlarning asoslanganligi va to'g'ri aks ettirilganligini aniqlaydi.

9.5. Turli debitor va kreditorlar bilan hisob-kitoblar auditori

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar bilan o'zaro hisob-kitob munosabatlarida korxonada tugallanmagan hisob-kitoblar bo'yicha debitorlik va kreditorlik qarzlari yuzaga keladi.

Debitor va kreditorlar bilan hisob-kitoblarni tekshirishda, auditor avvalo debitor va kreditor qarzlarning paydo bo'lishi sabablarini aniqlashi zarur. Hisob-kitoblarning belgilangan qoidalariga muvofiq keladigan qarzlardan tashqari, katta miqdordagi debitor va kreditor qarzlarning mavjudligidan dalolat beradi.

«Debitorlik qarzi tovarlar haqiqatda yuklab jo'natilgan, ishlar bajarilgan, xizmatlar ko'rsatilgan kundan boshlab 90 kun o'tgach muddati o'tgan hisoblanadi»¹.

Debitorlik va kreditorlik qarzlari bo'yicha muomalalarni tekshirishga kirishishdan oldin qarzlarning tegishli qoldiqlari balans moddalari bo'yicha to'g'ri aks ettirilganligini aniqlash lozim. Buning uchun tekshirish davri boshidagi hisob-kitoblarning har qaysi turi yuzasidan analitik hisob registrlarining ma'lumotlari bo'yicha hisob-kitoblarni hisobga olish uchun

¹ O'zR Prezidentining 1999 yil 19 iyuldagi PF-2340 son Farmoni

ino'ljallangan schyotlar bo'yicha qoldiqlari balansning tegishli moddalari qoldiqlari bilan taqqoslanadi. So'ngra hisob-kitoblar har qaysi turi bo'yicha alohida tekshiriladi. Bunda auditor qarzning paydo bo'lishi sabablarini, u kimning aybi bilan va qachon paydo bo'lganligi, uni undirib olish mumkin yoki mumkin emasligini, ya'ni debitorlar o'z qarzlarini tan olgan xatlar yoki hisob-kitoblarni taqqoslash dalolatnomalari mavjudligini, da'vo qilish muddatlari o'tkazib yuborilmaganligini, qarzlarni yopish yoki undirish uchun qanday choralar ko'rilayotganligini aniqlashi lozim.

Turli debitor va kreditorlar bilan hisob-kitoblarni tekshirishda quyidagilarni aniqlash lozim:

- kreditga sotilgan tovarlar bo'yicha hisob-kitoblar to'g'riligi;
- shartnomalar mavjudligi;
- xaridorlar topshiriqoma-majburiyatlarining taqdim etish muddatlari;
- kreditni qoplash tartibi va boshqalar.

Kreditga sotilgan tovarlar bo'yicha hisob-kitoblar holati 4700 - "Xodimning boshqa operatsiyalar bo'yicha qarzi hisobi schyoti" schyotlar guruhi bo'yicha, shuningdek, 4710 - "Kreditga sotilgan tovarlar bo'yicha xodimning qarzi" schyot ko'rsatkichlari asosida o'rganiladi. Eng muhimi, Xaridorlarning muddati o'tgan qarzlari bo'yicha hisob-kitoblar o'rganib chiqiladi va muddati o'tgan qarzlar paydo bo'lishi sabablari aniqlanadi. Ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

- kredit berish qoidalariga rioya qilmaslik;
- ijro varaqalari bo'yicha boshqa korxonalar yoki jismoniy shaxslar foydasiga summalar to'g'ri va asosli ushlab qolganligi, shuningdek, ushlab qolingan summalar oluvchilarga o'z vaqtida o'tkazilmaganligi;
- korxonada ixtiyorida xonadonlarda istiqomat qiluvchilar va yotoqxonalarda, mehmonxonalarda yashovchi shaxslar bilan korxonada hisobidagi xonadonlardan foydalanganligi va maishiy xizmat ko'rsatilganligi uchun hisob-kitoblar to'g'ri hisoblanmaganligi.

Turli debitorlar va kreditorlar bilan hisob-kitoblar auditori bo'yicha 4800 - «Turli debitorlar qarzlarini hisobga oluvchi schyotlar», 6900 - «Turli kreditorlarga bo'lgan qarzlarni hisobga oluvchi schyotlar» schyotlarning hisob registrlari va hisobotlardagi buxgalteriya yozuvlari hamda ulardagi hisobda turgan qarzlar tekshiriladi. Turli debitor va kreditorlar bilan hisob-kitoblarni tekshirish uslubiyoti va ketma-ketligi boshqa barcha hisob-kitob muomalalarini tekshirishga o'xshash.

Yuqorida keltirilgan schyotlarda hisobga olinadigan muomalalarning xilma-xilligini etiborga olgan holda, auditor hisob-kitoblar ahvolini tahlil qilish mobaynida ushbu schyotlar qo'llanishining qonuniyligini aniqlaydi. (Ya'ni, 4800, 6900 schyotlarida aks ettiriladigan muomalalar boshqa schyotlarda aks ettirilmayotganligini aniqlaydi yoki aksincha).

Auditor yil oxirida to'lanmagan, deponentlanmagan summalar bo'yicha haqiqatda to'langan ish haqi summalaridan hisoblanishi lozim bo'lgan daromad

solig'ining qayta hisoblanganligini aniqlash zarur.

Ijro varaqasi bo'yicha boshqa korxonalar foydasiga ushlanadigan summalar (alimentlar, jarimalar, moddiy zararni undirish va h.k.) to'g'riligi va asoslanganligi hisob yozuvlarini hisoblashuv-to'lov vedomostlari va ushlab uchun asos bo'lgan boshqa hujjatlar bilan solishtirish orqali tekshiriladi. Bunday summalarni o'tkazishning o'z vaqtidaligi va to'liqligi shaxslar bo'yicha qarzlarning ahvoli va harakatini tahlil qilishda va summalarning xodimlardan ushlangan hamda o'tkazilgan sanasi bilan taqqoslash orqali aniqlanadi.

Byudjet tashkilotlari bilan hisob-kitoblarni tekshirishda shartnomalar mavjuddigi, ish (xizmat) bajarilishining hujjat bilan tasdiqlanishi, ularning xususiyatlari, ishlab chiqarish yoki noishlab chiqarishga taalluqli ekanligi aniqlanadi. Bular sarflarni mohiyalashtirish manbalarini aniqlashning to'g'riligini tasdiqlash uchun zarur. Chunonchi, o'qitish, malaka oshirish bilan bog'liq va ishlab chiqarish maqsadlari uchun zarur bo'lsa, O'quv uchun to'lovlar xarajatlar tarkibi to'g'risidagi nizomga muvofiq tannarxga qo'shilishi mumkin.

Ayrim hollarda hisob-kitoblarni debitor qarz summasi katta bo'lgan tashkilotlardagi tegishli hujjatlar bilan taqqoslab ko'rish tavsiya qilinadi. Bunday qarama-qarshi tekshiruvlar birinchi navbatda, savdo va ta'minot tashkilotlarida o'tkaziladi.

Debitor va kreditor qarzlarning da'vo muddatlari hamda debitor qarzlarni undirish bo'yicha Xo'jalik sudiga murojat qilish tartibi tekshiriladi. Shuningdek, debitor va kreditor qarzlarning inventarizatsiyasi va uning natijalari tahlil qilinadi. Buning uchun auditor turli debitor va kreditorlar bilan hisob-kitob muomalalarini auditorlik tekshiruvidan o'tkazishni yakunlashda ishchi hujjatlardagi malumotlarni umumlashtiradi va 4800, 6900 – schyotlar bo'yicha hisob hamda hisobot ma'lumotlarining ishonchligi, hisobni yuritish to'g'riligini baholaydi.

9.6. Byudjet bilan hisob-kitoblar auditi

O'zbekiston Respublikasi soliq qonunchiligiga muvofiq ko'pchilik korxonalar byudjetga umumdavlat va mahalliy soliqlar hamda yig'imlar to'laydilar.

Soliqlar va boshqa to'lovlar bo'yicha byudjet bilan hisob-kitoblarni auditorlik tekshiruvidan o'tkazishning maqsadi - tekshiriladigan Xo'jalik yurituvchi sub'ekt moliyaviy hisobotining soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha qarzdorlikni aks ettirish qismida, hamda soliqqa tortishdagi tartibga solinmagan masalalar bilan bog'liq sezilarli holatlarni aks ettirishdan iborat.

«Korxonada byudjet bilan hisob-kitoblar auditing asosiy maqsadi soliq va yig'imlarning barcha turlari bo'yicha hisoblar to'g'ri tashkil etilishi, ular to'liq va o'z vaqtida byudjetga o'tkazilishi, soliq to'lovlarining kechiktirish sabablari va boqimandalar qaysi schyotlarga o'tkazilganligi, mablag'lar o'z vaqtida o'tkazilmaganligiga aybdor shaxslarga nisbatan va yo'l qo'yilgan

kamchiliklarni oldini olish uchun qanday choralar ko'rilganligini aniqlashdan iboratdir. Byudjet bilan hisob-kitoblarni tekshirishda auditor Xo'jalik yurituvchi sub'ektga soliq va yig'imlar noto'g'ri hisoblanishi hamda ular o'z vaqtida byudjetga o'tkazilmaganligi uchun soliq idoralari tomonidan ko'riladigan jarima va boshqa choralar bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy yo'qotishlarni oldini olishga yordam berishi lozim.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning byudjet bilan hisob-kitob muomalalari bo'yicha tekshiruvining asosiy manbalari quyidagilar hisoblanadi:

- to'lovlar va yig'imlar alohida turlari bo'yicha ma'lumotnomalar va hisoblar;

- tegishli summalar byudjetga o'tkazilganligi to'g'risidagi dastlabki hujjatlar ilova qilingan bank ko'chirnalari;

- soliq idoralari tomonidan o'tkazilgan tekshiruvlar bo'yicha dalolatnomalar;

- buxgalteriya hisobi schyotlari bo'yicha yozuvlar;

- jurnal-orderlar va hisob registrlarining boshqa turlari;

- Bosh kitob, moliyaviy hisobot va boshqalar.

Byudjet bilan olib boriladigan hisob - kitoblar auditor jiddiy e'tibor berishi lozim bo'lgan murakkab ob'ekt hisoblanadi. Birinchidan, byudjetga to'lanadigan soliqlarning noto'g'ri hisoblanganligi va to'langanligi uchun korxonaga nisbatan moliyaviy jazo choralar qo'llaniladi. Bu esa uning moliyaviy ahvoriga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Ikkinchidan, hisob-kitoblarning to'g'riligini tasdiqlovchi auditorlik xulosalari soliq inspeksiyasi tomonidan qabul qilinishi ayrim hollarda shubha ostiga olinib, qabul qilinmasligi ham mumkin. So'ngi holatda soliq organi taqdim qilingan auditorlik xulosasini qaytadan tekshirib chiqishga haqlidir. Agar auditor xulosasi davlat byudjeti manfaatlariga zid, amaldagi qonunchilikka va me'yoriy hujjatlarga rioya qilinmasdan, sifatsiz tuzilganligi aniqlansa, amaldagi qonunchilikka muvofiq sanksiyalar kuchga kiradi. Bunday hollarda auditorlik firmasi auditorlik faoliyati bilan shug'ullanishga huquq beradigan litsenziyadan mahrum qilinishi mumkin. Soliqlar to'lanishini tekshirishdan oldin soliqqa tortiladigan ob'ekt bo'yicha ko'rsatkichlarning to'g'riligi, soliqqa tortiladigan baza va soliq stavkalariga rioya qilinishi tekshirilishi kerak¹.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida turli xil mulkchilikka asoslangan korxonalarining byudjet bilan o'zaro munosabatlari kengaymoqda. Respublikamizning barcha hududlarida byudjetga to'lanadigan to'lovlarning to'g'riligini aniqlaydigan va ularning o'z vaqtida o'tkazilishi ustidan qat'iy nazorat o'rnatadigan soliq xizmatlari tashkil etilgan.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida Davlat soliq qo'mitasiga, xususan, Respublika Soliq qo'mitasi hamda viloyatlar, tumanlar va shaharlardagi soliq organlariga quyidagi huquqlar berilgan: foyda va boshqa

¹ Do'smuratov R. Audit asoslari. Darslik -T.: 2003.

solliqqa tortiladigan ob'ektlarni yashirganligi yoki kamaytirib ko'rsatganligi uchun barcha yashirgan yoki pasaytirilgan summalarni va shu summa miqdorida jarima undirish uchun korxonalariga nisbatan moliyaviy sanksiyalar qo'llash. Bunday xato ikkinchi marta takrorlanganida esa ikki baravar jarima solish, shuningdek byudjetga soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni hisoblash hamda to'lash uchun zarur bo'lgan soliq deklaratsiyalari, hisobotlar, hisob-kitoblar va boshqa hujjatlarni taqdim qilmaganliklari, kechiktirilganligi, foydaning hisobga olinmaganligi yoki bu hisobning belgilangan tartibni buzib yuritilganligi uchun tegishli soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar summasidan foizi undiriladi. Bunda mansabdor shaxslarga eng kam oylik ish haqining besh barobaridan etti barobariga ma'muriy jarima solinadi.

Auditor byudjet bilan hisob-kitoblarni tekshirishda malakali maslahatchi va ushbu hisob-kitoblar to'liq hamda o'z vaqtida bo'lishi lozim. Byudjet bilan hisob-kitoblarda korxonalariga buxgalterlari tomonidan yo'l qo'yilgan xatolarni ko'rsatish bilan auditor ushbu korxonaga soliq inspeksiyasi tomonidan qo'llaniladigan moliyaviy jazo choralari bilan bog'liq bo'lgan zararlardan qutilib olishga yordam beradi. Shuning uchun u byudjet to'lovlari doir hisob-kitoblarning to'g'riligi va ularning O'zbekiston Respublikasidagi mavjud qonunchilikka muvofiq o'z vaqtida o'tkazib berilishini sinchiklab tekshirishi lozim.

Byudjetga to'lanadigan to'lovlarning ro'yxati O'zbekiston Respublikasining soliq Kodeksi bilan, ayrim to'lovlar bo'yicha byudjet bilan hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi esa Davlat soliq qo'mitasi va Moliya vazirligining tegishli yo'riqnomalari bilan tartibga solinadi.

Soliqlar bo'yicha qarzlarni yuridik shaxslarning byudjet oldidagi majburiyati bo'lib hisoblanadi va odatda, ma'lum sanada to'lanadi. Soliq qonunchiligining tez-tez o'zgarishi va me'yoriy hujjatlar ayrim qoidalaridagi ziddiyatlar soliqqalarga doir hisob-kitoblarda tasodifiy xatolarni keltirib chiqarishi mumkin. Soliqlar bo'yicha qarzlarni sinchiklab tekshiruvdan o'tkazilganida quyidagi xatolar aniqlanishi mumkin:

- soliqlarni hisob-kitob qilishda buxgalteriya hisobi tamoyillari, qonun hujjatlari va yo'riqnomalarning noto'g'ri qo'llanilishi;

- soliq stavkalarining noto'g'ri qo'llanilishi;

- soliqqa tortiladigan bazaning noto'g'ri aniqlanishi;

- penya va jarimalarning noaniq hisobga olinishi;

Kreditorlik qarzlari va butun buxgalteriya hisobotini baholashga quyidagilar ta'sir ko'rsatadi:

- soliqqa tortish bo'yicha imtiyoz olish uchun xato axborotlarni taqdim etish;

- soliq organlariga taqdim qinadigan ma'lumotlarning buzib ko'rsatilishi yoki yashirilishi;

- byudjetga qarzdorliklarni aniqlashda, soliqqa tortishdan ozod etilganlar sifatida soliqqa tortishda hisobga olinadigan daromadlarni noto'g'ri turkumlash

yoki hisob-kitob qilish;

- soliqqa tortish bo'yicha imtiyoz olish uchun bosh va shuba korxonalar o'rtasidagi hisob-kitoblar bo'yicha hisobda qalbaki muomalalarni aks ettirish.

Har bir soliqqa oid qonunchilik hujjatida soliq stavkalarini qo'llash, soliq solinadigan bazani aniqlash, soliqlarni to'lash muddatlari, hisobotlarni tayyorlash va hokazo talablar aks ettiriladi.

9.7. Bank kreditlari va bankdan tashqari olingan qarzarlar bo'yicha hisob-kitoblar auditi

Kreditlarni berish va qoplash bilan bog'liq bo'lgan barcha masalalar bank qoidalari va qarzar oluvchi korxonalar hamda bank bilan shartnomaviy asosida tuziladigan kredit shartnomalari bilan tartibga solinadi. Unda kreditlash ob'ekti, kreditni berish va qoplash muddatlari, foiz stavkalari, kreditdan foydalanganligi uchun foizlarni hisoblash va to'lash tartibi, majburiyatlarni ta'minlash shakllari, kreditni berish va qoplash yuzasidan tomonlar huquqlari va majburiyatlari, hujjatlar ro'yxati va ularni bankka taqdim etish muddatlari va boshqa turli shartlar ko'zda tutiladi.

Bank kreditlari va qarzarlar bo'yicha hisob-kitoblarni auditorlik tekshiruvidan o'tkazish uchun ma'lumot manbalari quyidagilardan iborat: kredit shartnomalari, kredit va qarzarlaridan foydalanganligi uchun foizlar to'lash bo'yicha hisob-kitoblar, to'lov hujjatlari ilova qilingan bank ko'chirmalari, 3-sonli jurnal-order va sintetik va tahliliy hisoblarning boshqa registrlari, Bosh kitob, balans, moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot va hokazolalar. Bank kreditlari va qarzarlar hisobini auditorlik tekshiruvidan o'tkazishdan maqsad korxonaning olingan kreditlar va boshqa qarzar mablag'larini aks ettiruvchi hisobot ko'rsatkichlarining ishonchliligi to'g'risida yetarli dalil-isbotlarga ega bo'lishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagilar tekshirilishi kerak:

- kredit va qarzarlarning haqqoniyligi hamda hujjatlashtirilganligi;
- kredit va qarzar olinishining asoslanganligini aniqlash (qarzar mablag'larining olingan manbalari);
- qarzar mablag'lardan maqsadli foydalanish va ularni to'liq hamda o'z vaqtida qaytarish (qarzar mablag'lari qaysi maqsadlar uchun ishlatilgan, kreditlar va qarzarlar bo'yicha qarzdorlik qanday qaytarilmoqda, muddati uzaytirilgan qarzdorlik mavjudligi);
- qaytarilmagan kredit va qarzarlarning qoldiqlari hamda ular bo'yicha foizlar to'lanishini baholash;
- kredit va qarzarlar bo'yicha sintetik hamda analitik hisobning yuritilishini tekshirish (kredit va qarzarlarni hisobga oladigan schyotlarning qo'llanilishi, qarzar mablag'larini olish va qaytarish muomalalarini aks ettirish, moliyaviy natijalarni shakllantirish tamoyillariga rioya qilinishi).

Auditorlik dalil (isbot) larga ega bo'lish uchun turli usullar (hujjatlarni tekshirish, muomalalarni ko'rib chiqish, o'z mablag'lari bilan qarzar

mablag'larning nisbatini aniqlash maqsadida analitik amallarni bajarish) va axborot manbalaridan foydalaniladi. Bank kreditlari va qarzlarni auditorlik tekshiruvdan o'tkazishda quyidagi ma'lumot manbalaridan foydalaniladi:

- bank kreditlari va qarz olish masalalarini, buxgalteriya hisobini va soliqqa tortish muomalalarini tartibga soladigan me'yoriy hujjatlar;

- bank kreditlari va qarzar bo'yicha muomalalarni rasmiylashtirish va hisobda aks ettirishga doir shartnomalar va dastlabki hujjatlar (kredit va qarz shartnomalari, kreditlar bo'yicha foiz stavkalarining o'zgarishi to'g'risida kredit shartnomalariga qo'shimcha qilinadigan bitimlar, kreditni qaytarish muddatlari, kredit shartnomalarining boshqa shartlari);

- kredit shartnomasiga muvofiq qaytariladigan kredit va foiz summalarining akseptsiz (roziliksiz) hisobdan o'chirilishini tasdiqlaydigan memorial-orderlar.

Yuqorida ko'rsatilgan muomalalarni hisobda aks ettirishga doir sintetik va analitik hisob registrlari hamda buxgalteriya hisobotlari puxta tekshiruvdan o'tkaziladi. Mazkur sohani tekshirish uchun zarur axborotlar moliyaviy hisobotning quyidagi shakllarida aks ettiriladi (9.3-jadval).

9.3-jadval

Bank kreditlari auditining ob'ektlari

Ko'rsatkichlar		Ko'rsatkichlar keltirilgan moliyaviy hisobot shakllari		
Nomi	Schyotlar	1- shakl	2- shakl	4- shakl
		Satr	Satr	Satr
1	2	3	4	5
Uzoq muddatli bank kreditlari	7810	570		
Uzoq muddatli qarzar	7820	580		
Qisqa muddatli qarzar	6820	740		
Foizlar shaklidagi xarajatlar			180	
Valyuta kursi farqidan daromadlar			150	
Olingan va to'langan foizlar				110
Uzoq va qisqa muddatli kredit va qarzar bo'yicha pul tushumlari va to'lovlari				150
Investitsion faoliyatning sof pul kirimi va chiqimi				100

Bularni tekshirish uchun auditorga korxonada qo'llanilayotgan buxgalteriya hisobi shakliga xos quyidagi sintetik va analitik hisob registrlari taqdim qilinadi:

- agar jurnal-order shakli qo'llanilsa, 4 va 12 jurnal-orderlar;

- agar hisob ishlari kompyuterlashtirilgan bo'lsa, 6810, 6840, 7810, 7820, 7830 va 7840 - schyotlar bo'yicha kompyuter shakllari, analitik vedomostlar va bosh daftar.

Tekshiruvning ushbu sohasiga kirishishdan oldin auditor kredit va qarz shartnomalari o'rtasidagi asosiy farqlarni bilishi lozim.

21-son BHMS ga muvofiq, kredit va qarzlardan foydalanganlik uchun to'lanadigan foiz to'lovlari moliyaviy faoliyatga doir chiqimlar tarkibida hisobga olinishi, ya'ni moliyaviy natijalarga - 9610 - «Foiz ko'rinishidagi xarajatlari» schyotining debetiga olib borilishi, soliqqa tortish maqsadida esa foyda solig'i bo'yicha qonunchilik talablariga muvofiq hisobga olinishi lozim.

Foizlarni hisobga olishning shunga o'xshash tartibi ishlab chiqarish zaxiralari sotib olish uchun olingan qarz mablag'lari bo'yicha ham qo'llaniladi. 4-son «Tovar-moddiy zaxiralari» nomli BHMS ga muvofiq, korxonalar kredit uchun to'lovlarga doir xarajatlarni, agar bular sotib olish bilan bog'liq bo'lsa, moddiy ishlab chiqarish zaxiralarning haqiqiy tannarxiga qo'shiladi. Bu tartibga sotib olingan tovar moddiy zaxiralarni omborga kirim qilinishiga qadar rioya qilishi, so'ng esa foizlar odatdagi tartibda hisobga olinadi.

Kredit va qarzlarni hisobga olishning tashkil etilishini tekshirishda auditor olingan kreditlar bo'yicha qoldiqlar qanday baholanayotganligini ham aniqlashi zarur. Auditor kreditlarning maqsadga muvofiq sarflanishini va ssuda qarzlarni qaytarish tartibini (pul mablag'lari ko'rinishida, veksel berish yo'li bilan, o'zaro qarz surishish orqali) aniqlashi kerak. Kreditlarni qaytarishning to'liqligi va o'z vaqtidaligini auditor bank ko'chirmalari bo'yicha tekshiradi.

7810 - «Uzoq muddatli bank kreditlari» schyoti bo'yicha uzoq muddatli kreditlarning qaytarilishigacha 12 oy to'lmasdan, hisobot tuzishda qaytarilmagan qoldiq qisqa muddatli qarz tarkibida ko'rsatiladi.

Auditor kreditlar bo'yicha muddati o'tib ketgan qarzlarni mavjudligini tekshiradi, o'z vaqtida qaytarilmaslik sabablarini va ularni qaytarish uchun qanday choralar ko'rilayotganligini aniqlaydi. Bunda bank ssudalari bo'yicha muddati o'tib ketgan qarzlarni mavjud bo'lganida kreditlar uchun foiz stavkalarining qanday ko'tarilib borganini aniqlashi zarur. Chunki bu korxonalar daromadlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. 6810 - «Qisqa muddatli bank kreditlari» yoki 7810 - «Uzoq muddatli bank kreditlari» schyotlari bo'yicha 5110 - «Hisob-kitob schyoti» 5210 - «Mamlakat ichidagi valyuta schyotlari» bilan bog'langan debet yozuvlarini tahlil qilib, auditor olingan kreditlarning o'z vaqtida qaytarilishini tekshiradi.

Amaliyotda auditor ayrim kreditlarning muddati, bir yoki bir necha marta uzaytirilganligini uchratishi mumkin. Bunday hollarda auditor kreditlarni o'z vaqtida qaytarish imkoniyati haqida va ko'rilgan zararlarning hajmi to'g'risida fikr bildirishi lozim.

Auditor kreditlarning qaytarilishi ta'minlanganligi masalalariga ham e'tibor qaratishi zarur. Kafolat xati, qimmatli qog'ozlar, tovarlar va boshqa mulklarni garovga qo'yish kredit ta'minotining asosiy turlaridir. Shulardan garov to'g'risidagi shartnomalar keng tarqalgan. Bunda quyidagilarni tekshirish zarur: garov to'g'risidagi shartnomaning haqqoniyligi, uning yuzaki tuzilmaganligi, unda garovga qo'yilgan mulklarning qanchalik aniq ko'rsatilganligi va hokazo.

Kreditlar hisob-kitob schyoti yoki valyuta schyotidan pul o'tkazish,

hamda qimmatli qog'ozlarni berish yuli bilan qaytarilishi mumkin.

Auditor kreditlardan foydalanganlik uchun foiz summalarining qanday schyotlarda aks ettirilganligi yoki qaysi manbalar - moliyaviy natijalar yoki boshqa manbalar hisobidan qoplanganligini tekshiradi.

Takrorlash uchun savollar

1. Hisob-kitob muomalalarining qaysi guruhlari ichki hisob-kitoblarga kiradi. Ularni tekshirishning maqsadi, vazifalari va ma'lumot manbalari nimalardan iborat?

2. Hisoblangan mehnat haqi va undan ushlanadigan to'lovlar to'g'riligi qanday tekshiriladi?

3. Hisobdor shaxslar bilan hisob-kitoblarni tekshirish qanday amalga oshiriladi?

4. Korxonada xodimlari bilan boshqa muomalalar bo'yicha hisob-kitoblar qanday tekshiriladi?

5. Hisob-kitob muomalalarini qaysi turlari tashqi hisob-kitoblarga kiradi?

6. Mol etkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisob-kitoblar auditida qanday me'yoriy hujjatlardan foydalaniladi?

7. Auditor mol etkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisob-kitoblar hisobi bo'yicha ichki nazoratning tashkil etilishini tekshirishda qanday ishlarni amalga oshiradi?

8. Mol etkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisob-kitoblarni tekshirishda auditor tomonidan qanday usullar qo'llaniladi?

9. Xaridor va buyurtmachi tashkilotlar bilan hisob-kitoblar auditida qanday amalga oshiriladi?

10. Da'volar va olingan bo'naklar bo'yicha hisob-kitoblar qanday tekshiriladi?

11. Byudjet bilan hisob-kitoblarni tekshirishda qanday me'yoriy hujjat va ma'lumot manbalaridan foydalaniladi?

12. Korxonalarining daromad (foйда) solig'ini to'lashi qanday tekshiriladi?

13. Ijtimoiy sug'urta va ta'minot bo'yicha hisob-kitoblarni tekshirish qanday amalga oshiriladi?

14. Turli debitor va kreditorlar bilan hisob-kitoblar auditida qanday amalga oshiriladi?

15. Bankdan olingan kreditlar va bankdan tashqari olingan qarzlarni bo'yicha hisob-kitoblar qanday tekshiriladi?

16. Hisob-kitob va kredit operatsiyalar auditining asosiy manbalari bo'lib nimalar hisoblanadi va ular qanday me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi?

17. Mol etkazib beruvchi va pudratchilar bilan hisob-kitoblar auditining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

18. Mol etkazib beruvchi va pudratchilar bilan hisob-kitob operatsiyalari bo'yicha ichki nazorat tizimi va buxgalteriya hisobi holatini tekshirish uchun auditor nimalar qilishi kerak?

19. Mol etkazib beruvchi va pudratchilar bilan hisob-kitoblar hisobini tekshirishda auditor tomonidan qanday asosiy me'yoriy hujjatlardan foydalanadi?

20. Mol etkazib beruvchi va pudratchilar bilan hisob-kitoblar hisobini tekshirishni maqsadi va ma'lumot manbalari nimalardan iborat?

10-MAVZU. KORXONA USTAV, QO'SHILGAN VA REZERV KAPITALLARI AUDITINING USLUBIY MUAMMOLARI

10.1. Korxonada xususiy kapitali auditning maqsadi va axborot manbalari

Ustav kapitalini auditorlik tekshiruvini o'tkazishdan maqsad, ustav kapitalining shakllanishi, holati aks ettirilgan moliyaviy hisobot ko'rsatkichlarining ishonchligi hamda uni hisobga olish uslubiyotining me'yoriy hujjatlarga mosligi to'g'risida fikr bildirishdan iborat.

Ustav, qo'shilgan va zaxira kapitalarini shakllanishi, harakati, shuningdek zaxiralarni tashkil etish va foydalanish auditini o'tkazishda auditor quyidagi asosiy hujjatlarga amal qilishi lozim:

10.1-jadval

Ustav, qo'shilgan va zaxira kapitalari auditini tartibga soluvchi normativ- huquqiy hujjatlar

№	Me'yoriy-huquqiy hujjatlar
1.	O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi 2002 - yil 30 - avgust holatiga o'zgarishlar bilan. 1996 -yil 29 - avgustda 257-1-sonli O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qarori bilan 1997 -yil 1 -martdan kuchga kiritilgan
2.	O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi 2008y
3.	«Aktiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni (keyingi o'zgarishlar va qo'shimchalar bilan). 1996 -yil 26 -aprelda qabul qilingan
4.	«Mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni. 2001 -yil 6 -dekabrda qabul qilingan
5.	Fermer Xo'jaliklari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni (keyingi o'zgarishlar va qo'shimchalar bilan) 1998 -yil 30 -aprelda qabul qilingan.
6.	«Dehqon Xo'jaliklari to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi qonuni (keyingi o'zgarishlar va qo'shimchalar bilan) 1998 -yil 30 -aprelda qabul qilingan
7.	«Ayrim faoliyat turlarini litsenziyalash to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni (keyingi o'zgarishlar va qo'shimchalar bilan). 2001 -yil 12- mayda qabul qilingan
8.	«Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni. 1996 -yil 30 -avgustda qabul qilingan.
9.	Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni. 2000 -yil 26 -mayda qabul qilingan
10.	O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 2002 -yil 7 -fevraldagi 31-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan «Moliyaviy hisobot shakllari va ularni to'ldirish qoidalari» (keyingi o'zgarishlar va qo'shimchalar bilan)
11.	O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat Soliq o'lmitasi tomonidan 2002 -yil 17- aprelda 51 va 002-40-sonli qarori bilan qabul qilingan «Amaldagi qonunchilik bilan belgilangan muddatlarda Nizom kapitalarini (jamg'armalarini) shakllantirmagan xorijiy investitsiyalarga ega bo'lgan korxonalardan soliqlarni undirib olish tartibi to'g'risidagi Nizom»
12.	O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Davlat Mulk qo'mitasi va Davlat Soliq qo'mitasi tomonidan 2002 -yil 25 -martda 47, 10-1-48, 2002-33-sonli qarori bilan qabul qilingan «Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan davlat tasarrufidagi (davlat ulushi) aksiyalar bo'yicha dividendlarni hisoblash, to'lash va maqsadli foydalanish

	tartibi to'g'risida Nizom»
13.	1-sonli «Hisob siyosati va moliyaviy hisobot» O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi milliy standarti (BHMS). O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan 1998- yil 26 -iyulda 17-07G'86-son bilan tasdiqlangan
14.	19-sonli «Inventarizatsiyani tashkil etish va o'tkazish» O'zbekiston Respublikasi BXMASi. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan 1999 -yil 19 -oktyabrda EGG'17-19-2075-son bilan tasdiqlangan

Ustav (nizom), qo'shilgan, zaxira kapitali va zaxiralarni shakllanishi va harakatining auditorlik tekshiruvini o'tkazish uchun auditor (auditorlik tashkiloti) tomonidan quyidagi asosiy hujjatlardan foydalaniladi (10.2-jadval):

10.2-jadval

Korxonada ustav, qo'shilgan va rezerv kapitali auditori axborot manbalari

№	Hujjatlar nomi
1.	Xo'jalik yurituvchi sub'ekt Nizomi
2.	Ta'xis shartnomasi
3.	Ta'xischilar majlislarining bay onnomalari
4.	Davlat ro'yxatidan o'tganligi to'g'risidagi guvohnoma
5.	Korxonalarni xususiy lashtirish va aksionerlash bilan bog'liq bo'lgan hujjatlar;
6.	Statistika, davlat soliq idoralari, nafaqa jamg'armasi, nafaqa jamg'armasi, ijtimoiy sug'urta jamg'armasi idoralari ro'yxatdan o'tganligi to'g'risida guvohnomalar
7.	Bank xizmati ko'rsatish to'g'risida guvohnoma
8.	Ta'xis hujjatlariga kiritilgan va ro'yxatga olingan o'zgarishlar
9.	Emissiya prospekti
10.	Aksiyadorlik jamiyatlari uchun aksiyadorlar reestri
11.	Aksiyadorlarning yillik majlisi bay onnomalaridan ko'chirma
12.	Aksiyadorlar, ta'xischilarning majlisi bay onnomalaridan ko'chirma
13.	Direktorlar Kengashi majlislarining qarorlaridan ko'chirma
14.	Ijro direktoriyasining buyruqlari va farmoyishlari
15.	Ma'lum bir faoliyatni amalga oshirish uchun litsenziyalar va ruxsatnomalar
16.	Ta'xischilar va aksiyadorlar bilan yozishuvlar
17.	Ichki Nizomlar
18.	Ustav kapitaliga ta'xischilar tomonidan o'z ulushlarini pul, natura, nomoddiy shaklda yoki qimmatli qog'ozlar ko'rinishida kiritilganini tasdiqlovchi hujjatlar (bank ko'chirmalari, kirim kassa orderlari, Nizom kapitaliga ulush sifatida natura ko'rinishida taqdim etilgan mol-mulkni kirim qilish to'g'risida dalolatnomalar va boshqalar)
19.	Ustav kapitaliga natura va nomoddiy ko'rinishida kiritiladigan ulushlarning baholash uslubi
20.	Xo'jalik yurituvchi sub'ekt davlat ro'yxatidan o'tganidan keyingi boshlang'ich faoliyat davri bo'yicha hisobot
21.	Moliyaviy hisobot. Dastlabki hujjatlar va hisob registrlari

Me'yoriy hujjatlarga muvofiqlik masalasini tekshirish uchun ustav kapitalini shakllantirish va hisobga olish qoidalarini o'zida mujassamlashtirgan me'yoriy hujjatlar to'plami zarur. Auditor bunday to'plamni tekshirilayotgan

korxonaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda shakllantirishi lozim.

10.2. Xususiy kapitali auditing rejasi va dasturini tayyorlash

Auditorlik faoliyatining xalqaro standartlariga muvofiq auditor ustav, qo'shilgan va zaxira kapitalarini shakllanishi va harakati hamda zaxiralar tashkil etilishi va ulardan foydalanish bo'yicha auditorlik tekshiruvining o'tkazish rejasini tuzishi va audit dasturini tayyorlashi lozim. 10.3.-jadvalda auditing namunaviy rejasi keltirilgan.

10.3.-jadval

Ta'sis hujjatlari va ta'sischilar bilan hisob-kitob bo'yicha auditing umumiy rejasi

Tekshirilayotgan korxonalar _____
 Audit davri _____
 Odam-soat miqdori _____
 Auditorlik guruhining rahbari _____
 Auditorlik guruhining tarkibi _____
 Rejalashtirilgan auditorlik tavakkalchiligi _____
 Rejalashtirilgan auditorlik ahamiyatliligi _____

T. r.	Rejalashtirilgan ishlar turi	O'tkazish davri	Ijrochi	Izoh
1	2	3	4	5
1.	Ta'sis hujjatlarining auditi			Iqtisodiy sub'ektning umumiy jamlangan audit o'tkazish rejasiga muvofiq
2.	Nizom kapitali shakllanishining auditi			
3.	Ta'sischi bilan hisob-kitoblar auditi			
4.	Dividendlar bo'yicha soliqlarni hisoblash, ushlab qolish va o'tkazish auditi			

Auditorlik tashkiloti rahbari _____
 (Imzo)

Auditorlik guruhi rahbari _____
 (Imzo)

Audit o'tkazish vaqtida auditor ushbu iqtisodiy sub'ekt amaldagi qonunchilikka muvofiq huquqiy maqomi va faoliyat ko'rsatish huquqini tekshirishi lozim. Buning uchun quyidagi asosiy hujjatlardan foydalaniladi: mijozning Nizomi va korxonaning ta'sis shartnomasi.

Bu holatda 10.3-jadvalda ta'sis hujjatlari va ta'sischi bilan hisob-kitoblar auditing namunaviy dasturi keltirilgan.

**Ta'sis hujjatlari va ta'sischilar bilan hisob-kitoblar auditining
namunaviy dasturi**

T. r.	Auditorlik muolajalar ro'yxati	O'tkazish davri	Ijrochi	Auditorning ishchi hujjatlari	Izoh
1	2	3	4	5	6
1. Ta'sis hujjatlarining auditi					
1.1.	Ta'sis hujjatlarini tekshirish			Ta'sis hujjatlarining nusxalari	
1.2.	Faoliyatning ma'lum bir turlari bilan shug'ullanish huquqini beruvchi hujjatlarini tekshirish			Ruxsatnomalar, litsenziyalar nusxasi	
1.3.	Nizom kapitali, ta'sis hujjatlariga muvofiq taqsimlangan ulushlar miqdorlari aks etilishini tekshirib chiqish			Ta'sis hujjatlari, buxgalteriya hisobi registrlari, balans nusxalari	
1.4.	Xo'jalik yurituvchi sub'ektning ta'sis hujjatlarini, aksiyadorlar, mulkdorlar, rahbariyat qarorlarini buxgalteriya hisobining aks etuvchi ma'lumotlarini sol.			Ta'sis hujjatlari, buxgalteriya registrlarining nusxalari	
1.5.	Nizom kapitaliga ta'sischilar tomonidan ulush sifatida kiritilgan mol-mulkka egalik qilish huquqini tasdiqlovchi hujjatlarini tekshirish			Sotib-olish-sotish shartnomalari, patentlar, mualliflik huquqlari, to'lov va notarial hujjatlari	
1.6.	Ta'sis hujjatlaridagi o'zgarishlar ro'yxatga olinganligini tekshirish			Ro'yxatga olingan va qaytadan ro'yxatga olingan ta'sis hujjatlari	
2. Nizom kapitali shakllanishini tekshirish					
2.1.	Nizom kapitaliga qo'yilmalar buxgalteriya hisobida to'g'ri aks etilganligini tekshirish			Buyruqlar, qabul qilish dalolatnomalari, buxgalteriya hisobi registrlari	
2.2.	Ta'sischilar va muddatlar bo'yicha Nizom kapitali shakllanishini tekshirish			Ta'sis hujjatlari, Xo'jalik operatsiyalar daftarlarining nusxalari	
2.3.	Nizom kapitaliga qo'yilmalar bo'yicha qarzarlar, aksiyadorlardan sotib olingan xususiy aksiyalar miqdorlarini tekshirish			Buxgalteriya hisobi registrlari, balans	
2.4.	Nizom kapitaliga ulush sifatida kiritilgan moddiy qiymatliklar, o'zgarmas mulk to'g'risida hisobotlar, huquqlar va boshqalar to'g'ri baholanganligini tekshirish			Baholash usuli, ta'sischilar majlislarining bayonnomalari	
2.5.	Nizom kapitaliga ulush sifatida kiritilgan moddiy qiymatliklar, o'zgarmas mulk to'g'risida hisobotlar, huquqlar va boshqalar buxgalteriya hisobida rasmiylashtirilishini tekshirish			Buyruqlar, dalolatnomalar, buxgalteriya hisobi registrlari, ishchi reja	

2.6.	Nizom kapitali oshganligi buxgalteriya hisobida rasmiylashtirilishini tekshirish		Buyruqlar, dalolatnomalar, buxgalteriya hisobi registrlari, bayonnomalar, kapital o'zgariganligi to'g'risida hisobot
2.7.	Nizom kapitali kamayganligi buxgalteriya hisobida rasmiylashtirilishini tekshirish		Buyruqlar, dalolatnomalar, buxgalteriya hisobi registrlari, bayonnomalar, kapital o'zgariganligi to'g'risida hisobot

Ustav kapitaliga ulushlar bo'yicha ta'sischilarning qarzlari» schyotida ta'sischilar bilan hisob-kitoblar aks etilishini tekshirish lozim (10.4.-jadval).

Ta'sischilar (ta'sis majlisi) tomonidan tasdiqlangan va amaldagi qonunchilikka asosan ro'yxatga olingan Nizom korxonaning ta'sis hujjati hisoblanadi. Davlat tassarufida bo'lgan korxonada aksiyadorlik jamiyatiga aylantirilganda ta'sis hujjatlari bo'lib, shuningdek, davlat mol-mulkiga boshqarish huquqiga ega bo'lgan vakolatli idora tomonidan tasdiqlangan emissiya prospekti ham hisoblanadi. Ta'sis hujjatlarining tekshiruvini ular amaldagi qonunchilikka muvofiqligi va ularga o'zgarishlar qonuniy kiritilganligini aniqlash maqsadida amalga oshiriladi.

Audit o'tkazish vaqtida auditor ushbu iqtisodiy sub'ekt amaldagi qonunchilikka muvofiq huquqiy maqomi va faoliyat ko'rsatish huquqini tekshirishi lozim. Buning uchun quyidagi asosiy hujjatlardan foydalaniladi: mijozning Nizomi va korxonaning ta'sis shartnomasi.

10.4.-jadval

Ta'sischilar bilan hisob-kitoblar auditi dasturi

1.	Ustav kapitaliga ulushlar bo'yicha ta'sischilarning qarzlari» schyotida ta'sischilar bilan hisob-kitoblar aks etilishini tekshirish		Ma'lumotnomalar, buxgalteriya hisobi registrlari, balans
2.	Ta'sischilar bo'yicha qarzlarni schyotlari» schyotida ta'sischilar bilan hisob-kitoblar aks etilishini tekshirish		Ma'lumotnomalar, hisob-kitoblar buxgalteriya hisobi registrlari
3.	Ta'sischilar o'igan daromadlar to'liq va to'g'ri hisoblanganligini tekshirish		Hisob-kitoblar, ma'lumotnomalar, buxgalteriya hisobi registrlari, smetalar
4.	Dividendlar hisobi tashkil etilganligi va to'lanishini tekshirish		Direktorlar Kengashi qarorlari, Aksiyadorlar yillik majlisining qarori.
5.	Aylanma va aylanmadan tashqari aktivlar ta'sischilar ulushi sifatida Nizom kapitaliga amalga kiritilganligini tekshirish		Buyruqlar, dalolatnomalar, buxgalteriya hisobi registrlari, balans

6.	Ta'sischi bilan hisob-kitob qilish natijasida aylanma va aylanmadan tashqari aktivlar amalda chiqarilishini tekshirish			Bayonnomalar, buyruqlar, hisob-kitoblar, dalolatnomalar, buxgalteriya hisobi registrlari, balans
7.	Ta'sischi tarkibidan chiqarilishida hisob-kitoblarni tekshirish			Bayonnomalar, ma'lumotnomalar, hisob-kitoblar, dalolatnomalar, buxgalteriya hisobi registrlari, pul mablag'larining harakati to'g'risida ma'lumotlar
Dividendlarga oid solislarni hisoblash, ushlab solish va o'tkazilishini tekshirish				
1.	Dividendlar bo'yicha soliqlar to'g'ri hisoblanganligini tekshirish			Dalolatnomalar, hisob-kitoblar, ma'lumotlar
2.	Boshqa majburiy to'lovlar to'g'ri hisob-kitob qilinganligini tekshirish			Dalolatnomalar, hisob-kitoblar, ma'lumotlar

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksiga muvofiq, yuridik shaxs o'z faoliyatini Nizom yoki ta'sis shartnomasiga asosan amalga oshiradi. Yuridik shaxsning ta'sis shartnomasi tuziladi. Nizom esa, ta'sischi tomonidan tasdiqlanadi. Nizomda yuridik shaxsning funksiyalari, uning kapitali, tizimi, boshqaruv tizimining tashkil etish tartibi va vakolatlari, qayta tashkil etish yoki tugatish tartiblari belgilanadi hamda buxgalteriya hisobini yuritish va nazorat tamoyillari ifodalanadi. Ta'sis hujjatlariga o'zgarishlar kiritilishi mumkin. Ushbu o'zgarishlar davlat ro'yxatidan o'tgandan keyin kuchga kiradi.

Audit o'tkazish davrida davlat ro'yxatidan o'tganligi to'g'risidagi guvohnoma, shu jumladan Nizom va ta'sis hujjatlarining yangi tahriri (agar ularga o'zgarishlar kiritilgan bo'lsa) mavjudligi tekshirilishi lozim.

Ustavda zaxira va boshqa jamg'armalarni tashkil etish hamda foydani taqsimlash tartibi, qayta tashkil etish, tugatish, mol-mulklarni taqsimlash, tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish tartibi va boshqalar ko'zda tutilganligi aniqlanadi.

Audit o'tkazish vaqtida, korxonaga qachon va qayerda ro'yxatga olinganligi, ushbu korxonaning hisob-kitob va boshqa schyotlari qaysi bankda ochilganligi, ta'sischi kim va Nizom kapitalida ularning ulushi, har bir ta'sischi Nizom kapitalidagi ulushi va umuman Nizom kapitali qonunchilikka oid hujjatlar talablariga muvofiqligi aniqlanadi.

Ta'sis hujjatlarini o'rganish vaqtida auditor ushbu Xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan amalga oshirilishi lozim bo'lgan Xo'jalik operatsiyalar ro'yxatini aniqlaydi. Bunday ma'lumotlar kelajak tekshiruvlarni amalga oshirish uchun kerak bo'ladi. Auditor, xususan, xorijda filiallar, vakolatxonalar tashkil etilishi, tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanish Ustavda ko'zda tutilganligini aniqlaydi. Shuningdek, Ustavni ishlab chiqishda tadbirkorlar

tomonidan imtiyozli soliqqa tortish uchun «asos tayyorlashga» manfaatdorliklarini ko'zda tutish lozim.

10.3. Ustav kapitali (fondi) auditori

Ustav kapitali shakllanishining tekshiruvi vaqtida Ustav kapitali o'z vaqtida, ya'ni uning belgilangan muddatlarda shakllanganligi, e'lon qilingan kirim ulushi to'liq kiritilganligi va shakllanish manbalari (ta'sischilarning yoki ishtirokchilarning xususiy mablag'lari hisobiga, uchinchi shaxslar ulushlari hisobiga) aniqlanadi.

Ustav kapitali - bu Xo'jalik yurituvchi sub'ektning Nizomida ro'yxatga olingan kapitalning eng kam miqdoridir.

Boshqacha qilib aytganda, Nizom kapitali (jamg'armasi) bu korxonada tashkil etilishida, uning ta'sis hujjatlari bilan belgilangan miqdorda faoliyatini amalga oshirish uchun ishtirokchilar (mulk egalari) tomonidan mol-mulkka kiritilgan ulushlarining yig'indisi hisoblanadi.

21-son BHMS¹ ga binoan, Korxonada ustav kapitalining holati va harakati to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish quyidagi schyotlarda amalga oshiriladi:

8310 - «Oddiy Aksiyalar»;

8320 - «Imtiyozli aksiyalar»;

8330 - «Pay va ulushlar».

Bozor sharoitida Nizom kapitali, bir tomondan, korxonada mol-mulki qiymatini, ikkinchi tomondan esa - ta'sischilar, investorlar oldida korxonada majburiyatlari bo'yicha summalarini ifoda etadi. Nizom kapitali bo'yicha moliyaviy-Xo'jalik operatsiyalarni aks etish tartibi bo'yicha o'zgarishlar respublikada hosil bo'lgan zamonaviy bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqqan. Nizom kapitalining shakllanishi amaldagi qonunchilik va ta'sis hujjatlari bilan tartibga solinadi. Nizom kapitalining shakllanishi Xo'jalik sub'ektining mulkka egalik qilish shaklidan kelib chiqqan holda: aksiyadorlik jamiyatlarida - aksiyadorlar aksiyalarga yozilganligi hisobiga, mas'uliyati cheklangan jamiyatlarda - har bir ishtirokchining bergan ulushi hisobiga, davlat korxonalarida-mazkur iqtisodiy sub'ektga birlashtirilgan davlat mulki hisobiga amalga oshiriladi.

Nizom kapitalining tekshiruvida auditor uning summasi haqiqiy ekanligiga ishonch hosil qilishi kerak. U buxgalteriya balans va xususiy kapital to'g'risidagi hisobotda aks ettiriladi. «Nizom kapitali hisobi bo'yicha schyotlar»ga oid qoldiq korxonaning ta'sis hujjatlarida aks ettirilgan Nizom kapitali miqdoriga muvofiq bo'lishi lozim.

Auditor Xo'jalik sub'ekti davlat ro'yxatiga olingandan keyin ushbu korxonaning buxgalteriyasida Nizom kapitali ta'sischilarning Nizom kapitaliga

¹ 21-son "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyati buxgalteriya hisobi schyotlar rejasi va uni qo'llash to'g'risida yo'riqnomasi" O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi milliy standarti (BHMS), O'z R. AV 2002-yil 25-oktabrda 1181-son bilan ro'yxatga olingan.

ulushlarini kiritish bo'yicha qarzlarini hisobga olish schyotlarining debetlash va Nizom kapitalini hisobga olish bo'yicha schyotlarining kreditlashini hisobga olishlari kerakligini nazarda tutishi lozim.

Agar, tekshirish vaqtida ushbu schyotlar bo'yicha balansdagi qoldiqlar teng bo'lsa, bu ta'sischi tomonidan Nizom kapitaliga o'z ulushlarini kiritilmaganligini ifodalaydi. Bunday korxonalar ta'sis etilmagan (tashkil topmagan) deb hisoblanadi va tagatilishi lozim.

Korxonaning Nizom kapitaliga ulush sifatida binolar, inshootlar, jihozlar va boshqa moddiy qiymatliklar, nomoddiy aktivlar, qo'shma korxonalar ishtirokchilari davlatlarining pul mablag'lari ko'rinishidagi valyutalar va erkin konvertatsiya qilinadigan valyuta sifatida kiritilishi mumkin.

Auditor ta'sischi tomonidan kiritilgan ulushlarni dastlabki hujjatlar asosida va asosiy vositalar va pul mablag'lari, nomoddiy aktivlar, ishlab chiqarish zaxiralari va boshqalarni hisobga olish schyotlarining debeti bilan korrespondentlangan Nizom kapitali ulushlar bo'yicha ta'sischi tomonidan qarz schyotning kreditidagi yozuvlari asosida tekshiradi.

Masalan, kirim kassa orderlari, asoslovchi hujjatlar ilova qilingan bankning hisob-kitob va valyuta schyotlaridan ko'chirmalar asosida ta'sischi tomonidan ulushi hisob-kitob va valyuta schyotlariga to'liq va o'z vaqtida kirim qilinganligi tekshiriladi.

Ta'sischi hujjatlarida qayd etilgan va Nizom kapitaliga ulush sifatida kirim qilingan moddiy qiymatliklar, nomoddiy aktivlar ta'sischi kelishuvi bo'yicha aniqlanadi va baholanadi. Valyutalar va valyuta qiymatliklari jamiyat ro'yxatdan o'tkazilgan kuniga amalda bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining kursi bo'yicha baholanadi. Nizom kapitaliga ulush sifatida kiritilgan qimmatli qog'ozlar va boshqa moliyaviy aktivlar ta'sischi kelishuviga asosan baholanadi.

Ustav kapitaliga yoki aksiyalarni to'lash uchun haqiqatda kiritilgan moddiy qiymatliklar, nomoddiy aktivlar jamiyat aktiviga o'tkazish davrida amalda bo'lgan bozor narxlar bilan baholanadi. Bozor narxlariga ega bo'lmagan nomoddiy aktivlar ta'sischi hujjatlarida qayd etilgan yoki tomonlar kelishuvi bilan belgilangan narxlar bilan baholanadi. Ushbu ob'ektlarni baholash, odatda, yuqori malakali mutaxassislar tomonidan topshiriladi.

Ustav kapitaliga ulush sifatida amalda kiritilgan valyuta va valyuta qiymatliklari, jamiyatga kirim qilinishi vaqtida amalda bo'lgan rasmiy kurs bo'yicha baholanadi. Qimmatli qog'ozlar oxirgi birja kursi bo'yicha baholanadi.

Moliyaviy aktivlar va birjada kotirovkaga ega bo'lmagan qimmatli qog'ozlar tomonlar kelishuviga asosan baholanadi. Murakkab sharoitlarda hamda amaldagi qonunchilik talab qilganda, ustav kapitaliga ulush sifatida kiritilgan aktivlarning to'g'ri baholanishi mustaqil auditor xulosasi bilan tasdiqlanadi.

Ulush sifatida ustav kapitaliga amalda kiritilgan moddiy va valyuta qiymatliklari, nomoddiy va moliyaviy aktivlarning baholanishi ularni ta'sis

hujjatlari va dastlabki kelishuvlardagi baholanishidan farq qilishi mumkin.

Asosiy vositalarni qabul qilish-topshirish dalolatnomalari, ma'lumotlar, nomoddiy aktivlar kelib tushishini tasdiqlovchi hujjatlar va asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarni hisobga olish schyotlarining debet aylannmalariga asosida o'tkazilgan uskunalar, binolar, inshootlar, ma'naviy mol-mulkka egalik huquqlarining qiymati aniqlanadi. Materiallarni qabul qilish dalolatnomalari, tovar-transport yuk xatlari, ishlab chiqarish zaxiralari hisobga olish bo'yicha schyotlari ma'lumotlariga ko'ra kelib tushgan moddiy qiymatliklar qiymati aniqlanadi.

Har bir qo'yilma, Nizom kapitalini shakllantirish tartibiga izoh qilingan hujjatlar bilan tasdiqlanishi lozim. Bundan tashqari, ustav kapitaliga ulush sifatida kiritilayotgan mablag'larning alohida turlari ta'sischilar - jismoniy shaxslarning shaxsiy mulk egaligini tasdiqlovchi hujjatlarga ega bo'lishi lozim. Bularga, masalan, xususiylashtirilgan xonadon, ma'naviy mol-mulk, transport vositalari va boshqalar kiradi. Shunday qilib, auditor ta'sischilar kiritgan ulushlarga oid ularning har biri bo'yicha yuritiladigan varaqalar yoki qaydnomalarda aks etirilgan ulushlar bo'yicha qarzlarni, to'lash muddatlari, kiritilgan aktivlar summasi va qarzlarni qoplanishi bo'yicha tahliliy hisobni tekshiradi.

Ishirokchilarning ustav kapitaliga kiritilgan ulushlari hisobda va balansda ular amalda kelib tushishi bo'yicha aks ettiriladi. Korxonaning ustav kapitaliga ulushning amalda kelib tushish vaqti bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- pul mablag'lari uchun - pullar hisob-kitob (valyuta) schyotiga kiritilgan sanasi;

- moddiy va nomoddiy aktivlar uchun - moddiy va nomoddiy aktivlarni qabul qilish-topshirish dalolatnomalari va ushbu ob'ektlar kelib tushganligini tasdiqlovchi boshqa hujjatlar rasmiylashtirilgan sanasi.

Korxonada ustav kapitaliga ta'sischilar tomonidan kiritilgan ulushlarning to'liqligi uning ta'sis hujjatlarida qayd etilgan va Nizom kapitali hisobining schyotlaridagi aks etilgan miqdorini Nizom kapitali ulushlar bo'yicha ta'sischilar qarzi schyotidagi miqdori bilan solishtirish yo'li bilan aniqlanadi.

Ustav kapitalini tekshirish vaqtida buxgalteriya hisobida to'g'ri rasmiylashtirilganligi va 13-sonli jurnal-orderda Nizom kapitali hisobi bo'yicha schyotda qonuniy va to'g'ri aks etilganligi, ular amaldagi qonunchilikka muvofiq ekanligi aniqlanishi lozim.

10.4. Qo'shilgan kapital auditi

Qo'shilgan kapitalning tekshiruvini qo'shilgan kapital hisobi schyotlari bo'yicha amalga oshiriladi. Ushbu schyotlar Aksiyalarni nominal qiymatidan yuqori bo'lgan narxlar bo'yicha birinchi bor sotilishida vujudga kelgan emissiya daromadi va Nizom kapitalini shakllantirishdagi kurs farqlarini hisobga olish uchun mo'ljallangan.

Auditor ushbu kapital to'g'ri shakllanishi va to'ldirilishini tekshirishi lozim.

21-son BHMS¹ ga muvofiq, oddiy va imtiyozli aksiyadan olingan, nominal qiymat summasidan yuqori bo'lgan qo'shilgan kapital mavjudligi va harakati to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish, ya'ni aksiyalarni birlamchi joylashtirishda nominal qiymatdan yuqori bahoda sotishdan olingan emissiya daromadi, hamda ustav kapitalini shakllantirish jarayonida vujudga keladigan kurs farqlari quyidagi schyotlarda amalga oshiriladi:

8410 - «Emissiya daromadi»;

8420 0 «Ustav kapitalini shakllantirishdagi kurs farqi».

Odatda, aksiyalar birinchi bor nominal qiymatidan yuqori bo'lgan narxlarda, ya'ni mukofot bilan sotiladi. Nominal qiymati Nizom kapitaliga o'tkaziladi, emissiya daromadi esa (bozor qiymatini nominal qiymatidan oshib ketishi) qo'shilgan kapitalga o'tkaziladi.

Shuningdek, korxonada «Nizom kapitali (fondi) hisobi schyotlari» bo'yicha, ya'ni, e'lon qilingan, obuna bo'lgan, to'langan kapital bo'yicha tahliliy hisob olib borilishi lozim.

Dastlabki obuna sifatida rasmiylashtirilmagan sotilgan aksiyalar pul mablag'lari bo'yicha schyotlarning debetida va «Nizom kapitali hisobi bo'yicha schyotlar» yoki «qo'shilgan kapital hisobi bo'yicha schyotlar» ning kreditida aks ettiriladi.

Aksiyalarni sotib olish uchun obuna bo'lishga oid shartnomalar bilan belgilangan summaga aksionerlik jamiyatining buxgalteriyasida, uning aktiviga pul yoki boshqa mol-mulk kelib tushishidan qat'iy nazar, Nizom va qo'shilgan kapital tashkil ettiriladi. Hisobda obuna summasiga debitorlik qarz aks ettiriladi.

Tekshiruvda auditor korxonadan chiqarilgan va to'langan aksiyalar turlari, ularning egalariga oid schyotlari, yoki ta'sischi va qo'yuvchilarning xususiy schyotlari bo'yicha ma'lumot taqdim etish imkoniyati borligiga katta aharniyat beradi.

Aksiyalarga obuna bo'lish to'g'risidagi shartnomalarda aksiyalarning sotilish narxi, qarzlarni qoplash muddatlari, to'lovlar valyutasi yoki obuna bo'yicha olinadigan aksiyalarni to'lash uchun mol-mulk turlari va qiymati ko'zda tutiladi. Aksiyalarga egalik qilishdan kelib chiqadigan huquqlarni obunachi, odatda, shartnomaga muvofiq, obuna bo'lgan aksiyalar bo'yicha to'liq to'lovlarni amalga oshirgandan keyin oladi.

Aksiyadorlik jamiyatlariga mol-mulk, pul mablag'lari aksiyalarga obuna bo'lish to'g'risidagi shartnomaga asosan beriladi. Qo'shilgan kapital tekshiruv vaqtida jamiyatning o'zi tomonidan sotib olingan aksiyalar hisobi tashkil etilganligi tekshiriladi.

Xususiy aksiyalar aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan quyidagi maqsadlar

¹ 21-son "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyati buxgalteriya hisobi schyotlar rejasi va uni qo'llash to'g'risida yo'riqnoma" O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi milliy standarti (BHMS), 340-band. O'ZR AV 2002-yil 23-oktabrda 1181-sen bilan ro'yxatga olingan.

uchun sotib olinadi:

- aksiyalar kursini belgilangan darajada ushlab turish;
- aksiya egalari qolgan har bir aksiyaga dividendlarni ko'paytirish;
- aksiyalarni o'z xodimlari orasida tarqatish yoki qolgan aksiyalar nominal

qiymatini oshirish:

- nazorat o'rnatish maqsadida boshqa firmalar tomonidan aksiyalarni sotib olinishiga yo'l qo'ymaslik.

Buxgalteriya hisobida sotib olingan xususiy aksiyalar sotib olingan xususiy Aksiyalar bo'yicha schyotlarda sotib olingan narxlar bo'yicha aks ettiriladi.

Sotib olingan xususiy aksiyalarni jamiyat o'z balansida ushlab turishi yoki ularni jamg'arma bozorida qaytadan sotishi mumkin. Aksiya egalari qarori bilan Nizom kapitali sotib olingan xususiy aksiyalar summasiga kamaytirilishi, aksiyalarning o'zi esa bekor qilinishi mumkin. Lekin, «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqini himoya qilish to'g'risida»gi qonunga muvofiq bunday aksiyalar hisobda bir yildan ortiq bo'lgan muddatda ushlab turilishi mumkin emas. Auditor buni tekshirib ko'rish kerak, chunki sotib olingan va balansda bir yildan ortiq muddatda hisobda bo'lgan aksiyalar bekor qilingan deb hisoblanadi. Korxonada ushbu muddat o'tgandan keyin ularni sotishi yoki Nizom kapitalini shu summaga kamaytirgan holda, bekor qilishi lozim.

Emitent o'zining xususiy aksiyalarini sotib olgan barcha holatlarda, bir vaqtning o'zida aksiyadorlik kapitali kamaygani bilan birga, uning mol-mulki ham kamayadi. Keyinchalik, sotib olish va xususiy aksiyalarni ikkinchi marotaba sotish operatsiyalari sodir etilganda, agar aksiya sotib olingan qiymatdan ortiq narxlarda sotilsa, ortiqcha olingan summa 9590-«Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa daromadlar» schyotining kreditiga yozib qo'yiladi.

Aksiyalar sotib olingandan past narxlarda sotilsa, oradagi farq 9690-«Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar» schyotining debetida aks ettiriladi.

Sotib olingan aksiyalarning bekor qilinishi bir vaqtning o'zida Nizom kapitalini kamaytirish yo'li bilan amalga oshiriladi:

Debet «Nizom kapitali hisobi schyotlari»,

Kredit «Sotib olingan xususiy aksiyalar hisobi schyotlari».

Bularni tekshirayotganda auditor qimmatbaho qog'ozlar bilan operatsiyalar qonuniy ravishda amalga oshirilayotganligini bilishi kerak.

10.5. Zaxira kapitali auditi

Zaxira kapitali, agar ustavda ko'zda tutilgan bo'lsa, sof foydani zaxira qilish yo'li bilan xususiy kapitalni to'ldirib borish uchun tashkil etiladi. O'zbekiston Respublikasi amaldagi qonunchilikka muvofiq aksiyadorlik jamiyatlari jamiyat Nizomi bilan belgilangan, lekin Nizom kapitalidan 15% kam bo'lmagan miqdorda zaxira kapitali tashkil etish huquqiga ega.

21-son BHMS ga ko'ra, «Korxonada ta'sis hujjatlariga asosan foyda hisobidan shakllantiriladigan zaxira kapitali, mulkni qayta baholashdan yuzaga keladigan inflyatsiya rezervlari, pul mablag'laridan tashqari tekinga olingan mulklar to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish quyidagi schyotlarda amalga oshiriladi:

8510 - «Mulknini qayta baholash bo'yicha tuzatishlar»;

8520 - «Rezerv kapitali»;

8530 - «Tekinga olingan mulk».

Auditor zaxira kapitali hisobi bo'yicha buxgalteriya o'tkazmalari to'g'ri ekanligini tekshirish lozim.

Korxonada Nizom kapitalini xorijiy kapital ishtirokida shakllantirishda qo'shilgan kapital deb ko'rsatiladigan kurs farqi hosil bo'lishi mumkin.

Nizom kapitaliga ulush sifatida haqiqatda kiritilgan, moddiy qiymatliklar, nomoddiy va moliyaviy aktivlarni baholash ularni ta'sis hujjatlarida va dastlabki kelishuvlarda baholashdan farq qilishi mumkin.

Auditor, shuningdek, zaxira kapitali to'g'ri tashkil etilganligi va to'ldirilganligi, ya'ni: foydadan ajratmalar hisobiga tashkil etilgan zaxira kapitali Nizom kapitalining 15% dan kam emasligi, mol-mulkni (asosiy vositalarni) qayta baholashdan hosil bo'lgan barcha inflyatsiya zaxiralari zaxira kapitali ko'payishiga o'tkazilganligi, bepul kelib tushgan mol-mulkning barchasi zaxira kapitalning ko'payishiga o'tkazilganligini tekshiradi. Tekshirish manbasi bo'lib korxonada Nizom. O'zbekiston Respublikasi hukumati qayta baholash to'g'risidagi qarori, qayta baholash bo'yicha hisob-kitoblar, mol-mulkni bepul olish to'g'risida shartnomalar, qabul qilish-topshirish dalolatnomalari, bildirishnomalar (avizo) va boshqalar hisoblanadi.

Zaxira kapitali ishlab chiqarishni rivojlantirish, korxonada faoliyati tugatilganda ish haqi va soliqlarni byudjetga to'lash, inflyatsiya bo'yicha zararlarni qoplash, aksiyadorlik jamiyati hay'ati qaroriga muvofiq Nizom kapitalini to'ldirish, qayta baholash summalarini qoplash va aksiyadorlik jamiyatining boshqa yo'nalishlari uchun foydalaniladi. Ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlarida foyda yo'qligi yoki u yetarli emasligida zaxira kapitali imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlarni to'lash uchun yo'llanishi mumkin.

Auditor zaxira kapitali mablag'lari korxonada xodimlariga moddiy yordam ko'rsatishga, mehnatga haq to'lashga yoki mukofotlar to'lashga ishlatilganligi holatlari bilan to'qnash kelishi mumkin. Shu bois, auditor zaxira kapitali ishlatilishini zaxira kapitali schyotidagi yozuvlarni tahlil qilish yo'li orqali ta'sischi bilan hisob-kitoblar hisobi va taqsimlanmagan foyda schyotlari bilan korrespondentlanishini sinchkovlik bilan tekshirishi lozim.

Takrorlash uchun savollar:

1. Korxonada ustav, qo'shilgan va rezerv kapitali auditining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
2. Ustav kapitalini shakllanishi qanday teshiriladi?
3. Ustav kapitali va ta'sis hujjatlarini qaysi hujjatlar orqali rasmiylashtiriladi?
4. Qo'shilgan kapital tarkibini tekshirish qanday amalga oshiriladi?
5. Zaxira kapitali nima, u qanday shakllanadi va tekshiriladi?

11-MAVZU. MOLIVAVIY NATIJALAR AUDITI USLUBIYOTINING MUAMMOLARI

11.1. Moliyaviy hisobot auditining maqsadi va ma'lumot manbalari

Moliyaviy hisobot auditining maqsadi moliyaviy hisobot ma'lumotlarining to'liqligi va ishonchligini, ular amaldagi qonunchilikka muvofiqligini tekshirishdan iborat.

Auditorlik tekshiruvini o'tkazishning asosiy manbalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi (11.1-jadval):

11.1-jadval

Auditning me'yoriy-huquqiy asoslari

№	Me'yoriy hujjatlar
1.	O'zbekiston Respublikasi «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonuni. 1996- yil 30 - avgustda qabul qilingan
2.	O'zbekiston Respublikasi «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi qonuni (yangi tahrirda). 2000- yil 26 -mayda qabul qilingan
3.	21-son «Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyaviy-Xo'jalik faoliyatining buxgalteriya hisobi schyotlar rejasi va uni qo'llash haqida yo'riqnomasi» nomli BHMS. 2002 -yil 9 -sentyabrda 103-son bilan O'z R. Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan va 2002- yil 23 -oktyabrda 1181-son bilan Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan
4.	O'z R. Vazirlar Mahkamasining 1999 -yil 5 -fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish bo'yicha xarajatlar tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi haqidagi Nizom»
5.	Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish bo'yicha kontseptual asos
6.	1-son «Hisob siyosati va moliyaviy hisobot» nomli BHMS
7.	3-son «Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot» nomli BHMS
8.	3-son «Auditni rejalashtirish» nomli AMS
9.	10-son «Moliyaviy hisobotdagi boshqa ma'lumotlar» nomli AFMS
10.	70-son «Moliyaviy hisobot to'g'risida auditorlik hisoboti va auditorlik xulosasi» nomli AFMS
11.	«Moliyaviy hisobot shakllarini to'ldirish qoidalari» O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 2002 -yil 27 -dekabrda 140-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan

Auditor (lar) O'zbekiston Respublikasi moliya vazirligining 2002 -yil 27 -dekabrda 140-son buyrug'i bilan tasdiqlangan «Moliyaviy hisobot shakllarini to'ldirish bo'yicha qoida» ga muvofiq moliyaviy hisobotni mulkchilikning barcha shakllariga mansub, O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga ko'ra yuridik shaxs hisoblangan korxonalar va tashkilotlar (bundan sug'urta tashkilotlari va banklar mustasno), shuningdek mulkida, Xo'jalik yuritishida yoki tezkor boshqaruvida mol-mulki bo'lgan va o'z majburiyatlari bo'yicha ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, shuningdek mustaqil balans va hisob-kitob raqamiga ega bo'lgan, soliq qonunchiligiga muvofiq soliq to'lovchi hisoblanadigan alohida bo'linmalar taqdim etish kerakligini bilishi kerak.

Moliyaviy hisobot auditini amalga oshirishda quyidagi dastlabki hujjat va hisob registrlari ma'lumotlaridan foydalaniladi:

Dastlabki hujjatlar va hisob registrlari

№	Dastlabki hujjatlar
	Buxgalteriya balansi (1-son shakl)
	Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot (2-son shakl)
	Asosiy vositalar harakati to'g'risida hisobot (3-son shakl)
	Pul oqimlari to'g'risida hisobot (4-son shakl)
	Xususiy kapital to'g'risida hisobot (5-son shakl)
	Debitorlik va kreditorlik qarzlari to'g'risida ma'lumotnoma (2a-shakl)
	Jurnal-orderlar va hisob-kitob schyotlari bo'yicha hisob qaydnomalari

Agar asosiy fondlarni qayta baholash hisobot yilining birinchi sanasi holatiga o'tkazilsa, qayta baholash natijalarining ko'rsatkichlari hisobot yilining boshiga shakllanadigan moliyaviy hisobotga qabul qilinadi. Bunda o'tgan yilning oxiridagi ko'rsatkich hisobot yilining boshidagi ko'rsatkichga mos kelmasligi, asosiy vositalarni hisobot yilining birinchi sanasiga o'tkazilgan qayta baholashning natijasi deb tushuniladi va joriy davrning moliyaviy hisobotidagi tushuntirish xatida bayon etiladi (O'zR AV 12.11.2003 y. 1209-1-son bilan ro'yxatga olingan O'zR MV Buyrug'i taxriridagi xat boshi).

O'zbekiston Respublikasi "Auditorlik faoliyati to'g'risida" qonunning 10-moddasida ko'rsatilgan yuridik shaxslar soliq organlariga auditorlik tekshiruvi o'tkazilganidan keyin 15 kun davomida, lekin hisobot yilidan keyingi yilning 15 mayidan kechiktirmay, moliyaviy hisobotning to'g'riligi to'g'risida auditorlik xulosasi nusxasini taqdim etadilar.

Tashabbusli auditorlik tekshiruvi o'tkazilgan taqdirda korxonada moliyaviy hisobotning to'g'riligi to'g'risida auditorlik xulosasining nusxasi soliq organlariga auditorlik tekshiruvi o'tkazilganidan keyin 15 kun davomida taqdim etiladi.

Moliyaviy hisobot shakllarida barcha rekvizitlar va nazarda tutilgan ko'rsatkichlar to'ldirilishi kerak. Korxonada tegishli aktivlar, passivlar, operatsiyalar mavjud emasligi sababli biror-bir modda (satrlar, ustunlar) to'ldirilmagan taqdirda, ushbu modda (satr, ustun) ustiga chizib qo'yiladi.

Auditor moliyaviy hisobot shakllarining manzil qismi quyidagi tartibda to'ldirilishiga e'tibor berishi kerak:

a) "Korxonada, tashkilot" rekviziti - korxonaning to'liq nomi (belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan ta'sis hujjatlariga muvofiq) va KTUT ga ko'ra uning kodi ko'rsatiladi;

b) "Tarmoq" rekviziti - korxonada tarmog'i va XXTUTga ko'ra tarmoq kodi ko'rsatiladi;

v) "Tashkiliy-huquqiy shakl" rekviziti - korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli va THTga ko'ra tashkiliy-huquqiy shaklning kodi ko'rsatiladi;

g) "Mulkchilik shakli" rekviziti - korxonaning mulkchilik shakli va MSHtga ko'ra mulkchilik shaklning kodi ko'rsatiladi;

d) "Vazirliklar, idoralar va boshqalar" rekviziti - ixtiyorida korxonaturgan (agar u mavjud bo'lsa) va unga moliyaviy hisobot yo'naltiriladigan organning nomi hamda DBPBTga ko'ra ushbu organning kodi ko'rsatiladi;

e) "Soliq to'lovchining identifikatsiya raqami" rekviziti - STIR bo'yicha korxonaning identifikatsiya raqami ko'rsatiladi;

j) "Hudud" rekviziti - MHOBT bo'yicha kod ko'rsatiladi;

z) "Manzil" rekviziti - korxonaning to'liq yuridik manzili ko'rsatiladi.

Moliyaviy hisobotni tuzish chog'ida O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, Buxgalteriya hisobi milliy standartlariga, shuningdek buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotni tuzish masalalari bo'yicha boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarga asoslanish lozim.

Korxonalar va tashkilotlar barcha alohida mustaqil balansga ajratilmagan bo'linmalarining faoliyat ko'rsatkichlari moliyaviy hisobot shakllarining ko'rsatkichlariga kiritilishi kerak.

Korxonalar balansining moddalarini aktivlar va majburiyatlarning puxta o'tkazilgan inventarizatsiyasi bilan asoslangan bo'lishi kerak. Inventarizatsiya O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan 1999 -yil 19 -oktyabrda EGF17-19-2075-son bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi 19-son "Inventarizatsiyani tashkil etish va o'tkazish" nomli Buxgalteriya hisobi milliy standarti (BHMS) (ro'yxat raqami 833, 1999 -yil 2 -noyabr) da belgilagan tartibda o'tkaziladi. Bunda yillik moliyaviy hisobotni taqdim etishga qadar doimiy ishlab turgan inventarizatsiya komissiyalari tomonidan inventarizatsiya davomida aniqlangan, boyliklar haqiqiy mavjudligining buxgalteriya hisobi ma'lumotlariga qaraganda tafovutlari tartibga solinishi kerak. Debitorlik va kreditorlik qarzlarni inventarizatsiyalashlar ham o'tkazilishi kerak, ular o'zaro hisob-kitoblarni saldosi tasdiqlaydigan solishtirish dalolatnomalari yoki xatlar bilan rasmiylashtiriladi. O'tkazilgan inventarizatsiyalar soni va natijalari, shuningdek ularni o'tkazmaslik sabablari yillik moliyaviy hisobotga ilova qilinadigan tushuntirish xatida aks ettirilishi kerak.

Moliyaviy hisobot shakllariga rahbar va bosh buxgalter imzo chekadi, imzolar mulh bilan tasdiqlanadi.

Moliyaviy hisobotda o'chirish va ustiga yozishlar bo'lmasligi kerak. Xatolar tuzatilgan taqdirda tegishli qaydlar qilinadi, ularni moliyaviy hisobotlarga imzo chekkan shaxslar tasdiqlab, tuzatish sanasini ko'rsatadilar.

Joriy hamda o'tgan yil hisobot ma'lumotlaridagi (ular tasdiqlanganidan keyin) tuzatishlarning uning ma'lumotlarini buzishlari aniqlangan hisobot davri uchun tuzilgan hisobotda amalga oshiriladi, bunda tuzatishlar hisobot davri (chorak, yil boshidan) uchun ma'lumotlarga kiritiladi.

Yillik moliyaviy hisobotni tekshirish chog'ida daromadlarni yashirish yoki ular bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlarni davr xarajatlariga (yoki muomala chiqimlariga) kiritish natijasida moliyaviy natijalarni kamaytirib ko'rsatish aniqlangan holda buxgalteriya hisobi va o'tgan yil uchun moliyaviy hisobotga

tuzatishlar kiritilmaydi, balki joriy yilda hisobot davrida aniqlangan o'tgan yillar foydasi sifatida aks ettiriladi.

11.2. Ichki nazorat tizimini baholash, auditni rejasi va dasturini tuzish

Moliyaviy hisobotning auditorlik tekshiruviga kirishayotganda, auditor moliyaviy hisobot bo'yicha ichki nazorat tizimi holatini baholashi lozim. 11.3.-jadvalda testlarni o'tkazishda qo'llaniladigan namunaviy savollar ro'yxati keltirilgan.

11.3.-jadval

Ichki nazorat tizimini baholash yuzasidan testlar

Korxonalar _____

Davr _____

Tuzdi (famiyasi, ismi, sharifi) _____

Sana (hujjat tayyorlangan sana) _____

Tekshirdi (famiyasi, ismi, sharifi) _____

№	Tekshirilayotgan savollar	Ha	YO'q	Izoh
1	2	3	4	5
1. Tashkil etilishi				
1.1.	Amalga oshiriladigan faoliyat bo'yicha shaxsiy javobgarlik chegaralari belgilanganmi?			
1.2.	Buxgalteriya hisobini yuritish uchun ishchi jadvallar mavjudmi?			
1.3.	Ichki audit bo'limi mavjudmi (ushbu bo'lim xodimlarining malakasi va haqqoniyligini ko'rib chiqing)?			
2. Nazorat				
2.1.	Moliyaviy axborot va ichki nazorat muolajalarini xodimlarga yetkazish tizimi tashkil etilganmi?			
2.2.	Tashkilot tashkilot komissiyasining tavsifi: a) majburiyatlari aniq belgilangan; b) majburiyatlarini bajarish uchun zaxira va vakolatlar mavjudligi (kasbiy nazoratchilar va mutaxassislar)			
3. Hisobot				
3.1.	Oraliq moliyaviy hisobot. muntazam ravishda tuziladi; vaqti-vaqti bilan tuziladi; vetarli darajada mufassal tuziladi.			
3.2.	Qaysidir bir xodim kasalligi, mehnat ta'tilida bo'lganligi yoki xodimlar yetishmasligi natijasida yo'qligida majburiyatlar taqsimlanishiga rioya qilinadimi?			
3.3.	Hisobotlarni taqdim etish jadvalga rioya qilinadimi?			
3.4.	Hisob siyosatiga oid buyruq qabul qilinganmi?			

Testlar o'tkazilgandan keyin auditor moliyaviy hisobot ishonchligi auditorlik tekshiruvining rejasini audit o'tkazishning umumiy rejasiga kiritishi

lozim. Auditorlik tekshiruvi o'tkazishning namunaviy rejasi 11.4.-jadvalda keltirilgan.

11.4.-jadval

Auditorlik tekshiruvining rejasi

Tekshirilayotgan korxonalar _____
 Audit o'tkazish davri 20 ____ yil " ____ " _____
 Odam-soat miqdori _____
 Auditorlik guruhi rahbari _____
 Auditorlik guruhi tarkibi _____
 Auditorlik tavakkalchiligi % _____
 Ahamiyatlilik darajasi % _____

№	Rejalashtirilgan ishlar turi	O'tkazish davri	Ijrochi	Izoh
1	2	3	4	5
1.	Moliyaviy hisobot va buxgalteriya hisobi registrlar ko'rsatkichlari bir biriga muvofiqligini tekshirish			
2.	Buxgalteriya balansi to'g'ri tuzilganligini tekshirish			
3.	Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot to'g'ri tuzilganligini tekshirish			
4.	Boshqa shakldagi hisobotlar to'g'ri tuzilganligini tekshirish			

Dastlabki buxgalteriya hujjatlaridagi yozuvlarni siyoh, kimyoviy qalam, sharikli ruchka pastasi, yozuv mashinalari, kompyuterining printeri va boshqalar bilan amalga oshirish mumkin. Har bir korxonada rahbar bosh buxgalter bilan kelishgan holda dastlabki hujjatlarni imzolash huquqiga ega bo'lgan shaxslar ro'yxatini tasdiqlaydi.

Korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatining auditorlik tekshiruvini o'tkazishda hisobot shakllaridagi ko'rsatkichlar, hisob registrlari va dastlabki hujjatlar auditning ma'lumot bazasi sifatida qo'llaniladi.

Audit rejasi tuzilgandan keyin moliyaviy hisobot ishonchililigining tekshiruvi bo'yicha batafsil auditorlik dasturi tayyorlanadi. Namunaviy dastur 11.5.-jadvalda keltirilgan.

11.5.-jadval

Auditning dasturi

Tekshirilayotgan korxonalar _____
 Audit o'tkazish davri 20 ____ yil " ____ " _____
 Odam-soat miqdori _____
 Auditorlik guruhi rahbari _____
 Auditorlik guruhi tarkibi _____
 Auditorlik tavakkalchiligi % _____

Ahamiyatlilik darajasi % _____

№	Tekshiriladigan savollar ro'yxati va (yoki) auditorlik muolajalari	Auditorlik muolajalarga ya'ni testlar, uslubiyotlar va boshqalarga asoslanganligi	O'tkazish davri	Ijrochi	Ishtirokchilar
1	2	3	4	5	6
1. Moliyaviy hisobot va buxgalteriya hisobi registrlar ko'rsatkichlari bir biriga muvofiqligining auditi					
1.1.	Moliyaviy hisobot ishonchligini ta'minlovchi omil sifatida buxgalteriya hisobi schyotlaridagi yozuvlar asoslanganligini tekshirish				
1.2.	Hisob registrlari to'g'ri tuzilganligini tekshirish				
1.3.	Korxonada moliyaviy hisobotni o'rganish va u belgilangan muddatlarda taqdim etilishini tekshirish				
1.4.	Tahliliy hisob ko'rsatkichlari Bosh kitob va balans moddalaridagi ko'rsatkichlar bilan solishtirish				
2. Moliyaviy hisobot to'g'ri tayyorlanganligining auditi					
2.1.	Balans to'g'ri tayyorlanganligini tekshirish				
2.2.	Balansda asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar to'g'ri aks etilganligini tekshirish				
2.3.	Balans hisob-kitob operatsiyalari to'g'ri aks etilganligini tekshirish				
2.4.	Balansda pul mablag'lari to'g'ri aks etilganligini tekshirish				
2.5.	Balansda xususiy mablag'lar manbalari to'g'ri aks etilganligini tekshirish				
2.6.	Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot to'g'ri tayyorlanganligini tekshirish				
2.7.	Boshqa turdagi hisobot shakllari to'g'ri tayyorlanganligini tekshirish				

11.3. Buxgalteriya hisobi schyotlaridagi yozuvlarni asoslanganligini tekshirish

Korxonada auditni o'tkazish vaqtida buxgalteriya hisobi schyotlaridagi yozuvlarning tekshiruvini eng mas'uliyatli vazifalardan biri hisoblanadi, zero bu korxonada moliyaviy-Xo'jalik faoliyati ko'rsatkichlarini tavsiflovchi asosiy ma'lumotlar olinadigan moliyaviy hisobot shakllaridagi ko'rsatkichlarni ishonchligini ta'minlash uchun xizmat qiluvchi asosiy omil hisoblanadi. Ushbu

ishni malakali bajarmasdan turib, haqqoniy auditorlik xulosasini tayyorlash uchun asosiy baza hisoblangan hisobot ko'rsatkichlari ishonchliligiga to'liq ishonch hosil qilib bo'lmaydi.

Korxonada moliyaviy-xo'jalik faoliyatining auditorlik tekshiruvini o'tkazishda hisobot shakllaridagi ko'rsatkichlar, hisob registrlari va dastlabki hujjatlar auditning ma'lumot bazasi sifatida qo'llaniladi.

Korxonada faoliyatining ahvoli to'g'risida aksariyat ma'lumot hisobot davrida pul ifodasida korxonada faoliyati natijalari va moliyaviy holatini tavsiflovchi moliyaviy hisobotda mavjuddir.

Hisobot davrida audit o'tkazish uchun ma'lumot materiallari korxonaning hisob registrlari - Bosh kitob, jurnal-orderlar yoki memorial orderlar, sintetik va tahliliy hisobning aylanma qaydnomalari, hisob-kitob-to'lov qaydnomalari, shaxsiy schyotlar, tahliliy hisob varaqalari va boshqalardan olinadi. Bunda hisob registrlarida korxonaning moliyaviy va Xo'jalik operatsiyalari bo'yicha barcha buxgalteriya yozuvlari ikki yoqlama yozish usuli bilan jamlanadi, ya'ni, har bir Xo'jalik operatsiya tegishli schyotlarning debeti va kreditida aks etildi.

Yoppasiga yoki tanlab olib tekshiruv o'tkazganda auditor hisob registrlarida buxgalteriya schyotlari, qayd etilgan registrlarda Xo'jalik operatsiyalari iqtisodiy mazmunidan kelib chiqib, to'g'ri korrespondentlanganligini baholashi va kelajakda to'g'rilash maqsadida, tasodifan sodir etilgan xatolarni va tasodifiy noto'g'ri buxgalteriya yozuvlarini (o'tkazmalarini) aniqlashi lozim. Shuning bilan bir qatorda, hisobot ma'lumotlari, ayniqsa, korxonada moliyaviy faoliyati natijalarini tavsiflovchi ko'rsatkichlarni, uning asosiy aylanma aktivlar miqdorini, o'zining moliyaviy va mulkiy holatini yaxshi tomondan ko'rsatish uchun boshqa korxonalar va banklarga bo'lgan qarzlarni yashirib ko'rsatish maqsadida ataylab sodir etilgan xatolar aniqlanadi va bular haqida korxonada rahbariyatiga ma'lumot taqdim etiladi.

Bunday tekshiruv hozirgi vaqtda dolzarb hisoblanadi, chunki ayrim rahbarlar, soliq to'lovlarini kamaytirish, kelajakda kredit olinishini ta'minlash va tashqi foydalanuvchilarga noto'g'ri ma'lumotlar taqdim etish maqsadida o'zlarining hozirgi kundagi haqiqiy moliyaviy va mulkiy holatini ko'rsatishni istamaydilar, korxonaning hisobot ma'lumotlarini, shu jumladan, tegishli moliyaviy Xo'jalik operatsiyalari bo'yicha aylanmalarni noto'g'ri aks etish hisobiga, buzib ko'rsatishga harakat qiladilar. Shularni hisobga olgan holda, xalqaro auditorlik andozalarida ham, korxonalarda tovlamachilik yoki xato tavakkalchiligini oshiruvchi imkoniyatlar vujudga kelishi nazarda tutiladi.

Buxgalteriya schyotlaridagi yozuvlar, buxgalteriya schyotlari korrespondentlanishi hamda pul ifodasida to'g'ri asoslanganligini aniqlash uchun tekshirilayotgan buxgalteriya yozuvlariga taalluqli bo'lgan va amalda sodir etilgan Xo'jalik operatsiyalarini yozma ravishda tasdiqlovchi, buxgalteriya hisobi ma'lumotlariga huquqiy maqom beruvchi dastlabki hujjatlarni diqqat bilan o'rganib chiqish lozim.

Ma'lumki, buxgalteriya hisobida barcha yozuvlar dastlabki hujjatlar asosida yuritiladi. Bundan keyin, undagi ma'lumotlar hisob registrlariga ko'chirib yoziladi, u erda ular bir xil tizimga keltiriladi, ya'ni, buxgalteriya schyotlarida qayd etiladi. Hisobot davrining oxirida hisob registrlari ma'lumotlariga asosan korxonada hisoboti to'ldiriladi.

Dastlabki hujjatlar hisob ma'lumotlari harakatini boshlab beradi, korxonada moliyaviy-xo'jalik faoliyatini yoppasiga va uzluksiz aks etish uchun buxgalteriya hisobini kerakli bo'lgan ma'lumotlar bilan ta'minlaydi.

Hisobga olish uchun faqat to'g'ri rasmiylashtirilgan, ya'ni, barcha rekvizitlari to'ldirilgan hujjat qabul qilinadi. Faqat shu holatda dastlabki hujjat huquqiy maqomga ega bo'ladi. Bunday rekvizitlar bo'lib: hujjat nomi, kodi; tuzilgan sanasi, xo'jalik operatsiya mazmuni; xo'jalik operatsiya o'lchamlari (natura va pul ifodasida);

Xo'jalik operatsiyalari sodir etilishi bo'yicha va to'g'ri rasmiylashtirilishi yuzasidan mas'ul mansabdor shaxslar lavozimlari, shaxsiy imzolar va ularning yoritishlari va boshqalar hisoblanadi. Hozirgi vaqtda ayrim rekvizitlarni kodlar bilan almashtirib yozishga ruxsat etilgan. Korxonada buxgalteriya hisobi hisoblash texnikasi yordamida avtomatlashtirilgan bo'lsa bunday holatlar ko'proq uchraydi.

Dastlabki buxgalteriya hujjatlaridagi yozuvlarni siyoh, kimyoviy qalam, sharikli ruchka pastasi, yozuv mashinkalari, kompyuterning printeri va boshqalar bilan amalga oshirish mumkin. Har bir korxonada rahbar bosh buxgalter bilan kelishgan holda dastlabki hujjatlarni imzolash huquqiga ega bo'lgan shaxslar ro'yxatini tasdiqlaydi.

Buxgalteriyaga kelib tushgan barcha dastlabki hujjatlar majburiy tekshiruvdan o'tkazilishi lozim. Tekshiruv hujjatlarining shakllari (hujjatlar va uning rekvizitlari to'liq va to'g'ri rasmiylashtirilganligi) va mazmuni (operatsiyalar qonuniyligi, alohida ko'rsatkichlarning logik jihatdan bog'langanligi) bo'yicha amalga oshiriladi. Amaldagi qonunchilikka zid holda sodir etilgan operatsiyalar bo'yicha hujjatlarni ijro etish va rasmiylashtirish taqiqlanadi. Bunday hujjatlar tegishli qapop qabul qilish uchun korxonada rahbari va bosh buxgalteriga topshiriladi. Qayta ishlovdan o'tgan dastlabki hujjatlar, ulardan qaytadan foydalanish imkoniyatini bartaraf etish maqsadida, tegishli belgilar bilan tamg'alanishi lozim.

11.4. Sub'ektning moliyaviy hisobotini o'rganish va u belgilangan muddatlarda topshirilishi ta'minlanishini tekshirish

Korxonaning asosiy vazifasi – mahsulot (ishlarni bajarish yoki xizmatlarni ko'rsatish) ishlab chiqarish va mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni sotilishidan istiqbolda ko'zlangan natijalarni olish - ishlab chiqarish va iste'molchilarga sotuv bozorida tovarlarni, nomoddiy xizmatlarni sotish (loyihata'dqiqot ishlarni bajarish, transport va bank xizmatlarini ko'rsatish va boshqalar) va iste'molchilarga boshqa xizmatlarni bajarish jarayonida amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish-Xo'jalik faoliyati jarayonida korxonada ishlab-chiqarish-Xo'jalik jarayonining turli bosqichlarida vujudga keladigan schyotlar bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim. Bu korxonani faollik bilan moliyaviy faoliyatini amalga oshirishga, investitsiya bozorlarida faoliyat ko'rsatishga undaydi. Xodimlarni boshqarish va ma'muriy faoliyat ham ishlab chiqarishning bir qismi hisoblanadi, chunki u ishlab chiqarish jarayonini qo'llab-quvvatlaydi va uning rivojlanishiga imkon yaratadi.

Korxonada o'zining ishlab chiqarish faoliyati bilan yagona tizim hisoblangan jamiyatning bir qismi hisoblanadi. BU umumiy tizimning boshqa bo'g'inlaridan turli darajada qaram bo'lgan ochiq bo'g'indir, o'z navbatida, ular ushbu bo'g'inga bog'liqdirlar. Korxonada bilan o'z manfaatlarini va maqsadlarini bilan bog'liq bo'lgan va, shu bois, unga qaram bo'lgan shaxslar, guruhlar yoki uyushmalar korxonaning o'zaro bog'liq guruhlarini deb ataladi. Bular: xususiy mulkdorlar, xodimlar, moliyachilar, ta'minotchilar, Xaridorlar va umuman jamiyatdir. O'zaro bog'liq guruhlar korxonaga qo'yilmalarni amalga oshiradilar va buning uchun turli ko'rimishdagi ulush to'lovlarini oladilar. O'zaro bog'liq guruhlar ichida korxonada faoliyati va uning natijalariga muayyan ta'sir ko'rsatuvchi ayrim raqobatchilar ham bo'lishi mumkin.

Ishlab chiqarish jarayonlari va pul aylanishi u yoki bu darajada vaqt bilan bog'liq. Ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan tarkibiy qismlarni sotib olish va ishlab chiqarishni o'zini tashkil etish ishlab chiqarilgan mahsulotni sotishdan olingan daromadlardan oldin hosil bo'lishi munosabati bilan korxonada rahbariyati ishlab chiqarish jarayonini korxonaning moliyaviy imkoniyatlari bilan muvofiqligini ta'minlashi lozim. Bu korxonaning moliyaviy-Xo'jalik faoliyati to'g'risida haqqoniy xulosalar shakllantirish va uni takomillashtirish yuzasidan takliflar kiritish uchun korxonada audit o'tkazishning eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi.

Korxonaning moliyaviy-Xo'jalik faoliyatini o'rganishda mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotilishining hajmi ko'rib chiqiladi; ular hisobot davrida mo'ljallangan ko'rsatkichlar bilan solishtiriladi; mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotilishi dinamikasi, shartnomaviy majburiyatlar bajarilishi va hisobga olinishi, sifatsiz mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarishdan nobudgarchiliklar va sifatsiz hamda butlanmagan mahsulot etkazib berilganligi uchun to'lovlar, mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish bo'yicha xarajatlar, mahsulot ishlab chiqarish va sotish bo'yicha hisobot ma'lumotlari dastlabki hujjatlar va buxgalteriya hisobi ma'lumotlariga muvofiqligi, korxonaning sanoat-ishlab chiqarish va barcha xodimlarining soni va korxonaning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan boshqa masalalar tahlil qilinadi.

Yuqorida qayd etilganidek, korxonaning moliyaviy-Xo'jalik faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarning asosiy hajmi korxonada faoliyatining barcha jabhalarini pul ifodasida aks etuvchi va bir vaqtning o'zida hisobot davri

bo'yicha hisob ishlarining yakuniy bosqichini ifodalovchi moliyaviy hisobotda mujassamlangan.

Moliyaviy hisobotlarning namunaviy shakllari, tayyorlash qoidalari, taqdim etish muddatlari, ularni ko'rib chiqish va tasdiqlash tartibi O'zbekiston Respublikasi «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonuni (keyingi kiritilgan qo'shimchalar va o'zgartirishlar bilan) va korxonalarining chorak va yillik moliyaviy hisoboti shakllarini to'ldirish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining yo'riqnomalari bilan tartibga solinadi.

Korxonalar tomonidan chorak va yillik moliyaviy hisobotlarni tayyorlashda quyidagi shartlarga rioya qilinishi lozim: hisobot davri bo'yicha barcha Xo'jalik operatsiyalar va ishlab chiqarish zaxiralari, tayyor mahsulot va hisob-kitoblarni inventarizatsiya natijalari to'liq aks etilishi; sintetik va tahliliy hisob ma'lumotlari bir biriga mos kelishi; hisobot va balans ko'rsatkichlari sintetik va tahliliy hisob ko'rsatkichlari bilan tegishli ravishda rasmiylashtirilgan asos bo'luvchi hujjatlar yoki ularga tenglashtirilgan ma'lumot texnikaviy saqlovchi manbalar asosida to'ldirilishi va bir biriga to'liq muvofiqligi; balans moddalarini to'g'ri baholanishi.

Balans ma'lumotlari yil boshi va oxiriga solishtirishligini ta'minlash uchun tasdiqlangan balansning yil boshiga moddalar nomenklaturasi balansning yil oxiriga belgilangan bo'limlar va moddalar nomenklaturasi va guruhlantirish bilan muvofiq bo'lishini ta'minlanishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan 2002 -yil 27 -dekabrda «Moliyaviy hisobot shakllarini tasdiqlash va ularni to'ldirish qoidalari to'g'risida»gi 140-sonli buyrug'i bilan yuridik shaxslar uchun (byudjet muassasalari, sug'urta tashkilotlari va banklar bundan istisno) yillik va chorak hisobotlari quyidagi shakl va hajmlarda tasdiqlagan:

yillik hisobot:

1-sonli shakl «Buxgalteriya balans»;

2-sonli shakl «Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot»;

2a-sonli shakl «Debitorlik va kreditorlik qarzar bo'yicha ma'lumotnomas»;

3-sonli shakl «Asosiy vositalar harakati to'g'risida hisobot»;

4-sonli shakl «Pul oqimlari to'g'risida hisobot»;

5-sonli shakl «Xususiy kapital to'g'risida hisobot».

yarim yillik va chorak hisobot:

1-sonli shakl «Buxgalteriya balans»;

2-sonli shakl «Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot»;

2a-sonli shakl «Debitorlik va kreditorlik qarzar bo'yicha ma'lumotnomas»;

Korxonaning yillik moliyaviy hisobotiga hisobot yili davrida korxonada faoliyati natijalariga ta'sir etgan omillarni yoritgan holda, korxonada yillik moliyaviy hisobot natijalari va sof foydani taqsimlash yuzasidan ko'rib chiqib

qabul qilingan qarorlarni aks ettiruvchi tushuntirish xati va buxgalteriya hisoboti tekshiruvni to'g'risida auditorlik xulosasi ilova qilinadi.

Agar yil boshiga kirish balansi o'zgartirilgan bo'lsa, hisobotga ilova qilingan tushuntirish xatida buning sabablari ko'rsatiladi. Bunda, shuningdek, korxonada qabul qilingan hisob siyosati, kelgusi yil uchun hisob siyosati, agar u hisobot yilida qabul qilingandan farq qilsa, keltiriladi.

Chorak va yillik hisobotlarni tayyorlashda korxonaga egalari va davlat manfaatlariga rioya qilish, investorlar, kreditorlar, aksiyadorlar, soliq idoralari, ta'sischilar, banklar, xalqaro andozalar talablarini hisobga olish va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari, O'zbekiston Respublikasi «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonun, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi hamda buxgalteriya hisobini yuritish va hisobotlarni tayyorlashga oid amaldagi barcha yo'riqnomalarga asoslanish lozim.

Moliyaviy hisobot tuzish uchun sana bo'lib hisobot yilining oxirgi taqvimiy kuni hisoblanadi. Tugatilgan yoki hisobot yilida davlat tasarrufidagi mulkchilikni jamoa mulkchiligiga aylantirib qayta tashkil etilgan korxonaga tomonidan yil boshidan tugatilgan (qayta tashkil etilgan) vaqtgacha bo'lgan muddatga amaldagi yillik hisobot shakllari bo'yicha hisobot taqdim etiladi.

Yangi tashkil etilgan korxonalar hisobotda o'z mablag'lari va ularning manbalarini (sotib olingan, qabul qilingan qiymati bo'yicha) belgilangan tartibda ro'yxatga olingan oyning 1 sanasidan hisobot yilining 31 -dekabrigacha hisobotda ko'rsatadilar, hisobot yilning 1 -oktyabridan keyin tashkil etilgan korxonalar esa - davlat ro'yxatidan o'tgan sanadan boshlab keyingi yilning 31 -dekabrigacha hisobot beradilar. Qayd etilgan tartib tugatilgan (qayta tashkil etilgan) korxonalar, ularning filiallari va tarkibiy bo'linmalariga taalluqli emas.

Korxonaga balansning bandlari aktivlar va passivlarning sinchkovlik bilan o'tkazilgan inventarizatsiya bilan asoslanishi lozim. Bunda yillik hisobot taqdim etilgunga qadar, doimiy faoliyat ko'rsatuvchi inventarizatsiya komissiyasi tomonidan inventarizatsiya vaqtida qiymatliklarning amaldagi mavjudligi bilan buxgalteriya hisobidagi ma'lumotlar o'rtasidagi farqlar tartibga keltirilishi lozim. Shuningdek, solishtirma dalolatnomalari yoki o'zaro hisob-kitoblar bo'yicha qoldiqni tasdiqlovchi xatlar bilan rasmiylashtirilgan debitorlik va kreditorlik qarzlari bo'yicha inventarizatsiya amalga oshiriladi. O'tkazilgan inventarizatsiyaning soni va natijalari, shuningdek, ular o'tkazilmaganligi sabablari yillik hisobotga ilova qilinadigan tushuntirish xatida aks etilishi kerak.

Moliyaviy, soliq idoralari va bank muassasalari bilan hisob-kitoblar bo'yicha balans moddalaridagi summalar ular bilan kelishgan va muvofiq bo'lishi lozim. Balansda ushbu hisob-kitoblar bo'yicha tartibga solinmagan summalarni qoldirish mumkin emas.

11.5. Balans to'g'ri tuzilganligini tekshirish

Auditor korxonaga moliyaviy-Xo'jalik faoliyati tekshiruvini amalga oshirishda Xo'jalik yurituvchi sub'ektning barcha mol-mulki va ular vujudga

kelish manbalari to'g'risida hisob va hisobot ma'lumotlari to'liq va ishonchli ekanligi nuqtainazaridan o'z vaqtida amalga oshirilganligi, tahliliy hisob holatini o'rganishga jiddiy diqqat e'tiborini qaratish lozim.

Buxgalteriya hisobi nazariyasi va turli xil faoliyatlarni amalga oshirayotgan korxonalarda buxgalteriya hisobini yuritish bo'yicha nazariy adabiyotlar, o'quv qo'llanmalar va boshqa tadqiqotlarda shu vaqtgacha buxgalteriya hisobining nazariy va amaliy asoslari, tadbirkorlik faoliyatini moliyaviy ta'minlashda tahliliy hisobga yetarli e'tibor berilmagan, va, buning natijasida, auditorlik xulosasi ishonchli tayyorlanishining ta'minlanishi murakkablashadi.

Odatda tahliliy hisobni qo'llash korxonada mablag'lari, ularning hosil bo'lish manbalari, moliyaviy va Xo'jalik jarayonlari hisobini batafsillashtirishdan kelib chiqadi. Lekin, buxgalteriya hisobining amaliyotida tahliliy schyotlar bo'yicha iqtisodiy turdosh guruhlarining har biri nafaqat korxonaning umumiy mablag'lari, ularning manbalari va moliyaviy-Xo'jalik jarayonlarini aniq bir buxgalteriya schyotida hisobga olingan pul va miqdoriy ko'rinishda ifolashdan tashqari, buxgalteriya hisobotini tayyorlash, korxonada faoliyatini tahlil qilish va audit o'tkazish uchun asosiy negiz hisoblanib, umuman buxgalteriya hisobi holatini tavsiflaydi.

Tahliliy hisob buxgalteriya hisobining tahliliy imkoniyatlarini chuqurlashtirish va kengaytirish maqsadida ma'lumotni umumlashtirish quroli hisoblanadi.

Tahliliy schyotlarning tarkibi va mazmuni Xo'jalik operatsiyalarining aniq tavsiflari, korxonada moliyaviy-Xo'jalik faoliyatini nazorat va tahlil qilish vazifalari bilan belgilanadi. Buxgalteriya hisobi bilan jamlanadigan Xo'jalik operatsiyalarning yig'indisi alohida tahliliy schyotlarda batafsillashtiriladi. Ular hisobot davrida amalga oshirilgan Xo'jalik operatsiyalar, Xo'jalik holatlari va operatsiyalar to'g'risidagi ma'lumotlarni joriy hisobda aks etish usullari, buxgalteriya hisobi bilan jamlangan ma'lumotlarni umumlashtirish va guruhlash bo'yicha batafsillashtirilgan ma'lumotlarning guruhlangan belgilari sifatida nazarda tutish lozim.

Tahliliy schyotlar tizimi korxonada tomonidan xo'jalik operatsiyalarini nafaqat pul o'lchamlarida, balki sintetik buxgalteriya hisobining umumlashtirilgan ko'rsatkichlariga nisbatan tahliliy hisobning batafsillashtirilgan ko'rsatkichlari ma'lumotlilik darajasini oshiruvchi natural yoki mehnat o'lchamlarida aks etish imkonini beradi.

Agar korxonada tahliliy hisob yuritilmasa, unda amalda buxgalteriya hisobi yuritilmagani va hisob ma'lumotlari umuman mavjud emasligini amaliyotchi buxgalterlar yaxshi bilishadi. Lekin, bir qator holatlarda, ayniqsa tijorat tizimlarida, xususiy kompyuterlarni qo'llash sharoitlarida, ushbu ish umuman olib borilmaydi yoki nihoyatda past darajada yuritiladi. Bu esa, o'z navbatida, faoliyat ko'rsatayotgan korxonada tahliliy buxgalteriya hisobini yuritish talablariga javob beradigan tegishli chop etilgan hujjatlar yo'qligi

sababli, sintetik buxgalteriya hisobi ko'rsatkichlarining haqqoniyligi va balans moddalarining ishonchligini aniqlash imkonini bermaydi.

Tahliliy hisobning haqiqiy vazifasi sintetik buxgalteriya hisobi tizimida aks etilgan moliyaviy-Xo'jalik operatsiyalarni to'liq aks etishdan iboratdir. Bizuz tahliliy hisobning umumlashtirilgan ko'rsatkichlarini buxgalteriya hisoboti hisobot shakllarining asosi hisoblangan va faqat tahliliy hisob tizimida barcha ishlar yakunlanganidan keyingina tayyorlanishi mumkin bo'lgan balansning tegishli schyotlar ko'rsatkichlari va alohida moddalari bilan solishtirish yo'li orqali buxgalteriya hisobining tahliliy va sintetik ko'rsatkichlari bir biriga mos kelishligini tekshirishi imkoni bo'lmaydi. Bu joriy oyning yoki hisobot davrining har bir sanasiga bir vaqtning o'zida tahliliy hisob tizimi bo'yicha batafsillashtirilgan ko'rsatkichlar bilan bir qatorda, sintetik buxgalteriya hisobida joy olgan umumlashtirilgan ko'rsatkichlarga ham ega bo'lish maqsadida, sintetik hisobni yuritish bilan bir vaqtning o'zida tahliliy hisobni ham yuritishni taqozo etadi.

Auditor korxonada moliyaviy-Xo'jalik faoliyatining tekshiruvida, uni amalga oshirishning dastlabki bosqichlarida, tahliliy hisob ko'rsatkichlari Bosh kitobda umumlashtirilgan sintetik hisob ko'rsatkichlariga, uning ko'rsatkichlari esa, korxonada qo'llaniladigan tahliliy hisob tizimida batafsillashtirilganligini hisobga olgan holda, balans aktiv va passivining tegishli moddalarining ko'rsatkichlari bilan muvofiqligini tekshirishi lozim.

Ushbu ko'rsatkichlarning bir-biriga mos kelmasligi, korxonada moliyaviy-xo'jalik faoliyatining buxgalteriya hisobini yuritish amaldagi qonunchilik bilan belgilangan tartibi jiddiy ravishda buzilganligi to'g'risida dalolat beradi, bu esa, auditorlik tekshiruv dasturi va kelajakda tuziladigan auditorlik xulosasi tuzilishiga tegishli xususiyatlarni kiritishni taqozo etadi. Auditorlik tekshiruv jarayonida korxonada tahliliy hisob yuritilmasligi aniqlansa, bu to'g'risida tegishli dalolatnoma tuzgan holda, tekshiruvni to'xtatish maqsadga muvofiqdir, korxonada bilan esa, agar u mustaqil ravishda tahliliy hisobni tashkil eta olmasa, auditorlik tashkiloti kuchi bilan tahliliy hisobni tiklash to'g'risida shartnoma tuzilishi lozim.

Moliyaviy hisobotni buzib ko'rsatish turlari. Auditorlik tekshiruv jarayonida auditor moliyaviy hisobot mijozning moliyaviy holatini to'g'ri aks etishiga kafolat olish maqsadida, muayyan muolajalarni amalga oshiradi. Shuning bilan bir qatorda, hisobotda bir qator buzib ko'rsatishlar aniqlanmasdan qolib ketish xafvi borligini inkor qilib bo'lmaydi.

Auditorning moliyaviy hisobotda ahamiyatli darajada buzib ko'rsatishlar mavjud bo'lishi mumkinligi to'g'risidagi har bir shubhasi, o'z shubhalaridan kechish yoki ularni tasdiqlash uchun, undan muolajalarni kengaytirishni talab qiladi. Moliyaviy hisobotdagi buzib ko'rsatishlar, ya'ni buxgalteriya hisobini tashkil etish va yuritish bo'yicha belgilangan qoidalarga rioya qilmaslik natijasida buxgalteriya ma'lumotlarini noto'g'ri aks ettirish va taqdim etishni ikki turi mavjud: ataylab qilingan va bilmadan sodir etilgan.

Moliyaviy hisobotda ataylab qilingan buzib ko'rsatishlarni sodir etish tekshirilayotgan iqtisodiy sub'ekt xodimlarining oldindan bilgan holda harakat qilishi (yoki harakat qilmasligi) natijasidir. Ular moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilarni chalg'itish uchun g'arazgo'ylik maqsadida amalga oshiriladi. Shuning bilan bir qatorda, auditor moliyaviy hisobot ma'lumotlarida buzib ko'rsatishlarga olib keladigan iqtisodiy sub'ektning xodimi tomonidan oldindan bilgan holda qilgan harakatlari (yoki harakat qilmasligi) to'g'risida xulosa faqat bunga vakolatga ega bo'lgan idora tomonidan chiqarilishi mumkinligini unutmashligi lozim.

Moliyaviy hisobotda bilmagan holda buzib ko'rsatishlar tekshirilayotgan sub'ekt xodimlari tomonidan bilmasdan turib harakat qilishi (yoki harakat qilmasligi) natijasidir. Ular hisob yozuvlari va hisob-kitoblardagi xatolar, hisob to'liqligi yuzasidan nazorat yetarli bo'lmaganligi, hisobda Xo'jalik faoliyatiga oid voqealar, mol-mulkning mavjudligi va holati noto'g'ri aks etilishi natijasida hosil bo'lishi mumkin.

Moliyaviy hisobotni ataylab va bilmagan holda buzib ko'rsatish ahamiyatli (ya'ni, ular moliyaviy hisobot ishonchligiga shunday darajada ta'sir etadiki, natijada yuqori malakali foydalanuvchi uning asosida noto'g'ri xulosalarga kelishi yoki noto'g'ri qarorlar qabul qilishi mumkin) yoki ahamiyatsiz bo'lishi mumkin.

Moliyaviy hisobotni buzib ko'rsatish tavakkalchiligini oshirishga ta'sir etuvchi omillar. Audit o'tkazish jarayonida auditorlik tashkiloti moliyaviy hisobotni buzib ko'rsatish tavakkalchiligini baholashi lozim. Bunda ataylab va bilmagan holda ham buzib ko'rsatish paydo bo'lishiga ta'sir etuvchi muayyan omillar mavjudligini nazarda tutish kerak.

Buzib ko'rsatishlar paydo bo'lishiga sabab bo'lgan iqtisodiy sub'ektning ichki Xo'jalik yuritish faoliyatiga mansub omillar quyidagilardir:

- iqtisodning inqiroziy tarmoqlariga katta miqdorda moliyaviy qo'yilmalarni amalga oshirish;
- iqtisodiy sub'ekt sotuvlari (ishlab chiqarish) hajmining tez o'sishiga yoki foydaning ko'p miqdorda kamayishiga aylanma mablag'larning nomuvofiqligi;
- ma'lum bir vaqt mobaynida iqtisodiy sub'ektning bir yoki bir nechta buyurtmachilar yoki mol etkazib beruvchilarga qaram bo'lishligi;
- foydaning katta miqdorda o'zgartirishga olib keluvchi shartnomaviy munosabatlar amaliyotida yoki hisob siyosatida o'zgarishlar;
- iqtisodiy sub'ekt tomonidan, ayniqsa yil oxirida, moliyaviy natijalar miqdoriga ahamiyatli ta'sir ko'rsatuvchi odatdan tashqari kelushuvlarni amalga oshirish;
- bajarilgan xizmatlarga ochiqdan-ochiq nomuvofiq to'lovlar mavjudligi;
- iqtisodiy sub'ekt tashkiliy-boshqaruv tizimi xususiyatlari, ushbu tizimda kamchiliklar mavjudligi;
- kapital tarkibi va foydani tasdiqlash xususiyatlari;

- buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotni tayyorlashda belgilangan qoidalardan chetga chiqish.

Buzib ko'rsatishlar hosil bo'lishiga sabab bo'luvchi iqtisodiy sub'ekt moliyaviy-Xo'jalik faoliyatini amalga oshiruvchi aniq bir tarmoq va umuman mamlakat iqtisodiyotini xususiyatlari holatini aks etuvchi omillar quyidagilardan iborat:

- iqtisodiyot tarmog'i va umuman mamlakat iqtisodiyoti holati, inqiroz, depressiya yoki yuksalish;

- tarmoq inqiroz holatida bo'lishi munosabati bilan iqtisodiy sub'ekt inqiroz holatiga tushib qolish ehtimolining oshishi;

- iqtisodiy sub'ektning ishlab chiqarish faoliyati, ishlab chiqarish texnologik xususiyatlari.

Takrorlash uchun savollar:

1. Moliyaviy hisobot auditining maqsadi nimadan iborat?
2. Moliyaviy hisobot auditining manbalari sifatida qanday hujjatlardan foydalaniladi?
3. Moliyaviy hisobot auditida sodir etiladigan xatolar qanday?
4. Moliyaviy hisobotdagi ko'rsatkichlar qanday tekshiriladi?
5. Moliyaviy hisobot auditining vazifalari nimalardan iborat?
6. Hisob registrlari to'g'ri tuzilganligi qanday tekshiriladi?
7. Moliyaviy hisobot topshirish muddatlari qanday?

12-MAVZU. AUDITORLIK TEKSHIRUVI NATIJALARI BO'YICHA AUDITORLIK HISOBOTI VA XULOSASINI TAYYORLASH

12.1. Audit natijalarini umumlashtirish

Auditorlik hisobotini va xulosasini shakllantirish audit rejasi va dasturining barcha bo'limlari bo'yicha o'tkazilgan auditorlik tekshiruv natijalarini umumlashtirish va baholash jarayonida vujudga keladi.

Audit natijalarini baholash ishlari asosan quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ishchi hujjatlarni sharhlash va yakuniy ishchi hujjatlarni tayyorlash;
- aniqlangan kamchiliklarning jiddiylik darajasini baholash;
- auditorlik dalillarning yetarliligini baholash;
- faoliyat ko'rsatayotgan korxonaga prinsipi bilan bog'liq omillarni baholash;
- buxgalteriya hisobotidagi axborotlarni taqdim qilish va bayon qilish;
- hisobot tuzilganidan so'ng sodir bo'lgan hodisalarni baholash;
- tekshiruv natijalari bo'yicha auditorning mijoz-korxonaga rahbariyatiga taqdim qiladigan yozma axborotini tuzish;
- auditorlik hisoboti va xulosasini tuzish.

Auditorlik tekshiruv o'tkazish mobaynida asosan tekshirilayotgan Xo'jalik yurituvchi sub'ektning dastlabki hujjatlari, hisob registrlari va hisobotlarida aks ettirilgan haqiqiy axborotlar tahlil qilinadi va baholanadi. Faqat ayrim hollardagina auditorlar taxmin va hisob-kitoblarga asoslangan moliyaviy axborotlarni baholaydilar.

Ta'kidlash joizki, tekshiruv natijalari va Xo'jalik yurituvchi sub'ekt mutaxassislarining hisob-kitoblarini baholashda auditorlar ma'lum darajada professional ehtiyotkorlikka rioya qilishlari zarur.

Auditor quyidagi hollardagi kabi, katta nomuvofiqliklar mavjudligini ko'rsatuvchi holatlarni ob'ektiv baholashi zarur:

- Xo'jalik yurituvchi sub'ekt xodimlariga ma'lum bo'lgan, ammo auditor tomonidan ochildirilmagan xatolarni aniqlash faktlari;
  - tekshiruv uchun zarur bo'lgan, auditorga o'z vaqtida taqdim qilinmagan dastlabki hujjatlar yoki ma'lumotlarga doir Xo'jalik muomalalari;
  - mutaxassislarining hisob-kitoblaridagi nomuvofiqliklar;
  - inventarizatsiya natijasida aniqlanib dalolatnoma va taqqoslash vedomostlari bilan rasmiylashtirilgan, lekin yetarli darajada tahlil qilinmagan va tuzatilmagan katta tafovutlar;
  - katta tafovutlarning tasdiqlanmaganligi va auditor so'rovlariga kutilgan javobgar olinmaganligi;
  - tekshiruv uchun tanlab olingan, zarur dastlabki hujjatlar yoki tegishli ruxsat etuvchi ko'rsatmalar taqdim qilinmagan Xo'jalik muomalalari.
- Auditor to'plangan dalillar yetarliligini baholashda ushbu holatlar aniqlangan bosqichni (rejalashtirish, audit o'tkazish) hisobga olishi kerak.

Shuningdek, katta xatolar xatarini dastlabki baholash va tekshirish rejalari ham e'tiborga olinishi lozim.

Agar bunday holatlar rejalashtirish bosqichida aniqlangan va hisobga olingan bo'lsa, unda auditor to'plangan dalillarning yetarililigiga va rejalashtirilgan hamda qo'shimcha auditorlik amallarini bajarishning maqsadga muvofiqligiga baho berishi zarur.

Auditorlik tekshiruvining asosiy bosqichlarini o'tkazish natijalari audit o'tkazishdan qo'yilgan maqsadga erishilganlik darajasini baholagan holda auditorning ishchi hujjatlarida qayd qilinishi lozim. Masalan, audit o'tkazish dasturining «Debitor va kreditor qarzlarni tekshirish» bo'limi bo'yicha o'tkazilgan audit natijalarini baholashda quyidagi auditorlik amallarini tahlil qilish va baholash maqsadga muvofiq:

Keyingi pul kirimlari va tegishli schyotlar qoldiqlaridan to'langan to'lovlarga doir dastlabki hujjatlarni tekshirish. Auditorlar odatda buxgalteriya balansi tuzilgandan keyingi to audit o'tkazilgan oxirgi kunga qadar amalga oshirilgan to'lovlarni ham tekshiradi. Bu tekshiruv natijalari hisob ma'lumotlarining ishonchligini joriy majburiyatlarni balansda aks ettirishning to'liqligi va haqqoniyligi nuqtai nazaridan baholashga imkon beradi. Ushbu amallarni bajarish natijasida joriy majburiyatlar to'liq va haqqoniy aks ettirilganligi to'g'risida olingan dalillar, buxgalteriya hisoboti tuzilganidan so'ng to'langan qarzlarga nisbatan yetarli darajada deb baholanishi mumkin. Shundan so'ng auditor to'lovi tasdiqlanmagan qarzlarni summalarining katta-kichikligini baholaydi.

Schyotlarni buxgalteriya hisoboti tuzilganidan so'ng tayyorlangan moddiy javobgar shaxslar hisobotlari bilan, hisob ma'lumotlari bo'yicha qoldiqlar bilan solishtirish. Buxgalteriya hisoboti tuzilgan kundan oldin olingan barcha schyotlar (etkazib berilgan tovarlar, bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlar uchun) joriy davrdagi hisobda va shu davr uchun tuzilgan hisobotda aks ettirilishi kerak. Shuning uchun buxgalteriya balansi tuzilgan sanadan so'ng tayyorlangan materiallar harakati to'g'risidagi hisobotlar va schyotlardagi sanalar, mulklar va majburiyatlarning balansda to'g'ri aks ettirilganligini tekshirish maqsadida taqqoslanishi maqsadga muvofiq.

Mavjud qoldiqlarni schyot-fakturalar ma'lumotlari, moddiy javobgar shaxslar hisobotlari va to'lov hujjatlari bilan solishtirish. Agar debitor va kreditor qarzlarning miqdori Xo'jalik yurituvchi sub'ekt moliyaviy ahvoli uchun sezilarli darajada bo'lsa, auditorlar hisobga olishning to'g'riligi va aniqligini tekshirishi, shuningdek, hisob ma'lumotlari bo'yicha majburiyatlarning oshirib ko'rsatilmaganligini aniqlashlari lozim. Bu holda dastlabki hujjatlar ma'lumotlari analitik hisob registrlari (jurnallar, oborot yoki saldo vedomostlari) da aks ettirilgan axborotlar bilan, oldin eng katta qoldiqlaridan boshlab (chunki ular bo'yicha oshirib ko'rsatish ehtimoli ko'proq) solishtiriladi. Olingan ma'lumotlar bo'yicha hisob yozuvlarida (masalan, bitta schyotni hisob registrida ikki marta aks ettirish va shunga

o'xshash) majburiyatlar debitor va kreditor qarzlari) oshirib ko'rsatilish holatlarining katta-kichikligini baholash zarur.

Mol etkazib beruvchilar va boshqa kontragentlar bilan hisob-kitoblarni tasdiqlash. Audit o'tkazish mobaynida bunday tasdiqni olish majburiy emas. Lekin, ushbu amal ko'pchilik hollarda katta naf keltirishi mumkin. Masalan, mol etkazib beruvchilardan olingan javoblar quyidagilarni tasdiqlash uchun ishlatilishi mumkin:

- mol etkazib beruvchilar bo'yicha debitor qarzlari ularning asosli da'vosi hisoblanadi;

- buxgalteriya hisobi ma'lumotlari mol etkazib beruvchilarga barcha mavjud qarzlarni o'zida aks ettiradi;

- sotib olingan moddiy resurslar, ko'rsatilgan xizmatlar va bajarilgan ishlar tegishli hisobot davrida aks ettirilgan. Bunda audit o'tkazish mobaynida kontragentlardan tasdiq'ini olish zarurligi to'g'risida guvohlik beradigan omillarni belgilab qo'yish kerak: haridlarni ichki nazorat tizimining bo'shligi; moliyaviy muammolar; tovar-moddiy qiymatliklar bo'yicha qoldiqlar chiqarishda yoki qarzдорlarni tekshirishda yo'l qo'yilgan xatolar to'g'risidagi faktlar; bir necha mol etkazib beruvchilardan qilingan katta haridlar; haridlar to'g'risidagi hisobot buxgalteriya balansini tuzish sanasiga tayyorlanmagan. Tasdiqlash ishlarining natijalarini umumlantirib, eng avvalo, ularning ishonchliligini baholash zarur. Bunda qarzlarning yozma va og'zaki shaklda tasdiqlangan miqdori va ahamiyatligi baholanadi.

Yozma shaklda olingan dalil-isbotlarni eng ishonchli deb tan olish qabul qilingan. Yozma tasdiqlarning ishonchliligi ularning to'g'ri rasmiylashtirilishiga bog'liq. Tasdiqlar ishonchliligining tahlilidan kelib chiqib, tasdiqlangan va tasdiqlanmagan summalarining katta-kichikligi, shuningdek majburiyatlarining ishonchliligi to'g'risida auditor fikrini shakllantirish uchun olingan dalillar yetariligi baholanadi.

Debitor va kreditor qarzlari analitik hisobi ma'lumotlarining tengligini tekshirish. Dastlabki hujjatlarni tekshirib chekish yoki debitor va kreditor qarzlari tasdiq'ini olish munosabati bilan auditorlar hisob-kitoblarni hisobga oladigan analitik hisob registrlarini tekshirib chiqishi, hamda ularni Bosh daftar ma'lumotlari bilan taqqoslashi lozim. Hisob-kitob muomalalari hisobga olinadigan schyotlarni tahlil qilishda quyidagilar aniqlanishi mumkin:

- mol etkazib beruvchilar schyotlari bo'yicha debet qoldiqlar,

- mansabdor shaxslar, direktorlar, raislar, shuba va tobe korxonalariga va boshqa o'zaro bog'liq tomonlardan qarzlari summalarini;

- mol etkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblarga doir haddan tashqari katta tuzatishlar;

- da'vo muddati o'tib ketgan yoki o'tayotgan to'lanmay qolgan schyot-fakturalar.

Barcha belgi qo'yilgan summalar yakuniy ishchi hujjatlarini tayyorlashda tahlil qilinishi va hisobga olinishi lozim. Ushbu ishlarining natijalarini boshqa

olingan dalillar bilan taqqoslash maqsadga muvofiq. Masalan, da'vo muddati o'tib ketayotgan to'lanmay qolgan schyotlar va mol etkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblar bo'yicha debet qoldiqlarining aniqlangan summalariga malumotlar muvofiqligi to'g'risida tasdiq olinishi mumkin. Bu holda auditor analitik hisob malumotlarining ishonchliligi haqida yetarli dalillarga ega bo'ladi. Agarda olingan tasdiqlar natijalariga ko'ra kontragentda bunday qarzdorlikning yo'qligi aniqlansa, u holda auditor analitik hisob malumotlarini ishonchsiz deb baholashi mumkin.

Analitik hisob registrari malumotlarini bosh daftar bilan taqqoslash mijoz tomonidan vaqti-vaqti bilan o'tkaziladigan nazorat tartibi bo'lib hisoblanadi. Qoidaga ko'ra, auditorlar qilingan taqqoslashlarni, aniqlangan g'ayri oddiy summalarni tahlil qiladi, jami summalarni qayta jamlab chiqadi.

12.2. Auditorlik hisoboti va uni tuzish tartibi

Auditning maqsad va vazifalaridan kelib chiqib, umumlashtirilgan va baholangan tekshiruv natijalarini kamida ikkita hujjat bilan rasmiylashtirish maqsadga muvofiqdir:

1. Audit haqida shartnoma ko'zda tutilgan davr ichidagi korxonaning moliya-Xo'jalik faoliyatini auditorlik tekshiruvidan o'tkazish to'g'risida hisobot.

2. Moliyaviy hisobot bo'yicha auditorlik xulosasi.

O'zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi qonunning 18-moddasiga muvofiq: «Auditorlik hisoboti auditorlik tekshiruvining borishi, buxgalteriya hisobini yuritishning belgilangan tartibidan aniqlanagan chetga chiqishlar, moliyaviy hisobotdagi qoidabuzarliklar to'g'risidagi mufassal ma'lumotlardan, shuningdek auditorlik tekshiruvini o'tkazish natijasida olingan boshqa axborotdan iborat bo'lgan va Xo'jalik yurituvchi subekt rahbariga, mulkdorga qatnashchilarining umumiy yig'ilishiga yo'llangan hujjat».

700-sonli «Auditorlik hisoboti va moliyaviy hisobot to'g'risida»gi auditorlik xulosasi nomli XASga muvofiq auditorlik xulosasi tarkibi quyidagicha:

- a) nomi;
- b) adresat nomi;
- v) kirish qismi;
- g) tahlil qismi;
- d) yakuniy qism.

Auditorlik hisoboti moliyaviy hisobotni auditorlik tekshiruvidan o'tkazgan auditor tomonidan betma-bet imzolanishi lozim. Auditorlik hisoboti auditorlik tekshiruvining buyurtmachisiga buyurtmachining barcha zarur rekvizitlari ko'rsatilgan holda jo'natiladi.

Auditorlik hisobotining kirish qismida auditorlik tashkilotining rekvizitlari, shu jumladan auditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun berilgan

litsenziyaning raqami va sanasi, auditorlik va auditorlar tekshiruvidan qatnashgan boshqa shaxslar haqida ma'lumotlar hamda auditorlik tekshiruvini o'tkazish uchun asos va Xo'jalik yurituvchi subekt faoliyatining umumiy tavsifi ko'rsatiladi.

Auditorlik hisobotining tahliliy qismi auditorlik faoliyati milliy standartiga tayanadi va quyidagilarni o'z ichiga oladi.

- Xo'jalik yurituvchi subektda ichki nazoratning ahvolini tekshirish natijalari (batafsil bayoni);

- buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotning ahvolini tekshirish natijalari;

- moliya-Xo'jalik faoliyatini amalga oshirish mobaynida qonunchilikka rioya qilinishini tekshirish natijalari;

- soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni hisoblash hamda to'lashning to'g'riligini tekshirish natijalari;

- aktivlar (mablag'lar) saqlanishini tekshirish natijalari.

Korxonadagi ichki nazoratning ahvolini tekshirish natijalari to'g'risidagi axborotlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ichki nazorat tizimi Xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyati tavsifi va miqyoslariga mos kelishini umumiy baholash;

- auditorlik tekshiruvi mobaynida aniqlangan, ichki nazorat tizimining Xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyati tavsifi va miqyoslariga katta mos kelmaslik holatlarini bayon qilish.

Xo'jalik yurituvchi sub'ekt buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotning ahvolini tekshirish natijalari to'g'risidagi axborotlar quyidagilarni o'z ichiga olishi lozim:

- buxgalteriya hisobining yuritilishi va moliyaviy hisobotni tuzishning belgilangan tartibiga rioya qilinishini baholash;

- buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotni tayyorlash tartibini auditorlik tekshiruvidan o'tkazish jarayonida aniqlangan katta qoidabuzarlik holatlarini bayon qilish.

Xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan moliya-Xo'jalik faoliyatini amalga oshirish mobaynida qonunchilikka rioya qilinishini tekshirish natijalari to'g'risidagi axborotlar quyidagilarni o'z ichiga olishi lozim:

- Xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan sodir etilgan moliya-Xo'jalik muomalalarining qonunchilikka mos kelishini baholash;

- Xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan amalga oshirilgan moliya-Xo'jalik muomalalarini auditorlik tekshiruvidan o'tkazish jarayonida aniqlangan katta nomuvofiqliklarni bayon qilish.

Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni hisoblash hamda to'lashning to'g'riligini tekshirish natijalari to'g'risidagi axborotlar quyidagilarni o'z ichiga olishi lozim:

- soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha tuzilgan va tegishli organlarga taqdim qilingan hisob-kitoblarning to'g'riligini baholash;

- soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni hisoblashning belgilangan tartibini buzish faktlarini, soliqqa tortiladigan bazani aniqlashdagi xatolarni bayon qilish.

Aktivlar saqlanishini tekshirish natijalari ularni inventarizasiya qilishga asoslanishi va ularning haqiqatda mavjudligi hamda butligi to'g'risidagi axborotlarni o'z ichiga olishi lozim.

Auditorlik hisobotining yakuniy qismida aniqlangan xato-kamchiliklar va qoidabuzarliklarni bartaraf qilish bo'yicha auditorlik tashkilotining tavsiyalari, hamda Xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliya-Xo'jalik faoliyati samaradorligini oshirish bo'yicha maslahatlar va takliflari aks ettiriladi.

700-sonli XASga muvofiq, «Auditorlik tashkiloti tuzilgan auditorlik hisoboti uchun qonunchilikka muvofiq javobgar hisoblanadi. Shuningdek, auditorlik hisobotidagi axborotlar mahfiy hisoblanadi va uni oshkor etish mumkin emas. Ushbu axborotlarga aloqador shaxslar axborotlarni oshkor qilganligi uchun qonunchilikka muvofiq javobgarlikka tortiladi»¹.

Auditorlik tekshiruvining natijalari asosida tuzilgan hisobotda korxonalar moliya-Xo'jalik faoliyati va uning natijalarining umumiy ahvoli, shuningdek, buxgalteriya hisobini yuritish va hisobot tuzish holati, tahlil ishlarining darajasi hamda korxonadagi hisob-tahlil xodimlarining tavsifi aks ettiriladi. Auditorlik hisoboti ma'lumotlari korxonalar bozor sharoitlariga qanday moslashayotganligi va muvaffaqiyatli rivojlanishi hamda foydasini ko'paytirishga qodirlikni yoki aksinchaligini bildirishi lozim. Albatta, tekshirilayotgan korxonadagi ahvol bezab ko'rsatilmagan, auditorga taqdim qilingan axborot haqiqiy bo'lgandagina ehtirolarga berilmagan va real auditorlik hisoboti hamda xulosa shakllanadi. Aks holda, auditorlik tekshiruvini befoyda va uni o'tkazish uchun sarflangan mablag' esa zoe ketadi.

Auditor hisobotda keltirilgan kamchiliklar bo'yicha ularni bartaraf qilishga qaratilgan o'z takliflarini ham ko'rsatib o'tishi lozim. Lekin tekshirilayotgan korxonalar xodimlariga «yaxshilik» qilish maqsadida auditor shaxsan o'zi dastlabki hujjatlar, hisob registrlari va buxgalteriya hisobotlaridagi xatolarni to'g'rilashi mutlaqo mumkin emas.

Shu bilan birga auditorlarga u yoki bu noxush faktlarni boshqacha qilib yoritishga yoki tekshiruvchilar uchun qulay xulosa tuzib berishga majburlash maqsadida ruhiy, jismoniy yoki boshqacha taz'yiqlar o'tkazgan hollarda ular qat'iylik va prinsipiiallik bilan ish tutishlari lozim.

Auditor aniqlangan xato yoki kamchiliklar to'g'risida korxonalar rahbariyatiga bildiradi va ularni tuzatish bo'yicha aniq tavsiyalar beradi.

Agar buxgalteriya (moliyaviy) hisobni yuritish, tegishli hisobotlarni tuzish va O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga rioya qilish bo'yicha ko'rsatilgan

¹ 70-sonli «Moliyaviy hisobot to'g'risida auditorlik hisoboti va auditorlik xulosasi» O'zbekiston Respublikasi Auditorlik faoliyati milliy standarti (AFMS), 2001 yil 14 fevralda 20-soni bilan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan va 2001 yil 10 martda 1016-son bilan Adliya vazirligi tomonidan to'xyatga olingan.

kamchiliklar audit o'tkazish mobaynida buyurtmachi korxonada tomonidan tuzatilmasa, moliyaviy hisobotning ishonchligini tasdiqlash mumkin emasligi to'g'risida auditorlik tekshiruvining xulosasida yoziladi.

12.3. Auditorlik xulosasi va uni tuzish tartibi

Auditorlik xulosasi moliyaviy hisobotning tarkibiy qismi bo'lib, undan foydalanuvchilar uchun ushbu hisobot ishonchligi axborot manbasi bo'lib xizmat qiladi. Buxgalteriya hisobotidan foydalanuvchilar auditorlik xulosasida bayon qilingan fikrga tayanib, auditorga yoki auditorlik firmasiga ishonch bildiradilar. Ushbu ishonch, eng avvalo, auditor tomonidan bajarilgan ishning sifati bilan qo'lga kiritiladi va oqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi «Auditorlik faoliyati to'g'risida» gi qonunning 19-moddasiga muvofiq, «Auditorlik xulosasi moliyaviy hisobotning to'g'riligi va buxgalteriya hisobi yuritish tartibining qonun hujjatlarida belgilangan talablarga muvofiqligi to'g'risida auditorlik tashkilotining fikri yozma shaklda ifodalangan, Xo'jalik yurituvchi sub'ekt moliyaviy hisobotidan foydalanuvchilar uchun ochiq bo'lgan hujjat». Auditorlik xulosasi auditorlik hisoboti asosida tuziladi. Auditorlik xulosasi auditor (auditorlar), auditorlik tashkilotining rahbari tomonidan imzolangan va auditorlik tashkiloti muhri bilan tasdiqlangan bo'lishi kerak.

Auditorlik tashkiloti tomonidan ishlab chiqiladigan auditorlik xulosasini tayyorlash ishlarida auditorlik faoliyatining xalqaro standartlari (AXS) qoidalarining talablarini inobatga olish zarur. Auditorlik xulosasini tayyorlashda asosan 700-son AXS dan foydalaniladi.

Audit natijalari korxonadagi jarayonlar va moliya-Xo'jalik faoliyati natijalarini tashkil etish va hisobga olishni xolisona aks ettirishi lozim. Boshqacha qilib aytganda, auditorlik tekshiruvi mumkin qadar ob'ektiv bo'lib, uning xulosasi ma'lum ma'noda Xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbariyati ustidan chiqarilgan «hukm» hisoblanadi.

Shuningdek, davlat organlari topshirig'iga binoan o'tkazilgan tekshiruv natijalari bo'yicha tuzilgan auditorlik xulosasi O'zbekiston Respublikasi protsessual qonunchiligiga muvofiq tayinlangan ekspertiza xulosasiga tenglashtiriladi.

Auditorlik xulosasi uchta: kirish, ta'kidlovchi va yakunlovchi qismdan iborat bo'lishi lozim.

1. Kirish qismida quyidagilar ko'rsatiladi:

- auditorlik tashkilotining yuridik manzili va telefonlar;
- litsenziyasining tartib raqami;
- auditorlik faoliyati bilan shug'ullanish uchun litsenziya bergan organ nomi va berilgan vaqti, shuningdek, litsenziyaning amal qilish muddati;
- auditorlik tashkilotini davlat ro'yxatiga olish to'g'risidagi guvohnomasining raqami;
- auditorlik tashkilotining hisob-kitob schyoti;

- tekshiruvda ishtirok etgan barcha auditorlar hamda auditorlik tashkiloti rahbarining nasabi, ismi-sharifi.

- auditorlik tekshiruvi o'tkazish uchun asos va Xo'jalik yurituvchi sub'ektning umumiy tavsifi.

Shu bilan birga auditorlik xulosasining kirish qismida tekshiruvdan o'tkazilgan moliyaviy hisobotlar ro'yxati, sanasi va hisobot davri ko'rsatilgan holda aks ettirilishi lozim. Shuningdek, kirish qismida, auditorlik tekshiruvdan o'tkaziladigan hisobotning tayyorlanishi va ishonchiligi uchun mas'uliyat Xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbariyatiga yuklatilishi, mazkur moliyaviy hisobot bo'yicha berilgan auditorlik xulosasi uchun esa auditorlik tashkiloti javobgar ekanligi ko'rsatilishi lozim.

2. Auditorlik xulosasining ta'kidlovchi qismida auditorlik xulosasi AFMS ga muvofiq o'tkazilganligi ta'kidlanishi lozim.

Ta'kidlovchi qism moliyaviy hisobot va boshqa moliyaviy axborotlarning ishonchiligidini va qonunchilikka hamda Xo'jalik yurituvchi sub'ekt moliya-Xo'jalik faoliyatining haqiqiy ahvoriga muvofiqligini baholashini ko'rsatishi lozim. Shuningdek, ta'kidlovchi qismda o'tkazilgan auditorlik tekshiruvi fikr bildirish uchun yetarli asos berishi to'g'risida auditorlik tashkilotining tasdiq'i aks ettirilishi lozim.

3. Auditorlik xulosasining yakunlovchi qismida Xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy hisoboti ishonchiligi va qonunchilikka muvofiqligini tasdiqlash to'g'risida yozuv yoziladi.

Tekshiruv auditorlik tashkiloti tomonidan o'tkazilganda, auditorlik tashkilotining rahbari yoki auditorlik tashkilotining u vakolat bergan boshqa xodimi inzolaydi va auditorlik firmasi muxri bilan tasdiqlaydi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ekt faqat auditorlik xulosasining yakuniy qisminingina manfaatdor shaxslarga taqdim qilishi lozim. Shu munosabat bilan auditorlik xulosasining taxliliy qismi va yakuniy qismi alohida imzolanishi va muxrulanishi mumkin. Auditorlik xulosasining ikkita turi mavjud:

a) ijobiy auditorlik xulosasi;

b) salbiy auditorlik xulosasi.

Ijobiy auditorlik xulosasida buxgalteriya balansi va moliyaviy hisobot ko'rsatkichlarining ishonchiligi auditor tomonidan tasdiqlanadi. qoidaga ko'ra ijobiy auditorlik xulosasi auditorlik tashkiloti xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy hisoboti uning moliyaviy holati va sodir etilgan moliya-xo'jalik muomalalarining O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi talablariga muvofiqligini ishonarli aks ettiradi degan fikrga kelingan vaqtda tuzilishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq shartnoma tuzuvchi auditorlik tashkiloti va mijoz-korxonada tadbirkorlik sub'ektlari sifatida teng huquqli bo'lsa ham, maqomi bo'yicha teng huquqli bo'la olmaydilar, chunki auditorlik tashkiloti tekshiriladigan xo'jalik tizimini nazorat qiladi.

Misol tariqasida ijobiy auditorlik xulosasining namunaviy shaklini keltiramiz.

Ijobiy auditorlik xulosasi¹

Ijobiy auditorlik xulosasi

Kirish qism.

Men (biz) _____
(auditorlik tashkilotining nomi va rekvizitlari)
auditor (auditorlar) _____
(auditorlarning nasabi, ismi-sharfi)
tomonidan _____ ning
(Xo'jalik yurituvchi sub'ekt nomi)

200 - yil 1 -yanvardan 31 -dekabrgacha bo'lgan davr uchun moliyaviy hisoboti tekshiruvdan o'tkazildi. Auditorlik tekshiruvdan o'tkaziladigan moliyaviy hisobotning tayyorlanishi va ishonchliligi uchun mas'uliyat Xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbariyatiga yuklatiladi. Auditorlik tashkiloti mazkur moliyaviy hisobot bo'yicha berilgan xulosa uchun mas'ul hisoblanadi.

Ta'kidlovchi qism.

Biz auditorlik tekshiruvini AXS larga muvofiq o'tkazdik. Ushbu standartlar bizga, moliyaviy hisobot ma'lumotlaridan foydalanuvchilarda, moliyaviy hisobotda unchalik ahamiyatli kamchiliklar yo'qligi to'g'risida yetarli darajada ishonchni ta'minlash majburiyatini yuklaydi. Auditorlik tekshiruv moliyaviy hisobot va boshqa moliyaviy axborotlarning ishonchliligini va qonunchilikka hamda moliyaviy Xo'jalik faoliyatining haqiqiy ahvolidagi muvofiqligini baholashdan iborat.

Biz, o'tkazgan auditorlik tekshiruvimiz fikr bildirishimiz uchun asosga ega deb hisoblaymiz.

Yakunlovchi _____ **qism.** Biznig _____ fikrimizcha,
_____ ning

(Xo'jalik yurituvchi sub'ekt nomi)

moliyaviy hisoboti uning moliyaviy holatini ishonarli aks ettiradi va mazkur Xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan sodir etilgan moliyaviy va Xo'jalik muomalalari O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi talablariga muvofiq.

Auditorlik tashkiloti rahbari _____
(imzo)

Auditorlar _____
(imzolar)

« » 20 y. M.O'.

Salbiy auditorlik xulosasi moliyaviy hisobot korxonaning moliyaviy ahvoli to'g'risida ishonarli ma'lumot bermagan va buxgalterlik hisoboti hamda uning moliya-xo'jalik faoliyati hisobi amaldagi me'yoriy qonunchilik talablariga mos kelmagan holda yuritilgan vaqtda tuziladi. Bunday xato-kamchiliklar o'z vaqtida tuzatilmasa moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilarni chalg'itishi

¹ Mualliflarning ilmiy-tadqiqotlari asosida tuzilgan

mumkin.

Salbiy auditorlik xulosasi tuzish auditorlik amaliyotida kamdan-kam uchraydigan holat bo'lib, bunga quyidagi muayyan vaziyatlar sabab bo'lishi mumkin:

- auditor tomonidan aniqlangan buxgalteriya hisobotidagi xato-kamchiliklar jiddiy va salmoqli bo'lgan holatlar; ayrim mijoz-korxonalarda bunday holatlar ularning iqtisodiy nochorligi bilan birgalikda yuzaga, xatto amal qilayotgan korxonalar prinsipining buzilishiga yetib boradi;

- moliyaviy hisobotni tasdiqlash uchun zarur bo'lgan dastlabki hujjatlar, buxgalteriya hisobi ma'lumotlari va hisob registrlari hamda boshqa hujjatlarning katta qismi korxonalar ma'muriyati tomonidan taqdim etilganda; bunda auditorlik tashkiloti vujudga kelgan vaziyatdan kelib chiqqan holda 700-sonli AXS ga muvofiq, auditorlik xulosasi tuzishdan voz kechishi ham mumkin;

- ijobiy auditorlik xulosasi tuzishga to'sqinlik qiladigan boshqa ob'ektiv vaziyatlar ham, xususan, vaziyat taqozosi vujudga keladigan cheklashlar;

- mijoz-korxonalar ma'muriyati moliyaviy hisobot ma'lumotlarini asosan to'g'ri deb, auditorlik xato va noaniqliklar to'g'risidagi asosiy xulosalari bilan rozi bo'lmasdan, tegishli hisob yozuvlarini tuzatishni batamom rad etish holatlari va hokazo.

Salbiy auditorlik xulosasi moliyaviy hisobot korxonaning moliyaviy ahvoli to'g'risida ishonarli ma'lumot bermagan va buxgalterlik hisoboti hamda uning moliya-xo'jalik faoliyati hisobi amaldagi me'yoriy qonunchilik talablariga mos kelmagan holda yuritilgan vaqtda tuziladi. Bunday xato-kamchiliklar o'z vaqtida tuzatilmasa moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilarni chalg'itishi mumkin.

Salbiy auditorlik xulosasini tuzishga, qoidaga ko'ra, xo'jalik yurituvchi sub'ektning auditorlik tashkiloti tomonidan aniqlangan xato kamchiliklarni bartaraf qilish maqsadida moliyaviy hisobotga o'zgartishlar kiritish to'g'risida bildirilgan fikrga noroziligi sabab bo'ladi. Masalan.

Salbiy auditorlik xulosasi¹

Salbiy auditorlik xulosasi

Kirish qism.

Men (biz) _____

(auditorlik tashkilotining nomi va rekvizitlari)

auditor (auditorlar) _____

(auditorlarning nasabi, ismi-sharfi)

tomonidan _____ ning

(Xo'jalik yurituvchi sub'ekt nomi)

20 -yil 1 -yanvardan 31 -dekabrgacha bo'lgan davr uchun moliyaviy hisoboti tekshiruvdan o'tkazildi. Auditorlik tekshiruvdan o'tkaziladigan

¹ Mualliflarning ilmiy-tadqiqotlari asosida tuzilgan

moliyaviy hisobotning tayyorlanishi va ishonchliligi uchun mas'uliyat Xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbariyatiga yuklatiladi. Auditorlik tashkiloti mazkur moliyaviy hisobot bo'yicha berilgan xulosa uchun mas'ul hisoblanadi.

Ta'kidlovchi qism.

Biz auditorlik tekshiruvini AXSlarga muvofiq o'tkazdik. Ushbu standartlar bizga, moliyaviy hisobot ma'lumotlaridan foydalanuvchilarda, moliyaviy hisobotda unchalik ahamiyatli kamchiliklar yo'qligi to'g'risida yetarli darajada ishonchni ta'minlash majburiyatini yuklaydi. Auditorlik tekshiruvi moliyaviy hisobot va boshqa moliyaviy axborotlarning ishonchliligini va qonunchilikka hamda moliyaviy Xo'jalik faoliyatining haqiqiy ahvoriga muvofiqligini baholashdan iborat.

Biz, o'tkazgan auditorlik tekshiruvimiz fikr bildirishimiz uchun asosga ega deb hisoblaymiz.

Tekshiruvda xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan _____ million so'mlik summa xarajatlarga noqonuniy olib borilgan bo'lib, amaldagi qonunchilik buzilganligi va moliyaviy hisobot buzib ko'rsatilganligi aniqlandi.

Yakunlovchi qism.

Biznig fikrimizcha, _____ ning

(Xo'jalik yurituvchi sub'ekt nomi)

Moliyaviy hisobotida aks ettirilgan moliya-xo'jalik faoliyati natijalari to'g'risidagi axborotlar ishonchli emas.

Auditorlik tashkiloti rahbari _____

(imzo)

Auditorlar: (imzolar)

« _____ » _____ 20 y.

M.O'.

Salbiy auditorlik xulosasi xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan sodir etilgan moliyaviy va xo'jalik muomalalari moliyaviy hisobotda ishonarli aks ettirilgan, ammo qonunchilikka mos kelmaydigan hollarda ham tuziladi.

Auditorlik tekshiruvi natijasida aniqlangan xato-kamchiliklar xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan tuzatilganda salbiy auditorlik xulosasi tuzilmaydi.

Auditor buxgalterlik hisobi va hisobotining sifati to'g'risida ishonch bilan auditorlik xulosasi tuza olish uchun yetarli darajada ishonchli dalillar to'play olmagan vaqtda xulosa tuzilmaydi. Bunday holat auditorlik tekshiruvi hajmining cheklanganligi oqibatida moliyaviy hisobot to'g'risida fikr bildirish uchun auditorlik dalil-isbotlar yetarli bo'lmaganida yuzaga keladi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq shartnoma tuzuvchi auditorlik tashkiloti va mijoz-korxonada tadbirkorlik sub'ektlari sifatida teng huquqli bo'lsa ham, maqomi bo'yicha teng huquqli bo'la olmaydilar, chunki auditorlik tashkiloti tekshiriladigan xo'jalik tizimini nazorat qiladi. Bunda mijoz-korxonada ma'muriyati auditorlik tashkilotining xulosa tuzishdan voz kechish ehtimoli oldindan aniqlanib qo'yilishiga rozi bo'lishi lozim degan

xulosa kelib chiqishi mumkin. Umuman olganda, bunday ehtimollik juda kam uchraydi, ammo qonunchilikda belgilab qo'yilgan.

Auditorlik xulosasi tuzishdan voz kechish ayrim maxsus hollarda yuzaga keladi. Bular: auditor mustaqilligini yo'qotishi, balans tuzilgan sanadan keyingi sodir bo'lgan jiddiy hodisalar yoki vaziyatning noaniqligi, Xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan, yoki ayrim murakkab vaziyatlar tufayli audit o'tkazish sohasining cheklab qo'yilishi.

Auditorning xulosa tuzishdan voz kechishi yozma ravishda, 700-sonli AXSda ko'rsatilgan shakl bo'yicha rasmiylashtirilib, uning mazmuni juda ham puxta asoslangan bo'lishi lozim.

Auditorlik tekshiruvi hajmining cheklanganligi - bu xo'jalik yurituvchi sub'ekt vakillari yoki uchinchi shaxslarning, boshlab qo'yilgan auditorlik tekshiruvini, auditor auditorlik xulosasi tayyorlash uchun yetarli deb hisoblaydigan hajmda o'tkazishga to'sqinlik qilishga qaratilgan ochiqdan-ochiq ko'rsatadigan xatti-harakatlari yoki harakatsizligidir.

Auditorlik xulosasi tuzishdan voz kechish ariza ko'rinishida bo'lib, «Auditorlik tashkilotining auditorlik xulosasi tuzishdan voz kechish to'g'risidagi arizasi» deb nomlanadi va quyidagi shaklda bo'ladi.

Auditorlik tashkilotining auditorlik xulosasi tuzilishdan voz kechish to'g'risidagi ariza namunasi¹

Auditorlik tashkilotining auditorlik xulosasi tuzilishdan voz kechish to'g'risidagi arizasi

Men (biz) _____
(auditorlik tashkilotining nomi va rekviztlari)
auditor (auditorlar) _____
(auditorlarning nasabi, ismi-sharfi)
tomonidan _____ ning
(Xo'jalik yurituvchi sub'ekt nomi)

200 -yil 1 -yanvardan 31 -dekabargacha bo'lgan davr uchun moliyaviy hisoboti tekshiruvdan o'tkazildi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ekt _____
(xo'jalik yurituvchi sub'ekt nomi)

Xorijiy mol etkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblarni to'liq taqdim qilmadi. Bu biz boshlagan auditorlik tekshiruvini, auditorlik xulosasi tayyorlash uchun zarur hajmda o'tkazishga imkon bermaydi deb hisoblaymiz.

Yuqorida keltirilgan auditorlik tekshiruvining hajmini cheklash faktiga asosan auditorlik tashkiloti _____
(auditorlik tashkilotining nomi va rekviztlari)

Xo'jalik yurituvchi sub'ekt _____
(xo'jalik yurituvchi sub'ekt nomi)

¹ Mualliflarning ilmiy-tadqiqotlari asosida tuzilgan.

moliyaviy hisoboti to'g'risida fikr bildirishdan voz kechadi.

Auditorlik tashkiloti rahbari _____

(imzo)

Auditorlar _____

(imzolar) « »

200 y. M.O.

Agar salbiy xulosa tuzilsa yoki xulosa tuzilmasa, auditor ta'kidlovchi qismda tekshiruv natijalarini, aniqlangan amaldagi qonunchilik buzilishi faktlarini va korxonada faoliyatidagi boshqa kamchiliklarni batafsil bayon qiladi.

Auditorlik xulosasi kamida uch nusxada auditorlik tekshiruvni buyurtmachisi, ya'ni korxonada rahbariyatiga taqdim qilinadi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar auditorlik tekshiruvni yakunlanganidan so'ng 15 kun ichida auditorlik xulosasining bir nusxasini o'zlari joylashgan hududdagi soliq organiga taqdim qiladilar.

Auditorlik xulosasi moliyaviy hisobotda foydalanuvchilar uchun tushunarli bo'lib, unda auditorning ikkilanish va (yoki) noroziligidan kelib chiqqan cheklashlar aniq ko'rsatilishi lozim. Auditorlik xulosasi barcha moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilar olish imkoniga ega bo'lgan ochiq axborot hisoblanadi. Auditorlik xulosasi tegishli moliyaviy hisobotlar bilan birgalikda Xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan chop ettirilishi mumkin.

Agar ko'rsatilgan kamchiliklar buxgalteriya hisobotining haqqoniyligiga ta'sir qilmaydigan bo'lsa, auditor xulosa tuzishga kirishadi. Aks holda auditor buxgalteriya hisobining yuritilishi va korxonada tomonidan taqdim qilingan hisobotlar to'g'riligini tasdiqlashdan bosh tortishi lozim. Faqat ko'rsatilgan kamchiliklar tugatilgandan so'nggina tekshiruvlarni yakunlashi va ularning natijalari bo'yicha xulosa tuzish mumkin. Buxgalteriya hisobini yuritish va hisobot tuzishdagi kamchiliklarni tugatish uchun korxonaga berilgan vaqt, odatda, agar bunday ishlarning jiddiyligi va sermehnatligi real baholansa, ikki-uch oydan oshmasligi lozim.

Auditorga barcha zarur ma'lumotlar o'z vaqtida taqdim etilmagan yoki buzib ko'rsatilgan holda taqdim etilganligini u bilmagan bo'lsa, bunga auditor javobgar hisoblanmaydi. Bu hollarda barcha javobgarlik zarur ma'lumotlarni auditorga taqdim etishi lozim bo'lgan, tekshirilayotgan korxonada ma'muriyati va uning ma'sul xodimlariga yuklatiladi.

Shu boisdan, korxonada rahbari va moliya-hisob xizmati xodimlari oldindan, auditorlik xulosasini oxirgi tahrirda tuzgunga qadar tanishib chiqishlari, agarda ularda ayrim holatlarga nisbatan norozilik, mulohaza yoki qandaydir takliflari bo'lsa, ushbu bildirilgan fikrlar diqqat bilan eshitilib, korxonada xodimlari ishtirokida muhokama qilinishi va asoslangan holda chiqarib tashlanishi yoki e'tiborga olinib, xulosaning oxirgi taxririda inobatga olinishi lozim.

Korxonada bir oy ham o'tmasdan, qayta tekshirish natijasida ijobiy xulosa olsa, bu hol auditorlarga ishonchsizlik bildirishga olib kelishi mumkin. Bu xuddi

o'ylab darsga qatnashmagan, qobiliyatsiz talabaning imtihonda mutlaqo savodsizligini namoyon qilib. «qoniqarsiz» baho olganidan so'ng, ertasiga ba'zi bir sabablarga ko'ra «a'lo» bahoga qayta topshirgani kabi noreal hodisadir.

Shuningdek, agar tekshiruvda hech qanday kriminalga oid holat aniqlanmagan bo'lsada, xulosalarni ochiqdan-ochiq yoki niqoblangan ishoralar bilan shakllantirish mumkin emas. Ammo, shunga qaramasdan korxonada suiste'mol hollari uchrasa, sudlov-tergov organlari tomonidan chuqur tekshirilib, ular ochib tashlanadi. Yana bir marta shuni ta'kidlash lozimki, auditor xulosada faqat qo'l ostidagi hujjatlar yoki aniq formulalar, retsepturalar, normalar, limitlar va boshqa ma'lumotlarga asoslangan, benuqson, aniq hisob-kitoblar bilan tasdiqlangan faktlarni keltirishi lozim.

Takrorlash uchun savollar

1. O'tkazilgan audit natijalari qanday umumlashtiriladi?
2. Auditorlik hisoboti nima va u qanday tuziladi?
3. Auditorlik xulosasi nima va u nima asosida tuziladi?
4. Auditorlik xulosasi necha xildan iborat?
5. Auditorlik hisoboti va xulosasi to'g'risida tushuncha AFMS ning qaysi standartida berilgan?
6. Qanday holatlarda salbiy auditorlik xulosasi beriladi?
7. Qanday holatlarda ijobiy auditorlik xulosasi beriladi?
8. Auditorlik hisoboti va xulosasi to'g'risida tushuncha «Auditorlar faoliyati to'g'risida» gi qonunning qaysi moddalarida berilgan?
9. Qanday auditorlik hisoboti va xulosasi qasddan soxta tuzilgan hisobot va xulosa deyiladi?
10. Auditorlik xulosasi kimlarga taqdim etiladi?

13.MAVZU. OPERATSION AUDIT ASOSLARI

13.1. Operatsion audit haqida tushuncha va uni tashkil etishning huquqiy hamda nazariy jihatlari

Har qanday tushuncha, ayniqsa ilmiy atama o'zining mohiyatini ifodalovchi ta'rifga ega bo'lishi lozim. Auditorlik faoliyati va auditorlik kasbining ta'rifi O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi qonunida quyidagicha keltirilgan:

Auditorlik faoliyati deganda auditorlik tashkilotlarning auditorlik tekshiruvlarini o'tkazish va ushbu qonunning 17-moddasida nazarda tutilgan professional xizmatlar ko'rsatish borasidagi tadbirkorlik faoliyati tushuniladi.

Birinci ta'rifda auditing tafsiloti keng bayon etilgan bo'lsa, so'ngisida auditorlik faoliyati tekshiruv o'tkazish jarayoni bo'lishidan tashqari professional xizmat ko'rsatish bilan bog'liq tadbirkorlik faoliyati ekanligi ham ta'kidlangan.

O'zbekistonda davlat hoqimiyati va boshqaruvi organlariga auditorlik faoliyatini amalga oshirish qonun bilan taqiqlangan.

Auditor auditorlik tekshiruvini sifatsiz o'tkazganligi, tijorat sirini oshkor etganligi hamda boshqa hatti-harakatlari oqibatida auditorlik tashkilotiga zarar etkazganligi uchun qonun hujjatlariga muvofiq auditorlik tashkiloti oldida javobgar bo'ladi.

Shuningdek, Qonunning 4-moddasiga muvofiq «auditor yordamchisi auditor malaka sertifikatiga ega bo'lmagan va auditorlik hisobotida, auditorlik xulosasida, auditorning ekspert xulosasida hamda auditorlik tekshiruvini o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan boshqa rasmiy hujjatda imzo chekish huquqiga ega bo'lmagan tarzda auditorning topshirig'iga binoan auditorlik tekshiruvda ishtirok etayotgan jismoniy shaxsdir».

Auditor yordamchisining mehnat shartlari qonun hujjatlarida qayd etilgan tartibda tuzilgan mehnat shartnomasi bilan belgilanadi.

Auditorlik tekshiruvini amalga oshirishda olingan ma'lumotlarni oshkor etmaslik majburiyati auditorning yordamchisiga nisbatan tadbqiq etiladi.

Auditorning yordamchisi sifatida ishlangan vaqt auditor malaka sertifikatini olish uchun zarur bo'ladigan ish stajiga qo'shiladi.

O'zbekistonda auditorlik faoliyati mustaqil yuridik shaxs huquqiga ega auditorlik tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi. Qonunga ko'ra auditorlik tashkiloti auditorlik faoliyatini amalga oshirish litsenziyasiga ega bo'lgan yuridik shaxsdir.

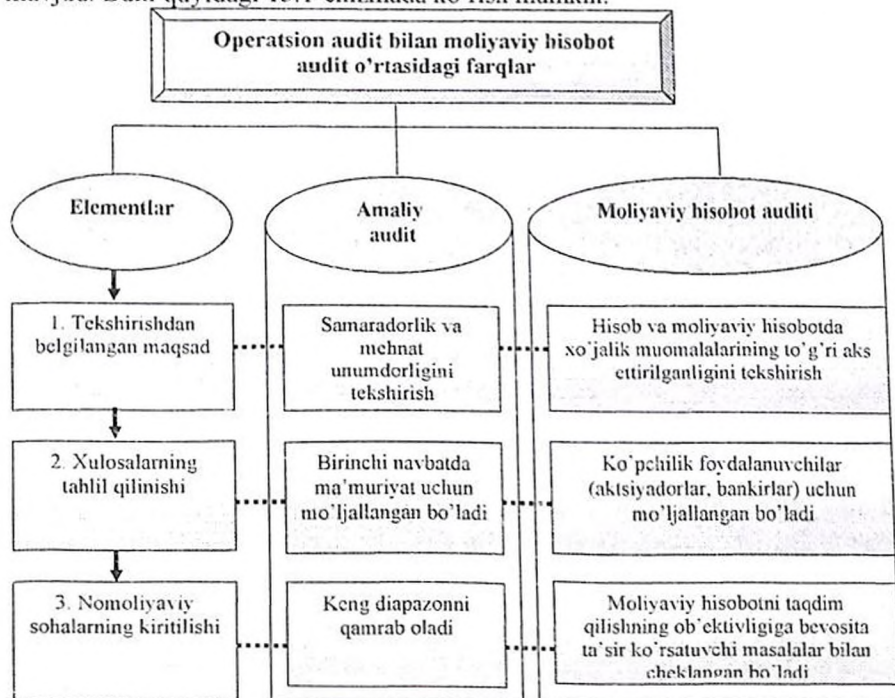
Buxgalteriya hisobotlari buxgalteriya apparati, boshqa iqtisodiy xizmatlar va korxonalar bo'limlari, hamda ishlab chiqarish bo'linmalaridagi ko'p sonli xodimlarning uzoq davom etgan va mashaqqatli mehnatlari natijasi hisoblanadi. Hisob axborotlari va ular asosida tuziladigan hisobotlarning ishonchlilik va sifati dastlabki hisobning qanday tashkil etilganligiga, hujjatlashtirish intizomining qanchalik mustahkamligiga va umuman korxonalar hisob siyosatining qay darajada malakali tuzilganligiga ko'p jihatdan bog'liq.

Buxgalterlik amaliyotini o'rganish shuni ko'rsatmoqdaki, ayrim korxonalarda buxgalterlar malakasi etishmasligi oqibatida dastlabki hujjatlarga ishlov berish, guruhlash va buxgalteriya hisobi schyotlarida to'g'ri (yoki butunlay) aks ettirmasdan (asosan pul va hisob-kitob muomalalari), ularni devonxona papkalarida saqlab qo'yish bilan cheklaniladi. Natijada, hisobotlarni tuzishda ko'plab chalkashliklar, noaniqliklar, joriy hisob ma'lumotlari va hisobot ko'rsatkichlaridagi nomuvofiqliklar yuzaga keladi. Agar buxgalterlik hisobini tashkil etish va yuritishga talab darajasida e'tibor qilinganida, bunday chalkashliklar paydo bo'lmas edi.

Shuning uchun buxgalterlik hisobining qay darajada tashkil etilganligi va yuritilayotganligini, buxgalterlarning malakasi va intizomini, dastlabki hujjatlarga ishlov berilish sifati va korxonada moliya-xo'jalik faoliyati hamda uning natijalarini aks ettiruvchi buxgalterlik yozuvlarining to'g'riligini aniqlamasdan, yuqorida qayd etilgan asosiy vazifani hal etish mumkin emas.

Auditorlik tekshiruvlari ishlab chiqarishni rejalashtirish va tashkil etish, korxonadagi tartib, mehnat va texnologik intizomni, tovar-moddiy zahiralarning omborlar va boshqa saqlash joylaridagi hisobi, mulklarning saqlanishi, hisob-kitoblarning holati va korxonada moliya-xo'jalik faoliyati hamda uning natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan boshqa ko'plab holatlarni qamrab oladi.

Operatsion audit bilan moliyaviy hisobot audit o'rtasida uchta asosiy farq mavjud. Buni quyidagi 13.1-chizmada ko'rish mumkin.

13.1-chizma. Operatsion audit bilan moliyaviy hisobot auditi o'rtasidagi farqlar.

Auditorlik tekshiruvlari ishlab chiqarishni rejalashtirish va tashkil etish, korxonadagi tartib, mehnat va texnologik intizomni, tovar-moddiy zahiralarning omborlar va boshqa saqlash joylaridagi hisobi, mulklarning saqlanishi, hisob-kitoblar holati va korxonada moliya-xo'jalik faoliyati hamda uning natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan boshqa ko'plab holatlarni qamrab oladi. Shuning uchun auditorlik hisobotida korxonada moliya-xo'jalik faoliyati va uning natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadigan, hamda hisob ma'lumotlari va hisobot ko'rsatkichlari ishonchligini pasaytirishiga olib keladigan, mehnatni va ishlab chiqarishni tashkil etishdagi katta kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan tavsiyalar berilishi lozim.

Agar audit oldiga xo'jalik tizimiga yuqori samaradorlik va mehnat unumdorligi darajasiga chiqish uchun yordam berish maqsad qilib qo'yilgan bo'lsa, ichki xo'jalik auditorlarining kuchi bilan ichki xo'jalik nazorati usullarining samaradorligini testdan o'tkazish operatsion auditning elementini tashkil qiladi. Masalan, xodimlarning kvalifikatsiya darajasini tekshirish - bu ham operatsion audit, agar masala faqat kompaniya o'z mahsulotini samarali va unumli ishlab chiqarayotgan yoki yo'qligini aniqlashga qaratilgan bo'lsa.

Quyida ko'rib o'tiladigan farqlardan tashqari, yana shuni aytish kerakki, moliyaviy hisobot auditi o'tgan davrni hisobga olib ish yuritilsa, operatsion audit xo'jalik faoliyatining kelajagiga taalluqli bo'ladi. Masalan, operatsion audit tufayli xom-ashyolarni sotib olishda xarajatlarni kamaytirish uchun, biron-bir mahsulot minimal narxda xarid qilinayotganligi yoki yo'qligini baholash mumkin.

Ichki xo'jalik nazoratni baholashda moliyaviy hisobot auditi bilan operatsion audit o'rtasida ikkita muhim farq mavjud:

1. Ichki xo'jalik nazoratni testdan o'tkazish va baholash maqsadlaridagi farq;

2. Ularning ish ko'lamidagi farqi.

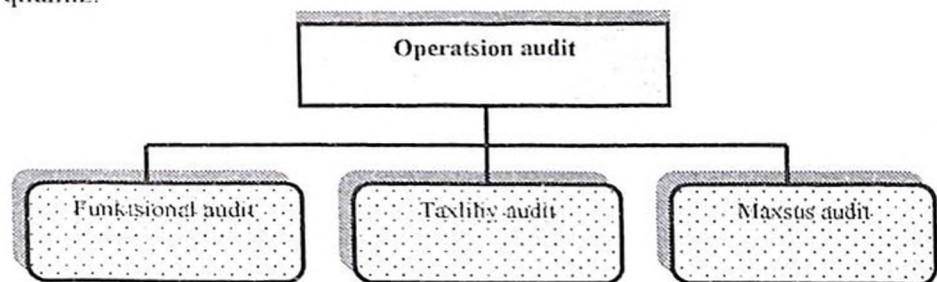
Moliyaviy hisobot auditida ichki xo'jalik nazorat tizimini baholashdan asosiy maqsad - bu tekshiruv masshtablarini aniqlashdir. Operatsion audit uchun esa bu maqsad shu nazorat tizimining unumdorligi va samaradorligini baholashdan hamda ma'muriyat uchun tavsiyanomalar berishdan iborat.

Ichki xo'jalik nazoratini baholash moliyaviy hisobot auditida moliyaviy hisobotning aniqligiga ta'sir etuvchi savollarga javoblar bilan chegaralangan bo'lsa, operatsion auditda nazoratning har qanday turi samaradorlik va unumdorlikka ta'sir etishi ko'rib chiqiladi. Masalan, operatsion auditda mahsulotlarning reklama kataloglaridan foydalanish oqibatidagi haqiqiy unumni aniqlash uchun marketing bo'limlari foydalanadigan hisob siyosati va muolajalarini o'rganib chiqish mumkin.

Funksional audit - faoliyat turlarini vazifalar bo'yicha tasniflash mumkin. Masalan, ishlab chiqarish funksiyasi va etkazib berish funksiyasi bor.

Funksiyalarni tasnif qilishning ko'plab usullari mavjud, masalan buxgalteriya hisobining funksiyalari. Biroq, pul mablag'larini qabul qilish va xarajat qilish, hisob-kitoblarni amalga oshirish funksiyalari ham mavjud.

Unumdorlik va samaradorlik nuqtai nazaridan ichki xo'jalik nazoratiga baho beruvchi operatsion auditning uchta asosiy kategoriyalari mavjuddir. Operatsion auditning turlarini quyidagi 13.2.-chizmada ko'rsatishga harakat qilamiz:

13.2.-chizma. Operatsion auditning turlari.

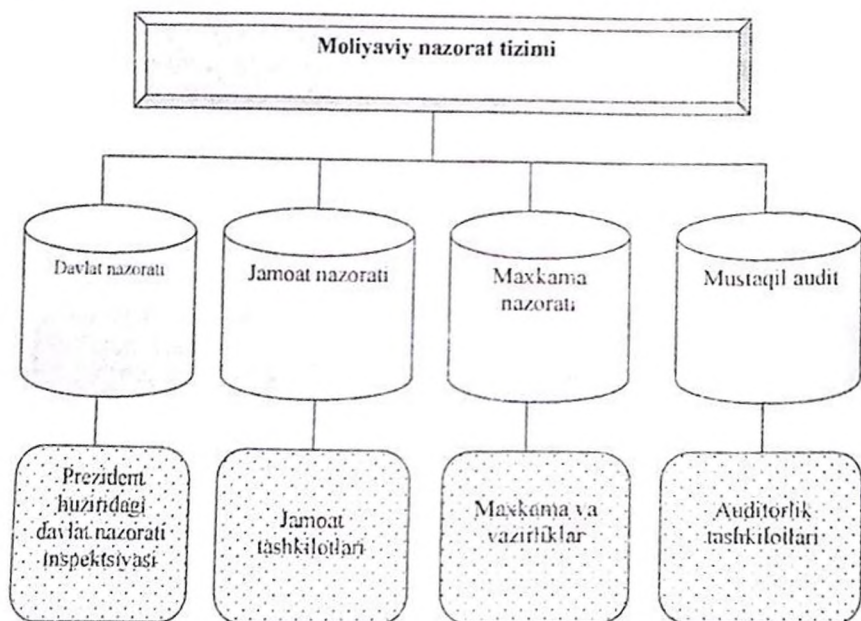
Yuqori ko'rsatib o'tilgan farqlarni quyidagicha izohlash mumkin: funksional audit, o'z nomidan kelib chiqib, xo'jalik tizimining bir yoki bir qancha funksiyalari uchun tegishli bo'ladi. Masalan, uning yordamida biron-bir bo'lim yoki umuman kompaniya bo'yicha pul hisobotlari funksiyasini tekshirish mumkin.

Funksional auditning e'tiborli tomoni shundaki, u auditorlarning ixtisoslashishiga imkon beradi. Ba'zi ichki xo'jalik auditorlari ishlab chiqarish texnologiyasi kabi sohalarda yuqori darajali bilimga erishishlari bilan, ular o'zlarining vaqtlaridan shu sohaning auditi uchun samarali foydalanishlari mumkin. Funksional auditning kamchiligi shundan iboratki, bunda funksiyalar o'rtasidagi bog'liqlikni baholash imkoni yo'q. Zero, o'sha ishlab chiqarish texnologiyasi tayyor mahsulot ishlab chiqarish funksiyasi va xo'jalik tizimining boshqa funksiyalari bilan o'zaro uzviy bog'liq.

Tashkiliy audit. Odatda, xo'jalik tizimining operatsion auditida uning belgilangan bir tarmog'i yoki tashkiliy bo'limi: bo'lim, tarmoq yoki qaram kompaniya o'rganiladi. Tashkiliy auditda asosiy e'tibor funksiyalarning o'zaro qanchalik mahsuldor va samarali ekanligini aniqlashga qaratiladi. Auditning bu turi uchun faoliyatning tashkiliy rejasi va muvofiqlashtirish usuli juda muhimdir.

Maxsus audit. Operatsion auditning maxsus vazifasi ma'muriyat ehtiyoji bilan aniqlanadi. Bunday audit nihoyatda turli-tumandir. Misol qilib, ma'lumotni elektron qayta ishlash tizimining samarasizlik sabablarini aniqlashni, biron-bir bo'limda jinoyat yuz berishi mumkinligini o'rganishni ishlab chiqarilayotgan mahsulotning tannarxini pasaytirish bo'yicha tavsianomalar taklif qilishni ko'rsatish mumkin.

Shundan kelib chiqib biz quyidagi 13.3-chizmada O'zbekiston sharoitida nazorat tizimini ko'rsatishga harakat qilamiz.

13.3-chizma. Moliyaviy nazorat tizimi.

Ma'lumki, bizning korxonalar faoliyatida bu funksiyalarning asosiy qismi iqtisodiy bo'limlarga yuklatilgan edi. Bozor iqtisodi sharoitiga o'tish bilan O'zbekistonda bu sohada ham ancha o'zgarishlar yuz berdi. Bunga muvofiq yuqori davlat nazorat organi sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida Nazorat inspeksiyasi tashkil etildi. Bu organ ob'ektlari bo'lib, Vazirlar Mahkamasi huzuridagi ma'muriy va moliyaviy nazorat bo'yicha komissiya va qo'mitalar hamda nazorat organlari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Respublika Kengashi a'zolari hisoblanadi. Auditorlik faoliyati sohasida olib borilgan ishlarga qaramay, nazoratning auditorlik tashkiloti bo'yicha o'rganishni talab qiladigan ko'proq masalalar borki, bular fikrimizcha, operatsion auditni tashkil qilishning xususiyatlari; operatsion audit uslubiyotini ishlab chiqish va ishchi hujjatlaridan foydalanishdir.

13.2. Operatsion audit natijalarini umumlashtirishning ahamiyati va zarurligi

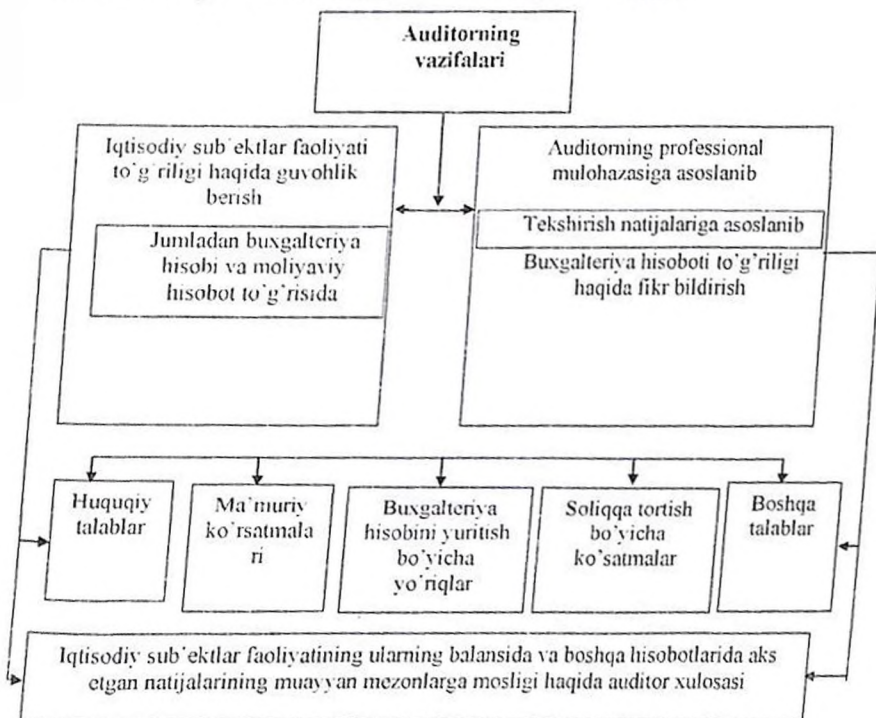
Huquqiy bozor iqtisodiyotini (ehtimolki hatto hisob auditorlik huquqining alohida tarmog'ini barpo etib) qaror toptirish va rivojlantirish, tadbirkorlarning turli shakllarini rivojlantirish, barqaror iqtisodiy va fuqarolarning ijtimoiy himoyalashini ta'minlash, chinakam oshkoralikning mavjudligi. Bunda bozor iqtisodiyotining o'zini-o'zi tartibga soluvchi vositalari (shu jumladan audit ham)

amalda samarali tadbirkorlikni, aholining ijtimoiy muhofazasini ta'minlaydi, davlatimizni saqlab qolish yo'lida mehnat qilishga imkon beradi, deb hisoblashmoqda.

Bu vazifani bajarish tekshirish natijalariga va auditorning professional mulohaza yuritish qobiliyatiga asoslangan. Bu vazifani bajarish tekshirilayotgan iqtisodiy sub'ektlarning faoliyati (shu jumladan buxgalteriya hisobi va yillik buxgalteriya hisoboti) muayyan mezonlarga muvofiqligi yoki muvofiq emasligi haqida auditor o'z fikrini bildirishi bilan nihoyasiga etadi.

Bu vazifani bajarish uchun auditorndan keng professional va hatto intellektual dunyoqarash, yuksak axloqiy fazilat va nazorat ishining ma'lum ko'nikmalari talab qilinadi. Kengaytirilgan dasturda amalga oshiriladigan audit juda murakkabligi sababli odatda nazorat-taftish tadbirlarini mutaxassislar guruhi bajaradi, mutaxassislarning har biri biror kasb sohasida chuqur bilimli bo'ladi.

Operatsion auditda auditor xo'jalik tizimining kuzatuvchi sifatida axborot xatarini kamaytirishi zarur. Bu 13.4-chizmada tasvirlangan.

13.4-chizma. Auditorning dalolat berish vazifalari.

Masalan, savdoda auditorlar guruhida buxgalterlar, tovarshunoslar,

iqtisodchilar, iqtisodiy axborotni ishlashning avtomatlashtirilgan tizimi mavjud bo'lsa, ma'lumotlarni informatsion texnologiya mutaxassislari kiritadi. Operatsion auditni tashkil etishning bunday shakli nazorat samaradorligi va sifatini oshiradi, uni o'tkazish muddatini kamaytiradi, demak ko'rsatiladigan xizmatga ketadigan xarajatini kamaytiradi.

Bunda aniq bir iqtisodiy sub'ektda auditni amalga oshirishga yuboriladigan mutaxassislarning aniq bir guruhi dalolat berish vazifasini uddalay olishi muhimdir. Bunday guruh a'zolari o'z bilimlari bilan bir-birlarini to'ldirib, bu sub'ektning qaysi tarmoqqa qarashligi va qaysi idoraga bo'ysunishidan, shuningdek mijozda hisob ishlari avtomatlashtirilgani darajasidan qat'iy nazar, talab qilinayotgan xizmatni bajarishga qodir bo'lishi lozim.

Operatsion audit korxonada faoliyatining moliyaviy jihatlarini tahlil qilish, shuningdek, uni moliyaviy jihatdan sog'lomlashtirishga doir vazifalar bilan qo'shilib ketadi. Auditorlarning barcha (deyarli barcha) xizmatlari pul evaziga bajariladi, lekin bu mijoz korxonalariga ham, ularning buxgalteriya hisobotidan foydalanuvchi «Uchinchi shaxslar» deb ataluvchilarga ham foydalidir.

Keyinchalik O'zbekistonda ham bozor munosabatlari rivojlangan sari yuqorida aytilgan va shunga o'xshash tafovutlar kengayishi mumkin. Shu sababli auditning tashkiliy-yuridik va iqtisodiy asoslarini ishlab chiqish va ularni auditorlik xulosalaridan foydalanuvchilarning kutishlaridagi ob'ektiv tafovutlarni hisobga olib takomillashtirish lozim.

Auditor vazifasini anglashda tafovut faqat auditor va mijozlar o'rtasida bo'lib qolmaydi. Bir qancha hollarda (ayniqsa sudda va suddan tashqari hal qilishda) bizdan ko'ra ko'proq g'arb uchun harakterli bo'lgan bu tafovutlar uchinchi shaxslarning manfaatlariga daxldor bo'ladi, shuningdek keng jamoatchilik diqqatini jalb qiladi.

Auditorlar dalolat berish vazifasini bajarar ekanlar buxgalteriya hisobotining to'g'riligi va ob'ektivligi to'g'risida fikr bildirish imkonini beradigan etarli darajada ishonchli dalillarni o'z vaqtida to'plashni o'zlarining vazifasi deb biladilar. Demak, auditorlar ko'pgina holatlarni (masalan, tekshirilayotgan xo'jalik tizimi xodimlari va ma'muriyatining suiste'mollarini) o'zlarining vazifalaridan, shuningdek olingan topshiriq mohiyatidan kelib chiqmaydigan qo'shimcha deb hisoblashlari kerak va ko'p auditorlar shunday deb hisoblamoqdalar.

Ochig'ini aytganda tugallangan buxgalteriya hisobotining oddiy auditida, agar xodimlar va ma'muriyatning suiste'moli ko'p bo'lib, buxgalteriya hisobotini umuman muvofiq deb hisoblash mumkin bo'lmasa, auditorlar bu ishni bajarishlari lozim. Lekin boshqa barcha hollarda ular xatolarni va suiste'mollarni aniqlashni maqsad qilib qo'yib alohida auditorlik testlarini ishlab chiqmaydilar va bunga majbur ham emaslar (bu taftishchining ishi).

Biroq buxgalteriya hisobotini tuzuvchilar, undan foydalanuvchilar audit (umumiy audit, banklar, fondlar, sug'urta kompaniyalari auditi) davomida

xizmat qanday bo'lishi lozimligiga biroz boshqacha qaraydilar. Masalan, auditorlar mahorat va ko'p gonorar olishga da'vo qiladilar, buxgalteriya hisobotini tuzuvchilar va undan foydalanuvchilar har qanday hollarda ham tekshiruvchilardan ulkan, muhim suiste'mollarnigina emas, mayda suiste'mollarni, hisobotdan barcha buzilishlarni ochib tashlashga samaradorlikni kutishlar mumkin. Biroq, tajribali auditor, ayniqsa endi ishlay boshlagan auditor bu sohalarida hamisha samarali ishlay olmasligini ko'rsatmoqda.

Tekshiriladigan xo'jalik tizimining ma'muriyati auditorlar oldiga ehtimol tutilgan suiste'mollik faktlarini va ularning oqibatlarini aniqlash vazifasini qo'ysa - bu boshqa gap. Masalan, avtomobillarga texnik xizmat ko'rsatuvchi yirik bazaning ma'muriyati o'z hududida joylashgan ikkita nomustaqil transport do'konida chakana savdo to'g'ri yuritilayotganini tekshirishni iltimos qildi. (Bu auditorlarning mijoz bilan kelishilgan tadbirlari bo'yicha xizmati deyiladi). Bunday topshiriqni bajarish uchun, shubhasiz tekshiruvchilar alohida auditorlik testlari va tadbirlarini ishlab chiqishlari nazoratning tovar va kassani to'satdan inventarizatsiya qilish, miqdor hisobini tiklash, shubha tug'dirgan alohida hujjatlar bo'yicha qayta tekshirish o'tkazish kabi alohida usullardan foydalanishlari lozim.

O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi Qonuni mamlakatimizda auditorlik faoliyatini asosiy shartlarini belgilab berdi. Bu faoliyatni yuridik shaxs sifatida auditorlik tashkilotlari amalga oshiradi. Buning ustiga xodimlar tarkibiga ma'lum talablar ham qo'yildi, shunga muvofiq ravishda auditorlik tekshirishlarini o'tkazishga cheklashlar ham joriy etildi. Hozir amal qilayotgan cheklashlar bo'yicha hamma narsa auditning halqaro standartlariga mos kelmaydi.

Bu xujjatlar auditor (auditorlik tashkiloti) faoliyatining faqat asosiy (tabiiyki hammasini emas) shartlarini belgilab berdi. Vazirlar Mahkamasining «Auditorlik faoliyatini takomillashtirish va auditorlik tekshirishlarning ahamiyatini oshirish to'g'risida»gi qarori bilan kiritildi. 1992 yilda qabul qilingan «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi Qonunda va boshqa me'yoriy xujjatlarda auditorlar va auditorlik tashkilotlarining nizom kapitalidagi ulushi 51% dan kam bo'lmashligi kabi cheklash yo'q edi.

Bizning bu holatga izohlarimiz auditorlik vazifalarini bajara oladigan o'z yuqori malakali mutaxassislarimizning haqiqiy mulkiy ahvolidan kelib chiqadi. Ular juda qaltis vaziyatga tushib qolishdi («Katta to'rtlik» firmalari esa bunday shartga bog'liq bo'lmaganlari sababli kichik tuzilmalarni tashkil qilib qo'ya qoldi).

Chunonchi, auditorlarimiz, avvalo, attestatsiya imtihonida ishtirok etish uchun katta miqdorda pul to'lashga rozi bo'lishlari kerak (yuz bergan sharoitda bundan tashqari ular o'quv uslubiy markazlardagi tegishli kurslarda «O'qish»da qatnashish uchun ancha ko'proq pul to'lashlariga to'g'ri keladi). Auditorlik tashkilotni ustav kapitalini shakllantirish uchun eng kam ish haqining 1200 baravari miqdorida pul qo'yishlari lozim. Shundan keyin ular o'zlari tashkil

etadigan auditorlik tashkilotlarining nizom kapitalini kamida 51 foizi miqdorida badal to'lashlari lozim bo'ladi.

Bularning hammasi yig'ilib, katta miqdorni tashkil etadiki, o'z auditorlarimiz agar homiyarga murojaat qilmasalar, buncha pulni topishlari amri mahol. Chunki hozirgi paytda vujudga kelgan vaziyatda hisob va tahlil sohasidagi o'z mutaxassislarimiz xorijdagi o'z kasbdoshlariga nisbatan davlatga ancha ko'p pul to'lashga majbur bo'ladilar. Ahvol shunday ekan hukumatning bu ishlarining hammasi «Auditorlik tashkilotlari auditorlik faoliyatini amalga oshirish chog'ida ularning mustaqilligi qo'shimcha kafolatlanishini ta'minlash maqsadida» qilingani haqidagi gaplari to'g'riligiga ishonish qiyin. Xomiy qidirishga majbur bo'lgan odamda qanday mustaqillik, qanday qo'shimcha kafolat bo'lsin?

Bu muammoning bir tomoni xolos. Sanab o'tilgan barcha shartlar diqqat bilan tahlil qilinsa, yana bir muhim jihatni aniqlash mumkin. Axir bunday sharoitda «To'rtlik» uchun hali mustahkam oyoqqa turmagan O'zbekiston auditorlik tashkilotlarini, ayniqsa yakka tartibda ishlaydigan eng qimmatli, yuqori malakali auditorlarimizni engib chiqish mumkin (ko'p mamlakatlarda xuddi shunday bo'lgan). Bu muammoni hal etishda albatta mustaqillik tamoyili muhim rol o'ynaydi.

Mustaqillik - auditorlik kasbining asosiy kontseptsiyasidir. Aslini olganda bu professional fikrni bildirishga, ya'ni o'zining halolligi, vijdoni sofligi va kasbga oid burchini bajarishga xolisona yondashish asosida auditorning dalolat berishi vazifasini bajarishiga imkon beradigan turmush tarzidir. Quyidagilar hamma tomonidan e'tirof etilgan:

a) mutlaq mustaqillik amalda bo'lmaydigan orzu, lekin shunday mustaqillikka erishishga intilmay o'tkazilgan tekshirish umuman o'z mohiyatini yo'qotadi;

b) tekshiruvchilarning bilim darajasi kengaygan sari tekshirishning samarasi ortadi va mustaqillik darajasi kamaygan sari pasayadi;

v) deyarli hamisha tekshiruvchilar mustaqilligini pasaytiruvchi omillar vujudga kelishi mumkin;

g) kasbga doir faoliyat bilan shug'ullanayotgan auditorlarning mustaqillikka erishishga intilishi, ular duch keladigan salbiy omillarni ishonchli bartaraf etishlari uchun asos bo'lib xizmat qilishi lozim.

Auditorlar mustaqilligini muhim ahamiyatga molikligi sababli kasbimizning ko'plab vakillari uni yangi tahrirdagi «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi Qonunga qo'shimcha kiritish lozimligini taklif qilmoqdalar. Bu mualliflar O'zbekiston uchun yangi bo'lgan bu tamoyilni esga olgan bo'lsalar ham uni talqin etishda darhol ikki xil ma'no chiqishiga yo'l qo'ydilar: «Mustaqillik» degan aniq tushunchaning qonunida yo'qligi auditorlik qonunda «mustaqil tekshirish» degan ta'rifida chalkashlikka olib kelishi mumkin.

Jahon tajribasida bir qancha omillar va vaziyatlar ta'siri natijasida auditor mustaqilligi darajalari kamayib bormoqda. Ularni hammasini sanab o'tish qiyin,

shunga qaramay ularning orasidan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

a) auditor iqtisodiy sub'ekt aktsiyalariga (obligatsiyalariga) vaqtincha bo'lsada egalik qilishi, ularni birjalar, birjadan tashqari savdoda sotib olish va qayta sotishi;

b) iqtisodiy sub'ekt ma'muriyati vakillaridan biri bilan birgalikda boshqa firmalarni ta'sis etishi, uning xodimi bo'lishi yoki ma'muriyat xodimlarini o'zi yollagan bo'lishi;

v) shunga o'xshash raqobatchi guruhlarning yoki iqtisodiy sub'ektiga qarashli guruh xodimi bo'lishi;

g) o'zi bajargan auditorlik xizmatlari uchun o'z auditorlik tashkilotlaridan emas, bevosita iqtisodiy sub'ektdan haq (moliyaviy yordam, qarz va shu kabilar) olgani;

d) iqtisodiy sub'ekt ma'muriyati vakillariga yaqin qarindoshligi;

e) ko'p yillar ushbu iqtisodiy sub'ektni tekshirishda surunkasiga qatnashganligi va boshqalar.

Amalda auditor mustaqilligi maqsad bo'lishi, auditorlar ham ularning mijozlari ham, umuman jamiyat ham shu maqsadga intilishi kerak. Bunday maqsadga ma'lum darajada erishsa bo'ladi. Masalan, auditor xizmati uchun ko'p xollarda uni yollagan mijoz shaxsini o'zi haq to'lashiga qaramay auditor bu ishni bajarish uchun etarli darajada mustaqil bo'lishi mumkin va lozim. Bundan tashqari auditorga tekshirilayotgan xo'jalik tizimi tomonidan haq to'lanishi agar bu tizim ma'muriyati jinoiy ishlarga botib qolmagan bo'lsa taklif etilgan mutaxassisga alohida ishonch bildiradi, hatto o'z xo'jaligi juda shubhali, xatarli zonalarni mufassal, chuqur tadqiq etish tashabbuskori bo'lishi ham ehtimoldan holi emas. Boshqacha aytganda auditorning mustaqilligi (xizmati uchun mijozdan haq oladigan notarius yoki vrachning mustaqilligi kabi) umuman fuqarolik jamiyati intilishi lozim bo'lgan maqsaddir, bu yaqinlashish ma'lum darajada mumkin va juda zarur bo'lgan maqsaddir.

Uzoq vaqtgacha audit xizmatiga haqiqiy talab ma'lum emas edi. 1989 yildan boshlab faqat qo'shma korxonalar uchun, 1990 yildan boshlab esa tijorat banklari uchun majburiy auditorlik tekshirishlari tayinlashdi. 90-yillar o'rtalariga qadar ko'p iqtisodiy sub'ektlar o'z hisobotini e'lon qilish va auditorlik tekshiruvini o'tkazishi shart emas edi.

Auditorlik xizmatiga talab bir necha barobar o'sadi va tez orada mavjud auditorlik tashkilotlari (ularning 90 foiz moliyaviy qiyinchilikni boshidan kechirmoqda) etarli bo'lmay qoladi. Auditor malaka sertifikatiga ega bo'lgan va auditorlik tashkilotlar auditor sifatida tadbirkorlikni boshlash uchun dastlabki sarmoyaga ega emas. Talab va taklif o'rtasidagi tafovut auditorlik xizmatlarining qiymati o'sishiga olib kelishi mumkin. Katta soliq va byudjetdan tashqari to'lovlar ostida qolgan.

Davlat auditorlik tashkilotlarga tegishli madad bermayapti (shu jumladan, foyda keltirmaydigan, lekin davlat uchun zarur bo'lgan, qudratli moliyaviy bazasi bo'lmagan korxonalariga imtiyozli auditorlik xizmati ko'rsatish tarzida),

ularning mikroiqtisodiyot darajasida kichik iqtisodiy sub'ektlar bilan ishlashga mahkum etilgan. Ularning ishi sifati g'arb firmalariga qaraganda ancha yuqori, ammo halqaro tajribada g'arb firmalarini afzal biladilar va u bilan 40-50 baravar qimmatroq bahoda shartnoma tuzadilar.

O'z mijozlari orqali g'arb dunyosining va «Uchinchi mamlakatlar»ning butun xo'jalik mablag'larini haqiqatda nazorat qilayotgan xorijiy auditorlik tashkilotlari va banklari O'zbekiston iqtisodiyotini mikrodarajasida ishlashga va investitsiyalarni faqat o'zlari uchun foydali tarmoqlarga sarflashga oshkora imkoniyat olmoqdalar, jahon iqtisodiyotini tegishli tuzilmalarini shakllantirib, O'zbekistonda ham hozir shunday ish tutmoqdalar.

Sanab o'tilgan muammolar hamjamiyatdagi joriy o'zgarishlarga, O'zbekiston auditorlik bozorining rivojlanish ehtiyojlariga mos kelmaydi, shuningdek mamlakatning to'la qonli auditini qaror toptirish va rivojlantirish vazifasi iqtisodiyotni barqarorlashtirishning eng asosiyalaridan bo'lmasada, muhim vazifalardan biriga aylangan vaziyatga mos kelmaydi.

13.3. Operatsion audit ishlarini tashkil etish tartibi va o'tkazish ketma-ketligi

Auditni amaliy tashkil qilish masalalari va uslublarining zaifligini hisobga olib, o'z ishimizda *auditning* uslubiy asoslarini takomillashtirish borasida, *jumladan operatsion audit uslubiy asoslarini* ishlab chiqishga harakat qildik.

Buning uchun quyidagi muammolar hal qilinishi lozim, deb hisoblaymiz:

- operatsion auditni kimlar amalga oshiradi;
- operatsion auditda mustaqillik va ma'suliyat darajasi;
- baholash mezonlari;
- operatsion audit qirralari.

Operatsion audit asosan quyidagi ikki guruh mutaxassislaridan biri tomonidan amalga oshiriladi:

- 1) ichki audit xizmati;
- 2) auditorlik tashkilotlari.

Ichki audit xizmati operatsion audit ishida alohida o'rin tutishadi, chunki ba'zilar uchun «ichki xo'jalik audit» va «operatsion audit» terminlari bir-birini o'zaro almashtiruvchidir. Lekin, har qanday operatsion auditni ichki xo'jalik auditorlari o'tkazishadi va ichki xo'jalik auditorlari faqat operatsion auditni bajarishadi, degan xulosaga kelish noto'g'ri bo'ladi. Ichki xo'jalik audit bilan shug'ullanuvchi ko'pgina bo'limlar ham operatsion audit bo'yicha, ham moliyaviy hisobot audit bo'yicha ish bajarishadi. Operatsion auditni bajaruvchi auditorlarning ustunligi shundaki, ular o'zlarining vaqtlarini asosan audit qilinayotgan kompaniya uchun sarflaydilar. Shu bilan birga kompaniya va uning faoliyati xususida chuqur bilimga erishadilar, bu esa samarali operatsion audit uchun juda muhimdir.

O'z faoliyatining samaraliligini maksimallashtirish uchun ichki xo'jalik audit bo'limi kompaniyaning prezidenti yoki direktorlar kengashiga xulosa

taqdim qilishi lozim. Bundan tashqari ichki xo'jalik auditorlari direktorlar kengashining auditorlik qo'mitasidan ketayotgan va kelayotgan ma'lumotlaridan foydalanish imkoniga ega bo'lishlari kerak. Tashkiliy tizim ichki xo'jalik auditorlarining mustaqil bo'lib qolishlariga yordam beradi. Masalan, agar ichki xo'jalik auditorlari bosh hisobchi oldida hisob beradigan bo'lsa, u holda ularning mustaqil baho berishi va hatto bosh buxgalter bajarayotgan muomalalarning samarasiga taalluqli ma'muriyat uchun tavsiyanomalarni berish qiyinlashadi.

Ichki xo'jalik auditori sohasida faoliyat yurituvchi tashkilot - ichki xo'jalik auditorlari instituti amaliyotchilarni boshqaruv materiallari bilan ta'minlash maqsadida 1978 yilda «Ichki xo'jalik auditorining amaliy andozalari»ni nashr qildi. Ichki xo'jalik auditorlarining bajarishi lozim bo'lgan ishlar miqdoriga taalluqli bo'lim - bu andozaning muhim qismini tashkil etdi. Bu miqdorni quyidagicha izohlash mumkin:

- ichki xo'jalik auditorlari moliyaviy va amaliy axborot hamda vositalarning haqiqiyliigi va to'liqligi haqida qisqacha ma'lumot berishlari kerak;

- ichki xo'jalik auditorlari ichki xo'jalik nazorat tizimini ko'rib chiqib, uning siyosat, reja, muolajalar, qonun va ko'rsatmalar bilan mosligini aniqlashlari lozim;

- ichki xo'jalik auditorlari resurslardan foydalanishning iqtisodi va unumdorligini baholashlari kerak;

- ichki xo'jalik auditorlari rejalarning bajarilishi ko'zda tutilgandek amalga oshirilayotganligini tasdiqlash uchun muomalalar va dasturlarni ko'zdan kechirib, tekshirishlari lozim.

Auditorlik tashkilotlari. Auditorlik tashkilotlari moliyaviy hisobot auditorini bajarayotganda amaliy faoliyatning kamchiliklarini aniqlash va mijozga foyda keltirishi mumkin bo'lgan tavsiyanomalar berish auditorning alohida bo'laklari hisoblanadi. Auditor davomida tashqi auditorning mijoz faoliyatiga asos bo'ladigan bilimlari, unga amaliy faoliyat bo'yicha tavsiyanomalarni shakllantirish uchun muhim ma'lumotlarni to'plashga yordam beradi. Masalan, auditor mijozning tovarlar zaxirasi aylanishi joriy yilda sekinlashganini aniqladi. Auditor buning sababini ham aniqlashi mumkin. Bu jarayonda auditor amaliy sabablarni ko'rsatishi mumkin, masalan, tovarlar zaxirasini to'ldirish bo'yicha siyosatning samarasizligi; xuddi shu sababga auditor rahbariyatning e'tiborini qaratishi mumkin.

Mijoz ko'pincha o'z faoliyatining bir yoki bir necha maxsus tarmoqlarining operatsion auditorini o'tkazish uchun auditorlik tashkiloti bilan shartnoma tuzadi. Odatda, bunday shartnoma kompaniya o'z shartida ichki xo'jalik auditorlariga ega bo'lmasa yoki ichki xo'jalik auditori mutaxassislari u yoki bu tarmoq auditori tajribasiga ega bo'lmasa tuziladi. Bunday maslahatlar berishni ma'muriyat ichki xo'jalik auditorlariga emas, balki mustaqil auditorlik tashkilotlariga buyurtma beradi. Masalan, kompaniya auditorlik tashkilotiga o'z kompyuter tizimining unumdorligi va samaradorligini baholashni buyurtma

berishi mumkin.

Operatsion auditni bajarishda ikki muhim sifat - bu mustaqillik va mas'uliyat darajasidir.

Auditor xulosani kinga taqdim qilishi haqidagi masala tekshirish va tavsiyanomalar hech bir og'ishsiz amalga oshirilayotganligini kafolatlash uchun juda muhimdir. Auditorlik tashkilotlarida odatda mustaqillikni ta'minlash u darajada qiyin emas, chunki unda ishlovchi xolis buxgalterlar audit o'tkazilayotgan kompaniyaning xodimlari hisoblanmaydilar.

Operatsion auditorlarning javobgarlik jihatlari ham ularning mustaqilligiga ta'sir qilishi mumkin. Auditor agar samarasiz va unumsiz muomalalar aniqlangan bo'lsa, kompaniyaning amaliy funksiyalari uchun javobgar emas. Masalan, agar auditorlar ma'lumotlarni elektron qayta ishlash tizimining ishlab chiqarilishi uchun javobgar hamda audit davomida undagi kamchiliklarni aniqlab tuzatish kiritsalar, u holda ularning mustaqillik darajasi pasaygan bo'lardi.

Auditor muomalaga o'zgartirish kiritishni maslahat berishi mumkin, lekin mas'ul xodim bunday tavsiyanomani qabul qilish yoki rad etish huquqiga ega bo'lishi kerak. Agar auditorlar o'zlari bergan maslahatlarning amalga oshirilishini talab qilish huquqiga ega bo'lganlarida, ular bajarilgan ishlar uchun keyingi auditda javobgar bo'lib qoladilar. Shunday qilib, mustaqillik chegaralanib qolgan bo'lardi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, shunday xulosaga kelish mumkin, ya'ni mustaqillikni ta'minlovchi maxsus talablar quyidagilardir:

1) Auditorlar o'z auditorlik faoliyatlarida mustaqil bo'lishlari zarur. Bu talab auditorlar o'z ishlarini erkin va ob'ektiv bajarishlari bilan ta'minlanadi. Mustaqillik auditorlarga turli ta'sirlardan erkin va ob'ektiv bo'lgan fikrlarni berib, xulosa taqdim qilish imkonini beradi. Bu esa audit uchun juda muhimdir. Bunga ob'ektivlik va tashkiliy mavqe tufayli erishiladi.

2) Tashkiliy mavqe audit davomida aniqlangan kamchiliklar asosida samarali harakatlar hamda tavsiyanomalar berish, chuqur tekshirishni, sohaning keng auditini ta'minlash uchun etarli bo'lishi lozim.

3) Ob'ektivlik. Ob'ektivlik ichki xo'jalik auditorlaridan o'z vazifalarini mustaqil, yuqori malakada haqqoniy bajarishlarini talab qiladi.

Amaliy qiyinchiliklarni aniqlash va kerakli tavsiyanomalar kiritish uchun auditorlarga chuqur bilimlilik darajasi juda muhimdir. Bu - operatsion audit keng qamrovli amaliy muammolar bilan bog'liq bo'lgan asosiy muammodir. Chunki ishlab chiqarishda biror jarayonning unumdorligi yoki bo'lmasa reklama dasturlarining samaraliligini baholay oladigan malakali ichki xo'jalik auditorlarini topish qanchalik oson emasligini tasavvur qilish qiyin emas. Shuning uchun, ichki xo'jalik auditorlari shtatiga ishlab chiqarish bilan tanish bo'lgan yoki marketing bo'yicha etarli tayyorgarlikka ega bo'lgan xodim kirishi lozim.

Operatsion audit jarayonida duch kelinadigan asosiy qiyinchilik - bu

unumdorlik va samaradorlikni baholash uchun maxsus mezonlarni tanlashdir.

Operatsion audit uchun mezonlarni aniqlash usullaridan biri - bu korxonada faoliyatining u yoki bu tarmog'i uchun erishilgan samaradorlik va unumdorlik darajasini oshirish mumkinligini aniqlash imkonini beruvchi tasdiqdir.

Maxsus mezonlarni ishlab chiqish uchun foydalaniladigan manbalardan quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- Mezonlarning sodda majmuasi o'tgan davrning haqiqiy natijalariga asoslanadi. Bu mezonlar asosidagi fikr faoliyatining u yoki bu turi taqqoslanganda «yaxshi» yoki «yomon»lashganligini aniqlashdan iborat bo'ladi. Bu mezonlarning e'tiborli tomoni shundaki, ularni aniqlash oson, biroq, ular audit qilinayotgan xo'jalik tizimi yaxshi yoki yomon faoliyat olib borayotganligi haqidagi chuqur tushunchani berish imkoniga ega emas.

Taqqoslama unumdorlik. Birlashma doirasida yoki undan tashqarida ko'plab o'xshash xo'jalik tizimlari mavjudligi sababli audit qilinayotgan ob'ektlar o'z tabiatiga ko'ra yagona emasdir. Bunday hollarda taqqoslanuvchi xo'jalik sub'ektlarining unumdorligi haqidagi ma'lumotlar mezonlari ishlab chiqish uchun manba bo'lib xizmat qiladi.

Operatsion audit shartnomalarining ko'plab turlari uchun injenerlik andozalariga asoslangan mezonlarni ishlab chiqish mumkin va maqsadga muvofiqdir. Masalan, mahsulot ishlab chiqarish me'yorini aniqlash uchun yarimfabrikatlar harakat marshrutini va vaqtini o'rganib chiqish. Bunday mezonlarni ishlab chiqishga ko'p vaqt va mablag' sarflanadi, chunki muhim ekspertiza talab qilinadi. Shunga qaramay, bu mezon ishlab chiqarishning muhim muammosini hal qilishda g'oyat samarali bo'lib, qilingan xarajatlarni qoplashi mumkin.

Muhokama va kelishuv. Ba'zan ob'ektiv mezonlarni ishlab chiqish qiyin bo'ladi. Bunday hollarda ular muhokama va kelishuv yo'li bilan qabul qilinadi. Bu jarayonda esa audit qilinayotgan mijoz ma'muriyati, operatsion auditor hamda auditorlik xulosasi taqdim qilinishi kerak bo'lgan tashkilot yoki shaxslar ishtirok etadilar.

Operatsion audit qirralari. Operatsion auditning uch qirrasini mavjud: rejalashtirish; ma'lumotlar to'plash va baholash; xulosa yasash va uni taqdim qilish.

Rejalashtirish. Moliyaviy hisobot auditida bo'lgani kabi, operatsion auditor shartnoma sohasini aniqlab, mijozga ma'lum qilishi lozim.

Operatsion auditni rejalashtirish bilan moliyaviy hisobot auditini rejalashtirish o'rtasidagi asosiy farq - bu operatsion audit jarayonidagi tekshirishlarning xilma-xilligidir. Shuning uchun, operatsion auditning aniq maqsadlari to'g'risida biror echimga kelish juda qiyin. Bu maqsadlar berilgan shartnoma uchun ishlab chiqilgan mezonlar asosida aniqlanadi. Bu maqsadlar esa aniq sharoitlardan kelib chiqadi. Masalan, kassalar ustidan ichki xo'jalik nazorat tizimi samaraliligining operatsion audit maqsadlari rivojlanish va tadqiqot bo'limining mehnat unumdorligi audit maqsadlaridan tubdan farq

qiladi.

Ma'lumotlar to'plash va baholash. Ichki xo'jalik nazorat tizimi va amaliy muolajalar operatsion auditning nozik qismini tashkil qilgani sababli, odatda mijozlar fikrini so'rash va kuzatish, hujjatlaridan foydalanish qabul qilingan. Operatsion audit uchun arifmetik aniqlik u darajada muhim emas, chunki aniqlik - operatsion auditning maqsadi emas.

Xulosa yasash va uni taqdim qilish. Operatsion audit bilan moliyaviy hisobot auditi o'rtasidagi ikki asosiy farq operatsion audit bo'yicha xulosaga o'z ta'sirini o'tkazadi. Birinchidan, operatsion auditda xulosa, odatda, faqat ma'muriyatga taqdim qilinsa, uning nusxasi qaysi tashkilot uchun audit o'tkazilgan bo'lsa, o'sha tashkilotga yuboriladi. Uchinchi tomonning, ya'ni foydalanuvchilarning yo'qligi operatsion audit xulosalarida standart sharhlar zaruriyatini chegaralaydi. Ikkinchidan, bu tipdagi auditda amaliy tekshirishlarning xilma-xilligi xulosaning shunday tuzilishini talab qiladiki, u o'z ichiga audit sohasi to'g'risidagi ma'lumotni, topilgan kamchiliklar va tavsianomalarni olishi kerak.

Yuqoridagilardan shunday xulosa chiqadiki, xulosa yozish ko'p vaqt talab qiladi, chunki u o'z ichida audit davomida aniqlangan haqiqat va tavsianomalarni ma'lum qilishi zarur.

13.4. Operatsion auditni o'tkazish tartibi

Operatsion audit o'tkazishni samarali, aniq tashkillashtirish va rejalashtirishda auditorning quyidagilarga e'tibor qaratishi maqsadga muvofiq hisoblanadi:

- tekshiriladigan korxonaga (mijoz) faoliyatini o'rganish;
- buxgalterlik hisobining tashkil etilishini o'rganish;
- ichki nazorat tizimini o'rganish;
- korxonani auditorlik tekshiruvidan o'tkazish ish dasturi va auditorlik xizmati ko'rsatish haqida shartnoma hamda boshqa zarur hujjatlarni tuzish.

Auditi rejalashtirish chog'ida auditorlik tashkiloti tomonidan qo'llaniladigan me'yorlar №309 «Auditni rejalashtirish» nomli auditorlik faoliyatining xalqaro standarti (AXS) bilan belgilanadi. Standartga muvofiq auditni rejalashtirish quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

- a) auditni dastlabki rejalashtirish;
- b) auditning umumiy rejasini tayyorlash va tuzish;
- v) audit dasturini tayyorlash va tuzish.

Ushbu standart har qanday korxonani auditorlik tekshiruvidan o'tkazishda ham audit rejasini, ham audit dasturini tuzishni talab etadi. Darhaqiqat, yirik xo'jalik yurituvchi sub'ektning hisobotlarini tasdiqlash uchun katta auditorlik guruhi tomonidan tekshiruv o'tkazilganida bunday ko'p bosqichli rejalashtirish zarur. Biroq, bizning fikrimizcha, unchalik katta bo'lmagan xo'jalik muomalalari kam sodir bo'ladigan, bir turdagi mahsulot ishlab chiqarish (ish, xizmat bajarish) bilan shugullanuvchi mikrofirmalarda audit o'tkazganida,

bunday keng qamrovli reja tuzish maqsadga muvofiq emas.

Agar auditorlik tashkilotining ko'pchilik mijozlari kichik va o'rta biznes korxonalariga taaluqli bo'lsa, u holda unchalik katta bo'lmagan tuzatishlar kiritilganida ko'pchilik korxonalarni tekshirish uchun mos keladigan namunaviy audit rejasi ishlab chiqish va rejalashtirish chog'ida audit dasturini batafsil tuzishga maxsus e'tibor qaratish zarur. Bunday namunaviy rejalar bir nechta bo'lib, ular bir-birlaridan turli biznesga ega korxonalar uchun farq qilishlari mumkin. Masalan, savdo korxonalari, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonalari va xokazo. Shuningdek auditor qandaydir boshqa tamoyillar bo'yicha umumiy namunaviy rejalar ham tuzishi mumkin. Agar umumiy audit rejasi sifatida namunaviy reja tanlansa, u holda rejalashtirish chog'ida asosiy e'tiborni audit dasturini tuzishga qaratish zarur. Rejalashtirish auditorlik guruhi rahbari tomonidan audit o'tkazishning umumiy tamoyillari kabi, xususiy tamoyillariga ham muvofiq amalga oshirilishi lozim. Ular:

- uyg'unlik (komplekslik);
- uzluksizlik,
- maqbullik.

Uyg'unlik tamoyili auditning dastlabki rejasini tuzishdan tortib, to umumiy rejasi va dasturini tuzgunga qadar bo'lgan barcha bosqichlarning o'zaro bog'liqligi va muvofiqligini ta'minlashni nazarda tutadi.

Rejalashtirishning uzluksizlik tamoyili tekshiruvda ishtirok etadigan auditorlarga kelishilgan topshiriklar belgilanishi va rejalashtirish bosqichlarining muddatlar hamda tarkibiy bo'linmalar bo'yicha bog'liqligida ifodalangani.

Auditni rejalashtirishning maqbullik tamoyili shundan iboratki, rejalashtirish chog'ida auditorlik tashkiloti o'zi belgilagan mezonlar asosida auditning umumiy rejasi va dasturidan maqbulini tanlash imkoniyatiga ega bo'lishi zarur.

Auditorlik tekshiruv uzoq vaqt davom etganida, auditor mijozning moliya - xo'jalik faoliyatidagi va qonunchilikdagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda reja va dasturga zarur tuzatishlar kiritishi mumkin.

Auditorlik tekshiruvini amalga oshirish chog'ida ko'p hollarda mijoz faoliyatini 100% to'liq tekshirish mumkin bo'lmaydi. Shu boisdan rejada auditorlik tanlash qay tarzda amalga oshirilishini ko'rsatish zarur. Audit umumiy rejasi va dasturining ayrim bo'limlarini xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbariyati bilan kelishish ko'zda tutilgan bo'lib, bunda auditorlik tashkiloti audit usublari va usullarini tanlashda mustaqil bo'lib qoladilar. Ko'p hollarda bunday kelishish, mijoz faoliyatining ayrim uchastkalarini batafsilroq tahlil etish bilan bog'liq masalalarni rejalashtirish bosqichida ko'zda tutish, auditorning tekshiruv chog'idagi hatti - harakatlari mijoz-korxonaga rahbariyati uchun tushunarli bo'lishi, shuningdek auditorning ish jadvaliga muvofiq talab qilinadigan hujjatlar mijoz tomonidan tezkorlik bilan taqdim qilinishi va tekshiruvning u yoki bu bosqichida zarur bo'ladigan moliyaviy xizmat xodimlarini ishdan ozod etish uchun maqsadga muvofiqdir.

№300-«Auditni rejalashtirish» nomli AXS №530-«Auditorlik tanlash», №315-«Muhimlik va auditorlik tavakkalchiligi», №230-«Auditni hujjatlashtirish» va auditorlik tekshiruvini amalga oshirishni tartibga soladigan boshqa standartlar bilan o'zaro chambarchas bog'liq. Shunday qilib, boshqa standartlardagi talablarni o'rganmasdan va izchil bajarilmasdan, ushbu standart talablarini bajarish mumkin emas.

Auditorlik tekshiruvni rejalashtirish tekshiriladigan korxonada faoliyatini batafsil o'rganishdan boshlanadi. Auditor korxonada faoliyatini o'rganishdan ikkita maqsadni ko'zlaydi:

a) audit o'tkazishni osonlashtirish va sifatini oshirish;

b) tekshiriladigan korxonada iqtisodini yaxshilashga qaratilgan amaliy maslahat yordami ko'rsatish.

Auditorlar auditorlik amallarini bajarish chog'ida dalillovchi ma'lumotlarni to'playdilar. Auditorlik amali bu muayyan audit uchastkasida dalillarni olish uchun auditor tomonidan amalga oshiriladigan ishlarning ma'lum tartibi va ketma-ketligi. Dalillarni to'plash uchun qanday auditorlik amallari zarurligi va ularni qachon bajarishni auditor auditorlik tekshirishlar dasturini tuzish chog'ida mustaqil hal qiladi. O'zbekiston Respublikasining auditorlik faoliyati milliy standartlariga muvofiq auditor quyidagilarga asosan etarli dalillarni to'plashi lozim: ichki nazorat vositalarini tekshirish; schyotlar bo'yicha qoldiqlar va oborotlarni buxgalteriya hisobida aks ettirishning to'g'riligini tekshirish; tahliliy amallar.

Ichki nazorat vositalarini muvofiqlik uchun tekshirish auditorlarga ichki nazorat tizimida ko'zda tutilgan tadbirlar va amallarning samaradorligi (samarasizligi) to'g'risida dalillar to'plashiga imkon beradi.

Schyotlar bo'yicha qoldiqlar va oborotlarning buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirilishini batafsil tekshirish muayyan muomalalarning mazmunini va xatolarini aniqlash uchun o'rganishni nazarda tutadi. Batafsil tekshirish odatda auditor tomonidan tekshiruv maqsadini, tanlashning rejalashtirilgan ko'lamini va uning ob'ektlarini saralab olishni hisobga olgan holda tanlov to'plamini shakllantirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Tahliliy amallar mijoz korxonaning muhim moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlarini, kutilmagan va buxgalteriya hisobida noto'g'ri aks ettirilgan xo'jalik muomalalarini aniqlash, shuningdek bunday xatolar va chalkashliklarning sabablarini aniqlashni ko'zda tutadi.

To'plangan auditorlik dalillari buxgalteriya hisobining yo'lga qo'yilishini va ichki nazorat tizimini o'rganish hamda baholash to'g'risidagi yozuvlar, bayonnomalar, jadvallar va blankalar shaklida auditorning ishchi hujjatlarida aks ettirilishi lozim. Ishchi hujjatlarda auditorlik amallarining rejalashtirilishi va bajarilish natijalarini ham aks ettirish zarur. Auditorlik dalillarini to'plash ketma-ketligini quyidagicha:

1. Auditorlik dalillarini to'plashning maqsadini shakllantirish shartnomaning umumiy audit rejasi va auditorlik tekshiruvlar dasturiga taalluqli

maqsadiga bog'liq. Shartnomadan kelib chiqqan holda boshqa maqsadlar ham, jumladan hisobni tashkil etishning samaradorligini baholash, to'lov layoqatini, rentabellikni va boshqalarni bashoratlash ham aniqlanishi mumkin.

2. Tanlangan auditorlik amallari №300-«Auditni rejalashtirish» nomli AXS ga muvofiq auditor tomonidan auditorlik tekshiruv dasturida ko'rsatilishi lozim. Bunda auditorlik amallaridan qaysilarini (nazorat vositalari testi yoki mohiyatan tekshirishlar) va qaysi uchastkalarda qo'llash maqsadga muvofiqligini aniqlash zarur.

Yetarli darajadagi va ishonarli dalillarga ega bo'lish uchun mohiyatan o'tkaziladigan auditorlik amallari va analitik amallardan foydalaniladi. Auditor hisob va hisobot-ning ma'lum bo'limlarini tekshirishda qo'llaniladigan auditorlik amallarini batafsil bayonini dasturda aks ettirishi zarur. Bunda ayrim muomalalarni tekshirishda qo'llaniladigan amallar mazmuni aks ettirilgan, oldindan ishlab chiqilgan taxminiy ro'yxatlardan foydalanish mumkin.

3. Auditorlik dalillarini olish usullari (qayta hisoblash, inventarizatsiya, xo'jalik muomalalarini hisobga olish qoidalariga rioya qilinishi, tasdiqlash, og'zaki so'rov, hujjatlarni tekshirish, kuzatib chiqish, analitik amallar) standartda keltirilgan.

Auditor quyidagilarni aniqlaydi: muayyan vaziyatda qanday usullarni qo'llashi; u yoki bu usulni qaysi ob'ektlarga nisbatan (aktivlar, passivlar, majburiyatlar, sub'ektlar va hokazo) qo'llash zarurligi auditorlik amallarini qanday ketma-ketlikda bajarishni.

Auditor tomonidan olingan dalillarning etariligi va ishonarliligi turli amallar, usullar va zarur dalillarni olish manbalarini muvofiqlashtirish natijasida ta'minlanadi.

4. Auditorlik tekshiruvlari uchun axborotlarni to'plash. Buning uchun audit dasturidagi har bir bo'lim bo'yicha normativ-savolnoma va hisob-hisobot ma'lumotlarining zarur ro'yxati tuziladi. Normativ-savolnoma ma'lumotlar ro'yxati asos sifatida shakllantiriladi. Auditor bu ro'yxatni tekshiruv ob'ektiga nisbatan aniqlashtiradi. Tekshiruvda ishtirok etadigan xodimlar ushbu ro'yxatdagi hujjatlarning mazmuni bilan tanishtirilgan bo'lishlari lozim. Tekshiruvni boshlashdan oldin hisob-hisobot ma'lumotlari – mijoz-korxonadan talab qilib olinadigan hujjatlar va registrlarning ro'yxatini ham tuzish zarur.

5. Auditorlik amallarni bajarish va audit jarayonida aniqlangan dalillarni bayon qilish. Bu bosqichda auditor auditni rejalashtirish chog'ida belgilangan tanlov hajmidan kelib chiqadi. Aniqlangan tafovutlar ularni aniqlash amallari yoki kodlari va audit jarayonida aniqlangan dalillarning batafsil bayoni ko'rsatilgan holda ishchi hujjatlarda ro'yxatga olinadi. Bayon qilish vaziyatdan kelib chiqqan holda, ixtiyoriy holda bo'lishi mumkin yoki maxsus ishlab chiqilgan ishchi hujjatlar shakllarini to'ldirish yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin.

6. To'plangan dalillarni baholash deganda ularning audit maqsadiga erishish va ishonchligini aniqlashdagi rolini belgilash tushuniladi.

Dalillarni baholashda quyidagilarni aniqlash zarur: manbaning mustaqilligi, olingan faktlar va boshqa ma'lu-motlardan dalil sifatida foydalanish mumkinligi (ya'ni buning qonunga zid emasligi); mazkur dalilning tekshiriladigan ob'ektga taalluqliligi; tanlash hajmi va metodologiyasi. Shuningdek, mazkur dalilning ob'ekt bo'yicha to'plangan boshqa dalillar bilan aloqadorligi; ushbu aloqadorlikning ko'lami va tavsifi, olingan dalillarning keyingi audit jarayonida ko'llanilish imkoniyatlari; aniqlangan tafovutlarning jiddiylik darajasi; olingan dalillar to'plamining qaror qabul qilish uchun etarligini ham aniqlash zarur.

Xulosa qilib aytganda, auditor moliyaviy hisobotning u yoki bu moddasi bo'yicha jiddiy xatolar yo'qligi haqida ishonch hosil qilishi lozim.

Auditor auditorlik dalillarini to'plashda har xil usullardan foydalanadi. №50-«Auditorlik dalillar» nomli AFMSda keltirilgan asosiy usullarning mazmunini ko'rib chiqamiz. Bular: mijoz-korxonaning arifmetik hisob-kitoblarini tekshirish (qayta hisoblash); inventarizatsiya; ayrim xo'jalik muomalalarini hisobga olish qoidalariga rioya qilinishini tekshirish; tasdiqlash; xo'jalik yurituvchi sub'ekt va mustaqil (uchinchi) tomonlar xodimlarini og'zaki so'rovdan o'tkazish; hujjatlarni tekshirish; ko'rib chiqish; tahliliy amallar; muqobil balans tuzish kabi usullardir.

Mijoz korxonaning arifmetik hisob-kitoblarini tekshirish (qayta hisoblash) uning mazmuni hujjatlar va buxgalteriya yozuvlarining arifmetik aniqligini tekshirish hamda mustaqil hisob-kitoblarni bajarishdan iborat.

№500-«Auditorlik dalillar» nomli AXSda qayta hisoblashlar tanlab amalga oshirilishi tavsiya qilingan. Tanlash ko'lami va uning elementlari auditor tomonidan ichki nazorat tizimining ahvolini hisobga olgan holda mustaqil aniqlanadi.

Hujjatni rasmiylashtirishdan hisobot tuzilgunga qadar ma'lumotlarni shakllantirish ustidan o'rnatilgan samarali ichki nazorat tizimi (moddiy javobgar shaxslarni o'zaro qa-rama-qarshi tekshirish, rahbariyat, bosh buxgalter va buxgalterlar tomonidan nazorat) sodir bo'lishi mumkin bo'lgan arifmetik xatolarni, natijada auditorlik riskni pasaytiradi.

Qo'lda to'lg'azilgan hujjatlar va hisob registrlari (ma'lumotnomalar va hisob-kitoblar, kassa hisobotlari, bo'nak hisobotlari, hisoblashuv-to'lov vedomostlari va boshqalar) qayta hisoblashdan o'tkaziladi.

Agar mijoz-korxonada hisob ishlari kompyuterlashtirilgan bo'lsa, dastlabki hujjatlar va hisob registrlaridagi arifmetik hisoblashlarni tekshirish zarurati oshadi. Bu kompyuter dasturlarini ataylab noto'g'ri tuzish va arifmetik xatolarni kompyuter klaviaturasidan noto'g'ri kiritish bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Arifmetik hisob-kitoblarni tekshirish kompyuter dasturiga kiritilgan hisob-kitoblar algoritmini nazorat qilishni taqozo etadi. Agar xo'jalik yurituvchi sub'ekt buxgalteriya hisobi kompyuterlashtirilgan bo'lsa, hisob-kitoblarni tekshirish ham kompyuterdan foydalangan holda amalga oshiriladi.

Inventarizatsiya-mijoz korxonada mol-mulklarining mavjudligi to'g'risida

aniq ma'lumot olishga imkon beradi. Bunda barcha mol-mulklar (debitor qarzlari ham) va kreditor qarzlari inventarizatsiya qilinishi zarur.

Xalqaro va Milliy audit standartlariga muvofiq auditorlar o'zlarini inventarizatsiya o'tkazishi shart emas, ammo uning o'tkazilishi ustidan nazorat qilishi lozim. Bu butun ichki nazorat tizimining va ayrim nazorat vositalarining ishonchligini baholashga imkon beradi. Masalan, mijoz-korxonaning joriy yildagi hisob siyosatida mol-mulklar va majburiyatlarni inventarizatsiya qilish tartibi ko'rsatilmagan bo'lsa, shuningdek, moddiy javobgar shaxslar almashganida ham yillik moliyaviy hisobotni tuzishdan oldin ham inventarizatsiya o'tkazilmagan bo'lsa, bu hollarda auditorga ichki nazorat tizimining ishonchligini past deb baholashga asos bo'ladi. Inventarizatsiya jarayonida auditor xo'jalik muomalalarini dastlabki hujjatlarda o'z vaqtida va sifatli rasmiylashtirilishi, moddiy javobgar shaxslar tomonidan moddiy boyliklarning harakati to'g'risidagi hisobotlarni tuzish tartibi va operativ hisob yuritish to'g'risida, korxonaning o'ziga tegishli va komissiyaga qabul qilingan tovarlari hamda materallarining saqlanish tartibi to'g'risida ma'lumot olishi mumkin. Inventarizatsiya o'tkazish jarayonida hisobda aks ettirilmagan faktlar aniqlanishi ham mumkin. Bu holat moddiy boyliklarni saqlash bo'yicha xizmat ko'rsatish, binolarni shartnoma tuznasdan ijaraga berish va shunga o'xshashlar bilan bog'liq.

Auditor inventarizatsiya o'tkazilishini kuzatishda №19-«Inventarizatsiyani tashkil etish va o'tkazish tartibi» nomli BHMS va 1054-qaror hamda boshqa me'yoriy hujjatlar talablariga rioya qilinishini tekshiradi.

Inventarizatsiya tartibiga ma'lum talablar qo'yiladi. Masalan, №19 BHMSga muvofiq inventarizatsiya o'tkazish chog'ida komissiya a'zolaridan birortasining ishtirok etmasligi uning natijalarini haqiqiy emas deb hisoblashga asos bo'ladi. Inventarizatsiya jarayonida aniqlangan moddiy boyliklar kamomadi va buzilishining tabiiy kamayish me'yoridan oshgan qismini hisobdan o'chirish uchun taqdim qilingan hujjatlarga, aybdor shaxslarning yo'qligini tasdiqlaydigan tergov yoki sud organlarining qarori, yoki etkazilgan zararni aybdor shaxsdan undirishning rad etilishi, yoki moddiy boyliklarning buzilish faktini tasdiqlovchi texnik nazorat bo'limi yoki tegishli maxsus tashkilotlardan olingan xulosalar ilova qilingan bo'lishi shart.

Hisobot yilida o'tkazilgan inventarizatsiya natijalarining ma'lumotlari korxonada tomonidan maxsus dalolatnomalar, qaydnomalar va boshqa tegishli hujjatlarda umumlashtirilishi lozim.

Inventarizatsiyaning o'tkazilishini kuzatish, shuningdek inventarizatsiya materiallarini tahlil qilish auditorga buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimini tashkil etilishini to'g'ri baholash imkonini beradi.

Alohida xo'jalik muomalalarini hisobga olish qoidalariga rioya qilinishini tekshirish bevosita ushbu ishlarining bajarilish paytida amalga oshiriladigan hisob ishlari ustidan nazorat o'rnatishini nazarda tutadi.

Auditor u yoki bu xo'jalik muomalasining hujjatlar bilan qanday

rasmiylashtirilayotganligi, hamda bunday faktlarni hisob registrlarida aks ettirishning ketma-ketligi ustidan nazorat o'rnatishni kuzatadi. Bu ichki nazoratning ahvoli kabi, buxgalteriya hisobini yuritish tartibiga rioya qilinishini ham baholashga imkon beradi.

Tasdiqlash auditorlik dalili sifatida hisob-kitob va valyuta schetlaridagi, mol etkazib beruvchilar, xaridorlar, buyurtmachilar, turli debitorlar va kreditorlar bilan hisob-kitoblar hisobga olinadigan schetlardagi qoldiqlarning haq-qoniyligi to'g'risidagi ma'lumotlarni olish uchun qo'llaniladi.

№500 AXSga muvofiq: «auditorlik tashkiloti pul mablag'lari, hisob-kitoblar, debitorlik va kreditorlik qarzlari hisobga olinadigan schetlarning qoldiqlari to'g'ri-sidagi ma'lumotlarning haqqoniyligini tasdiqlovchi auditorlik dalillarini mustaqil (uchinchi) tomonlardan yozma ravishda olishi lozim». Hisob-kitob va valyuta schetlaridagi qoldiqlar bank ko'chirmalari bilan, debitorlik va kreditorlik qarzlarning haqqoniyligi esa taqqoslash dalolatnomalari bilan tasdiqlanadi. Hisob-kitoblarning ahvoli, oldi-sotdi ishlarining shartlarini va shunga o'xshashlarni tasdiqlovchi zarur ma'lumotlarni olish uchun turli tashkilotlarga so'rovlar jo'natiladi.

Ma'lumotlarni tasdiqlash uchun jo'natiladigan so'rovlar mijoz korxonalarahbariyati nomidan tayyorlanib, unda tasdiqlovchi javobni auditorlik tashkilotiga jo'natish so'raladi. Shunday qilib, mijoz-korxonalar tomonidan ma'lumotni tasdiqlash uchun uchinchi tomonga jo'natilgan so'rovning yozma tasdigini auditorlik tashkiloti oladi.

Zarur hollarda auditorlik tashkiloti tasdiqlatish uchun so'rov jo'natilgan uchinchi tomon bilan bevosita aloqa o'rnatishi ham mumkin.

Agar auditorlik tashkiloti salbiy javob olsa yoki umuman javob olmasa, u holda mijoz korxonalar ma'lumotlarining haqqoniyligini aniqlashtirish uchun qo'shimcha auditorlik amallarini qo'llashi zarur.

Xodimlardan og'zaki so'rov o'tkazish – bu mijoz korxonalar xodimlari yoki uchinchi shaxslardan og'zaki muloqat va javoblarni baholash yo'li bilan tasdiqlovchi ma'lumotlarni olish usulidir. Mazkur usul auditorga ichki nazorat tizimini baholash, risk chegaralarini aniqlash va auditorlik tenkshiruvining strategiyasini ishlab chiqish chog'ida fikr yuritish uchun keng ko'lamdagi ma'lumotlarni beradi. Mijoz korxonalar va uchinchi tomon xodimlari handa rahbariyati orasida so'rov o'tkazish auditorlik tekshiruvining barcha bosqichlarida amalga oshirilishi mumkin.

Auditni rejalashtirish bosqichida, xususan mijoz korxonalar holati va biznesining kelajagi hamda ichki nazoratning tashkil etilishi to'g'risida tasavvurga ega bo'lish zarur. Ushbu maqsadda korxonalar rahbariyati orasida so'rov o'tka-zilishi mumkin. Olingan javoblarni tahlil qilish asosida tekshiruv jarayonda keyinchalik bajarilgan auditorlik amallarining natijasida tasdiqlanadigan yoki tasdiqlanmay-digan muayyan jihatlalar bo'yicha auditorda aniq fikr shakllanadi.

Bitta manbadan olingan, ushbu ma'lumotning og'zaki tavsifdaligini

e'tiborga olgan holda, auditor qilingan xulosaga tayanishi mumkin emas, ya'ni kushimcha dalillar tuplashi zarur. Auditorlik tekshiruv jarayonida bevosita ijrochilar (menejerlar, moddiy javobgar shaxslar, buxgalterlar va b.) bilan suhbatlashib, mansab yo'riqnomalarining aniq ijrochilariga etkazilganligini aniqlashi va shu bilan birga ichki nazoratning ishonchlilik yoki yuzakiligini to'g'risida qo'shimcha dalillar olishi mumkin.

№50-«Auditorlik dalillar» nomli AFMSga muvofiq og'zaki so'rov natijalari bayonnoma yoki qisqacha konspekt ko'rinishida yozib borish zarur bo'lib, unda so'rov o'tkazgan auditorning familiyasi, hamda so'ralgan shaxsning familiyasi, ismi-sharifi ko'rsatilgan bo'lishi shart. Og'zaki so'rovlar o'tkazish uchun har xil muammolar (masalan, ayrim muomalalarni uchastkalar, faoliyat turlari yoki bo'linmalar bo'yicha hujjatlar bilan rasmiylashtirish tartibi va hujjatlar aylanishini baholash) bo'yicha anketalar oldindan tayyorlangan bo'lishi mumkin. Auditorlik tashkilotlari savollar ro'yxati bilan standart testlar tayyorlab, unda so'ralgan shaxslarning javoblari ko'rsatiladi.

Javoblarning auditor tomonidan baholanishi so'rov o'tkazish jarayonining muhim qismi bo'lib, og'zaki so'rovlar natijalari bo'yicha tayyorlangan yozma ma'lumot auditorlik tashkilotining boshqa ishchi hujjatlariga qo'shimcha qilinadi.

Hujjatlarni tekshirishda auditor ko'rib chiqayotgan ma'lum hujjatning haqqoniyligiga ishonch hosil qilishi lozim. Ushbu maqsadda buxgalteriya hisobida ma'lum yozuvlarni tanlab olish va xo'jalik faoliyatida sodir bo'lgan faktning hisobda aks ettirilishi kuzatib chiqiladi.

Hujjat bilan ishlashda uning kim tomonidan tuzilganligi muhim ahamiyatga ega. Mijoz korxonasi tomonidan tayyorlangan va ishlov berilgan hujjatlar ichki hujjatlar hisoblanadi. Auditorlik tashkilotiga qay darajada ishonish bunday hujjatlarni tuzish va ishlov berish ustidan o'rnatilgan mijoz-korxonasi ichki nazorat vositalarining ishonchlilikiga bog'liq. Uchinchi shaxslar tomonidan tayyorlangan va xo'jalik yurituvchi subektlarga yuborilgan tashqi hujjatlar ichki hujjatlarga qaraganda ishonchliroq hisoblanadi.

Hujjatlarni tekshirish chog'ida ularning o'z vaqtida va aniq rasmiylashtirilganligi, majburiy rekvizitlarning mavjudligi va to'g'riligini aniqlash ham zarur. Auditorlar hujjatlarni tekshiruvdan o'tkazishda ularning buxgalteriya hisobi registrlariga o'z vaqtida, aniq va to'liq aks ettirilishiga ham e'tibor berishlari kerak.

Kuzatib chiqish – bu sintetik va analitik hisob registrlarida dastlabki hujjatlar ma'lumotlarining aks ettirilishini, ayrim dastlabki hujjatlarni tekshiradigan, yakuniy schetlar korrespondentsiyasini topadigan va xo'jalik faoliyatining tegishli faktlari buxgalteriya hisobida to'g'ri yoki noto'g'ri aks ettirilganligini tekshirish jarayonidir.

Kuzatib chiqish dastlabki hujjatlardan sintetik va analitik hisob registrlariga, bosh daftarga va hisobotlarga tomon, yoki ko'p hollarda uchraydigan, teskari tomon yo'nalishi-da amalga oshiriladi. Kuzatib chiqish,

xususan, mijoz-korxonada hujjatlarida aks ettirilgan notipik moddalar va hodisalarni o'rganishga imkon beradi.

Tahliliy amallar deganda auditor tomonidan olingan ma'lumotlarni tahlil qilish va baholash, g'ayrioddiy va buxgalteriya hisobida noto'g'ri aks ettirilgan xo'jalik faoliyati faktlarini aniqlash, hamda bunday xatolar va chalkashliklarning sabablarini aniqlash maqsadida tekshirilayotgan xo'jalik yurituvchi subektning muhim moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlarini o'rganish tushuniladi.

Tahliliy amal o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy hisobotlari ko'rsatkichlarini uning rejadagi ko'rsatkichlari bilan solishtirish.

- moliyaviy hisobotlarning amaldagi ko'rsatkichlarini auditorlik tashkiloti tomonidan belgilangan prognoz ko'rsatkichlari bilan solishtirish.

- moliyaviy hisobot ko'rsatkichlarini amaldagi qonunchilik va me'yoriy hujjatlar yoki xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning o'zi tomonidan belgilanadigan me'yoriy hujjatlar bilan solishtirish.

- moliyaviy hisobot ko'rsatkichlarini moliyaviy hisobot tarkibiga kirmaydigan ko'rsatkichlar bilan solishtirish.

- moliyaviy hisobot ko'rsatkichlarini tarmoqning o'rtacha ma'lumotlari bilan solishtirish.

- moliyaviy hisobot ko'rsatkichlarining vaqt o'tishi davomida o'zgarishlari va ular bilan bogliq bo'lgan nisbiy koeffitsientlar tahlili.

Tahliliy amallarning turi ularni o'tkazish maqsadi, ularni o'tkazish uchun zarur bo'lgan axborotga erishish imkoniyati va unga moslikka, xo'jalik yurituvchi sub'ektning faoliyat turiga bogliq bo'ladi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy hisoboti fakt ko'rsatkichlarini u tomonidan belgilangan reja bilan solishtirishda auditorlik tashkiloti:

- Xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan qo'llaniladigan rejalashtirish uslubiyatini baholashi;

- Reja ko'rsatkichlariga binoan hisobot davri moliyaviy ko'rsatkichlari mijoz tomonidan o'zgartirilmaganligiga ishonch hosil qilishi kerak.

Moliyaviy hisobotning fakt ko'rsatkichlarini mustaqil belgilangan prognoz ko'rsatkichlar bilan solishtirishda auditorlik tashkiloti o'z taxminlarini shakllangan tamoyillar asosida belgilaydi.

Xisobot va me'yoriy ko'rsatkichlar negizida har xil turdagi koeffitsientlar va foizli nisbatlar hisob-kitobi samarali hisoblanadi. Koeffitsientlarni tanlash, ularning hisob-kitoblari usullarini va hisob-kitob vaqti davrlarini tanlash me'yoriy hujjatlarga muvofiq ravishda amalga oshiriladi. Ehtimoliy tavakkalchiliklar sohalarni aniqlash usullari:

- joriy davr nisbiy ko'rsatkichlarining tahlili;

- turli davrlarda xo'jalik yurituvchi sub'ekt uchun hisoblab qo'yilgan nisbiy ko'rsatkichlar o'zgarishining tahlili;

- nisbiy ko'rsatkichlar bir necha turining o'zgarishlarini solishtirish.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy hisoboti fakt ko'rsatkichlarini tarmoqning o'rtacha ko'rsatkichlari bilan solishtirganda, auditor shu xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyatini tahlil qiladi. Bunda auditor shularni hisobga olishi kerakki, tarmoq ko'rsatkichlari mazkur xo'jalik yurituvchi sub'ekt ko'rsatkichlari bilan mutanosib bo'lmashligi mumkin, shuningdek xo'jalik yurituvchi sub'ektlar turli hisob siyosatidan foydalanishi ham mumkin.

Auditor tomonidan xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy hisoboti ma'lumotlarini moliyaviy hisobot tarkibiga kirmaydigan ma'lumotlar (nobuxgalterlik ma'lumotlari) bilan solishtirish usuli qo'llangan taqdirda, auditor foydalanilayotgan nobuxgalterlik ma'lumotlarining aniqligiga ishonch hosil qilishi lozim.

Xisobotning fakt ko'rsatkichlarini avvalgi davrlar ma'lumotlari bilan solishtirish jarayonida auditorlik tashkiloti auditni rejalashtirish bosqichidayoq ehtimolli tavakkalchiliklar sohasini belgilab oladi. Ehtimolli tavakkalchiliklar sohaslarini aniqlashning keng tarqalgan usullari quyidagilardir:

- buxgalteriya balansi moddalarini solishtirish va ulardagi jiddiy o'zgarishlar tahlili;

Moddalardagi o'zgarishlarni boshqa moddalardan o'zgarishlar bilan solishtirganda o'zgarishlarni tahlil qilish. Mazkur holda ehtimolli tavakkalchilik sohasi, bir ko'rsatkichdagi o'zgarish iqtisodiy tabiatiga ko'ra boshqa ko'rsatkichdagi o'zgarishga muvofiq kelmaganida aniqlanadi.

Tahliliy amallarni qo'llash tahlil etilayotgan ko'rsatkichlar o'rtasidagi sababiy-oqibat aloqasining mavjudligiga asoslanadi.

Tahliliy amallarning maqsadlari:

- xo'jalik faoliyatining ehtimolli tavakkalchiliklar sohasini belgilovchi gayrioddiy yoki noto'g'ri aks ettirilgan faktlari va natijalarining mavjudligi yoki mavjud emasligini aniqlash;

- xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyatini o'rganish;

- moliyaviy hisobot buzilishi faktlarini aniqlash;

- mufassal auditorlik amallari sonini qisqartirish;

- yuzaga kelgan savollarga javob olish maqsadida testdan o'tkazishni ta'minlash.

Tahliliy amallarni qo'llash:

- auditorga auditni rejalashtirishda mijozni yaxshiroq tushunish va buxgalteriya balanslarini tekshirish orqali auditdagi tavakkalchilik darajasini belgilash imkoniyatini beradi.

- boshqa auditorlik amallari soni va hajmini qisqartirishga imkon beradi.

- auditga audit vaqtida uning asoslangan, e'tiborli fikrini shakllantirishga yordam beradi.

- qo'shimcha auditorlik amallarini talab etuvchi tekshiruv sohalari aniqlab berishi mumkin bo'lgan moliyaviy muammolarning mavjudligini uzil-kesil tekshirish vazifasini bajaradi.

Tahliliy amallar auditning butun jarayoni davomida bajariladi.

Tahliliy amalning bajarilishi quyidagilardan tarkib topadi:

- amallar maqsadini belgilash;
- amallar turini tanlash;
- amallarni bajarish;

Bajarilgan amallarni tahlil etish.

Tahliliy amallarni bajarish bosqichida auditor quyidagilardan tanlab foydalanadi:

- oddiy solishtirish;
- hisobot davrida biror-bir ko'rsatkichning o'zgarish tamoyillarini va ularning kelgusi yoki o'tgan davrlardagi tarqalishini aniqlash;
- biror-bir ko'rsatkichlar o'rtasida miqdoriy o'zaro aloqadorliklarni kelgusi yoki o'tgan davrlarda ularning qiymatlarini hisoblab chiqish maqsadida aniqlash.

Tahliliy amallar yigma moliyaviy hisobotga ham, alohida balansga ajratilgan tarkibiy bo'linmalarga ham qo'llanishi mumkin.

Tahliliy amallar natijalarining ishonchliligi auditor tomonidan aniqlanmaganlik tavakkalchiligi, ichki xo'jalik tavakkalchiligi va nazorat vositalari tavakkalchiligi darajasining to'g'ri baholanishiga bogliq.

13.5. Operatsion audit natijalarini umumlashtirish va hisobotda aks ettirish tartibi

Ma'lumki, operatsion audit hamisha buxgalteriya hisobi uslubiyatidan kelib chiqadi. Bu tekshirishning asosiy maqsadi, asosiy mazmuni va yakuni balans va umuman buxgalteriya hisobotini tasdiqlash yoki uning to'g'riligini isbotlashdan iborat. Lekin hozirgi buxgalteriya hisoboti sanab o'tilgan foydalanuvchilar (avvalo investorlar)ga mo'ljallanganmi, u amalda bunday xatar darajasini kamaytira oladimi? Ko'p sonli tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, bu vazifa O'zbekistonda to'la-to'kis hal qilinmagan. Buxgalteriya hisobotini izchil o'rganish bizning vazifamizga kirmaydi, biroq tadqiqot mavzusidan kelib chiqilsa, buning auditorlar uchun muhim bo'lgan ko'p jixatlari hozirgi buxgalteriya hisobi chindan ham bozor talab qilayotganidek, avvalo investorlar uchun mo'ljallanganini aniqlashdan iborat. Bu oson ish emas.

Hisob tizimi o'z iqtisodiy sub'ektiga nisbatan ishlab turgan korxonalar kontseptsiyasini qo'llanish mumkinligiga qaratilgan. Auditor ham tekshirilayotgan xo'jalik tizimi bilan uning bozordagi o'rmini saqlab qolish ehtimoliga baho berishi zarur. Aks holda hisobning tugatish kontseptsiyasini qo'llash zarur, bunda barcha aktivlarga ularning korxonalar ishlab chiqarish tsiklidagi qiymati nuqtayi nazaridan emas, balki erkin bozordagi harid qiymati nuqtayi nazaridan qaraladi: ma'lum xarajatlarni, kelgusi davr daromadlarini, moliyaviy natijalarini aks ettirishga yondoshuvi o'zgaradi.

Operatsion auditda dalillarning qanchalik etarli va ishonchliligiga qarab auditor tekshirishning so'nggi bosqichida auditorlik xulosasini tayyorlaydi va taqdim etadi. Bu esa audit jarayonining muhim bosqichi hisoblanadi, chunki

aynan xulosada auditor bajargan ishlarini va qanday natija olganligini bayon qiladi. Shuning uchun foydalanuvchi nuqtai nazaridan auditorlik xulosasi audit faoliyatining mahsuli, deb qaraladi.

Audit standartlarida ko'rsatilishicha, har safar moliyaviy hisobot bilan bog'liq ishlarni amalga oshirganda auditorlik firmasi tomonidan xulosa berilishi kerak. Agarda firma o'z mijozlariga moliyaviy hisobotni tayyorlashda ko'maklashsa va audit o'tkazmasa, unda hisobot tayyorlanganligi haqida xulosalar yoki umumiy kuzatish olib borilganligi haqida ma'lumotnoma berishi mumkin.

Auditorlik xulosasi tuzishda qo'yiladigan asosiy talablar umumiy andozalarda keltirilgan. Bu haqda oldingi bobda fikrlar berilgan. Asosan bu oxirgi andozalarga taalluqli. Umuman auditorlik xulosalari shakli jihatdan bir xil bo'lishi kerak. Bu auditorlik xulosasidan foydalanuvchilar uchun zarur, negaki auditorlar o'z xulosalarini asar sifatida keltirganlarida, uni tushunish birmuncha murakkab bo'lar edi. Shu sababli kasbiy auditorlik andozalarida moliyaviy hisobotni kuzatib boruvchi auditorlik xulosalarining turlari keltirilgan.

Ma'lumki, rejali iqtisodiyot davrida nazorat-taftish boshqarmalarining ish sifati mezon bo'lib, taftishlar davomida aniqlangan kamomadlarni aybdorlar tomonidan to'lanish darajasi hisoblangan. Bu ko'rsatkich bevosita taftishning ob'ektivligi, taftish apparatining maqsadga intilishi va printsiptialligiga bog'liq bo'lgan.

Ammo shuni qayd etish kerakki, umumiy talqin bo'yicha iqtisodiy samara bu ijtimoiy xarajatlar va olinadigan naf o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettiradi. Ko'rinib turibdiki, boshqaruvdek ko'p qirrali faoliyatda auditning iqtisodiy samarasini aniqlashga umumiy tushunchalarda baho berish mushkul, chunki har doim ham audit natijalari miqdoriy baholashga moyil emas. Albatta, profilaktika, noqonuniy ishlar, ko'zbo'yamachiliklarni har doim ham o'lchab bo'lmaydi.

Yuqorida aytib o'tilgandek, audit umumiy qabul qilingan buxgalteriya qoidalariga asosan o'tkaziladi. Bu esa ob'ektiv xulosa berish uchun keng qamrovli mezon hisoblanadi. Auditning maqsadi ham taqdim etilgan moliyaviy hisobotni qay darajada buxgalteriya qoidalaridan chetlanish mezonini aniqlashga qaratilgan. Auditorlik xulosasida ham, albatta, bu mezon qay darajada ekanligi keltiriladi.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasiga qaraganda, 90% auditorlik natijalari qo'shimcha tushuntirishsiz shartsiz auditorlik xulosalari bilan rasmiylashtiriladi. Shu sababli bu xulosalar ustida batafsil to'xtalamiz.

Bizning fikrimizcha, quyidagi shartlar bajarilgandagina bunday standart xulosalar berilishi mumkin:

1. Jami hisobot shakllari belgilangan tartibda tuzilgan va moliyaviy hisobotga kiritilgan bo'lsa;
2. Audit jarayonida umumiy qabul qilingan andozalarga barcha jabhalarda rioya qilingan bo'lsa;

3. Etarli darajada isbot va dalillar to'plangan hamda auditor o'z vazifasini to'liq bajarganligi haqida ishonch hosil qilsa;

4. Moliyaviy hisobot umumiy qabul qilingan buxgalteriya asoslariga amal qilgan holda taqdim etilgan bo'lsa;

5. Alohida yoritib ko'rsatish yoki sharh berish kerak bo'lgan holatlar aniqlanmagan bo'lsa;

6. Moliyaviy hisobotga etarli darajada tushuntirishlar va ilovalar qilingan bo'lsa.

Operatsion audit natijalarini ma'lum qilish auditning umumiy qabul qilingan andozalarida o'z aksini topgan. Albatta, bu xulosalar shartli auditorlik xulosalari bo'lishi mumkin.

Hisobotning mazmunidan qat'iy nazar 9 ta bo'g'in o'zgarishsiz qoladi. Ular quyidagilardir:

1. Auditorlik tashkilotining nomi va manzili.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida auditorlik tashkiloti Adliya Vazirligidan ro'yxatga olinishi uchun qat'iy ofisi joylashgan manzil va ofisda ish sharoitlari mavjudligi haqida ma'lumotnoma berishi kerak. Bu yuridik manzil kerakli hujjatlarda aks ettiriladi va doimo auditorlik firmasini qidirib topish mumkin.

2. Hisobotning nomlanishi. Audit andozalari qo'ygan talabga ko'ra auditorlik xulosasi, albatta, nomlanishi va nomlanishda «mustaqil» yoki «xolis» degan so'z bo'lishi shart. Masalan: «Mustaqil auditorlar xulosasi» yoki «xolis buxgalter fikri». Bu talab foydalanuvchilarga audit hamma jabhalari bo'yicha ob'ektiv o'tkazilganligini ko'rsatib turadi.

3. Hisobotni oluvchilar. Hisobotni oluvchi kompaniya, uning aksionerlari yoki direktorlar kengashi bo'lishi mumkin. Umuman olganda hisobotni oluvchilar aksionerlar bo'lmog'i lozim, chunki audit kompaniyaga ham, uning direktorlar kengashiga ham tobe emas.

4. Kirish: 1-xat boshidan 2-xat boshigacha bo'lgan tekst. Bu qismda uchta funktsiya bajariladi: Birinchidan, auditorlik firmasi tomonidan audit o'tkazganligi qayd etiladi. Negaki bajarilgan ish bu umumiy kuzatish yoki tasdiqlash xizmatlari emasligini ko'rsatish kerak. Ikkinchidan, bu erda auditdan o'tkazilgan hisobotlar sanab o'tilgan va bu hisobotlarni qaysi sanaga tuzilganligi keltirilgan. Uchinchidan, bu erda moliyaviy hisobot uchun javobgarlik ma'muriyat zimmasida ekanligi, auditorlar esa faqat hisobot yuzasidagi fikrlari uchun javobgarligi keltirilgan. Bu jumalarni yozishdan maqsad, zarur buxgalteriya asoslarini tanlashda va bu asoslar bo'yicha qarorlar qabul qilishda kompaniya ma'muriyatining javobgar ekanligini ko'rsatishdir. Bundan tashqari, bu jumla kompaniya ma'muriyati va auditorlar o'rtasidagi vazifalarni aniqlashtirib beradi.

5. Chegara. 2-xat boshidan 3-xat boshigacha bo'lgan tekst. Bu erda audit davomida auditorning bajargan ishlari keltirilgan. Avvalambor, bu tekstda auditor umumiy qabul qilingan andozalarga asoslanib, ish ko'rilganligi qayd

etilgan. So'ng auditning asosiy jihatlari ko'rsatilgan.

Bu abzatsda o'tkazilgan audit chegaralari yoritilib, unda hisobot muhim xatodan holi bo'lishiga etarli darajada ishonch hosil qilish auditning maqsadi ekanligi ko'rsatilgan. «Muhim» degan so'zning ko'rsatilishi auditor faqat muhim, ahamiyatli xatolarni ko'rsatishga javobgarligini anglatadi. «Etarli darajada ishonch» degan so'zlar auditorni mutlaq xatolarni aniqlab topadi, degan ma'noni anglash xato ekanligini ko'rsatib, ahamiyatli xatolar, me'yorlardan chetlash ehtimoli bo'lishi mumkinligidan dalolat beradi. Boshqacha qilib aytilsa, audit yuqori darajada ishonchni ta'minlaydi, lekin mutlaq kafolat bermaydi.

Abzatsning qolgan qismida yig'ilgan auditorlik dalillari haqida fikr boradi. Auditor yig'gan ma'lumotlar fikr berish uchun etarli ekanligini va dalillarni yig'ish tanlab olish yo'li bilan o'tkazilganligini qayd etadi. Agar kirish qismida auditor moliyaviy hisobotni tayyorlash va mazmuni uchun ma'muriyat javob berishini tasdiqlagan bo'lsa, bu abzatsda u qo'llanilgan buxgalteriya asoslari va taqdim qilish tartibining baholanganligini bildiradi. Yuqoridagilar asosida audit davomida fikr berish uchun etarli muolajalar qilinganligidan dalolat berish ta'kidlanadi.

6. Fikr - 3-xat boshidan 4-xat boshigacha bo'lgan tekst. Qo'shimcha tushuntirish berilmagan shartsiz xulosaning so'nggi qismida auditorning xulosasi keltiriladi. Bu qism shunchalik muhimki, ko'pincha auditorlik xulosasi «auditor fikri» deb yuritiladi. Umuman «bizning fikrimizcha» degan so'zlar mutlaq ishonch hosil qilish mumkinligini rad etadi, ya'ni xulosalar mutaxassisning fikrlashi mahsuli ekanligidan dalolat beradi. Bundan tashqari auditdan o'tgan hisobotda doimo ma'lumot tavakkalchiligi mavjud ekanligini qayd etish kerak.

Fikrni ma'lum qilish abzatsi birinchi va to'rtinchi umumiy qabul qilingan audit andozalari bilan bevosita bog'liq. Auditorning oldiga qo'yilayotgan talab shundan iboratki, u moliyaviy hisobot bo'yicha to'la fikr berishi va tekshirilayotgan kompaniya umumiy qabul qilingan buxgalteriya asoslariga rioya qilishini aniqlashi kerak.

Auditorlik xulosasining ziddiyatli tomonlaridan biri - bu «to'g'ri aks ettirgan» degan so'zlardir. Agar kompaniya umumiy qabul qilingan buxgalteriya uslublariga to'la rioya qilgan bo'lsa, uning moliyaviy hisoboti har doim ham to'g'ri, haqqoniy bo'ladimi? yoki bu so'zlar ko'proq va chuqurroq ma'noni anglatadimi? Shuni qayd etish kerakki, rivojlangan mamlakatlarda audit natijalari bo'yicha sudlashilganda sudlar ko'pincha auditorlarni umumiy qabul qilingan buxgalteriya uslublaridan chuqurroq tekshirish olib borishadi, degan xulosaga keladi. Ko'pchilik auditorlar esa moliyaviy hisobot umumiy qabul qilingan buxgalteriya uslublariga mos bo'lsa, u korxonada ish faoliyatini to'g'ri aks ettiradi, deb hisoblashadi. Ma'lumotda xato yo'qligiga ishonch hosil qilish uchun, bizning fikrimizcha, chuqurroq xo'jalik muomalalarini tekshirish, uning mazmuniga e'tibor berish kerak, deb hisoblaymiz.

7. Auditorlik tashkilotining nomi va xolis auditorlar imzosi. Bu erda

auditorlik tashkilotining nomini keltirish muhimdir, chunki audit uchun kasbiy va yuridik javobgarlik auditorlik firmasi zimmasidadir.

8. Audit xulosasi imzolangan sana va imzo.

9. Ob'ektda audit tugatilgan sana ko'p hollarda ma'lum bir kun bo'ladi. Bu sananing muhimligi shundaki, shu kungacha auditor javobgar bo'ladi.

Shunday qilib, audit natijasi bo'yicha beriladigan xulosaning qismlarini bo'g'inlarga ajratib, tahlil qilishni va qisqa shaklda katta mazmun berishni audit natijalari bo'yicha to'la hisobotni oshkor etib bo'lmasligi, ya'ni audit ma'lumotlarining konfidentsialligi taqozo etadi.

O'zbekiston iqtisodining hisob va hisobot tizimida, auditorlik faoliyatida, hozirgi kunda yuqorida keltirilgan takliflar asosida ish yuritish va xulosa tayyorlash o'ta muhim, deb hisoblaymiz.

Takrorlash uchun savollar

1. Operatsion audit natijalari qanday umumlashtiriladi?
2. Operatsion audit hisoboti nima va u qanday tuziladi?
3. Auditorlik xulosasi nima va u nima asosida tuziladi?
4. Auditorlik xulosasi necha xildan iborat?
5. Auditorlik hisoboti va xulosasi to'g'risida tushuncha AFMS ning qaysi standartida berilgan?
6. Qanday holatlarda operatsion audit salbiy auditorlik xulosasi beriladi?
7. Qanday holatlarda operatsion audit ijobiy auditorlik xulosasi beriladi?
8. Auditorlik hisoboti va xulosasi to'g'risida tushuncha «Auditorlar faoliyati to'g'risida» gi qonunning qaysi moddalarida berilgan?

14-MAVZU: NAZORAT MASLAHATCHI AUDITORLIK TIZIMLARI VA AUDIT ISH SIFATI NAZORATI.

14.1. Nazorat maslahatchi tizimlarning maqsadi va vazifalari

Samarali audit tizimini yaratish, avtomatlashgan auditni rivojlantirish orqali amalga oshadi. Bunda ixtisoslashgan maslahatchi bo'g'in yaratilishi zarur. Bu tuzilmani «nazorat maslahatchi auditorlik tizimlari (NMAT)» deb atash mumkin. NMAT auditorlik ob'ektlarining quyidagi guruhlariga mo'ljallab tashkil qilinishi mumkin:

- buxgalteriya hisobi qo'lda yuritiladigan ob'ektlar;
- buxgalteriya hisobi kompyuterlar qo'llab yuritiladigan ob'ektlar.

Bu erda, kompyuter fayllarining mazmunini tashkil qiluvchi birlamchi buxgalteriya hujjatlarining asosiy qismi qayta ishlanadi. Bu holatda NMAT ning fayllaridan foydalanishi mumkin. Bu esa, o'z navbatida, auditni bajarish uchun qilinayotgan xarajatlarning qisqarishiga, uning aniqligi va operativligini oshirishga imkon beradi.

Agar, mijozning buxgalteriya hisobi avtomatlashtirilgan bo'lsa, u holda auditor o'z vazifalarini bajarishda ma'lumotlarning kompyuter ishlanmasi sharoitida audit o'tkazish qoidalariga rioya etishi lozim. Bundan tashqari NMAT ISRS 4400 "Moliyaviy ma'lumotlarga nisbatan kelishilgan amallarni bajarish yuzasidan vazifalar" va ISRS 4410 "Moliyaviy ma'lumotlar kompelyatsiyasi yuzasidan vazifalar" nomli xalqaro audit standartlariga rioya etishi kerak.

Xuddi shu standartlar NMAT ishlab chiquvchi faoliyatga ham asos qilib olinishi kerak, chunki bu andoza unga avtomatlashtirilgan buxgalteriya tizimining xususiyatlarini to'g'ri hisobga olish imkonini ham yaratadi. Bundan tashqari, audit xalqaro standartlari mijozning hisobga doir ma'lumotlarini avtomatlashgan tarzda qayta ishlashni tashkil qilish shaklini aniqlash bo'yicha ishlarni tartibga solishga yordam beradi. Shu bilan birga bunda ma'lumotlarni qayta ishlashning markazlashgan darajasini aniqlash zarur: ma'lumotlar mahalliy kompyuterlarda yoki tizimga ulangan kompyuterlarda qayta ishlanadi.

Bu savollarga javoblar mijozlarning ma'lum bir guruhlarini to'la tenglashtirib, NMATni tashkil qilishning strategiyasini belgilab beradi. Biroq, auditorlik tizimni tashkil qilishning imkonli strategiyalarini izohlashdan avval, bundan qanday vazifalar oldiga qo'yilishni aniqlash zarur. Auditorlik tizimi funksional va ta'minlovchi qismlardan tashkil topgan bo'lishi kerak.

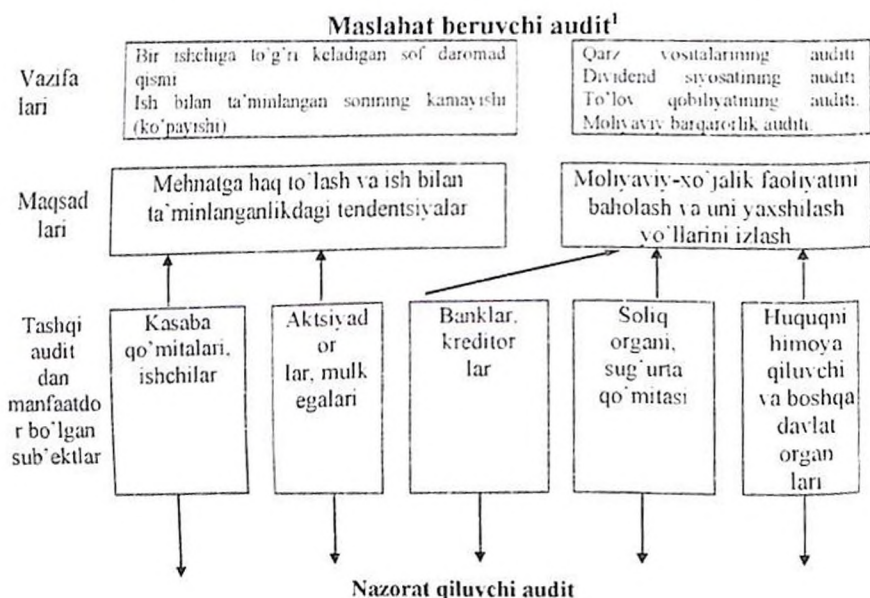
Funksional qism - bu iqtisodiy-matematik va iqtisodiy-tashkiliy modellar hamda uslublar, auditni amalga oshirish uslubiyoti va usullarining majmuasidir. Ta'minlovchi qism esa birinchi qismda ko'rsatilgan audit jarayonini avtomatlashtirish uchun qaratilgan bo'lib, axborot, dasturiy, texnikaviy va boshqa ta'minotdan tashkil topadi. Bu qismlarni biz quyida to'laroq ko'rib chiqishga harakat qilamiz.

Audit - spetsifik soha bo'lib, bir tomondan, u moliyaviy va boshqa hujjatlarni tekshirish bo'lsa, ikkinchi tomondan, korxonaga hisobi va moliyaviy-xo'jalik faoliyatini yaxshilash bo'yicha mutaxassislar taklifini berishdir. Boshqacha qilib aytganda, bunday tizimlar nazorat va maslahat berish funksiyalarini birlashtirishi kerak. Bu, o'z navbatida, ularni ishlab chiqishga qo'shimcha qiyinchiliklar kiritadi. Bunday tizimlar nazorat maslahatchi auditorlik tizimlari (NMAT) deb ataladi.

Ajratilgan guruhlar har biri audit natijalaridan o'z maqsadlarini ko'zlaydilar. Masalan, kasaba uyushmalari ish joylarining saqlanib qolishi, ish haqining oshirilishidan manfaatdor bo'lsa, aksiyadorlar va mulk egalari - korxonaga rentabellik darajasining o'sishi va aksiyalar qiymatining ortishidan, banklar va kreditlar - korxonaning to'lov qobiliyati va likvidligini aniqlashdan, davlat - tadbirkorlik faoliyati sub'ektlarining soliq va to'lovlarni o'z vaqtida to'lashidan manfaatdordir.

NMAT qanday vazifalarni amalga oshirishini, ya'ni uning funksional qismi nimalardan iboratligini aniqlash uchun, tizimdan foydalanuvchilarni guruhlarga ajratish va bu guruhlar har biri qanday maqsadlarni ko'zlashini aniqlash lozim. Buni quyidagi 14.1.-chizmada ko'rish mumkin. Chizmada ko'rinib turibdiki, audit natijalaridan manfaatdor bo'lgan sub'ektlar quyidagilar:

- kasaba qo'mitalari, ishchilar; - aksiyadorlar, mulk egalari;

¹ Mualliflarning ilmiy-tadqiqotlari asosida tuzilgan.

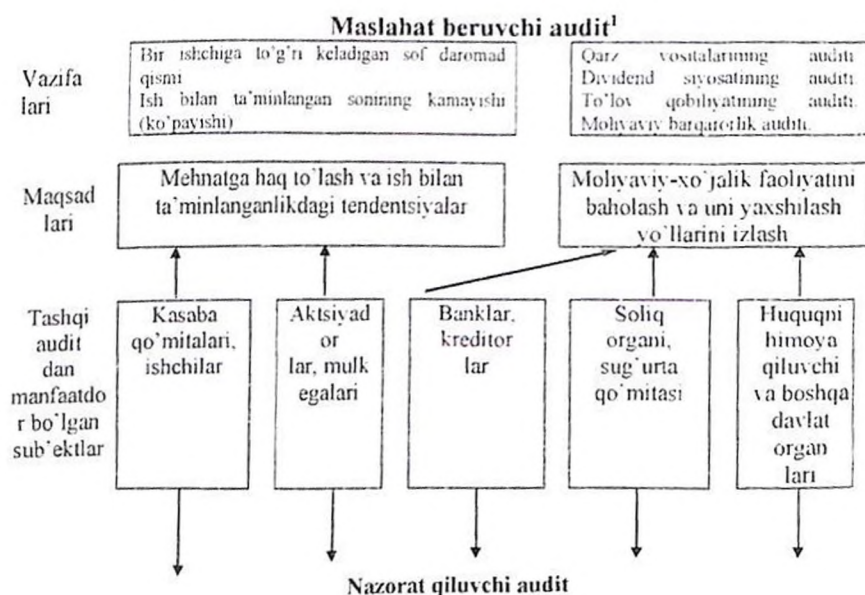

Audit - spetsifik soha bo'lib, bir tomondan, u moliyaviy va boshqa hujjatlarni tekshirish bo'lsa, ikkinchi tomondan, korxonalar hisobi va moliyaviy-xo'jalik faoliyatini yaxshilash bo'yicha mutaxassislar taklifini berishdir. Boshqacha qilib aytganda, bunday tizimlar nazorat va maslahat berish funksiyalarini birlashtirishi kerak. Bu, o'z navbatida, ularni ishlab chiqishga qo'shimcha qiyinchiliklar kiritadi. Bunday tizimlar nazorat maslahatchi auditorlik tizimlari (NMAT) deb ataladi.

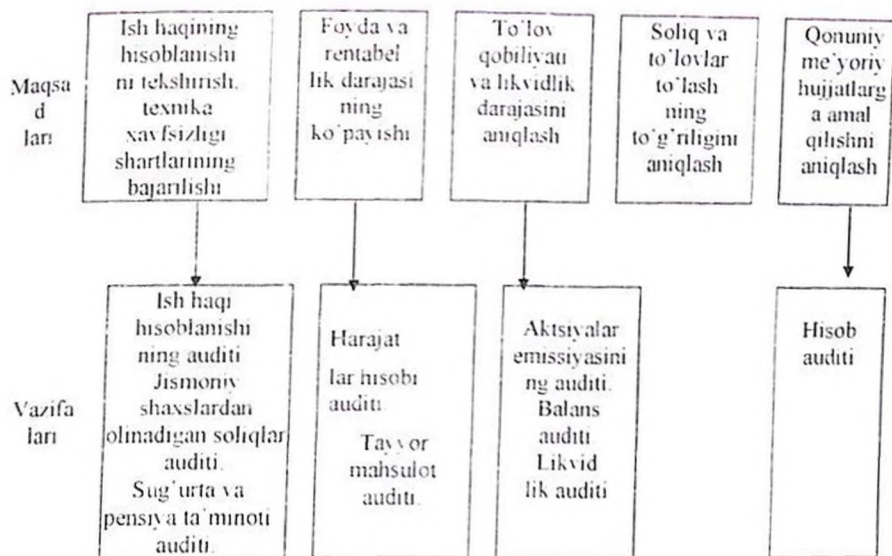
Ajratilgan guruhlarining har biri audit natijalaridan o'z maqsadlarini ko'zlaydilar. Masalan, kasaba uyushmalari ish joylarining saqlanib qolishi, ish haqining oshirilishidan manfaatdor bo'lsa, aksiyadorlar va mulk egalari - korxonalar rentabellik darajasining o'sishi va aksiyalar qiymatining ortishidan, banklar va kreditlar - korxonaning to'lov qobiliyati va likvidligini aniqlashdan, davlat - tadbirkorlik faoliyati sub'ektlarining soliq va to'lovlarni o'z vaqtda to'lashidan manfaatdordir.

NMAT qanday vazifalarni amalga oshirishini, ya'ni uning funksional qismi nimalardan iboratligini aniqlash uchun, tizimdan foydalanuvchilarni guruhlariga ajratish va bu guruhlarining har biri qanday maqsadlarni ko'zlashini aniqlash lozim. Buni quyidagi 14.1.-chizmada ko'rish mumkin. Chizmada ko'rinib turibdiki, audit natijalaridan manfaatdor bo'lgan sub'ektlar quyidagilar:

- kasaba qo'mitalari, ishchilar; - aksiyadorlar, mulk egalari;

¹ Mualliflarning ilmiy-tadqiqotlari asosida tuzilgan

14.1.-chizma. Maslahat beruvchi va nazorat qiluvchi auditning sub'ektlari, maqsadlari va vazifalari.

- banklar, kreditorlar;
- soliq va sug'urta qo'mitalari;
- huquq va boshqa davlat organlari.

Tashqi auditning maqsadlarini tahlil qila borib, nazorat qiluvchi auditning quyidagi vazifalarini ajratib ko'rsatish mumkin: tayyor mahsulot hisobi va uni sotish auditi; ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxi kalkulyatsiyasining auditi; ustav kapitali va ta'sischi bilan hisob-kitoblar auditi; mehnat va ish haqi bo'yicha hisoblashuvlar auditi; moddiy qimmatliklar hisobining auditi; pul mablag'lari hisobining auditi va boshqalar.

Konsultativ-maslahatchi audit vazifalariga quyidagilarni kiritish mumkin: Qarz vositalari strategiyasining auditi; moliyaviy barqarorlik auditi; dividendlar bo'yicha siyosatning auditi; to'lovga qobiliyatlik auditi; kompleks audit. Bu vazifalar iqtisodiy-matematik modellar bilan ko'rsatilib, odatda, matematik dasturlashtirish va noaniq mantiq uslublari yordamida o'z echimini topadi.

Sanab o'tilgan vazifalarni echishga mo'ljallangan NEMATning ta'minlovchi qismini quyidagi 14.1.-chizmada ko'rib chiqamiz:

Chizmada axborot va dasturiy ta'minot umumlashtirib ko'rsatilgan. Barcha tizim shartli ravishda ikki qismga - nazorat qiluvchi va maslahat beruvchi qismlarga bo'lingan. Quyida biz bu qismlarning har birini alohida ko'rib chiqamiz.

Nazorat qiluvchi qism ikkita umumlashgan moduldan iborat bo'lib, ulardan biri bilimlar manbai fayllarini tashkil qilish uchun, ikkinchisi esa - shaxsan auditni bajarish uchun mo'ljallangan.

Qolgan modifikatsiyalar noaniqlik sharoitida qaror qabul qilish uchun qo'llaniladi. Ularning yordamida tizimning u yoki bu xulosalari bo'yicha ishonch koeffitsienti hisoblanadi. Xulosalar auditor tomonidan aniqlangan xatolarga qanday taalluqli bo'lsa, korxonaning moliyaviy holatini baholash yoki uni yaxshilash yo'llarini izlashga ham shunday taalluqli bo'lishi mumkin.

Har bir qoida shartiga aniq belgilangan koeffitsient yuklatiladi. Xuddi shunday koeffitsient umumiy qoidalar uchun ham ko'rsatiladi. Bu aniqlik koeffitsientining hisoblab chiqish imkonini beradi.

NMATning qoidalar manbaidan foydalanishning ikkita imkoniyati mavjud:

- talablarga mos keladigan tashqi axborot bilimlar manbai tizim qoidalariga asosan qayta ishlanadi va olingan natija natijaviy fayllarga yuboriladi;

- talablarga mos keluvchi tashqi axborot, avvalo, faktlar manbaiga joylashtiriladi. U auditor tomonidan, tizim bilan muloqoti oxiridagina mos qoidalar yordamida qayta ishlanadi. Auditorlik hisoboti bunda qismlar bilan emas, balki to'la tarkib topadi.

Auditni bajarish moduli - tizim ishini bo'limlarga ajratish, ekranga standart va standart bo'lmagan oynalarni chiqarish, auditorlik xulosalarni tashkil qilish va tahrir qilish uchun belgilangan.

Bu modulni ishlab chiqish auditorlik nazorat funksiyalarini bajarish strategiyasini tanlashni nazarda tutadi. NMATni tashkil qilishda ikkita strategiya mavjud bo'lib, ularni tanlash ikki qarama-qarshi mezonga asoslanadi.

- boshlang'ich ma'lumotlarni kiritishda xarajatlarni minimallashtirish;

- moliyaviy hujjatlarda xato bo'lgan harakatlarni o'tkazish tavakkalchiligini minimallashtirish.

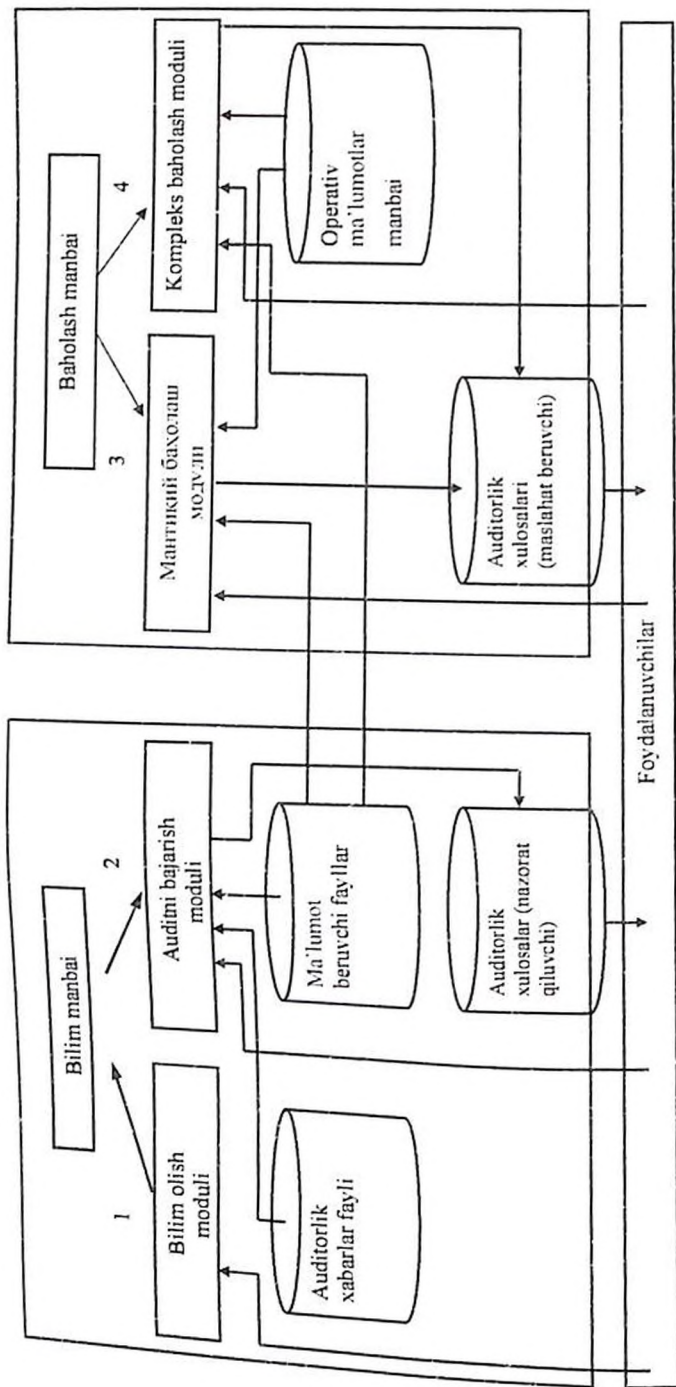
Yuqoridagi ikki strategiyasini quyidagi 14.1.-chizmada ko'rib chiqishga harakat qilamiz. Boshlang'ich ma'lumotlarni kiritish uchun talab qilib qilinadigan xarajatlar ko'p hollarda NMATlarni tashkil qilish strategiyasini tanlashda hal qiluvchi ko'rsatkich bo'lib hisoblanadi. Biz bu xarajatlarni qisqartirishga ikki yo'l bilan erishish mumkin, deb hisoblaymiz:

1. Buxgalterlik ma'nodagi boshlang'ich ma'lumotlarni kiritishdan butunlay yoki qisman voz kechish va testli qoidalar bilan beriladigan «ha», «yo'q» turda ta'kidlanadigan ma'lumotni kiritishi bilan chegaralanish;

2. Mijozning analitik va sintetik hisoblaridagi barcha moliyaviy xo'jalik muomalalari aks etgan birlamchi ma'lumotiga tayanib.

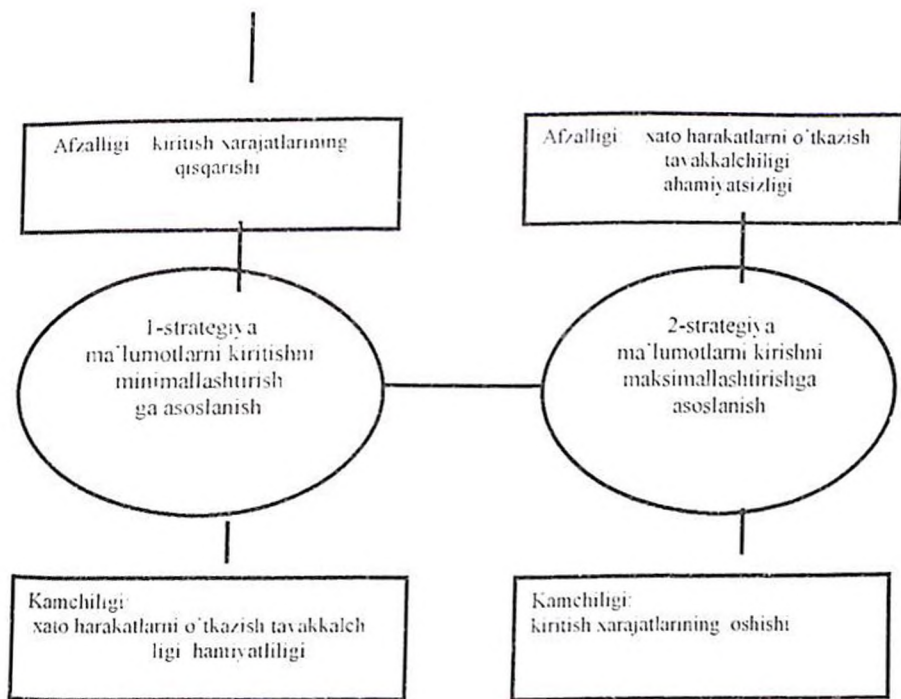
Birinchi yo'l, ya'ni mijozning buxgalterlik hujjatlarini kiritishdan voz kechishni keyingi qismlarda ko'rib chiqamiz. Hozir esa ikkinchi yo'l, ya'ni NMATni tashkil qilishning ikkinchi yo'lini ko'rib chiqamiz. NMATi uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarning kerakli format va kerakli tuzilmada, mashina tashuvchilarda bo'lishi ideal variant hisoblanadi. Biroq, turli mijozlar mazmuni va tuzilishga ko'ra turli fayllarga ega bo'lganliklari sababli, NMAT talab qiladigan tuzilma bilan mos tushmasligi mumkin. Bu erdan esa mijozlar

fayllarini NMAATning dasturiy qobig'i qabul qiladigan fõrmaga konvertatsiya qilish muammosi kelib chiqadi.

14.2.-chizma. **Nazorat-maslahatchi auditorlik tizimining tarkibi¹**

¹ Maslahatchining ilmiy-tadqiqotlari asosida tuzilgan

14.3.-chizma. Nazorat-maslahatchi auditorlik tuzilishining o'xshash strategiyalari⁵⁰

Bu muammoni mijoz fayllarini konvertatsiya qilish o'rniga NMAT dasturlarini mijozlar fayllari bilan ishlash uchun parametrik sozlash yo'li bilan hal qilish mumkin.

NMAT fayllari bilan mijoz fayllarining informatsion mosligiga ikki yo'l bilan:

1. Mijozning buxgalteriya tizimi fayllarini NMATning dasturiy qobig'i qabul qila oladigan fayllarga konvertatsiya qilish bilan;

2. NMATning dasturiy qobig'ini mijozning axborot manbai tizimiga parametrik sozlash bilan erishish mumkin.

Birinchi usul quyidagi omillar ta'sirida turlicha amalga oshirilishi mumkin: Mijozda NMATdagi hisob tizimining ayni shu dasturiy qobig'idan foydalanish; mijozda NMATdan yuqori darajadagi hisob tizimining dasturiy qobig'i mavjudligi; mijozda ma'lumotlarni qayta ishlashning markazlashgan yoki tarmoqli shakllaridan foydalanish; buning ta'sirida turli daraja qiyinlikda bo'lgan axborotlar mosligi muolajalarini yaratish talab qilinadi.

Eng sodda, oddiy - birinchi omil, bir dasturiy tizim ichida fayllarni konvertatsiya qilishini nazarda tutadi. Turli dasturiy qobiqlarda qayta ishlanadigan fayllarni konvertatsiyalash - ikkinchi omildir. Uchinchi variant -

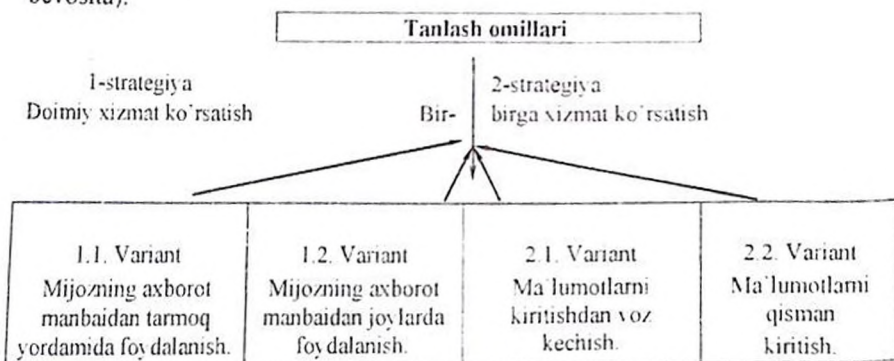
⁵⁰ Mualliflarning ilmiy-tadqiqotlari asosida tuzilgan

aralash variant bo'lib, u auditor tomonidan qo'lda kiritiladigan operativ kirish ma'lumotlarni qisman qo'llashga tayanadi.

Auditorlik tekshirishlar amaliyotida alohida birlamchi hujjatlarni kiritishning majburiy zarurati kelib chiqadi. Masalan, tayyor mahsulot uchun haqiqiy bahoni o'tkazishda hisob bahosining og'ish foizini hisoblashni tekshirish. Bu miqdorlarga korxonaning foydasi, demakki, soliqa tortiladigan ulush bog'liq bo'ladi. Bu tarzdgagi boshlang'ich ma'lumotlarni kiritish zarur, deb hisoblanadi.

Shunday qilib, NMATni tashkil qilishning strategiyasini tanlash quyidagi omillarga bog'liq:

- ushbu korxonada auditorlik firmasining doimiy xizmatidan foydalanadimi?
- mijoz korxonada hisob yuritish kompyuterlashtirilganmi va u qanday darajada;
- ushbu korxonada NMAT ish yuritishi uchun o'z axborot manbaidan foydalanishga rozilik beradimi, agar rozi bo'lsa qay usul (tarmoq bo'yicha yoki bevosita).

¹Manba: Rasm prof.B.K.Handamov tomonidan tuzilgan

4-rasm. NMATni tashkil qilishning mumkin bo'lgan variantlari⁵¹

Bu savollarga olingan javoblarga bog'liq holda mijozlar tarmog'iga xizmat qiluvchi NMATni tashkil qilishning samarali strategiyasini tanlash mumkin bo'ladi. Quyida biz NMATni tashkil qilishning maqsadga muvofiq strategiyasini tanlash yo'lini ko'rsatishga harakat qilamiz. Bu erda quyidagilarni ko'rish mumkin: 1.1.-variant. Korxonada auditorlik firmasining doimiy xizmatidan foydalanadi va o'z fayllarini kompyuter tarmog'ini yordamida uzatishga rozi. 1.2.-variant. 1.1. variantdagi kabi, lekin korxonada ma'lumotlarni kompyuter tarmog'ini yordamida uzatishga rozi emas. Ma'lumotlardan joylarda foydalaniladi.

2.1.-variant. Korxonada auditorlik firmasining doimiy xizmatidan foydalanmaydi, ya'ni firmaning doimiy mijozlari emas. Ma'lumotlarni kiritishdan butunlay voz kechish ko'zda tutiladi. Asosiy ish auditor zimmasiga tushadi.

⁵¹ Mevallilarning ilmiy-tadqiqotlari asosida tuzilgan

2.2.-variant, 2.1.-variantdagi kabi, lekin auditor uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan buxgalteriya hujjatlarini qisman kiritish ko'zda tutiladi. (4-rasm)

1.1. va 1.2. variantlar minimal auditorlik tavakkalchiligini 2.1.-variant - maksimal, ya'ni yuqori, 2.2. - variant esa - o'rtacha darajadagi tavakkalchilikni kafolatlaydi.

2-modulning tuzilishini ko'rib chiqishni tugallar ekanmiz, shuni ta'kidlash lozimki, vaqt o'tishi bilan bilimlar manbai ham o'zgaradi: yangi bilimlar bilan to'ldiriladi, eskirgan bilimlardan ozod qilinadi.

Auditning yangi qoidalarini kiritish yangi qoidalarning eskilari bilan zid bo'lib qolmasligini nazorat qilishni talab qiladi. Yangi bilimlarni kiritish uchun uch bosqichni bajarish zarur:

1. Audit yangi bo'lagining izohi;
2. Audit bo'lagining vazifalari izohi;
3. Har bir vazifa ichida audit qoidalarining izohi.

Auditorlik muolajalarni bajarish turli vazifalar uchun turli miqdorda bo'lgan ma'lumotli axborotlardan foydalanishni nazarda tutadi. Masalan, «ish haqini hisoblash auditini avtomatlashtirish» vazifasi uchun quyidagi ma'lumotli axborot zarur bo'ladi:

- eng kam oylik ish haqi miqdori;
- soliqqa tortilmaydigan minimum miqdori;
- nafqa fondi va boshqa shu kabilarga ajratmalar foizi va boshqalar.

14.2. O'zbekiston auditorlik faoliyatida nazorat maslahat beruvchi qismi

NMATning maslahat beruvchi qismning axborot va dasturlar bilan ta'minoti nazorat qiluvchi qism bilan solishtirganda o'zgacha printsiplarda tuziladi. Bu erda liniyalı dasturlashtirish usullari qo'llaniladi.

Axborot ta'minoti fayllar to'plamidan tashkil topgan operativ ma'lumotlar manbai ko'rinishida tuziladi. Bu fayllar turli davr hisobotlarini o'z ichiga oladi. Operativ ma'lumotlar manбайдan tashqari, NMATning nazorat qiluvchi qismidagi ma'lumotli axborotlardan ham foydalaniladi.

Operativ va ma'lumotli axborotlar manbai ikkita dasturiy modulga xizmat qiladi: mantiqiy baholash va kompleks baholash modullari.

Mantiqiy baholash moduli o'zaro kam bog'liq bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlarni mantiqan hisoblash uchun tuzilgan dasturlar kompleksini o'z ichiga oladi. Bunday ko'rsatkichlar korxonaning ko'p qirrali faoliyatining bir tomoninigina ta'riflab beradi. Biroq, ular asosida ham keyingi davr uchun qaror qabul qilish mumkin.

Kompleks baholash va qaror qabul qilish moduli - ko'plab o'zaro bog'liq ko'rsatkichlarni hisoblab chiqishning imkonini beruvchi dasturlarni o'zida birlashtiradi. Bu birlashtirish natijalari quyidagi ko'rsatkichlarda namoyon bo'ladi:

- xo'jalik faoliyati natijalari;

- moliyaviy faoliyat natijalari;
- moliyaviy-xo'jalik faoliyati natijalari.

Auditorlik xulosalari korxonani boshqarishdagi nafaqat yuqori mahoratlilikni, balki moliyaviy-xo'jalik faoliyatini yanada yaxshilash uchun qanday qadamlar qo'yish kerakligini ham ko'rsatib beradi.

Audit nazariyasi hali amaliy malakalarni umumlashtiruvchi ilmiy asoslar va g'oyalar tizimi sifatida shakllanmaganligi sababli, NMAning nazariyasi haqida ham gapirish erta, deb hisoblaymiz. Audit nazariyasi hali amaliy malakalarni umumlashtiruvchi ilmiy asoslar va g'oyalar tizimi sifatida shakllanmaganligi sababli, NMAning nazariyasi haqida ham gapirish erta, deb hisoblaymiz. Bu erda gap faqat NMAni tashkil qilish va ish yuritishining asosi bo'lgan nazariyasining ba'zi bir jabhalari haqidagina borish mumkin.

Masalan, NMAning qarz vositalarining strategiyasini baholash (14.1-jadval) xususidagi xulosa quyidagicha ko'rinishda beriladi:

14.1-jadval

Qarz vositalari strategiyasini baholash⁵²

Ko'rsatkich	Hisobot ma'lumotlari		Optimal ahamiyat	Og'ishi, %	Keyingi davr uchun taklif qilingan ahamiyat
	Avvalgi davr	Hisobot davri			
Qarz vositalari	600	500	750	66	900

Yuqorida ko'rib chiqilgan ikkala modul ham o'z faoliyati jarayonida operativ ma'lumotlardan tashqari, soliq stavkalari, moliyaviy va boshqa koeffitsientlarning chegaraviy ahamiyatlari, kredit uchun o'rtacha stavka va shu kabi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan fayllardan foydalanadi.

Auditorlik tizimlarini tashkil qilishning asoslarini ko'rib chiqishdan avval, audit quyidagi faoliyat turlari bilan uzviy bog'liqlikda ekanligini inobatga olish kerak:

- Iqtisodiy tahlil;
- Moliyaviy-xo'jalik faoliyatining taftishi;
- Sud-buxgalteriya ekspertizasi.

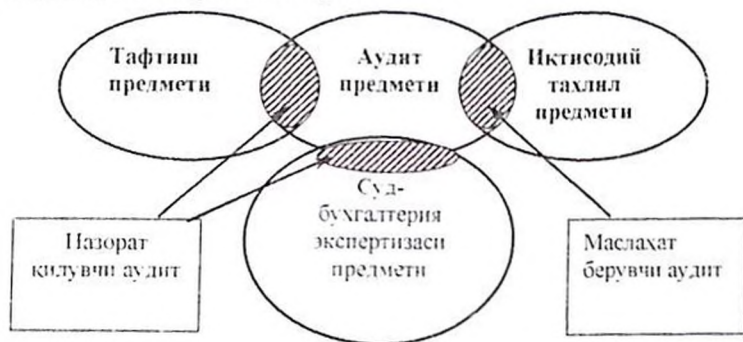
Audit umumlashgan fan bo'lib, yuqorida ko'rsatilgan har bir faoliyat turining ish yuritish uslubi va usullarini o'z ichiga qisman oladi.

NMAT qoniqtiradigan asoslarni aniqlash uchun, eng avvalo, aytib o'tilgan faoliyat turlarining predmetini ko'rib chiqish zarur. Bu esa avtomatlashtirish tizimida o'z ifodasini topadigan auditning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rishga imkon beradi. Quyidagi 6- rasmda auditning boshqa faoliyat sohalari bilan

⁵² Mualliflarning ilmiy-tadqiqotlari asosida tuzilgan

bog'liqligini ko'rib chiqamiz.

Korxonalarining samaradorlik nuqtai nazaridan qaraladigan xo'jalik jarayonlari iqtisodiy tahlilning predmeti hisoblanadi. Uning tashkiliy qismlaridan biri - moliyaviy tahlil bo'lib, u faqat buxgalteriya hisobotini qamrab oladi. Bu sharoit moliyaviy tahlilni korxonaga qiziqishi bo'lgan kontragentlar bilan tashqi aloqa sohasiga olib chiqadi.

6-rasm. Auditning qo'shilgan faoliyat turlari bilan bog'liqligi⁵³.

Moliyaviy xo'jalik faoliyatning taftish predmeti bo'lib, qonuniylik nuqtai nazaridan qaraladigan jarayonlar hisoblanadi. Oxirgi vaqtlarda auditorlik firmalari tomonidan amalga oshiriladigan nazoratning yangi ko'rinishlari paydo bo'ldi, biroq moliyaviy-xo'jalik faoliyatini taftish qilish nazoratning asosiy shakllaridan biri bo'lib qolmoqda. Taftishning asosiy vazifasi korxonalar faoliyatining barcha bo'limlarini batafsil va chuqur tekshirish hisoblanadi.

Nazorat-taftish ishining uslublari o'ziga xos bo'lib, ularni bir necha guruhga ajratish mumkin: tasdiqlovchi hujjatlar va yozuvlarni tekshirishga mo'ljallangan uslublar; ro'yxatdan o'tkazish va nazorat tekshirish uchun qo'llaniladigan uslublar; taftishchilarning tahliliy ishi uslublari. Sud-buxgalteriya ekspertizasining predmeti bo'lib, noqonuniy hatti-harakatlarga yo'l qo'yilganligi haqidagi hujjatlar xizmat qiladi.

Bunday ekspertizaning o'ziga xosligi shundayki, taftish davrida taftishchi oldiga jinoiy ish predmeti bo'lib, qolgan hujjatlarni o'rganish vazifasi qo'yiladi.

Aytib o'tganimizdek, auditning predmeti - hisobotning haqqoniyligi va uning qonuniyligini tasdiqlash, shuningdek, korxonalar faoliyatining haqiqiy sharoitini aniqlash hisoblanadi. Shunday qilib, audit faoliyatning bu turlari bilan nafaqat bevosita bog'liq, balki ularning farqi ham bor. Bu farqlarni ko'rib chiqamiz.

⁵³ Mualliflarning ilmiy-tadqiqotlari asosida tuzilgan.

14.3. Nazorat maslahatchi tizimda audit va iqtisodiy tahlil

Iqtisodiy tahlilning asosiy vazifasi - korxonada sharoitini ob'ektiv baholash, shu sharoitga tushishiga sabab bo'lgan omillarni aniqlash. Haqiqiy ko'rsatkichlarning rejasidan og'ishini hisoblashdan iborat Auditor esa bu vazifasini nafaqat bajarish, balki korxonada moliyaviy-xo'jalik faoliyatini yaxshilash uchun yo'l ko'rsatishi, korxonada xodimlariga keyingi davrda ularni hatti-harakatlari qanday bo'lishi kerakligi haqida maslahat berishi zarur.

Audit va iqtisodiy tahlilning umumiy sohasi foydalanuvchilarni moliyaviy faoliyatni yaxshilash bo'yicha ma'lumotlar bilan ta'minlashga qodir bo'lgan NMATni yaratishni ob'ektiv talab qiladi.

Audit va taftish. Taftish predmeti - ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatini qonuniy va haqqoniy aks ettirishdir. Audit predmeti taftish bilan solishtirganda sal kengroq bo'lib, bu mulk va moddiy zaxiralari bilan bog'liq muomalalarning nafaqat qonuniyligi, balki soliqqa tortish, pensiya ta'minoti, mol-mulkni baholash, xo'jalik yuritishning samaraliligi masalalari hamdir. Auditor doimo u yoki bu muomalaning qonuniyligi faktini qayd qilib emas, balki xo'jalik muomalalari jarayonlarini mijozga yordam nuqtai nazaridan ko'rib chiqadi.

Audit va sud-buxgalteriya ekspertizasi. Sud-buxgalteriya ekspertizasi taftishning bir qismi bo'lgani sababli, audit bilan nazorat muolajalarining yanada kamroq miqdori bilan to'qnash keladi. Ekspertiza xo'jalik faoliyatini hujjatlarda rasmiylashtirishning qonuniyligi buzilish faktlarini qayd qilishga ustuvor yo'naltirilgan, shu bilan birga chegaralangan va yopiqdir. Audit haqida esa bunday fikr yuritish mumkin emas.

Shunday qilib, audit faoliyatning bir necha turlari ichiga, ularning uslublari va tashkil qilish asoslarini sintezlashtirib kirib boradi.

Auditda, iqtisodiy tahlilda, taftish va sud-buxgalteriya ekspertizasida umumiy sohalarning mavjudligi, barcha ko'rsatib o'tilgan tavsiflarga ega bo'lgan NMATni tashkil qilishni talab qiladi.

Bunday turdagi tizim tashkiliy tuzilma nuqtai nazaridan, bajarish vazifalari turlicha bo'lgan ikkita qismdan tashkil topishi lozim. Iqtisodiy tahlil va taftish turli maqsadlarni ko'zlagani kabi, NMAT ham bir tomondan, nazorat qilish, ikkinchi tomondan esa maslahat berish uchun mo'ljallangan. Bunda NMAT tashkil qilish asoslari shunday bo'lishi kerakki, uning qismlaridagi qarama-qarshi maqsadlarga samarali erishish ta'minlanishi kerak. Bunday asoslarga:

- Umumtuzim qismini yaratish uchun: a) komplekslilik; b) axborot saqlashning yagona tizimi;

- Nazorat qiluvchi qismni yaratish uchun: a) auditorlik xatolari paydo bo'lishi tavakkalchiligining eng kamligi (minimumi); b) ma'lumotlarni minimal, lekin etarli darajada kiritish; v) auditorlik hisobotlarini tashkil qilish sxemalarining birligi va kelishilganligi;

- Maslahat beruvchi qismni yaratish uchun: a) natijalarni taqqoslash; b) natijalarning maqsad sari yo'naltirilishi; v) natijalar noaniqligining minimumi

kabilar kiradi.

Komplekslilik printsipi turli axborot tizimini tashkil qilishda umumqabul qilingan bo'lib, real jarayonlar (bu sharoitda audit modelini) umumiy modelini ishlab chiqishni nazarda tutadi. Umumiy model tizim tuzilishining asosiy maqsadlarini, chegaralarini, xo'jalik jarayonlarini buxgalteriya hujjatlarida qayd qilish usullarini aks ettirishi lozim. Umumtuzim modelining mavjudligi audit vazifalari, nazorat muolajalari va uslublari, birlamchi buxgalteriya hujjatlari o'rtasidagi bog'liqlikni o'rnatish imkonini beradi.

Ma'lumotlarni saqlashning yagona tizimi printsipi barcha axborot tizimlari uchun ajralmas xarakteristika, ya'ni ma'lumotni kiritish bir marta va undan ko'p marotaba foydalanishga ahamiyat qaratadi. Yagona axborot bazasi turli vazifalarga xizmat ko'rsatish bilan birga, ma'lumotlarga tuzatish kiritish uchun qilinadigan xarajatlarni qisqartirish imkonini beradi.

Nazorat-taftish ishining uslublari o'ziga xos bo'lib, ularni bir necha guruhga ajratish mumkin:

- tasdiqlovchi hujjatlar va yozuvlarni tekshirishga mo'ljallangan uslublar;
- ro'yxatdan o'tkazish va nazorat tekshirish uchun qo'llaniladigan uslublar;

- taftishchilarning tahliliy ish uslublari va boshqalar. Sud-buxgalteriya ekspertizasining predmeti bo'lib, noqonuniy hatti-harakatlarga yo'l qo'yilganligi haqidagi hujjatlar xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar.

1. Xalqaro audit amaliyotida nazorat maslahatchi audit tizimi nima?
2. Xalqaro audit amaliyotida turdosh hizmatlar.
3. Moliyaviy ma'lumotlar kompelyatsiyasi XAAning nechanchi bo'limda keltirilgan?
4. NMAtni tashkil qilishning mumkin bo'lgan variantlari.
5. Auditorlik maslahatchi tizim qaysi sohalarda audit o'tkazish masalalarini ko'proq tartibga soladi?
6. Moliyaviy instrumentlarni baholashda NMAtni nima uchun zarur?

15-MAVZU. KOMPYUTER TIZIMI MUHITIDA AUDIT O'TKAZISH

15.1. Kompyuterli ma'lumotlar tizimi muhitida audit o'tkazish maqsadi va vazifalari

Bugungi kunga kelib auditorlik standartlari bo'yicha xalqaro qo'mita tomonidan xalqaro audit standartlari to'plami ishlab chiqilgan (Handbook of International Auditing, and Ethics Pronouncements). Ushbu to'plam tarkibiga kiruvchi Xalqaro audit amaliyoti izzoxi (XAAI)ning kompyuterli ma'lumotlar tizimi muhitida audit o'tkazish hususiyatlariga bag'ishlangan standartlarini ikki guruhga bo'lish mumkin:

1-guruh sub'ektning kompyuterli ma'lumotlar tizimi hususiyatlariga tegishli, ya'ni 1001-Kompyuterli axborot tizimlari muhiti – avtonom mikrokompyuterlar, 1002- Kompyuterli axborot tizimlari muhiti – interaktiv kompyuter tizimlari, 1003- Kompyuterli axborot tizimlari muhiti – ma'lumotlar bazasi tizimlari, 1008- Ichki nazorat tizimi va riskni baholash - kompyuterli axborot tizimlari muhiti xarakteristikasi va tizim bilan bog'liq savollar.

2-guruh audit usullarini qo'llashda kompyuterlardan foydalanishga tegishli, 1009- Audit usullarini qo'llashda kompyuterlardan foydalanish.

Hozirgi kunda ko'pchilik iqtisodiy sub'ektlar buxgalteriya va TMB hisobini yuritishda turli xildagi kompyuter tizimini qo'llashmoqda.

Buxgalteriya hisobida kompyuterlarning qo'llanilishi, o'z navbatida:

- hisob-kitoblarning vaqtida o'tkazilishini ta'minlaydi;
- operativ boshqaruv ma'lumotlarini olishni tezlashtiradi;
- moliyaviy tahlil imkoniyatlarini kengaytiradi.

Tashqi mustaqil va ichki audit ma'lumotlarini kompyuterni qo'llash orqali tahlil qilganda o'zining maqsadi va vazifalarini o'zgartirishsiz saqlaydi. Oddiy hamda kompyuterlashtirilgan buxgalteriyani tekshirish metodikasi o'rtasidagi farqni aniqlash, korxonalaridagi kompyuter tizimidagi hisobni audit qilish metodi va aniq usulini topish, rejalashtirish metodikasini ishlab chiqish zarur.

AXSda kompyuter tizimini audit qilish metodikasi, uning kompyuter tizimi ishlarining samaradorligini baholash uchun qo'llanilishi, ichki nazoratni takomillashtirish uchun aniq ko'rsatmalar berilgan. Keltirilgan takliflar davlat va nodavlat korxonalaridagi kompyuterlashtirilgan hisobni audit qilishni rejalashtirishda ham qo'llash mumkin.

Asosan yirik korxonalarda majburiy auditorlik tekshirishi o'tkaziladi. Ish yuritishning hozirgi sharoitida buxgalteriya hisobining kompyuter tizimini qo'llamay olib borishning iloji yo'q. Turli firma va xo'jalik sub'ektlarida hisob yuritish tizimida avtomatlashtirishni qo'llash o'ziga xos ko'rinishga ega bo'ladi. Masalan, kompyuterni oddiy kalkulyator sifatida qo'llashdan, to hisobni butunlay avtomatlashtirish uchun yuqori darajadagi kompyuter tizimini yaratishgacha. Bugungi kunga kelib bir-biridan farq qiluvchi juda ko'plab buxgalteriya dasturlari paketlari mavjud.

Kompyuterlar qo'llanilgan buxgalteriya hisobi «qo'lda» yuritilgan

buxgalteriya hisobidan farq qilgani kabi, kompyuter tizimi muhitidagi audit ham «qog'ozli» buxgalteriyadan farq qiladi.

Korxonalarda hisobning kompyuter tizimi mavjudligi audit qilish usuliga o'z ta'sirini o'tkazadi. Auditorlik standartlarining 500 «Auditorlik isbotlariga ko'ra, auditorlar tekshirish o'tkazish jarayonida oddiy buxgalteriya hisobi yuritishda bo'lgani kabi kompyuterli buxgalteriya hisobi yuritishda ham bir xil bo'lgan quyidagi amallarini qo'llashlari lozim:

- mijozning turli aktivlarini inventarizatsiya qilishda ishtirok etish yoki kuzatish;

- uchinchi tomondan mijoz hisob raqamlaridagi qoldiqlarining, hisobotning ma'lum bir bo'limlari buyicha haqqoniyligini va xo'jalik operatsiyalarining to'g'riligini tasdiqlovchi ma'lumotlarni yozma ravishda olish;

- mijozning uchinchi shaxslardan olgan hujjatlarini tekshirish.

Tekshirish o'tkazish uslubida asosiy farqlar quyidagi amallarda kuzatiladi:

- korxonalar rahbari va ishchilarni og'zaki so'rovdan o'tkazish. So'rov natijalariga tayanib, auditorlik tekshirishi rejalashtiriladi.

- mijozning arifmetik hisoblarini tekshirish.

- ba'zi-bir xo'jalik va buxgalterlik operatsiyalarining bajarilishini kuzatish.

Kompyuter tizimi auditning asosiy maqsadi - bu kompyuter tizimini buxgalteriya hisobining bir bo'g'ini sifatida qarab, shu asosida ma'lumotlar yig'ish va ularga ob'ektiv baho berishdir. Hozirgi zamon auditorlariga asosan kompyuterlashtirilgan buxgalteriya hisobi bilan ish yuritishga to'g'ri keladi. Ma'lumotlarni tahlil qilishning xarajat talab qilishi, kompyuter xizmatlari ko'rsatish markazlarining rivojlanishi, va nihoyat, qimmat bo'lmagan mikrokompyuterlarning paydo bo'lishi, hatto kichik ish yurituvchilar tomonidan ham ma'lumotlarni olib keladi.

Kompyuter tizimining keng tarqalishi auditda «Kompyuter muhitida audit» hamda «Kompyuterli audit» degan sohalarning paydo bo'lishiga olib keldi. Bu mavzu audit sohasida AQShda taniqli bo'lgan, Texas shtatidagi Ostin universiteti professori Dj.Robertsonning «Audit» nomli monografiyasida birmuncha to'laroq yoritilgan.

Dj.Robertsonning tasdiqlashicha, kompyuter tizimi auditning 3 ta aspektiga o'z ta'sirini ko'rsatadi: Rejalashtirish; ichki nazorat tizimini o'rganish; nazorat tizimi, xo'jalik operatsiyalarining bo'laklari, hisob shetlaridagi qoldiqlar to'g'risidagi haqqoniy ma'lumotlarni yig'ish.

Mana shu tartibda biz auditorlik tekshirish o'tkazishning xususiyatlarini ko'rib chiqamiz. Uslubiyotni ishlab chiqish jarayonida biz quyidagi savollarni aniqlab olishimiz zarur:

- buxgalteriya hisobini avtomatlashtirilgan va avtomatlashtirilmagan tizimida yuritish orqali;

- kompyuterlashtirilgan muhitda audit tekshirish o'tkazishni rejalashtirishda hisobga olinadigan qo'shimcha omillarning mavjudligi;

- nazoratning umumiy va ustama uslublari o'rtasidagi farq;

- nazoratning nosamaradorligini baholash fazasida ma'lumotlarni elektron tahlil qilishning ta'siri;

- funktsional majburiyatlarni taqsimlash, dasturli fayllar va ma'lumotli fayllarga kirishni nazorat qilish, apparat mablag'larini nazorat qilish tizimlarni tushuntirish va aynan o'xshatish.

- nazoratning ustama uslublarining ro'yxati va ularning izohlanishi.

- minikompyuterlarga asoslangan tizimlar nazoratining o'ziga xosligini muhokama qilish.

Kompyuter tizimi muhitida auditorlik tekshirish o'tkazishning asosiy maqsadi - shu muhitda tayyorlangan ma'lumot tavakkalchiligini eng kam darajaga yaqinlashtirishdan iborat.

Kompyuter tizimi muhitida auditorlik tekshirishi o'tkazishning quyidagi uslubiyoti eng samarali hisoblanadi:

1. Auditorlik tekshirishini rejalashtirish. Maqsad - ma'lumotlarni avtomatik ravishda tahlil qilishning moliyaviy hisobot auditga ta'sirini baholash; avtomatlashtirish darajasini baholash; avtomatik operatsiyalar darajasini baholash; ma'lumotlarni kompyuterlarda tahlil qilishning tashkil qilinganligini baholash; ma'lumotlarning hammabopligini baholash; auditning avtomatlashgan uslublarini qo'llash imkoniyatini baholash; maxsus tayyorgarlik zarurligini baholash.

2. Kompyuter tizimini o'rganish. Maqsad - audit tekshirishning umumiy va ustama muolajalaridan foydalanish zarurligini aniqlash uchun ichki nazorat nosamaradorlik tavakkalchiligini baholashdan iborat. Audit tekshirishi muolajalarining mazmunini va chuqurligini rejalashtirishga asos sifatida ichki nazorat bo'g'inlaridan foydalanish imkoniyatlarini topish uchun nazorat muhiti, buxgalteriya hisobi tizimi va nazorat muolajalari to'g'risidagi zarur ma'lumotlarni yig'ishdan iborat.

Nazorat muhiti - majburiyat va vakolatlarni topshirish tizimi; tizimni nazorat qilish uchun ma'muriyat tomonidan qo'llaniladigan uslublar; buxgalteriya hisobi tizimini o'rganish; nazoratning nosamaradorlik tavakkalchiligini baholash.

3. Oddiy kompyuterlashgan tizimda nazorat nosamaradorlik tavakkalchiligini baholash. Maqsad - kompyuter tizimi muhiti haqida aniq ma'lumotlarni yig'ish. Ma'lumotlar umumiy tahlil qilinadigan oddiy tizimlarda kompyuterli nazorat muolajalarini testdan o'tkazish. Nazorat muolajalarini testdan o'tkazish uchun qo'llaniladigan kompyuter texnikalariga umumiy yondoshishda foydalaniladigan usublar, ya'ni: nazorat ma'lumotlarining uslubi; parallel modellashirish uslubi; aniq ma'lumotlardan foydalanishga asoslangan nazorat uslubi; operatsiyalarni belgilash; auditorlik fayllari; darhol tayyor bo'ladigan fotosurat; tizim ish yuritishining doimiy nazorati; kengaytirilgan yozuvlar.

Yuqorida keltirilgan uslubiyotni qo'llashda kompyuter tizimining mohiyatini to'g'ri tushunish va uni tashkil etuvchi barcha bo'g'inlarni ko'rib

chiqish zarur. Shuni nazarda tutish kerakki buxgalteriya hisobini avtomatlashtirilmagan tarzda yuritishda xo'jalik operatsiyalarni kuzatish engil kechadi va bu, o'z navbatida, ma'lumotlarni qog'ozda ifodalaydigan hujjatlar bilan olib borilishini talab qiladi. Bu hujjatlarga - ko'rsatmalar, to'lov qog'ozlari, hisob schetlari va hisob registrlari kiradi. Ayni shunday hujjatlar kompyuter tizimida ham bor, lekin ko'p hollarda ular faqat elektron shaklda mavjud bo'ladi.

Kompyuter tizimi o'z ichiga quyidagi elementlarni oladi:

- texnika jihoz vositalari;
- kompyuterni tashkil qiluvchi vositalar va dasturli vositalar;
- Tizimli dasturlar - bu operatsion tizim, ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimilari.

Ustama dasturlar - o'ziga xos vazifalarni hisobga olgan holda mustaqil ravishda ishlab chiqilgan yoki sotib olingan avtomatik dasturlar.

15.2. Kompyuterli tizimi muhitida audit o'tkazish xususiyatlari

Kompyuter dasturlarini qo'llashda ma'muriyatning asosiy majburiyatlaridan biri - ichki nazoratning ishi bilan ta'minlangan tizimini yaratishdir. Bu tizimga kompyuter tizimining nazorat muolajalari va nazorat siyosati kabi bo'g'inlari kiradi. Auditorning majburiyatiga kompyuter muhitida nazoratning nosamaradorligi tavakkalchiligini baholash kiradi. Ma'muriyat esa, o'z navbatida, quyidagilarni ta'minlashi lozim:

- kompyuter tizimida ma'lumotlarning to'raligi va o'z vaqtida yangilab turilishini;

- ma'lumotlarni tahlil qilish jarayonida bajarilgan operatsiyalarning nazorat yozuvlarini saqlaydigan tizimlaridan foydalanishni;

- auditorlarning tizimiga kirishini va ularga tizim ishi uchun javobgar bo'lgan mutaxassislardan yordam sifatida berishi.

Ma'lumotlarni kompyuterlarda qayta ishlashning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olish kerak. Bu xususiyatlar quyidagicha gruxlashtiriladi:

Nazorat yozuvlari. Ba'zi kompyuter tizimlarida operatsiyalarning bajarilganligi haqida muhim nazorat yozuvlari ma'lum bir vaqtgacha saqlanadi yoki bu yozuvlar faqat mashina o'qiydigan shaklda bo'ladi.

Bajariladigan operatsiyalarning bir xildaligi. Ma'lumotlarni kompyuterda qayta ishlash jarayon buxgalteriya hisobi yuritishda o'xshash operatsiyalarni bajarish uchun bir xilda bo'lgan komandalarni ishlatishni ko'zda tutadi. Bu esa, o'z navbatida, ma'lumotlarni qo'lda qayta ishlash paytida ro'y berib turadigan xatolarning umuman qaytarilmasligini ta'minlaydi. Dasturiy xatolar esa bir xil sharoitda o'xshash operatsiyalarning barchasini noto'g'ri qayta ishlanishiga olib keladi.

Ma'muriyat tomonidan nazoratni kuchaytirish imkoniyatlari. Kompyuter tizimida ko'plab tahliliy dasturlarning borligi ma'muriyatga korxonaga yoki

firmaning faoliyatini nazorat qilish va baholash imkonini beradi.

Auditorlik tekshirishni amalga oshirishda auditorlik xulosasini berish uchun tizimning kuchli va zaif tomonlarni ko'rsatib, to'la ma'lumot olishga imkon beradigan aniq uslubiyotga amal qilish zarur. Bunda katta kompaniyalar buxgalteriyasini markazlashtirilish darajasini inobatga olish kerak.

Markazlashtirish darajasining yuqoriligi muhim ma'lumotlar bo'yicha bajariladigan barcha muomalalar ustidan amalga oshiriladigan nazorat bilan xarakterlanadi. Nazoratning holati, apparat va dasturli vositalar firmaning barcha bo'g'inlari uchun bir turda bo'lishi mumkin. Aksincha, ma'lumotlarni markazlashgan tarzda qayta ishlaniishi hududiy jihatdan yiroq bo'lgan bo'limlarni boshqarish va nazoratni mustaqil ravishda amalga oshirishlariga imkon beradi. Bu sharoitda apparat va dasturiy vositalar turli xilda bo'lishi mumkin va nazorat paytida kerakli ma'lumotlarni olish uchun ko'p miqdordagi kompyuterlarni ko'rib chiqishga to'g'ri keladi. Ma'lumotlarni kompyuterda qayta ishlash bilan bog'liq bo'lgan mutaxassislarining miqdorini va ularning kompyuter texnologiyasidan xabardorlik darajasini ham baholash zarur.

Avtomatlashtirilgan audit uslublarining qo'llanilishi soha mutaxassislarining bo'lishini talab qiladi. Tekshirish jarayonida ma'lumotlarni kompyuterlarda qayta ishlashning auditga ta'sirini baholash uchun, buxgalteriya hisobi operatsiyalarining bajarilish yo'lini aniqlash hamda auditorlik muolajalarni ishlab chiqish va bajarish uchun mutaxassislarni jalb qilish mumkin. Ma'lumotlarni qayta ishlash bo'yicha, dastur tillari bo'yicha, paketi bo'yicha ham mutaxassislar talab qilinishi mumkin. Tizimlar bo'yicha mutaxassislar, dasturchilar va operatorlar o'rtasida majburiyatlarning taqsimlanishini o'rganib chiqilishi zarur.

Auditor ichki nazorat uslublarini o'rganishda quyidagi masalalar yuzasidan tasavvurga ega bo'lish kerak:

- tizimlar va hujjatlarni ishlab chiqish andozalari, ulardan foydalanish darajasi;

- nazorat usullarining mavjudligi, sifati, dasturlari va tizimning har xil ko'rinishlari;

- moliyaviy va boshqa hisobotlarga kirishning qulayligi, masalan, ma'muriyatga taqdim etiladigan ma'lumotlar.

Buxgalteriya hisobi tizimini o'rganishda auditor tizimda amalga oshiriladigan muomalalarning ketma-ketligini o'rganishi zarur. Muomalalar ketma-ketligi zanjirini aniqlash firma tomonidan taqdim qilingan yozma izohini ko'rib chiqishdan boshlanadi. Ma'lumotlarni qayta ishlashning kompyuter tizimidan foydalanilganda yozma izoh o'z ichiga foydalanuvchilar uchun qo'llanma va ko'rsatmalarni, fayllar tuzilmasini, sxemalar blokini va sharhlarni olishi kerak. Ichki audit uchun javobgar shaxslardan buxgalteriya hisobi tizimini tushunish uchun foydali bo'lgan, muomalalar bajarilishining ketma-ketligiga taalluqli bo'lgan tayyor hujjatlarga ega bo'lish mumkin. Shu sababli, tekshirishni rejalashtirishning avvalida shunday hujjatlar mavjudligini aniqlash

maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu tavakkalchilikni baholash bilan bog'liq.

Kompyuter tizimida tavakkalchilikni baholash quyidagi harakatlarni o'z ichiga oladi:

- amaldagi buxgalteriya ma'lumotlarida uchraydigan turli xildagi xatolar va ularni guruxlashtirish;

- muomalalar ketma-ketligi zanjirida ma'lum bir turdagi xatolarning paydo bo'lish ehtimoli bor joylarni aniqlash;

- nazoratning aniq maqsadini amalga oshirilishini ta'minlaydigan, maxsus muolajalarni belgilash,

- nazorat asosiy muolajalarining bajarilish samaradorligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan yordamchi muolajalarni belgilash,

- nazorat muolajalari ta'minlaydigan nosamaradorlik tavakkalchiligi darajasini aniqlash maqsadida nazorat muolajalari tuzilmasini baholash.

Kompyuterlar qo'llanganda quyidagi holatlarda xatolar paydo bo'lishi mumkin:

- tizimni ishga tushirishga ruxsat olish bo'yicha vazifalar zanjiri bilan bog'liq boshlang'ich ma'lumotlarni tayyorlashda;

- ma'lumotlar mashinasiz qayta ishlanganda, masalan buxgalteriya ma'lumotlari qo'lda hisoblab chiqilganda;

- boshlang'ich ma'lumotlarni mashina o'qiydigan shaklga keltirganda;

- qayta ishlashda foydalanish uchun kirish fayllari moslashtirilganda;

- ma'lumotlarni bir dasturdan ikkinchi dasturga o'tkazishda;

- chiqish fayllarini yaratish yoki asosiy fayllarga tuzatish kiritish;

- kompyuter tomonidan muomalalar qayd etilishida;

- chiqish fayllari va hisobotlarning yuzaga kelishida;

Bunday ko'rinishdagi xatolar, kompyuter tizimida, auditor tomonidan faoliyat rejalashtirilishida inobatga olinishi shart. Oddiy kompyuter tizimlarida ma'lumotlar to'raligicha markaziy kompyuterda qayta ishlashini nazarda tutish maqsadga muvofiq.

Ma'lumotlarni qayta ishlash, ularni guruhlashni ko'zda tutadi. Operator kompyuterning kutubxonasidan kerakli bo'lgan dasturlar va asosiy fayllarni chaqiradi. Tizimni ekspluatatsiya qilish bo'yicha qo'llanmadagi ko'rsatmalarga binoan bir turdagi muomalalar, ayni bir xil dasturlar va asosiy fayllarni qo'llash bilan amalga oshiriladi.

Kompyuter tizimidagi nazorat muolajalarini ikki - umumiy va ustama bosqichlarga bo'lish mumkin. Nazoratning umumiy muolajalari kompyuter tizimining barcha yoki ko'pchilik funksiyalari uchun qo'l keladi. Bularga, dasturlar va ma'lumotlar bazasi fayllariga kirishni nazorat qilish kiradi. Nazoratning ustama muolajalari kompyuter hisobining aniq funksiyalari bilan bog'liq bo'lib, auditorlik tekshirishining boshlang'ich bosqichida ko'rinadi.

Moddiy boyliklarning saqlanishi, yozuvlarning yuritilishi, davriy solishtirish kabi funktsional majburiyatlarning taqsimlanishi kompyuter tizimi uchun, avtomatlashmagan tizimdagi singari, ahamiyatga ega. Shu bilan birga

faqat kompyuter tizimigagina xos bo'lgan bir qator muomalalarning, xususan, tizimda tahlil, dasturlashtirish, mashinaviy muomalalarning mavjudligi ularning keyingi taqsimoti maqsadga muvofiqligini shart qilib qo'yadi.

Hujjatlashtirishni tahlil qilish auditorlarga tizim mohiyati haqida tasavvurga ega bo'lish va hujjatlashtirishning mosligini baholash imkonini beradi.

15.3. Kompyuterli tizimi muhitida audit o'tkazishni takomillashtirish

Kompyuter tizimining eng kuchsiz joyi bu ma'lumotlarni kiritish jarayoni bo'lib, bunda xo'jalik muomalalari to'g'risidagi ma'lumotlar boshlang'ich hujjatlardan dasturiy muhitga o'tkaziladi. Agar ma'lumot noto'g'ri kiritilgan bo'lsa, ular qayta ishlash paytida ko'rinmasligi mumkin, shuning uchun keyin topilgan xatoni tuzatish oson kechmaydi. Xatolarni aniqlash uchun nazoratning quyidagi maxsus muolajalarini qo'llash mumkin:

- yozuvlar miqdori xo'jalik muomalalari bo'yicha qayta ishlangan hujjatlar miqdori bilan solishtiriladi. Yozuvlar miqdorining qayta ishlangan hujjatlar miqdori bilan farqi ayni bir hujjatning ikki marta qayta kiritilganligini bildiradi.

- nazorat summalari schyotlar guruhi bilan bog'liq. Schyotlar guruhi analetik hisob ma'lumotlari bilan taqqoslanadi.

- operatorga ma'lumotlarini tayyorlash uchun berilgan schyotlar nomerining yig'indisi.

Ma'lumotlarni tayyorlashda qilingan xatolarni topish uchun nazoratning turli dasturiy vositalardan foydalanish mumkin. Dasturli vositalar operatorlar tomonidan kiritiladigan komandalarni, ustama dasturlardan foydalanish vaqti va statistikasi «hisob jurnali»ni tashkil qilishi lozim. Bu jurnaldagi ma'lumotlarni nazoratchilar tahlil qilishlari shart.

Kompyuterda qayta ishlash natijalari to'g'riligini tekshirishning so'nggi, yakunlovchi bosqichi chiqish ma'lumotlarining nazoratidir. Bu bosqichda fayllarga faqat vakolatli shaxslarning kirishini ta'minlash zarur.

Chiqish ma'lumotlarining nazorat yig'indisi ishlash jarayonining barcha natijalari bilan taqqoslanadi. Nazorat guruhining majburiyatiga nazorat summalari va chiqish ma'lumotlarining tahlili, hamda ularni farq qilish holatlarini auditdan o'tkazish kiradi.

Tizimda yuzaga keladigan chiqish ma'lumotlari ham faqat vakolatli shaxslargagina taalluqli bo'lishi lozim. Hisobotlar nusxasini oluvchi abonentlar ro'yxatini tuzish kerak va ichki hisobotlar tirajini qat'iy cheklash zarur.

Ma'lumotlarni kiritish, qayta ishlash, chiqarish sohaslaridan birining zaif tomonlari auditor tomonidan alohida e'tiborga olinishi kerak. Ya'ni, ma'lumotlarni kiritish bosqichida nazorat yo'qligi keyingi bosqichlardagi nazorat muolajalari bilan to'ldirilishi mumkin.

Auditorlarning dasturlashtirish sohasida chuqur bilimga egaligi yoki xolis dasturchilarni ishga taklif qilishi audit shartnomasini tuzishda aks etishi zarur shart hisoblanadi. Umumiy tayinlangan dasturiy vositalardan foydalangan

holda nazorat o'tkazish audit sifatini oshirish imkonini beradi. Turli dasturlardan foydalanish parallel modellashtirish yordamida amalga oshiriladi. Parallel modellashtirishning kompyuter dasturlari - bu buxgalteriya hisobini yuritish va audit o'tkazish dasturlarining uyg'unlikdagi modelidir.

Parallel modellashtirish usulini qo'llash avvaliga etarli darajada katta xarajatlarni talab qilishi mumkin, lekin bu usulning samaradorligi kompyuter texnikasi qo'llanilmay o'tkazilgan auditorlik tekshirishi samaradorligidan ma'lum darajada yuqoridir.

Ko'pgina ishlab chiqilgan buxgalterlik dasturlari o'z ichida nazorat vositalariga ega. Shu sababli, auditorlik dasturlaridan foydalanganda parallel modellashtirish usuli qo'li keladi.

Parallel modellashtirishda auditor tomonidan ajratib olingan fayllar kiritish paytida maxsus indikatorlar yordamida belgilanadi. Bu ma'lumotlarni nazorat yozuvlarini baholash uchun bosib chiqarish yoki fayllar ko'rinishida saqlash mumkin.

Belgilangan ma'lumotlar keyingi nazorat uchun maxsus fayllarga guruhlashadi. Auditorlik fayllarini taslikil qilishda ikki usul qo'llanilib, ulardan biri «doimiy nazorat auditorlik fayli» (DNAF) sifatida belgilanishi maqsadga muvofiq. Belgilangan mezonlar bo'yicha ajratib olingan ma'lumotlarni testdan o'tkazish asosida yig'ma hisobotlar tahlil uchun bevosita auditorga kelib tushadi. Ichki audit nuqtai nazaridan DNAF usuli alohida e'tiborga ega.

Ikkinchi usul - «tanlab olish nazorati auditorlik fayli» (TONAF) avvalgi usul bilan o'xshash bo'lib, ularning farqi shundaki, ma'lumotlarni belgilash uchun dasturga doimiy tanlab olish mezonini emas, balki tasodifiy ajratib olish moduli kiritiladi. Ma'lumotlarning qayta ishlanganligi to'g'risidagi hisobotlar auditorlik tahlil uchun dasturning har bir ish yuritganidan so'ng olinishi mumkin.

Tizimda yuzaga keladigan chiqish ma'lumotlari ham faqat vakolatli shaxslargagina taalluqli bo'lishi lozim. Hisobotlar nusxasini oluvchi abonentlar ro'yxatini tuzish kerak va ichki hisobotlar tirajini qat'iy cheklash zarur.

Ma'lumotlarni qayta ishlash, ularni guruhlashni ko'zda tutadi. Operator kompyuterning kutubxonasidan kerakli bo'lgan dasturlar va asosiy fayllarni chaqiradi. Tizimni ekspluatatsiya qilish bo'yicha qo'llanmadagi ko'rsatmalarga binoan bir turdagi muomalalar, ayni bir xil dasturlar va asosiy fayllarni qo'llash bilan amalga oshiriladi.

Tizim ish yuritishining doimiy nazoratini tashkil qilish zarur. Buning uchun dasturiy vositalarning ish faoliyatining tahlil qilish maqsadida, odatda, kompyuterga maxsus elementlar quriladi, ularning vazifasi - kompyuter ishining samaradorligini aniqlashdir. Bu elementlar tizim modulini kim va qanday muomalalar uchun ishlatganligini aniqlash imkonini bergani tufayli auditor uchun ham qulaydir.

Moddiy boyliklarning saqlanishi, yozuvlarning yuritilishi, davriy solishtirish kabi funktsional majburiyatlarning taqsimlanishi kompyuter tizimi

uchun, avtomatlashmagan tizimdagi singari ahamiyatga ega.

Takrorlash uchun savollar.

1. Xalqaro audit amaliyoti izohi nima?
2. Xalqaro audit amaliyoti izohi necha bo'limdan iborat?
3. Moliyaviy instrumentlar to'g'risida qisqacha ma'lumot XAAIning nechanchi bo'limda keltirilgan?
4. Moliyaviy instrumentlarga tegishli auditorlik ko'rib chiqishlar XAAIning nechanchi bo'limda keltirilgan?
5. XAAI qaysi sohalarda audit o'tkazish masalalarini tartibga soladi?
6. Auditorlarga moliyaviy instrumentlarni baholash nima uchun zarur?
7. Moliyaviy instrumentlarni auditdan o'tkazishda maxsus jihatlar qanday?
8. Kompyuterli ma'lumotlar tizimi muhitida audit o'tkazish xususiyatlari qanday?
9. Kompyuter tizimidagi nazorat muolajalari qanday gurxlanadi?
10. Kompyuter tizimi o'z ichiga qaysi elementlarni oladi?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: «O'zbekiston», 2018 y. -40 b.
2. O'zbekiston Respublikasi "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi qonuni. 2021 yil 25 aprel, O'RQ-677 son.
3. O'zbekiston Respublikasi «Buxgalteriya hisobi to'g'risida» gi Qonuni. – T., 2016 yil 13 aprel, O'zRQ №404.
4. «Auditor malaka sertifikatini berish tartibi to'g'risida»gi nizom. (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2018 yil 21 dekabrda ro'yxatdan o'tkazildi № 3105). www.lex.uz.
5. O'zbekiston auditorlarining kasbga doir Kodeksi. O'zbekiston buxgalterlar va auditorlar milliy assotsiatsiyasining 2005 yil 26 avgustdagi 4-son va O'zbekiston auditorlar Palatasining 2005 yil 25 iyundagi 3-son qarorlari bilan tasdiqlangan.
6. O'zbekiston Respublikasi Auditorlik faoliyatining milliy standartlari. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro'yxatga olingan 1999-2005. www.lex.uz
7. Международные стандарты аудита. Учебное пособие. - Т., USAID, 2015.
8. . Hojiyev M.S., Meliyev I.I., Djumanov S.A. Moliyaviy hisobot auditi. Darslik. T.: – "Iqtisod-Moliya" 2020 y. 306 bet.
9. Tulaxodjayeva M.M. va boshqalar. Audit. Darslik. 1, 2 jild. Toshkent. Norma, 2019.
10. Казакова Н.А. Аналитические процедуры: опыт использования в аудите и оценке хозяйственной деятельности. //Вестник финансового университета. Том 21, № 2, 2017.
11. Подолский В.И. Аудит: Учебник для вузов. М.: ЮНИТИ - ДАНА, 2013..
12. Парушина Н.В., Суворова С.П., Аудит. Учебник. М.: ИД «Форум»-Инфра-М, 2008.
13. Суйц В.П. и др. Аудит: Общий, банковский, страховой. Учебник для вузов. – М.: ИНФРА-М, 2005..
14. Шеремет А.Д., Суйц В.П. Аудит. Учебник. М.: Инфра-М, 2008..
15. Тулаходжаева М.М., Илхомов Ш.И. Аудит: ситуации, примеры, тесты: Учебное пособие. - Т., ТГЭУ, 2004.
16. Суйц В.П., Ситникова В.А. Аудит. Учеб.пособие. М.: Кнорус, 2008..
17. Гаврилова С.С. Аудит. Учебное пособие – М.: Вектор, 2006..
18. Ларионова А.Д. Практикум по аудиту. Учебное пособие. - М., Проспект, 2005.
19. Подолский В.И., Савин А.А. Задачник по аудиту. Учебное пособие. - М., Академия, 2008.

20. Ситнов А.А. Международные стандарты аудита: учебно-практическое пособие. – М., ИД ФБК-ПРЕСС, 2004.
21. Соколова Е.С. Аудит: Учебное пособие. Е.С. Соколова. - М., Московский Государственный университет экономики, статистики и информатики, 2004.
22. Панкова С.В. Международные стандарты аудита. Учебное пособие. - М., Экономист, 2003.
23. Пупко Г.М. Аудит и ревизия: Учебное пособие. – Мн., Интерпрессервис, 2003.
24. Суйц А.В. Аудит. Учебное пособие. - М., Финансы и статистика, 2003.
25. Адамс Р. Основы аудита. Пер. с англ. Под ред. Проф. Я.В. Соколова.- М.: Аудит, ЮНИТИ, 2003.
26. Дефлиз Ф.Л., Дженник Г.Р. и др. Аудит Монтгомери. Пер. с англ. С.М. Бичковой. под ред. Проф. Я.В. Соколова. - М., Аудит, ЮНИТИ, 2002..
27. Hamdamov V.K. Audit iqtisodi. Monografiya. -T., Iqtisod-Moliya, 2005.
28. Tuychiyev A.J., Qoziyev I.N., Masharipov O.A., Avlokulov A.Z., Yaqubov M.M., Sherimbetov I.X., Avazov I.R. Audit. Darslik. -T.: -Iqtisod-Moliya, 2019. – 416 b.
29. Do'smurotov R. Auditorlik faoliyati evolyutsiyasi //J.: Bozor, pul va kredit. 2003 yil, 3-son 32-35 betlar.
30. Ilhomov Sh.I., Tulaxodjaeva M.M. Aylanmadan tashqari aktivlarga yo'naltirilgan investitsiyalarning auditorlik tekshiruvi uslubiyati //J.: Iqtisodiyot va ta'lim. 2003 yil, 4-son 106-109 betlar.
31. Суглобов А.Е. Ответственность аудитора по рассмотрению мошенничества и ошибок //Ж.: Аудит. - М., 2006. № 1, стр.9-12..
32. Плеханов Ш.И. Poryadok otsenki sistemi vnutrennego kontrolya. Dvadsat vtorie mejdunarodnie Pleخانovskie chteniya. Tezisi dokladov. REA im. G.V.Plexanova., M.: 2009g. 10 aprel. 451-452 str.
33. Скобара В.В. Аудит: методология и организация. Монография. – М.: Дело и сервис, 2000.
34. Jo'raev O.N. Moliyaviy investitsiyalar va ulardan olinadigan moliyaviy natijalarning buxgalteriya hisobi va auditini takomillashtirish. Nomzodlik dissertatsiya.- T., O'BMA, 2005.
35. Ilhomov Sh.I. Investitsiya faoliyatida buxgalteriya hisobi va audit. Nomzodlik dissertatsiya. - T., O'BMA, 2005.
36. Ilxamov Sh.I. Xarid qilish davrining ichki nazorat vositalarini o'rganish. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va modernizatsiyalash sharoitida iqtisodiyot tarmoqlarini barqaror rivojlantirish: yutuqlar, muammolar va rivojlanish istiqbollari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani tezislari to'plami. 2009 yil yanvar. 79-80 betlar.

37. Ilxomov Sh.I., Juraev O.N. Ichki nazorat tizimini baholash usullari. Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va auditning nazariy va metodologik muammolari. Xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari. II-kitob. Samarqand, 2009 yil 17 fevral. 150-152 betlar.

38. Ilxomov Sh.I., Karimova D. Moliyaviy investitsiyalarning auditorlik tekshiruvi xususiyatlari. / Hozirgi sharoitda buxgalteriya hisobi, tahlil va auditning uslubiyati va usullarini takomillashtirish Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. - T., TDIU, 2004, 44 b.

39. <http://www.lex.uz> - O'zbekiston Respublikasi normativ-huquqiy hujjatlar rasmiy sayti.

40. <https://www.norma.uz> - normativ-huquqiy hujjatlar rasmiy qidiruv sayti.

41. <https://www.ifac.org> - Xalqaro buxgalterlar federatsiyasi rasmiy sayti.

42. <https://www.naab.uz> - O'zbekiston Respublikasi Buxgalterlar va auditorlar milliy asosiatsiyasining rasmiy sayti.

43. <http://www.mf.uz> (O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi sayti).

44. <http://www.gov.uz> (O'zbekiston Respublikasi hukumat partali).

45. <http://www.ziyounet.uz> (ZiyoNET portali).

MUNDARIJA

Kirish	5
1-mavzu. O'zbekiston respublikasining moliyaviy nazorat tizimi va unda auditning tutgan o'rni	7
1.1. O'zbekiston Respublikasida moliyaviy nazoratning tashkiliy asoslari. Moliyaviy nazorat tizimi va taftish	7
1.2. Davlat moliyaviy nazoratining turlari va uning umumiy asosiy faoliyati	11
1.3. Davlat sektorida ichki nazorat xizmati faoliyatining tajribasi va ichki auditni yanada rivojlanishining nazariy asoslari	18
1.4. Auditning shakllanishi va turlari	24
1.5. Auditorlik nazoratining tashkiliy asoslari va standartlari	31
1.6. Davlat sektorida ichki nazorat va ichki auditni yanada rivojlanishining nazariy asoslari	36
Takrorlash uchun savollar	44
2-mavzu. Asosiy vositalar harakati bilan bog'liq muomalalar auditi uslubiy muammolari	46
2.1. Asosiy vositalar auditini tashkil etish va o'tkazish ketma-ketligi	46
2.2. Asosiy vositalar auditining ma'lumot manbalari	48
2.3. Asosiy vositalarning mavjudligi va saqlanishini tekshirish	53
2.4. Asosiy vositalarga eskirish (amortizatsiya) to'g'ri hisoblanishini tekshirish	55
2.5. Asosiy vositalarni harakati bilan bog'liq muomalalar auditi	57
2.6. Lizing munosabatlari va ijara majburiyatlari auditi	59
2.7. Asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlari auditi	62
Takrorlash uchun savollar	64
3-mavzu. Nomoddiy aktivlar harakati bilan bog'liq muomalalar auditi uslubiy muammolari	65
3.1. Nomoddiy aktivlar auditini tashkil etish va o'tkazish tartibi	65
3.2. Nomoddiy aktivlar harakati bilan bog'liq muomalalar auditi	67
3.3. Nomoddiy aktivlarga amortizatsiya hisoblash va hisobda aks ettirishning to'g'riligini tekshirish	70
3.4. Nomoddiy aktivlar auditining natijalarini umumlashtirish	72
Takrorlash uchun savollar	73
4-mavzu. Uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalar auditi uslubiyning muammolari	74
4.1. Moliyaviy investitsiyalar auditining xususiyatlari, maqsadi, vazifalari va ma'lumot manbalari	74
4.2. Moliyaviy investitsiyalarni inventarizatsiyadan o'tkazish tartibi	79
4.3. Aktivlarni moliyaviy investitsiyalar tarkibiga kiritish operatsiyalari to'g'riligini tekshirish	81
4.4. Moliyaviy investitsiyalar harakati bilan bog'liq muomalalarni	84

hujjatlarda rasmiylashtirilishini tekshirish	
4.5. Moliyaviy investitsiyalar bo'yicha moliyaviy natijalarni tekshirish	86
Takrorlash uchun savollar	90
5-mavzu. Tovar-moddiy zaxiralari harakati bilan bog'liq muomalalar auditining uslubiy muammolari	91
5.1. Tovar-moddiy zaxiralari auditining maqsadi, vazifalari, ma'lumot manbalari va tekshiruv o'tkazish tartibi	91
5.2. Tovar-moddiy zaxiralari bilan bog'liq boshqa muomalalar auditi	93
5.3. Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish tartibi, sifati va to'liqligini tekshirish	96
Takrorlash uchun savollar	99
6-mavzu. Mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqarish, tannarx hisoblash va sotish bilan bog'liq muomalalar auditining uslubiy muammolari	100
6.1. Ishlab chiqarish xarajatlari auditining maqsadi, me'yoriy asoslari va xususiyatlari. Auditining rejasi va dasturini tuzish	100
6.2. Mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlar auditi	104
6.3. Davr xarajatlari auditi	106
Takrorlash uchun savollar	107
7-mavzu. Xodimlar bilan mehnatga xaq to'lash bo'yicha muomalalari auditining uslubiyoti	108
7.1. Auditning maqsadi, ma'lumot manbalari. Buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimi holatini tekshirish	108
7.2. Mehnatga haq to'lash bo'yicha hisob-kitoblar auditini tashkil etish	111
7.3. Xodimlar bilan ish haqi bo'yicha hisob-kitoblar auditining uslubi	113
Takrorlash uchun savollar	117
8-mavzu. Pul mablag'lari harakati bilan bog'liq muomalalar auditining uslubiyoti	118
8.1. Auditning maqsadi, vazifalari va ma'lumot manbalari	118
8.2. Kassa, kassa muomalalari va pul hujjatlari auditi	121
8.3. Bankdagi schyotlarga doir muomalalar auditi	124
8.4. Valyuta schyotlariga doir muomalalar auditi	126
Takrorlash uchun savollar	128
9-mavzu. Hisob-kitob, kredit va boshqa qarzar bo'yicha muomalalar auditining uslubiyoti	130
9.1. Hisob-kitoblar auditining maqsadi, vazifalari va ma'lumot manbalari	130
9.2. Hisobdor shaxslar bilan hisob-kitob muomalalari auditi	133
9.3. Mol etkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisob-kitoblar auditi	135
9.4. Xaridor va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar auditi	138
9.5. Turli debitor va kreditorlar bilan hisob-kitoblar auditi	140
9.6. Byudjet bilan hisob-kitoblar auditi	142

9.7. Bank kreditlari va bankdan tashqari olingan qarzarlar bo'yicha hisob-kitoblar auditi	145
Takrorlash uchun savollar	148
10-mavzu. Xususiy kapital auditining uslubiy muammolari	150
10.1. Auditning maqsadi va ma'lumot manbalari	150
10.2. Auditning rejasi va dasturini tayyorlash	152
10.3. Ustav kapitali (fondi) auditi	156
10.4. Qo'shilgan kapital auditi	158
10.5. Zaxira kapitali auditi	160
Takrorlash uchun savollar	162
11-mavzu. Moliyaviy natijalar auditi uslubiy muammolari	163
11.1. Moliyaviy natijalar auditining maqsadi va ma'lumot manbalari	163
11.2. Ichki nazorat tizimini baholash, auditni rejasi va dasturini tuzish	166
11.3. Buxgalteriya hisobi schyotlaridagi yozuvlarni asoslanganligini tekshirish	168
11.4. Sub'ektning moliyaviy hisobotini o'rganish va u belgilangan muddatlarda topshirilishi ta'minlanishini tekshirish	170
11.5. Balans to'g'ri tuzilganligini tekshirish	173
Takrorlash uchun savollar	177
12-mavzu. Auditorlik tekshiruv natijalari bo'yicha auditorlik hisoboti va xulosasini tayyorlash	178
12.1. Audit natijalarini umumlashtirish	178
12.2. Auditorlik hisoboti va uni tuzish tartibi	181
12.3. Auditorlik xulosasi va uni tuzish tartibi	184
Takrorlash uchun savollar	191
13-mavzu. Operatsion audit asoslari va ekologik auditni tashkil qilish	192
13.1. Operatsion audit haqida tushuncha va uni tashkil etishning huquqiy asoslari	192
13.2. Operatsion auditni natijalarini umumlashtirishning ahamiyati va zarurligi	196
13.3. Operatsion audit ishlarini tashkil etish tartibi va o'tkazish ketma-ketligi	202
13.4. Operatsion auditni o'tkazish tartibi	206
13.5. Operatsion audit natijalarini umumlashtirish va hisobotda aks ettirish tartibi	216
Takrorlash uchun savollar	220
14-mavzu. Nazorat-maslahatchi auditorlik tizimlari va audit ish sifati nazorati	221
14.1. Nazorat maslahatchi tizimlarining maqsadi va vazifalari	221
14.2. O'zbekiston auditorlik faoliyatida nazorat maslahat beruvchi	229

qismi	
14.3. Nazorat maslahatchi tizimda audit va iqtisodiy tahlil	232
Takrorlash uchun savollar	233
15-mavzu. Kompyuter tizimi muhitida audit o'tkazish	234
15.1. Kompyuterli malumotlar tizimi muhitida audit o'tkazish maqsadi va vazifalari	234
15.2. Kompyuterli tizimi muhitida audit o'tkazish xususiyatlari	237
15.3. Kompyuterli tizimi muhitida audit o'tkazishni takomillashtirish	240
Takrorlash uchun savollar	242
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	243

MUNDARIJA

Kirish	5
1-mavzu. O'zbekiston respublikasining moliyaviy nazorat tizimi va unda auditning tutgan o'rnini	7
1.1. O'zbekiston Respublikasida moliyaviy nazoratning tashkiliy asoslari. Moliyaviy nazorat tizimi va taftish	7
1.2. Davlat moliyaviy nazoratining turlari va uning umumiy asosiy faoliyati	11
1.3. Davlat sektorida ichki nazorat xizmati faoliyatining tajribasi va ichki auditni yanada rivojlanishining nazariy asoslari	18
1.4. Auditning shakillanishi va turlari	24
1.5. Auditorlik nazoratining tashkiliy asoslari va standartlari	31
1.6. Davlat sektorida ichki nazorat va ichki auditni yanada rivojlanishining nazariy asoslari	36
Takrorlash uchun savollar	44
2-mavzu. Asosiy vositalar harakati bilan bog'liq muomalalar auditi uslubiy muammolari	46
2.1. Asosiy vositalar auditini tashkil etish va o'tkazish ketma-ketligi	46
2.2. Asosiy vositalar auditining ma'lumot manbalari	48
2.3. Asosiy vositalarning mavjudligi va saqlanishini tekshirish	53
2.4. Asosiy vositalarga eskirish (amortizatsiya) to'g'ri hisoblanishini tekshirish	55
2.5. Asosiy vositalarni harakati bilan bog'liq muomalalar auditi	57
2.6. Lizing munosabatlari va ijara majburiyatlari auditi	59
2.7. Asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlari auditi	62
Takrorlash uchun savollar	64
3-mavzu. Nomoddiy aktivlar harakati bilan bog'liq muomalalar auditi uslubiy muammolari	65
3.1. Nomoddiy aktivlar auditini tashkil etish va o'tkazish tartibi	65
3.2. Nomoddiy aktivlar harakati bilan bog'liq muomalalar auditi	67
3.3. Nomoddiy aktivlarga amortizatsiya hisoblash va hisobda aks ettirishning to'g'riligini tekshirish	70
3.4. Nomoddiy aktivlar auditining natijalarini umumlashirish	72
Takrorlash uchun savollar	73
4-mavzu. Uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalar auditi uslubiyning muammolari	74
4.1. Moliyaviy investitsiyalar auditining xususiyatlari, maqsadi, vazifalari va ma'lumot manbalari	74
4.2. Moliyaviy investitsiyalarni inventarizatsiyadan o'tkazish tartibi	79
4.3. Aktivlarni moliyaviy investitsiyalar tarkibiga kiritish operatsiyalari to'g'riligini tekshirish	81
4.4. Moliyaviy investitsiyalar harakati bilan bog'liq muomalalarni	84

hujjatlar da rasmiylashtirilishini tekshirish	
4.5. Moliyaviy investitsiyalar bo'yicha moliyaviy natijalarni tekshirish	86
Takrorlash uchun savollar	90
5-mavzu. Tovar-moddiy zaxiralari harakati bilan bog'liq muomalalar auditining uslubiy muammolari	91
5.1. Tovar-moddiy zaxiralari auditining maqsadi, vazifalari, ma'lumot manbalari va tekshiruv o'tkazish tartibi	91
5.2. Tovar-moddiy zaxiralari bilan bog'liq boshqa muomalalar auditi	93
5.3. Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish tartibi, sifati va to'liqligini tekshirish	96
Takrorlash uchun savollar	99
6-mavzu. Mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqarish, tannarx hisoblash va sotish bilan bog'liq muomalalar auditining uslubiy muammolari	100
6.1. Ishlab chiqarish xarajatlari auditining maqsadi, me'yoriy asoslari va xususiyatlari. Auditining rejasi va dasturini tuzish	100
6.2. Mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlar auditi	104
6.3. Davr xarajatlari auditi	106
Takrorlash uchun savollar	107
7-mavzu. Xodimlar bilan mehnatga xaq to'lash bo'yicha muomalalari auditining uslubiyoti	108
7.1. Auditning maqsadi, ma'lumot manbalari. Buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimi holatini tekshirish	108
7.2. Mehnatga haq to'lash bo'yicha hisob-kitoblar auditini tashkil etish	111
7.3. Xodimlar bilan ish haqi bo'yicha hisob-kitoblar auditining uslubi	113
Takrorlash uchun savollar	117
8-mavzu. Pul mablag'lari harakati bilan bog'liq muomalalar auditining uslubiyoti	118
8.1. Auditning maqsadi, vazifalari va ma'lumot manbalari	118
8.2. Kassa, kassa muomalalari va pul hujjatlari auditi	121
8.3. Bankdagi schyotlarga doir muomalalar auditi	124
8.4. Valyuta schyotlariga doir muomalalar auditi	126
Takrorlash uchun savollar	128
9-mavzu. Hisob-kitob, kredit va boshqa qarzlar bo'yicha muomalalar auditining uslubiyoti	130
9.1. Hisob-kitoblar auditining maqsadi, vazifalari va ma'lumot manbalari	130
9.2. Hisobdor shaxslar bilan hisob-kitob muomalalari auditi	133
9.3. Mol etkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisob-kitoblar auditi	135
9.4. Xaridor va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar auditi	138
9.5. Turli debitor va kreditorlar bilan hisob-kitoblar auditi	140
9.6. Byudjet bilan hisob-kitoblar auditi	142

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	5
Тема 1. Роль и места аудита в системе финансового контроля Республики Узбекистан	7
1.1. Организационные основы финансового контроля в Республики Узбекистан	7
1.2. Виды государственного финансового контроля и их основные деятельности	11
1.3. Различия между государственным внутренним контролем и внутренним аудитом	18
1.4. Формы и виды аудита	24
1.5. Организационная структура и стандарты аудиторского контроля	31
1.6. Теоретические основы дальнейшего развития внутреннего контроля и внутреннего аудита в государственном секторе	36
Вопросы для обсуждения	44
Тема 2. Методологические проблемы аудита движения операции основных средств	46
2.1. Организация и порядок проведения аудита основных средств	46
2.2. Источники информации для проверки аудита основных средств	48
2.3. Аудит операций по наличию и сохранности основных средств	53
2.4. Контроль начисления амортизации и определения износа основных фондов	55
2.5. Аудит движения основных средств	57
2.6. Аудит арендных отношений и лизинговых операции	59
2.7. Аудит учета затрат ремонтных операции	62
Вопросы для обсуждения	64
Тема 3. Методологические проблемы аудита операции движения нематериальных активов	65
3.1. Организация и порядок проведения аудита нематериальных активов	65
3.2. Аудит движения операции нематериальных активов	67
3.3. Аудит операции начисления амортизации по нематериальным активам	70
3.4. Оформление результатов аудита нематериальных активов	72
Вопросы для обсуждения	73
Тема 4. Методологические проблемы аудита финансовых инвестиций	74
4.1. Особенности аудита финансовых инвестиций, цели, задачи и источники	74
4.2. Порядок проведения инвентаризация финансовых инвестиций	79
4.3. Контроль проведения активов в состав финансовых инвестиций	81

4.4.Проверка правильности и документального отражения движения финансовых инвестиций	84
4.5.Аудит доходности финансовых инвестиций	86
Вопросы для обсуждения	90
Тема 5. Методологические проблемы аудита операции движения товарно-материальных запасов	91
5.1.Цели, задачи, источники информации аудита товарно-материальных запасов и порядок проведения аудита	91
5.2.Аудит других операции по товарно-материальных запасов.....	93
5.3.Проверка полноты и качества проведенных инвентаризаций ТМЗ, и отражения их результатов в учете	96
Вопросы для обсуждения	99
Тема 6. Методологические проблемы аудит цикла производства (работ, услуг) и реализации продукции	100
6.1.Цели, задачи и особенности аудита производства продукции и затрат. Составления план и программы аудита	100
6.2.Аудит учета затрат и калькулирования себестоимости продукции	104
6.3.Аудит расходы периода	106
Вопросы для обсуждения	107
Тема 7. Методологические проблемы аудита расчетов с персоналом по оплате труда	108
7.1.Цели, источники информации проведения аудита. Контроль состояния бухгалтерского учета и внутреннего контроля	108
7.2.Организация аудита расчетов по оплате труда	111
7.3.Проверка расчетов с персоналом по оплате труда	113
Вопросы для обсуждения	117
Тема 8. Методологические проблемы аудита денежных средств	118
8.1.Цели проверки и источники информации аудита денежных средств	118
8.2.Аудит денежных средств, кассы и кассовых операций	121
8.3.Аудит операций банковских счета	124
8.4.Аудит операций валютных счета	126
Вопросы для обсуждения	128
Тема 9. Методологические проблемы аудита расчетных, кредитных операций и других займов	130
9.1.Цели, задачи и источники информации аудита расчетных операций	130
9.2.Аудит расчетов с подотчетными лицами	133
9.3.Аудит расчетов с поставщиками и подрядчиками	135
9.4.Аудит расчетов с покупателями и заказчиками	138

9.5. Аудит расчетов с дебиторами и кредиторами	140
9.6. Аудит расчетов с бюджетом по налогам	142
9.7. Аудит кредитов и займов	145
Вопросы для обсуждения	148
Тема 10. Методологические проблемы аудита уставного капитала субъекта, резервного и добавленного капитала	150
10.1. Задачи, источники информации аудита	150
10.2. Подготовка плана и программа аудита	152
10.3. Аудит формирования уставного капитала	156
10.4. Аудит добавленного капитала	158
10.5. Аудит резервного капитала	160
Вопросы для обсуждения	162
Тема 11. Методологические проблемы аудита финансовых результатов	163
11.1. Цели и источники информации аудита финансового отчета	163
11.2. Составления плана и программа аудита, оценка системы внутреннего контроля	166
11.3. Проверка полноты записи бухгалтерских счетов	168
11.4. Изучение финансового отчета субъекта, и контроль своевременного сдачи их	170
11.5. Проверка правильности составления бухгалтерского баланса	173
Вопросы для обсуждения	177
Тема 12. Результаты проведения аудиторской проверки. Подготовка аудиторского отчета и заключения	178
12.1. Сформировать результаты аудита	178
12.2. Отчет аудитора и его порядок составление	181
12.3. Заключение аудитора и его порядок составление	184
Вопросы для обсуждения	191
Тема 13. Особенности и организации операционного аудита	192
13.1. Понятия операционного аудита и его правовая организаций	192
13.2. Формирования результатов операционного аудита	196
13.3. Организация и проведения операционного аудита	202
13.4. Порядок проведения операционного аудита	206
13.5. Сформирования результатов операционного аудита и порядок содержится отчете	216
Вопросы для обсуждения	220
Тема 14. Контрольно-советующие аудиторский система и контроль качества работы аудита	221
14.1. Цели и задачи контрольно-советующих аудиторских систем	221
14.2. Часть контрольно-советующих систем в деятельности аудита Узбекистана	229
14.3. Аудит и экономический анализ в контрольно-советующих	232

системах	
Вопросы для обсуждения	233
Тема 15. Проведение аудита в системе компьютерной обработки данных	234
15.1 Цели и задачи проведение аудита в системе компьютерной обработки данных	234
15.2 Особенности проведение аудита в системе компьютерной обработки данных	237
15.3 Совершенствование аудита в системе компьютерной обработки данных	240
Вопросы для обсуждения	242
Список использованные литературы	243

CONTENT

Introduction	5
Theme 1. The role and place of audit in the financial control system of the Republic of Uzbekistan	7
1.1. Organizational basis of financial control in the Republic of Uzbekistan	7
1.2. Types of state financial control and their main activities	11
1.3. Differences between State Internal Control and Internal Audits	18
1.4. Forms and types of audit	24
1.5. Organizational structure and audit standards	31
1.6. The theoretical basis for the further development of internal control and internal audit in the public sector	36
Issues for discussion	44
Theme 2. Methodological problems of the audit of the movement of operations of fixed assets	46
2.1. Organization and procedure for the audit of fixed assets	46
2.2. Sources of information for auditing fixed assets	48
2.3. Audit of operations on the availability and preservation of fixed assets	53
2.4. Control over depreciation and determination of depreciation of fixed assets	55
2.5. Audit of the movement of fixed assets	57
2.6. Audit of rental relations and leasing operations	59
2.7. Audit of cost accounting of repair operations	62
Issues for discussion	64
Theme 3. Methodological problems of audit of the operation of movement of intangible assets	65
3.1. Organization and procedure for auditing intangible assets	65
3.2. Audit of the movement of an intangible asset operation	67
3.3. Audit of depreciation on intangible assets	70
3.4. Presentation of audit results of intangible assets	72
Issues for discussion	73
Theme 4. Methodological problems of financial investment audit	74
4.1. Features of the audit of financial investments, goals, objectives and sources	74
4.2. The procedure for conducting an inventory of financial investments	79
4.3. Monitoring the holding of assets in financial investments	81
4.4. Verification of the correctness and documentary reflection of the movement of financial investments	84
4.5. Audit of financial investment returns	86

Issues for discussion	90
Theme 5. Methodological problems of audit of the movement of inventory	91
5.1. Goals and objectives, sources of inventory audit information and audit procedures	91
5.2. Audit of other inventory operations	93
5.3. Verification of the completeness and quality of inventories of material inventories and the reflection of their results in accounting	96
Issues for discussion	99
Theme 6. Methodological problems audit of the production cycle (work, services) and product sales	100
6.1. Goals and objectives, features of the audit of production and costs. Audit Planning and Program	100
6.2. Audit of cost accounting and costing products	104
6.3. Audit expenses period	106
Issues for discussion	107
Theme 7. Methodological problems of audit of calculations with staff on remuneration	108
7.1. Objectives, sources of information of the audit. Monitoring the status of accounting and internal control	108
7.2. Organization of audit of payroll calculations	111
7.3. Verification of settlements with staff for remuneration	113
Issues for discussion	117
Theme 8. Methodological problems of cash audit	118
8.1. Audit objectives and sources of cash audit information	118
8.2. Audit of cash, cash registers and cash transactions	121
8.3. Audit of bank account operations	124
8.4. Audit of operations of foreign currency accounts	126
Issues for discussion	128
Theme 9. Methodological problems of audit of settlement, credit operations and other loans	130
9.1. Goals, objectives and sources of information on audit of settlement transactions	130
9.2. Audit of settlements with accountable persons	133
9.3. Audit of settlements with suppliers and contractors	135
9.4. Audit of settlements with buyers and customers	138
9.5. Audit of settlements with debtors and creditors	140
9.6. Audit of settlements with the tax budget	142
9.7. Credit and loan audit	147
Issues for discussion	148
Theme 10. Methodological problems of audit of the authorized capital of the entity, reserve and additional capital	150

10.1. Tasks, sources of audit information	150
10.2. Preparation of the plan and audit program	152
10.3. Audit of the formation of the authorized capital	156
10.4. Audit of additional capital	158
10.5. Reserve capital audit	160
Issues for discussion	162
Theme 11. Methodological problems of the audit of financial results	163
11.1. Objectives and sources of financial statement audit information	163
11.2. Planning and audit program, evaluation of the internal control system	166
11.3. Checking the completeness of accounting records	168
11.4. Studying the financial report of the subject, and monitoring the timely delivery of them	170
11.5. Checking the correctness of the balance sheet	173
Issues for discussion	177
Theme 12. The results of the audit. Preparation of an audit report and conclusion	178
12.1. Generate audit results	178
12.2. Auditor's report and its procedure	181
12.3. Auditor's conclusions and its procedure	184
Issues for discussion	191
Theme 13. Features and organization of operational audit	192
13.1. The concepts of operational audit and its legal organizations	192
13.2. Formation of operational audit results	196
13.3 Organization and conduct of operational audit	202
13.4. Operational audit procedure	206
13.5. Formation of operational audit results and the procedure contained in the report	216
Issues for discussion	220
Theme 14. Control and advisory Auditing System and Audit Quality control	221
14.1. The goals and objectives of the control and consulting audit systems	221
14.2. Part of the control and advising systems in the audit of Uzbekistan	229
14.3. Audit and economic analysis in advisory systems	232
Issues for discussion	233
Theme 15. Audit in a computer data processing system	234
15.1. Goals and objectives audit in a computer data processing system	234
15.2. Features audit in a computer data processing system	237
15.3. Improving the audit in a computer data processing system	240
Issues for discussion	242
List of references	243

Amaliy audit/Darslik/ B.K.Hamdamov, Sh.I. Ilxomov, N.F. Karimov,
O.A.Masharipov, M.S.Hojiyev. Toshkent moliya instituti. Toshkent 2021.
257 b.

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

**HAMDAMOV BAXROM KASIMOVICH
ILXOMOV SHAVKAT ISLOMOVICH
KARIMOV NE'MATULLA FATXULLEVICH
MASHARIPOV OZOD ALIMOVICH
HOJIEV MEXRIDDIR SULOYMONOVICH**

AMALIY AUDIT

DARSLIK

Редактор: Х. Умаров

Корректор: Х. Умаров

Компьютерная верстка: Х. Умаров

Лиц. изд. № 6578-3160-98с5-739с-4d73-8486-3262. 10.05.2021г.

Подписано в печать 07.01.2021.

Формат 60x84 1/16. Усл.печ.л. 34,1. Уч.-изд.л. 35,5.

Тираж 100 экз.

Издательство ХК «NUR DURDONALARI».
100194, Ташкент, ул. Янгишахар 15-9